

2019/2

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM



Emigráns magyar diaszpóra

Nézőpontok: Csehszlovákia 100

Az egyidejűség konceptualizálása

Zsidó cserkészcsapatok, zsidó cserkészzet

FŐSZERKESZTŐ:

Papp Z. Attila

SZERKESZTŐK:

Bányai Viktória
Bárdi Nándor
Berta Péter
Csernicskó István
Fedinec Csilla
Filep Tamás Gusztáv
Kovács Eszter
Kállai Ernő
Komoróczy Szonja Ráhel
Szerbhorváth György (olvasószerkesztés)
Tátrai Patrik
Váradai Mónika
Zahorán Csaba

A lapszám megjelenését támogatta:



SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:

MTA TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.mta.hu

regio.tk.mta.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

REGIO

KISEBBSÉG • KULTÚRA • POLITIKA • TÁRSADALOM

regio.tk.mta.hu

27. évf. (2019) 2. szám

MINERVA

PEGGY LEVITT – NINA GLICK SCHILLER

Az egyidejűség konceptualizálása: a társadalom a transznacionális társadalmi
mező perspektívájából

5

ZSIDÓ CSERKÉSZCSAPATOK, ZSIDÓ CSERKÉSZET

BÁNYAI VIKTÓRIA

Liliom és Dávid-csillag: a zsidó cserkészlet kezdetei Magyarországon, 1913–
1924

66

GIDÓ ATILA

„Sómérok” a Kárpátokban

86

GOMBOCZ ESZTER

Cserkészliliom és kőtábla. A zsidó identitás újjáépítésének törekvései a két
világháború közötti neológiában Vidor Pál életének példáján

105

VÖRÖS KATA

Numerus clausustól a numerus nullusig. A zsidó cserkészek kirekesztése a
Magyar Cserkészszövetségből

127

SZEGEDI BÁLINT –BÁNYAI VIKTÓRIA – VÖRÖS KATA

Zsidó cserkészcsapatok Magyarországon

149

EMIGRÁNS MAGYAR DIASZPÓRA

- „... azon vagyok, hogy minél inkább segítsek” In Memoriam HÁMOS LÁSZLÓ. Válogatás a HHRF alapító elnökével készült életútinterjúból 154
- TIMÁR NORBERT
Az Erdélyi Magyar Hírügynökség története (1983–1989) 182
- „Minden sikeres szervezet mögött társadalmi megrendelés áll” Beszélgetés az 50 éves Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem három elnökségi tagjával: VARGA PÁLLAL, GÁL ENIKŐVEL és KŐSZEGI ÁBELLEL 211
- Malomkövek között. Egy *ómódi* Magyar Intézet Bajorországban. Beszélgetés K. LENGYEL ZSOLTTAL 222
- A konkurencia és az egymás elleni áskálódás tönkretesz minket. Beszélgetés DEÁK ERNŐVEL, a *Bécsi Napló* főszerkesztőjével 246

NÉZŐPONTOK: CSEHSZLOVÁKIA 100

- ROMAN HOLEC
Szlovákia a Csehszlovák Köztársaságban 270
- JAN RYCHLÍK
Csehszlovákia és az utódállamok létrejötte a történetírásban 289

KRITIKA

- SZILÁGYI IMRE
Muravidéki sorsok a XX. század viharában
(Göncz László: *Emberek a pannon végeken. Huszadik századi sorsok a magyar-szlovén határ mentén*. Magyar Nyugat Könyvkiadó, 2019.) 326
- ORDASI ÁGNES
Határokat változtatni, emlékezetet konstruálni? (Borut Klabjan (ed.): *Borderlands of memory: Adriatic and central European perspectives. Cultural memories 11*. Peter Lang, 2019.) 335
- BOGDÁN PÉTER
Romák és akik a magyarországi kánonból kimaradtak: a lomák és a domák
(Elena Marushiakova – Vesselin Popov: *Gypsies in Central Asia and the Caucasus*, Palgrave Macmillan, 2016.) 347

PEGGY LEVITT* – NINA GLICK SCHILLER**

Az egyidejűség konceptualizálása: a társadalom a transznacionális társadalmi mező perspektívájából¹

A társadalomtudósokat hosszú ideje foglalkoztatja az a téma, hogy hogyan válnak a bevándorlók az új országuk részeivé. Németországban és Franciaországban a közpolitikák egyik fontos elemét képezi a tudósok azon meglátása, miszerint a külföldiek egy idő után asszimilálódnak. Az Egyesült Államokban a bevándorlással foglalkozó kutatók kezdetben amellet érveltek, hogy a társadalmi és gazdasági felemelkedésnek az a feltétele, hogy a bevándorlók elhagyják sajátos szokásaikat, értékeiket, nyelvüket, az anyaországukkal ápolt kapcsolataikat és identitásukat. Amikor az etnicitás “maradék” elfogadottabbá vált, a legtöbb kutató még akkor is úgy gondolta, hogy a származási országgal fenntartott kötelék fontossága előbb-utóbb el fog tűnni, és amerikai olasznak vagy amerikai írnek lenni pusztán etnikai büszkeséget jelent majd egy multikulturális Egyesült Államokban, nem pedig az óhazával fenntartott tartós kapcsolatokat.

Ma már egyre több kutató felismeri, hogy számos migránst és azok leszármazottjait is erősen befolyásolják az anyaországhoz

* A szerző szociológus és egyetemi tanár a Wellesley College-ban és Harvard University-n.

** A szerző professzor emerita a University of Manchester-en.

¹ A tanulmány és annak tézisei a két szerző közös gondolkodásának és munkájának eredménye. A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society. *The International Migration Review*, Vol. 38, No. 3, Conceptual and Methodological Developments in the Study of International Migration (Fall, 2004), 1002-1039.

fűződő kötelékek, vagy az államhatárokon átívelő társadalmi hálózatok. A migránsok határokon átnyúló kötődéseit ma már változóként látják, és azt mondják, hogy a kortárs migráció megértéséhez elengedhetetlen, hogy ezeknek a kötelékeknek az erejét, hatását és befolyását empirikusan felmérjük. Ehhez pedig transznacionális perspektívára van szükség a migrációkutatásban.² Az ebből következő elemzés a transznacionális dinamikák más tudományterületű vizsgálatával kombinálva egy új paradigma felállításához vezet el, amely elutasítja azt a régi berögződést, hogy a nemzetállam és a társadalom egy és ugyanaz.

Ez a tanulmány nem kíván átfogó áttekintést nyújtani a transznacionális migráció szakirodalmáról, már csak azért sem, mert éppen ennek a folyóiratnak egy különkiadása 2003 őszén már megtette ezt. Ehelyett mi a transznacionális migrációval foglalkozó kutatásokat alátámasztó társadalmi elméletet és az abból következő módszertant mutatjuk be, és amellet érvelünk, hogy a transznacionális migráció és egyéb transznacionális jelenségek kutatásához igen fontos a társadalom koncepciójának újrafogalmazása. Egyre növekszik azoknak az embereknek a száma, akiknek nem tudjuk megérteni az életét, ha csak azt vizsgáljuk, hogy mi történik a nemzetállami határokon belül. Elemzői szemszögünknek szükségszerűen tágulnia és mélyülnie kell, hiszen a migránsok gyakran olyan többrétegű és többhelyszínű transznacionális társadalmi mezőkbe ágyazódnak be, amelyek magukba foglalják a vándorlókat és az otthon maradókat is. Ennek eredményeképpen pedig felül kell vizsgálni alapvető meggyőződéseinket is az olyan társadalmi intézményekről, mint a család, az állampolgárság vagy a nemzetállam.

Ha képesek vagyunk újragondolni a társadalmi élet határait, akkor világossá válik, hogy az egyének nemzetállamokba való betagozódása és a transznacionális kapcsolatok fenntartása egymásnak nem ellentmondó társadalmi folyamatok. Az egyidejűség – vagyis az olyan életmód, amelyben helyet kapnak a származási országban is és transznacionálisan is jelen lévő napi tevékenységek, szokások és intézmények – egy lehetőség, amelyet kutatni és

² Basch, Linda – Glick Schiller, Nina – Szanton Blanc, Christina (eds.): *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*. Langhorne, PA: Gordon and Breac, 1994.

teoretizálni kell. A migránsok új országba történő beilleszkedése történhet azzal egyidejűleg, hogy a migráns az óhazával, illetve szétszóródott családi, honfitársi, vallási vagy etnikai közösségi hálózatokkal transznacionális kapcsolatokat tart fenn, sőt a két folyamat erősítheti is egymást.

Tanulmányunknak négy célja van. Elsőként javaslatot teszünk egy társadalmi mező megközelítésre a migrációkutatáshoz, különbséget téve a 'létezés' és a 'valahova tartozás' módjai között. Ezt követően amellet érvelünk, hogy az asszimiláció és a tartós transznacionális kötődések nem összeegyeztethetetlenek egymással, és nem is egymás bináris ellentétei. Ehelyett azt javasoljuk, hogy a transznacionális migrációs tapasztalatra egy olyan barométerként tekintsünk, amely rögzítve van, de forog a befogadó állam és a transznacionális kapcsolatok között. Harmadik lépésben olyan társadalmi folyamatokat és intézményeket vizsgálunk meg, amelyek a hagyományos migrációs szakirodalomban csak homályosan látszódnak, de amelyek egyből világossá válnak, ha transznacionális szemüvegen keresztül vizsgálódunk. Végezetül elhelyezzük migrációkutató megközelítésünket egy olyan nagyobb intellektuális projektben, amelyet számos tudományterületen alkalmaznak a transznacionális folyamatokkal foglalkozó kutatók abból a célból, hogy újragondolják és újraalkossák a társadalom fogalmát egy olyan keretben, ahol a társadalom határai nem érnek véget automatikusan a nemzetállam határainál.

A téma alapmegközelítései

A transznacionális migráció szakirodalma már több hullámon átesett, amelyek mindegyike a korábbiakhoz képest finomhangolta a különböző fogalmakat, és a korábbiaknál sokkal árnyaltabban elemezte a transznacionális kapcsolatokat. A kutatók vizsgálták a transznacionális identitás alakulását, valamint az olyan gazdasági, politikai, vallási és szociokulturális gyakorlatokat, amelyek a migránsok beilleszkedését és transznacionális kapcsolódásait egyaránt mozgatják.³ Tipológiák is rendelkezésre állnak, amelyek a

³ L. pl. Basch et al., 1994.; Smith, Michael P. – Guarnizo, Luis E. (eds.): *Transnationalism from below*. Comparative Urban and Community Research, Volume 6. New Brunswick and London: Transaction Publishers, 1998.;

Grasmuck, Sherri – Pessar, Patricia R.: *Between Two Islands: Dominican International Migration*. Berkeley: University of California Press, 1991.; Laguerre, Michel: *Diasporic Citizenship*. New York: St. Martin's Press, 1998.; Itzigsohn, Jose – Dore Cabral, Carlos – Hernandez Medina, Esther – Vazquez, Obed: Mapping Dominican Transnationalism: Narrow and Broad Transnational Practices. *Ethnic and Racial Studies*, 1999. 22(2). 217–237.; Smith, Robert C.: Diasporic Memberships in Historical Perspective: Comparative Insights from the Mexican, Italian and Polish Cases. *International Migration Review*, 2003. 37(3). 724–759.; Levitt, Peggy: *The Transnational Villagers*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2001.; Levitt, Peggy: Transnational Migration: Taking Stock and Future Directions. *Global Networks*, 2001. 1(3).195–216.; Glick Schiller, Nina – Fouron, Georges Eugene: *Georges Woke Up Laughing: Long Distance Nationalism and the Search for Home*. Durham, NC: Duke University Press, 2001.; Glick Schiller, Nina – Fouron, Georges Eugene: I am Not a Problem without a Solution: Poverty, Transnational Migration, and Struggle. In: Goode, Judith – Maskovsky, Jeff (eds.): *New Poverty Studies: The Ethnography of Politics, Policy and Impoverished People in the US*. New York: New York University Press, 2001.; Ebaugh, Helen Rose – Chafetz, J.: *Religion across Borders: Transnational Religious Networks*. Walnut Creek, CA: Altamira Press, 2002.; Kyle, David: *Transnational Peasants*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001.; Ostergaard-Nielsen, Eva: The Politics of Migrants' Transnational Political Practices. *International Migration Review*, 2003. 37(3).760–786.; Fitzgerald, David: Beyond 'Transnationalism': Mexican Hometown Politics at an American Labor Union. *Ethnic and Racial Studies*, 2003. 27(2). 228–247.; Landolt, Patricia: Salvadoran Economic Transnationalism: Embedded Strategies for Household Maintenance, Immigrant Incorporation, and Entrepreneurial Expansion. *Global Networks*, 2001. 1. 217–242.; Goldring, Luin: The Mexican State and Transmigrant Organizations: Negotiating the Boundaries of Membership and Participation. *Latin American Research Review*, 2002. 37(3). 55–99.; Vertovec, Steven: Migration and Other Modes of Transnationalism: Towards Conceptual Cross- Fertilization. *International Migration Review*, 2003. 37(3). 641–665.; Gold, Steven J.: *The Israeli Diaspora*. Seattle: University of Washington Press, 2002.; Koopmans, Ruud – Statham, Paul: *How National Citizenship Shapes Transnationalism: A Comparative Analysis of Migrant Claims-making in Germany, Great Britain, and the Netherlands*. Working Paper, Transnational Communities Programme, WPTC-01-10. 2001.; Riccio, Bruno: *Disaggregating the Transnational Community. Senegalese Migrants on the Coast of Emilia-Romagna*. Working Paper, WPTC-01-11, 2001.; Van der Veer, Peter: *Transnational Religion*. Working Paper, Transnational Communities Programme, WPTC-01-082001, 2001.; Abelman, Nancy: *Mobilizing Korean Family Ties: Cultural Conversations across the Border*. Working Paper, Transnational Communities Programme, WPTC- 0-11. 2002.; Morgan, Glenn: *Transnational Communities and Business Systems*. WPTC-99-14, 1999.; Faist, Thomas: *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. New York: Oxford University Press, 2000.; Faist, Thomas:

transznacionális migráció dimenzióinak különböző variációit próbálják megragadni, arról pedig komoly viták folytak, hogy mennyiben tekinthető a transznacionális migráció új jelenségnek, vagy mennyiben hasonlítható a migráció korábbi változataihoz.⁴ A transznacionális gyakorlatok kiterjedtségét több tanulmány vizsgálja bizonyos bevándorló közösségek példáján,⁵ és egyre több kutatás

Transnationalization in International Migration: Implications for the Study of Citizenship and Culture. *Ethnic and Racial Studies*, 2000. 23(2). 189–222.; Schiffauer, Werner: *Islamism in the Diaspora: The Fascination of Political Islam among Second Generation German Turks*. Working Paper, Transnational Communities Programme, WPTC 99-06, 1999.; Sklair, Leslie: *Transnational Practices and the Analysis of the Global System*. Konferenciaelőadás, Transnational Communities Programme Seminar Series, 1998.; Itzigsohn, Jose: Immigration and the Boundaries of Citizenship: The Institutions of Immigrants' Political Transnationalism. *International Migration Review*, 2000. 34(4). 1126–1155.; Portes, Alejandro – Guarnizo, Luis E. – Landolt, Patricia: Introduction: Pitfalls and Promise of an Emergent Research Field. *Ethnic and Racial Studies*, 1999. 22. 463–478.; Kivisto, Peter: Theorizing Transnational Immigration: A Critical Review of Current Efforts. *Ethnic and Racial Studies*, 2001. 24(4). 549–578.; Mahler, Sarah J.: Theoretical and Empirical Contributions toward a Research Agenda for Transnationalism. In: Smith, Michael P. – Guarnizo, Luis E. (eds.): *Transnationalism from below*. Comparative Urban and Community Research, Volume 6., New Brunswick and London: Transaction Publishers, 1998.; Duany, Jorge: Nation on the move: the construction of cultural identities in Puerto Rico and the diaspora. *American Ethnologist*, 2000. 27(1). 5–30.; Morawska, Eva: Immigrant Transnationalism and Assimilation: A Variety of Combinations and the Analytic Strategy It Suggest. In: Joppke, Christian – Morawska, Eva (eds.): *Toward Assimilation and Citizenship: Immigrants in Liberal Nation-States*. Hampshire, UK: Palgrave Macmillan. 2003. 133–176.; Eckstein, Susan – Barberia, Lorena: Grounding Immigrant Generations in History: Cuban Americans and Their Transnational Ties. *International Migration Review*, 2002. 36(3). 799–838.

⁴ Lásd Foner, Nancy: *From Ellis Island to JFK: New York's Two Great Waves of Immigration*. New Haven: Yale University Press, 2000.; Smith, Robert C: Life Course, Generation and Social Location as Factors Shaping Second-Generation Transnational Life. In: Levitt, Peggy – Waters, Mary C.: *The Changing Face of Home: The Transnational Lives of the Second Generation*. New York: Russell Sage Publication. 2002. 145–168.; Morawska, *Immigrant transnationalism...*, 2003; Weber, Devra: Historical Perspectives on Mexican Transnationalism: With Notes from Angumacutiro. *Social justice*, 1999. 26(3). 1043–1578.

⁵ L. Portes, Alejandro – Haller, William J. – Guarnizo, Eduardo: Transnational Entrepreneurs: The Emergence and Determinants of an Alternative Form of Immigrant Economic Adaptation. *American Sociological Review*, 2002. (67).

igyekeznek magyarázattal szolgálni a csoportokon átívelő transznacionális gyakorlatok variációira is.⁶

Elméletünk és módszertanunk továbbfejlesztését, valamint az egyidejűség következményeinek kidolgozását a transznacionális migrációról rendelkezésre álló szakirodalom rövid áttekintésével kezdjük, amelyre új elméleti szintézis építhető. A transznacionális migrációval foglalkozó kutatásokban négy eltérő hagyomány alakult ki: amerikai szociológusok és antropológusok kutatásai; az Oxfordi Egyetemen zajló Transnational Community Programme vizsgálatai; a transznacionális családkról szóló irodalom; valamint azok a törekvések, amelyek a tér és társadalmi struktúra fogalmát próbálták átdolgozni. Mindezen irányok mögött a társadalomelmélet alapvető problémája húzódik meg: hogyan gondoljuk újra a társadalmat, ha nem vesszük magától értetődőnek a nemzeti határokat?

A transznacionális migrációs kutatásokat Amerikában nagymértékben a klasszikus migrációs kutatásokat jellemző, egyirányú asszimilacionista paradigmára adott kritika formálta.⁷ Néhány kutatás a származási országbeli közösség és az emigránsok közötti hálózatok típusaira irányult,⁸ míg mások arra keresték a

278–298.; Guarnizo, Eduardo – Portes, Alejandro – Haller, William J.: Assimilation and Transnationalism: Determinants of Transnational Political Action among Contemporary Migrants. *American Journal of Sociology*, 2003. 108(6). 121–148.; Itzigsohn, José – Saucedo, Silvia G.: Immigrant Incorporation and Sociocultural Transnationalism. *International Migration Review*, 2002. 36(3). 766–799.

⁶ Levitt, Peggy: *Why Should I Retire to Florida When I Can Go to Lahore? Defining and Explaining Variations in Transnational Migration*. Konferenciaelőadás, Emerging Architectures of Transnational Governance Conference, Harvard University, 2002. december; Itzigsohn – Saucedo, 2002.; Portes et al., 2002.; Guarnizo et al., 2003.

⁷ Basch et al., 1994.; Glick Schiller, Nina – Basch, Linda – Szanton Blanc, Christina: From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration. *Anthropology Quarterly*, 1995. 68(1). 48–63.

⁸ Grasmuck – Pessar, 1991.; Levitt, *The Transnational Villagers...*, 2001.; Rouse, Roger: Making Sense of Settlement: Class Transformation, Cultural Struggle, and Transnationalism among Mexican Migrants in the United States. In: Glick Schiller, Nina – Basch, Linda – Szanton Blanc (eds.): *Towards a Transnational Perspective on Migration: Race, Class Ethnicity and Nationalism Reconsidered*. New York: New York Academy of Sciences, 1992.; Smith, Robert C.: Transnational Localities: Community, Technology, and the Politics of Membership with the Context of Mexico-U.S. Migration. In: Smith, Michael P.

választ, hogy milyen feltételek mellett maradnak meg az óhazával ápolts kapcsolatok, és mennyire gyakori a transznacionális gyakorlatok megléte a migráns populáció egészét tekintve.⁹ Ezek a kutatások rámutattak, hogy kis, ám mégis jelentős számú migráns rendszeresen részese transznacionális gazdasági és politikai gyakorlatoknak,¹⁰ azok pedig sokkal többen vannak, akik esetenként transznacionális aktivitást folytatnak. Egyes tanulmányok a migráció és a fejlődés közötti kapcsolatot tárják fel: a transznacionális migrációt a kései kapitalizmus termékeként definiálják, ahol a kis, nem iparosodott államok számára elérhetetlen a gazdasági önállóság, és ezért ezek az államok a migránsok hazautalásaitól függővé válnak.¹¹ Azt is sok kutatás vizsgálta, hogy milyen feltételek mellett marad fontos szerepe a migráns életében a származási és a befogadó országnak.¹² Az újabb, másodgenerációs migránsokkal foglalkozó kutatások sok szempontból az asszimilációról szóló vita folytatásaként értelmezhetőek, mivel azt a klasszikus megközelítést propagálják, hogy a transznacionális migráció tiszavirág életű, csak az első generációra érvényes jelenség. Ugyanakkor néhány transznacionalista a transznacionális kapcsolódás új formáiról beszél, vagy helyettesíti a „másodgeneráció” fogalmát a „transznacionális generáció”-val, így jelezve a fiatalok óhazában és újhazában való egyidejű jelenlétét.¹³

– Guarnizo, Luis E. (eds.): *Transnationalism from below*. Comparative Urban and Community Research, Volume 6., New Brunswick and London: Transaction Publishers, 1998.; Kyle, 2001.

⁹ Morawska, *Immigrant transnationalism...*, 2003.; Levitt, Peggy: Keeping Feet in Both Worlds: Transnational Practices and Immigrant Incorporation. In: Joppke, Christian – Morawska, Eva (eds.): *Integrating Immigrants in Liberal Nation-States: From Post-Nationals to Transnational*. London: Macmillan-Palgrave, 2003.; Basch et al., 1994.

¹⁰ Portes et al., 2002.; Guarnizo et al., 2003.

¹¹ Itzigsohn, 2000.; Portes, Alejandro: Conclusion: Theoretical Convergencies and Empirical Evidence in the Study of Immigrant Transnationalism. *International Migration Review*, 2003. 37(3). 874–892.; Smith – Guarnizo, 1998.

¹² Smith, 1998.; Goldring, 2002.; Levitt, Peggy – de la Dehesa, Rafael: Transnational migration and the redefinition of the state: Variations and explanations. *Ethnic and Racial Studies*, 2003. 26(4). 587–611.

¹³ Levitt, Peggy – Waters, Mary C.: *The Changing Face of Home: The Transnational Lives of the Second Generation*. New York: Russell Sage Publication. 2002.; Glick Schiller, Nina – Fouron, Georges Eugene: The Generation of Identity: Redefining the Second Generation within a

Míg az amerikai kutatók többnyire az óhazával és az újhazával fenntartott kapcsolatokra fókuszáltak, addig az Oxford Transnational Communities Programme a transznacionális kötődések egy szélesebb definíciójával dolgozott.¹⁴ Ebben a projektben közösségi címszó alatt vizsgálták a gazdaság, a média, a politika és a vallás által kovácsolt transznacionális kapcsolatokat is, és az eredmény megmutatta, hogy a migránsok államokon átívelő hálózatokba ágyazódnak be, identitásuk és kulturális produktumaik pedig több helyszínt is visszatükröznek. A Transnational Communities projekt egyik fontos megállapítása, hogy különbséget kell tennünk a valós kapcsolódási mintázatok és azok között a körülmények között, amelyek kapcsolódásról és közösségről szóló ideológiákat hoznak létre.¹⁵

Némelyik amerikai és oxfordi tanulmány¹⁶ sürgeti a transznacionális rokonság újrafogalmazását, noha az ezen a területen végzett kutatások már kidolgozták a saját maguk haladási pályáját.¹⁷ A transznacionális rokonságról szóló kutatások azt dokumentálják, hogy a nemek szerinti különbségek hogyan befolyásolják a hatalmat és a státuszt a határokon átívelő

Transnational Social Field. In: Levitt, Peggy – Waters, Mary C.: *The Changing Face of Home: The Transnational Lives of the Second Generation*. New York: Russell Sage Publications, 2002.

¹⁴ L. pl. Koopmans – Statham, 2001.; Riccio, 2001.; Van der Veer, 2001.; Abelman, 2002.; Morgan, 1999.; Faist, *The Volume...*, 2000.; Schiffauer, 1999.; Sklair, 1998.; Castles, Stephen: *New Migrations, Ethnicity, and Nationalism in Southeast and East Asia*. Konferenciaelőadás, Transnational Communities Programme Seminar Series, Oxford University, 1998. június 12.

¹⁵ Gomez, Edmund – Benton, Gregor: *Transnationalism and the Essentializing of Capitalism: Chinese Enterprise, the State, and Identity in Britain, Australia, and Southeast Asia*. Konferenciaelőadás, Transnational Communities Final Conference, Keeble College, Oxford, 2002. július 2.; Ostergaard-Nielsen, 2003.

¹⁶ Ballard, Roger: *The South Asian Presence in Britain and Its Transnational Connections*. Konferenciaelőadás, International Workshop on Transnational Research, sponsored by the Social Science Research Council and the Economic and Social Research Council (U.K.), Oxford University, 2000.

¹⁷ Chamberlin, M.: *Language, Identity and Caribbean Families: Transnational Perspectives*. Konferenciaelőadás, Conference Caribbean Migration in Metropolitan Countries: Identity, Citizenship and Models of Integration, Maison de Sciences de l'Homme, Párizs. 2002.; Bryceson, Deborah – Vuorela, Ulla: *The Transnational Family: New European Frontiers and Global Networks*. Oxford and New York: Berg, 2002.

családi hálózatokban. A rokonsági kapcsolatok kizsákmányolóak lehetnek a transznacionális osztálykülönbségek eredményeként: a gazdagabb dolgoztathatja a rokonként definiált (migráns) személyt. A hazautalásokat küldő és a hazautalásokból élő személyek között fenntartott rokonsági kapcsolatok ezért gyakran feszültséggel teltek.

A kutatók negyedik csoportja a migráció transznacionális megközelítését arra használja, hogy megkérdőjelezze a társadalomelméletet. Morawska a migráció struktúrálódásként való újrafogalmazását javasolja, azért, hogy a transznacionális területre kiterjedő folyamatos dinamika a struktúra és az ágensek között kifejeződhessen.¹⁸ Faist hasonló érvelést követve a határon átnyúló társadalmi kapcsolatokat igyekszik konceptualizálni, transznacionális társadalmi tereknek nevezve azokat.¹⁹ Kiemelten kezeli a társadalmi kapcsolatokat és intézményeket, amelyeket olyan tereként definiál, ahol nagy sűrűségű közbenső kötelékek jellemzik a formális (intézményi) és informális szinteket.²⁰ Guarnizo²¹ és Landolt²² pedig a „transznacionális társadalmi képződmény” fogalmát használja.

Az említett kutatók közül sokan különlegesnek és egyedinek látják a transznacionális migráció által előidézett társadalmi képződményeket, ezzel ellentétben mi úgy gondoljuk, hogy ezek a képződmények a sok közül csak egyedi jelei annak, hogy a társadalom nemzetállami konténer kerete nem képes rendesen és automatikusan megjeleníteni a kortárs valóság komplex összekapcsolódásait. Ahhoz ugyanis arra lenne szükség, hogy a társadalmi élet tanulmányozásához a transznacionális társadalmi mező megközelítést alkalmazzuk, amely különbséget tesz a

¹⁸ Morawska, Eva: Structuring Migration: The Case of Polish Income-Seeking Travelers to the West. *Theory and Society*, 2001. 3. 47–80.; Morawska, Eva: Disciplinary Agendas and Analytic Strategies of Research on Immigration and Transnationalism: Challenges of Interdisciplinary Knowledge. *International Migration Review*, 2003. 37(3).611–640.

¹⁹ Faist, *The Volume...*, 2000.; Faist, *Transnationalization...*, 2000.

²⁰ Faist, *Transnationalization...*, 2000. 89.

²¹ Guarnizo, Luis E.: The Emergence of a Transnational Social Formation and the Mirage of Return Migration among Dominican Transmigrants. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 1997. 4(2). 281–322.

²² Landolt, 2001.

transznacionális társadalmi hálózatok léte és az azokban való beágyazódottságról való tudás között. Ez a különbségtétel ahhoz is elengedhetetlen, hogy megértsük a nemzetállami határokon belüli és azokon túli létezés tapasztalatát, és ahhoz is, hogy az ilyen tapasztalatok empirikus vizsgálatához módszertant dolgozzunk ki.

Úton a társadalom transznacionális társadalmi mező-elmélete felé

Annak érdekében, hogy tovább fejlesszük a transznacionális migrációs kutatásokat, a következőkben felülvizsgáljuk a társadalom általánosan bevett koncepcióját, és félretesszük azt a módszertani nacionalizmust, amely számos alapvető társadalomtudományi fogalmat eltorzított.²³ A módszertani nacionalizmus azt jelenti, hogy a nemzetállamot és annak határait adottnak fogadjuk el a társadalmi elemzésben. Wimmer és Glick Schiller²⁴ a módszertani nacionalizmus három variációját különbözteti meg: (1.) Nem tudomást venni vagy eltekinteni attól, hogy a nacionalizmus alapvető fontosságú a modern társadalmak számára. Ez a tendencia gyakran együtt jár a (2.) természetessé válással, vagyis azzal, hogy adottnak vesszük, hogy a nemzetállami határok lehatárolják és definiálják az elemzési egységünket. Végül (3.) a területi lehatárolás korlátozza a társadalmi folyamatoknak egy adott nemzetállam politikai és földrajzi határait gyakorolt hatásának tanulmányozását. Wimmer és Glick Schiller²⁵ szerint ez a három variáns összefonódhat és kölcsönösen erősítheti egymást, ezáltal pedig egy olyan, koherens episztemológiai struktúrát alkothatnak, amely önmagát erősíti a társadalmi valóság értelmezése és jellemzése közben.

Mivel a legtöbb társadalomtudományi elmélet a társadalom határait az adott nemzetállam határaival felelteti meg, a kutatók

²³ Martins, Herminio: Time and Theory in Sociology. In: Rex, John (ed.): *Approaches to Sociology: An Introduction to the Major Trends in Sociology*. London and Boston: Routledge and Kegan Paul, 1974. 246–294.; Smith, Anthony D.: Nationalism and Social Theory. *British Journal of Sociology*, 1983. 34(1). 19–38.

²⁴ Wimmer, Andreas – Glick Schiller, Nina: Methodological Nationalism, the Social Sciences and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology. *International Migration Review*, 2003. 37(3). 576–610.

²⁵ Wimmer – Glick Schiller, 2003. 578.

ezért gyakran a meggyökerezettséget és integrációt tekintik normának, míg a határokon túlmutató társadalmi identitásokat és szokásokat a megszokottól eltérőként értelmezik. Viszont ha megválnak a módszertani nacionalizmus szemellenzítőitől, akkor azt látjuk, hogy bár a nemzetállam továbbra is hihetetlenül fontos marad, de a társadalmi élet nem ér véget a nemzetállami határoknál. A társadalmi és vallási mozgalmak, a bünszervezeti és szakmai hálózatok, valamint a kormányzati rezsimek és a tőkeáramlás is határokon átívelően működnek.

A legújabb társadalomelméleti eredmények is megkérdőjelezik a társadalom nemzetállami konténer elméletét, és betekintést nyújtanak az általunk is használt transznacionális áramlások természetébe. Sassen például a városok földrajzáról való gondolkodásunkat helyezte új alapokra azzal, hogy rávilágított a globális városok létezésére.²⁶ Harvey a rugalmas tőkefelhalmozás kapcsán tárta fel a tér-idő összetömrődést,²⁷ ami olyan szinten forradalmasította az idő és tér objektív tulajdonságait, hogy – néha egészen radikális mértékben – rákényszerülünk arra, hogy megváltoztassuk azt, ahogyan a világot önmagunk számára ábrázoljuk. Mások a társadalmak médián, tőkén és személyeken keresztüli összefonódottságára mutattak rá,²⁸ de Ulrich Beck szerint ezen munkák többsége továbbra is az államot látatja elsődleges egységként, a globalizációt pedig államok összefonódási folyamataként kezelik.²⁹ Beck szerint ezek az elméletek azt a „társadalmi konténer” elméletet folytatják, amelyen a modernitás első korszakának legtöbb szociológiai műve alapul. Beck szerint új paradigmára van szükség, amely nem csak a nemzetállamok és társadalmak közötti és azokon túli kapcsolatokat változtatja meg, hanem a társadalmi és politikai azonosság belső tulajdonságait is, amelyet kifejez a reflexív kozmopolitizmus.³⁰

²⁶ Sassen, Saskia: *Global Cities*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1992.

²⁷ Harvey, David: *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Conditions of Cultural Change*. Oxford: Oxford University Press, 1989. 240.

²⁸ Held, David – McGrew, Anthony – Goldblatt, David – Perraton, Jonathan: *Global Transformations*. Cambridge: Polity, 1999.

²⁹ Beck, Ulrich: The Cosmopolitan Perspective: Sociology in the Second Age of Modernity. *British Journal of Sociology*, 2000. 5(1). 79–107.

³⁰ Beck, 2000. 1.

Követve a Beck, Faist,³¹ Urry³² és egyre több társadalomtudós által felvázoltakat, mi is a társadalom konténer elméletét kívánjuk meghaladni. Ugyanakkor sokan közülük a társadalom elméletének újraírásakor nem tulajdonítanak elég jelentőséget a „társadalmi” koncepciónak. Beck reflexív kozmopolitizmusa és a kozmopolitizmus kapcsolódó irodalma nagymértékben elhanyagolja a társadalmi kapcsolatok és a társadalmi kontextus feltárását. Beck kozmopolitizmusában, csakúgy, mint Luhmann világtársadalom-elméletében, a kommunikációs technológián van a hangsúly: a globális média áramlása és a fogyasztás egy újfajta öntudatot alakít ki. Ugyanakkor a társadalmi kapcsolatok és a társadalmi pozíciók kimaradnak az elemzésből, mivel az csak az ‘egyén’ és a ‘globális’ keresztmetszeteit tárja fel. Nem lehet a struktúrákban és szervezetekben gyökerező társadalmi szereplők hatalom- és a privilégiumgyakorlásait vizsgálni és elemezni anélkül, hogy a „társadalmi” koncepciót feltárnánk. Mindemelllett, miközben ez az elméletépítés próbálja meghaladni a módszertani nacionalizmust, megfelelkezik a nemzetállam továbbra is létező erejéről. Ezekre a mulasztásokra a transznacionális migrációs tanulmányok tudnak megoldást adni, mivel azáltal, hogy emberek konkrét mozgását és kapcsolatait figyelik, rávilágít a társadalmi mező koncepciójára.

Mi a társadalomnak és a társadalmi tagságnak a társadalmi mező elméleten alapuló értelmezését javasoljuk, amely különbséget tesz a ‘létezés’ és a ‘valahova tartozás’ között. A társadalmi mező fogalma különböző módokon létezik a társadalomtudományi szakirodalomban. A tanulmányban a Bourdieu és a manchesteri antropológiai iskola által javasolt fogalomra támaszkodunk. Bourdieu a társadalmi mező fogalmával mutatta be, hogy hogyan alakítja a hatalom a társadalmi kapcsolatokat. Egy mező határai nem egyértelműek, a mezőt magát pedig a résztvevők alakítják, akik a társadalmi pozíciókért való harcban egyesülnek. Bourdieu számára a társadalom többféle mező kereszteződése a politikai struktúrában,³³ és akár egyének, akár intézmények is alkotják azokat a

³¹ Faist, *The Volume...*, 2000.

³² Urry, John: *The Global Media and Cosmopolitanism*. Konferenciaelőadás, Transnational America Conference, Bavarian American Academy, München, 2000. június. Kiadta: Lancaster University

³³ Jenkins, Richard: *Pierre Bourdieu*. London: Routledge. 1992. 86.

hálózatokat, amelyek létrehozzák a mezőt és összekötik a társadalmi pozíciókat. Ez a megközelítés ugyan nem zárja ki a transznacionális társadalmi mezők fogalmát, de Bourdieu nem tárgyalja konkrétan a társadalmi mezők azon vonatkozásait, amelyek túlmutatnak az államhatárokon. A manchesteri iskola tudósai is hatással vannak a mi keretünkre, mert rájöttek arra, hogy az általuk tanulmányozott migránsok egyidejűleg kötődtek a törzsi-rurális közegekhez és a gyarmati-ipari városokhoz is. A két helyszín között feszülő migránshálózatra úgy tekintettek, mint hálózatok hálózata által létrehozott egyetlen társadalmi mezőre. Azáltal, hogy a társadalmat ily módon értelmezték, ezek a tudósok a társadalmi elemzésnek egy olyan szintjére tudtak koncentrálni, amely túlmutat az egyénen.

Jelentősége ellenére a társadalmi mező fogalma a transznacionális migrációs kutatásokon belül nem lett megfelelően definiálva. Basch, Glick Schiller és Szanton Blanc írása³⁴ alapján mi a társadalmi mezőt a társadalmi kapcsolatok többszörösen egymásbafonódó hálózatoként definiáljuk, amelyeken keresztül gondolatok, szokások és erőforrások egyenlőtlen módon cserélődnek, szerveződnek és alakulnak át.³⁵ A társadalmi mezők többdimenziósak, és többféle formájú, mélységű és szélességű strukturált interakciót foglalnak magukban, amelyeket a társadalomelmélet olyan fogalmakkal különböztet meg, mint a szervezet, az intézmény vagy a társadalmi mozgalom. A nemzeti határok nem feltétlenül esnek egybe a társadalmi mezők határaival. A nemzeti társadalmi mezők a nemzeti határokon belül maradnak, míg a transznacionális társadalmi mezők közvetlen és közvetett kapcsolatok útján kötnek össze szereplőket államhatárokon keresztül. Elemzésünkben egyik területet sem részesítjük előnyben, mert a nemzetileg behatárolt és a transznacionális társadalmi mezők relatív fontosságának megállapítása csak empirikus kutatással lehetséges.

A társadalmi mező fogalma hathatós eszköz ahhoz, hogy a migrálókat és az otthonmaradókat összekötő társadalmi kapcsolatok

³⁴ Basch et al., 1994

³⁵ Lásd továbbá: Glick Schiller, Nina – Fournon, Georges Eugene: *Terrains of Blood and Nation: Haitian Transnational Social Fields. Ethnic and Racial Studies*, 1999. 22(2). 340–366.; Glick Schiller, Nina: *Transmigrants and Nation-States: Something Old and Something New in the U.S. Immigrant Experience*. In: Hirshman, Charles – Kasinitz, Philip – DeWind, Josh (eds.): *The Handbook of International Migration*. New York: The Russell Sage Foundation, 2003.

lehetséges sorát konceptualizáljuk, mivel túlmutat a migráció közvetlen tapasztalatán, és átvezet az interakciók egy olyan területére, ahol a nem migráló egyének határokon átnyúló társadalmi kapcsolatokat tartanak fenn változatos kommunikációs formák segítségével. A migránsokkal közvetlen kapcsolatban álló egyének olyanokkal is összekötülhetnek, akik nem érintkeznek migránsokkal. Nem szabad feltételeznünk, hogy az erősebb társadalmi kapcsolatokkal rendelkező egyének transznacionális téren aktívabbak azoknál, akik gyengébb kapcsolatokkal bírnak, ahogy azt sem, hogy a közvetett kapcsolatokkal rendelkezők cselekedeteit és identitását kevésbé befolyásolják a mező dinamikái, mint a közvetlen transznacionális kötődésekkel rendelkezőkét. Legyen szó bármilyen kutatásról, a kutatónak először operacionalizálnia kell az általa tanulmányozandó mező paramétereit és az abban beágyazódott hálózatok kiterjedtségét, majd empirikusan elemeznie kell a közvetlen és közvetett transznacionális kapcsolatok erősségét és hatását.

Példaként vegyünk egy olyan esetet, ahol van egy központi egyén, aki intenzív anyaországi kapcsolatokat tart fenn, és egyfajta csomópontként funkcionálva rajta keresztül áramlanak az információk, erőforrások és identitásminták. Attól még, hogy más egyének identitásának és cselekedeteinek alakulásában ezek a kötődések nem meghatározóak, a tény, hogy ők is részesei ugyanannak a transznacionális mezőnek, elég információval és összeköttetéssel látja el őket ahhoz, hogy bizonyos események hatására ez megváltozzon. Ha felismerjük, hogy ez az egyén egy transznacionális mezőbe ágyazódik be, az alkalmasabb lehet az egyén jövőbeli transznacionális viselkedésének megjósolására, mintha pusztán egy nemzetileg lehatárolt kapcsolati hálóban helyeznénk el.

A társadalmi mező fogalma megkérdőjelezi a kapcsolatok lokális, nemzeti, transznacionális és globális szintekre való felosztását is. Egyrészt minden kapcsolat lokális, hiszen a közeli és távoli kapcsolatok áthatják az egyének egy bizonyos helyszínen élt mindennapi életét. Ugyanakkor ezen a helyszínen élve az egyén részt vehet olyan személyes hálózatokban, és eljuthatnak hozzá olyan gondolatok és információk, amelyek összekötik őt más egyénnel az adott nemzetállamon belül, az országhatárokon túl vagy globális szinten is, anélkül, hogy ő valaha elhagyta volna azt az adott helyszínt. Az, hogy a transznacionális társadalmi mezőt a

nemzetállami határokat meghaladó mezőként definiáljuk, az egyúttal azt is jelenti, hogy az ezekben a mezőkben jelen lévő egyénekre mindennapi cselekedeteik és kapcsolataik során többféle jogrendszer és intézmény hat. Napi ritmusuk és cselekedeteik nem csak több államra reagálnak egyidejűleg, hanem több országban és országhatárokon átívelően működő társadalmi intézményekre, például vallási csoportokra is.

A társadalmi mező megközelítés azt is felfedi, hogy különbség van a 'létezés módjai' és 'valahová tartozás módjai'³⁶ között.³⁷ A 'létezés' azokra a társadalmi kapcsolatokra és gyakorlatokra vonatkozik, amelyekben az egyén az adott pillanatban részt vesz, és nem azokra az identitásokra, amelyeket a cselekedeteivel azonosít. A társadalmi mező magában foglal intézményeket, szervezeteket és tapasztalatokat, amelyek saját szintjeiken identitáskategóriákat választanak. Ezeket az identitáskategóriákat vagy maguknak generálják az egyének vagy csoportok, vagy pedig nekik tulajdonítják őket. Az egyének beágyazódhatnak egy társadalmi mezőbe anélkül is, hogy annak bármilyen címkéjével vagy kulturális politikájával azonosulnának. Mivel a társadalmi mezőn belül élnek, megvan a lehetőségük arra, hogy egy adott időpontban azonosuljanak a mező bizonyos attribútumaival, de nem mindenki él ezzel a lehetőséggel.

Ezzel ellentétben a 'valahová tartozás' olyan gyakorlatokra vonatkozik, amelyek egy bizonyos csoporthoz való tudatos kapcsolódást kifejező identitást jelölnek vagy testesítenek meg. Ezek az aktusok nem szimbolikusak, hanem konkrét, látható cselekedetek, amelyek a hovatarozást hivatottak kifejezni. Ilyen például a kereszténységet jelképező kereszt vagy a zsidó csillag viselése, valamilyen zászló lengetése vagy egy bizonyos nemzeti konyha ételeinek fogyasztása. A valahová tartozás összekapcsolja a cselekedetet azon identitás tudatosításával, amit maga a cselekedet jelképez.

³⁶ Glick Schiller, 2003.; Glick Schiller, Nina: *Transnational Theory and Beyond*. In: Nugent, David – Vincent, Joan (eds.): *A Companion to the Anthropology of Politics*. Malden, MA: Blackwell, 2004.

³⁷ Néhányan, köztük Thomas Faist (*The Volume...*, 2000) is, különbséget tesznek társadalmi kötődések és 'szimbolikus kötődések' között. Ha a társadalmi kötődések helyett a 'létezés módjai' megközelítésre tesszük a hangsúlyt, akkor függetleníteni tudjuk a társadalmi kapcsolatokat a közös érdekek és közös normák fogalmától.

A transznacionális társadalmi mezőben létező egyének bizonyos helyzetekben különbözőképpen kombinálják a 'létezés módjait' a 'valahova tartozás módjaival'. Egy egyén érintkezhet rengeteg társadalmi szereplővel a származási országában úgy is, hogy egyáltalán nem azonosul az óhazába való tartozás gondolatával. Az ilyen egyének transznacionálisan léteznek, de ez nem jelent 'hovatartozást' is. Ehhez hasonlóan arra is van példa, hogy egy egyén bizonyos ételeket fogyaszt és bizonyos szenteket vagy isteneket tisztel, mert a családjától ezt tanulta, ezek a cselekedetek azonban nem jeleznek semmilyen tudatos azonosulást egy bizonyos etnikai csoporttal vagy az óhazával, és nem fejeznek ki transznacionális 'hovatartozást'.

Másrésztől viszont olyan egyének is vannak, akiknek semennyi vagy csak nagyon kevés létező társadalmi kapcsolata van az óhazában vagy transznacionális szinten, de akik viselkedésükkel valamely csoporthoz való tartozásukat kívánják kifejezni. Mivel ezeknek az embereknek van valamennyi kapcsolódásuk a 'valahova tartozáshoz', ezért az emlékezés, a nosztalgia vagy a képzelet segítségével – ha és amikor így döntenek – be tudnak lépni a transznacionális társadalmi mezőbe. Igazából megkockáztatható az a hipotézis, miszerint ha valakinek hozzáférése van a transznacionális 'hovatartozáshoz', akkor az élete során valamikor egészen biztosan élni fog azzal a lehetőséggel, hogy belépjen ebbe a társadalmi mezőbe. Ha az egyének olyan mindennapi társadalmi kapcsolatokban és gyakorlatokban vesznek részt, amelyek államhatárok felett ívelnek át, akkor transznacionálisan léteznek. Amikor ezt explicit módon fel is ismerik, és saját maguk transznacionális jegyeit hangsúlyozni kezdik, akkor kifejezik a transznacionális 'hovatartozásukat' is. Természetesen ez a két életmód nem jár mindig együtt.

Végezetül azt is fontos megemlíteni, hogy a migránsok transznacionális társadalmi mezőben való elhelyezése egyértelművé teszi, hogy az új államba történő integráció és a tartós transznacionális kötődések nem egymás bináris ellentétei.³⁸ Ehelyett azt javasoljuk, hogy a transznacionális migrációs tapasztalatra egy olyan barométerként tekintsünk, amely rögzítve van, de forog a befogadó állam és a transznacionális beágyazottság között. A mozgás és a kötődés se nem lineáris, se nem szigorúan egymást követő

³⁸ Morawska, *Immigrant transnationalism...*, 2003; Levitt, *Keeping Feet...*, 2003.

folyamatok, hanem képesek előre és hátra forogni, valamint irányt változtatni. A barométeren a középértéket nem a teljes integráció képviseli, hanem a kötődések egyidejűsége. Az egyének a kontextustól függően változtathatnak és kimozdulhatnak az egyik vagy a másik irányba, ezáltal pedig a mi elvárásainkat is elmozdítják a “vagy teljes asszimiláció vagy transznacionális kapcsolatok” féle dichotómiától a kettő valamifajta kombinációja felé. A kihívás tehát abban áll, hogy el tudjuk-e magyarázni azt, ahogyan a migránsok a tengely mentén navigálnak, és ahogyan a befogadó országban való integráció és az anyaországi, illetve transznacionális kötelékek kölcsönösen erősíteni tudják egymást. Portes és társai például azt állapították meg, hogy a transznacionális vállalkozók nagy eséllyel amerikai állampolgárok, amiből azt a következtetést lehet levonni, hogy könnyebb nekik az anyaországukat is magában foglaló sikeres vállalkozást vezetniük akkor, ha az új országuknak is teljes jogú tagjaivá válnak. Ehhez hasonló az a példa is, hogy a latino közösségek ugyanazt a szervezetet használják arra, hogy az egyesült államokbeli politikai integrációjukat elősegítsék, mint amelyet a származási országukkal kapcsolatos ügyek körüli mobilizációra használnak.

Ebben a szellemben Glick Schiller, Calgar és Karagiannis³⁹ arra tett javaslatot, hogy tegyünk különbséget szimpla kapcsolatok és az olyan típusú kapcsolatok között, amelyek az egyént intézményesen egyszerre több nemzetállamhoz kapcsolják. Az egyének lehetnek olyan barátai, kollégái vagy hittársai, akikkel országhatárokon átívelően kommunikál, információkat vagy akár tárgyakat cserél, de teheti mindezt anélkül, hogy a másik állammal vagy más intézményekkel valaha is kapcsolatba kerülne. Viszont ha az egyén valamilyen egyháznak a tagja, vagy állami nyugdíjra jogosult, vagy esetleg másik államban vannak befektetései, akkor szükségszerűen kapcsolatba kerül egy sor állami és magánintézménnyel, amelyek már sokkal mélyebbre ágyazzák be a kapcsolatait. Az egyén tengelye két vagy több jogi és szabályozási rendszerhez is tartozhat, amely által nagyobb mértékű lesz a beágyazottsága a transznacionális

³⁹ Glick Schiller, Nina – Calgar, A. – Karagiannis, E.: *Simultaneous Incorporation of Migrants*. Konferenciaelőadás, Max Planck Institute of Social Anthropology, Halle, Németország, 2003. július 17.

társadalmi mezőben, és vélhetően transznacionális kapcsolatai is tartósabbak lesznek.

Módszertan

A módszertan és az elmélet között bizalmas viszony áll fenn. A migrációkutatás transznacionális keretének kialakításához egy olyan módszertanra lesz szükségünk, amely lehetővé teszi számunka, hogy meghaladjuk azokat a bináris ellentétpárokat – mint például anyaország/befogadó ország, állampolgár/nem állampolgár, migráns/nem migráns, akkultúráció/kulturális identitásérzés –, amelyek a múltban jellemezték a migrációkutatást. Ugyanakkor egy olyan keret, amely előnyben részesíti a határokon átívelő folyamatokat az integrációorientált tevékenységekkel szemben, nem biztos, hogy meg tudja ragadni az egy nemzetállamon belüli összefüggéseket a transznacionális kötődések és a társadalmi viszonyok között.

A transznacionális keret alkalmazása több módszertani váltást hoz magával. Először is a migránsok és az egy helyben maradtak hálózatainak keresztmetszetére kell koncentrálnunk mind az anyaországban, mind a befogadó országban vagy más 'diaszporikus' helyszínen. Ez a fókusz lehetővé teszi, hogy összehasonlítsuk a migránsok tapasztalatait azokéval, akiket csak közvetve érintenek a határokon átnyúlóan áramló gondolatok, tárgyak és információk. Habár a több helyszínen végzett kutatás ideálisnak tűnhet e két különböző tapasztalat tanulmányozására, a transznacionális kapcsolatok hatása igazán úgy figyelhető meg, ha egy helyszínen kérdezzük az egyéneket életük transznacionális aspektusairól és kötődéseikről.

Másodszor pedig olyan eszközökre van szükségünk, amelyek képesek megragadni a migránsok egyidejű elköteleződését és orientációját az ó- és az újhaza felé. Ezeket a dinamikákat nem lehet csak egy adott pillanatban tanulmányozni, hiszen a transznacionális migráció egy folyamat, nem pedig egy esemény. A transznacionális szokások bizonyos eseményekre vagy válságokra adott válaszként apadnak el vagy indulnak meg. Egy egyszeri pillanatfelvétel nem képes megragadni azt, hogy a migránsok milyen módokon kapcsolódnak anyaországukhoz választási időszakokban, családi

vagy vallási eseményekkor, vagy éppen környezeti katasztrófák idején. Ilyenkor ugyanis a migránsok figyelme és energiái az adott cél vagy probléma által indukáltan megváltoznak. A migránsok társadalmi gyakorlatainak longitudinális vizsgálata mutathatja meg azt, hogy válsághelyzetben vagy egyszeri lehetőségek alkalmával még azok is mobilizálódhatnak, akik – noha beágyazódtak a transznacionális társadalmi mezőbe, de soha azelőtt nem azonosultak és vettek részt transznacionális aktivitásokban. Egy ilyen kutatási stratégia segíthet leírni az átmenetet a diaszpóraidentitáshoz – például örmény, zsidó, horvát – hasonló ‘valahova tartozásból’ a transznacionális szokásokban való közvetlen részvételbe.

A transznacionális migráció tanulmányozásához használt mindegyik kutatási módszertannak megvan a maga erőssége, de úgy véljük, hogy a néprajz különösképpen alkalmas a transznacionális társadalmi mező létrejöttének és tartósságának vizsgálatára. A résztvevő megfigyelés és az etnográfiai interjú segítségével a kutató dokumentálni tudja, hogy az egyének hogyan vesztenek el vagy tartanak fent egyidejűleg különböző kulturális repertoárokat és identitásokat, hogyan lépnek interakcióba másokkal a saját lakóhelyükön és annak határain kívül, és hogyan viselkednek az értékekkel összeegyeztethető, míg időnként azoknak ellentmondó módokon. Ezekkel az eszközökkel megfigyelhetőek a transznacionális társadalmi mezőn belüli erős és gyenge (vagy indirekt) kötelékek hatásai, és tanulmányozhatóak az intézményekhez és egyéni szereplőkhöz kötődő kapcsolatok. A kérdőíves felméréshez hasonlóan a néprajzi kutatás is kezdődhet véletlenszerű mintavétellel olyan személyekről, akik migrálnak és nem szándékoznak hazatérni.

Hatalom

Ha az egyén egynél több helyhez kötődik, akkor ennek megfelelően több állam szabályozó hatalmával és hegemón kultúrájával kerül kapcsolatba. Ezek az államok gazdasági interakciókat, politikai folyamatokat, működéseket szabályoznak, és emellett megvannak a saját nemzetépítési projektjeik. Emiatt az egyének többféle jogi és politikai intézménybe vannak beágyazódva, amelyek meghatározóak a hozzáférés és a mozgástér szempontjából, de a nemi, faji és osztálystátuszt is alakítják és legitimálják. Foucault

mutatott rá, hogy a hatalommal való tapasztalat túlmutat a joggal vagy a rendőrséggel való pusztá érintkezésén.⁴⁰ A hatalom átjár minden társadalmi kapcsolatot, átítatja azokat, hiszen az állam rendkívüli módon befolyásolja azt, hogy mi az, ami legitim, ami helyénvaló, amit tenni szabad. A transznacionális társadalmi mezőben élő személyek megtapasztalják a hatalom több színterét és rétegét, amelyek formálják is az egyéneket, de az egyének vissza is tudnak ezekre hatni.

A legtöbb migráns általában a globális államközi rendszerben relatíve kis hatalommal bíró állam felől a nagyobb hatalommal rendelkező állam felé vándorol. Ezzel egy időben a migránsok a korábbinál nagyobb társadalmi hatalomra is szert tesznek azáltal, hogy különböző emberek, tulajdonok és lokalitások felett szereznek befolyást a migráció által. Ez a személyes veszteségeknek és nyereségeknek az a komplex keresztmetszete, amellyel a transznacionális társadalmi mezőben működő hatalommal kapcsolatos összes elemzésnek meg kell küzdenie. Ezen kívül az is fontos, hogy a migráció gyakran lehetőséget nyit a transznacionális migránsoknak arra, hogy akár pozitív, akár negatív értelemben hozzájáruljanak a globális gazdasági és politikai rendszer változásaihoz. Itt gondolhatunk például azokra a távolsági nacionalizmusokra, amelyek hosszú ideje hatással vannak a nemzetépítési és nemzeti átalakulási folyamatokra. Litvánia nem jött volna létre azok nélkül az Amerikában élő emigránsok nélkül, akik az ország megalakulását először megálmodták, majd hajlandóak voltak tenni is az álom valóra váltásáért.⁴¹ A korábbi iraki menekültek ma kulcsfontosságú szerepet játszanak az iraki állam újjáépítésében. Emellett a transznacionális migránsok erősíthetik, megváltoztathatják vagy kereszttezhetik is az olyan globális vallási mozgalmakat, mint az iszlám fundamentalizmus, a keresztény fundamentalizmus vagy a hindu nacionalizmus.

A migránsok nem csak azt tudják potenciálisan megváltoztatni, hogy milyen egy állam helyzete a világgazdasági rendszerben, hanem hatással vannak az államok belső funkcióira is. Erősíthetik például a

⁴⁰ Foucault Michel: *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*. New York: Pantheon, 1980.

⁴¹ Glazer, Nathan: *Ethnic Groups in America: From National Culture to Ideology*. In: Berger, Morroe – Abel, Theodor – Page, C. H. (eds.): *Freedom and Control in Modern Society*. New York: Van Nostrand, 1954.

privatizációs folyamatokat, mert olyan telefonszolgáltatást szeretnének, amely rendszeren működik, vagy olyan magániskolákat és kórházakat, ahol a családtagjaik rendszeres ellátást kapnak. Nyomást gyakorolhatnak az államra, hogy az konzervatív törvényeket fogadjon el, amelyek segítik a hagyományos értékek megőrzését. Transznacionális társadalmi mezőjükben tevékenykedve a migránsok motorjai lehetnek az emberi jogokért, a társadalmi igazságosságért és az imperializmussal szembeni küzdelemért folytatott mozgalmaknak.

A transznacionális migránsok hatalmi elmozdulást tudnak előidézni azáltal is, hogy a befogadó állam szerepét bizonyos területeken újradefiniálják. Több példát is találunk ilyesmire, például a kubai, izraeli és ír közösségeket, amelyek sikerrel lobbiztak a befogadó állam törvényhozóinál anyaországaik egyes ügyeinek támogatásáért. Mexikó és az Egyesült Államokban élő mexikói transznacionális migránsok közösen megváltoztatták azt, ahogyan az amerikai intézmények egy része kategorizálja és feldolgozza az egyének adatait: a mexikói állam által a legális és illegális mexikói bevándorlók részére kiadott *matricula consular* elnevezésű konzuli személyazonosító igazolvány lehetővé tette, hogy az amerikai bankok, jogosítványt kiadó hivatalok és biztosítócégek fogékonyabbak legyenek a mexikói migránsok ügyintézőire.

A transznacionális társadalmi mező alkalmazása szisztematikusabb tanulmányozást tesz lehetővé olyan társadalmi folyamatok és intézmények esetében, amelyeket a hagyományos migrációkutatás, sőt még néhány transznacionális migrációval foglalkozó tanulmány is, ez idáig elfedtek. Számos kérdésben új perspektívák jelennek meg, mint például a migráció nemi hierarchiákra és faji identitásra gyakorolt hatása, a családi dinamikák, a nemzetállamok jelentősége, az állampolgárság vagy a vallás szerepe. A következő részben ezeket a kérdésköröket egyenként tárgyaljuk.

Az osztály, a faj és a nem kölcsönös alakulása a transznacionális társadalmi mezőben

A kutatók sokáig úgy tanulmányozták az osztályt, a fajt és a nemet, mintha azok egymástól határozottan elkülönülő tapasztalati területek lennének. A feminista elmélet segítségével azonban belátható, hogy ezek a társadalmi kategóriák kölcsönösen

konstruálódnak, ezért együtt kell őket tárgyalni. Mindhárom olyan hierarchikus pozícióként értelmezzük, amelyek különböző társadalmi hatalmat rejtenek magukban. Az ezekkel a státuszokkal kapcsolatos adatok jól illusztrálják a módszertani nacionalizmus elemzési korlátait. A társadalomtudósok sokszor a nemzeti jövedelmi statisztikák alapján próbálják értékelni a migránsok szociogazdasági státuszát, és nem veszik figyelembe a vizsgált egyének egyéb státuszait. Azonban akkor, ha a társadalom nem egyenlő a politikai közösséggel, hanem különböző társadalmi kapcsolatokból épül fel, amelyek a nemzeti és transznacionális társadalmi mező egymást keresztező és egymást átfedő részeiben helyezkednek el, akkor az egyének egyidejűleg különböző nemi, faji és osztálypozíciókat foglalnak el a különböző államokban. Ha belátjuk, hogy a migráns életmód ezeknek a párhuzamos faji, osztály és nemi státuszoknak a terméke, akkor számos társadalmi folyamat sokkal érthetőbbé válik.

A transznacionális vizsgálati keret többek között segíthet magyarázatot adni a bevándorlók politikai attitűdjeire és cselekedeteire vonatkozó ellentmondásos adatokra. Bizonyos esetekben azok a bevándorló nők, akik faji szempontból megkülönböztetve érzik magukat az új hazájukban, meglehetősen konzervatívnak tűnnek a jogokért és elismertségért folytatott küzdelem szempontjából. Amerikában az alacsony jövedelmű színesbőrű bevándorlók pedig gyakran törekszenek arra, hogy megkülönböztessék magukat az afrikai amerikaiaktól, semmint hogy velük közösen harcoljanak a kisebbségi jogokért.⁴² A migránsok akár fel is erősíthetik vagy újra felfedezhetik az anyaországínál szigorúbb és tradicionálisabb nemi különbségtételeket és hierarchiákat.⁴³ Új hazájukban alacsonyabb státusú munkát is elvállalnak, eltűrik a munkahelyi diszkriminációt, és ellenállnak azoknak a politikai programoknak és munkástüntetéseknek, amelyek ezeket a hibákat próbálnák orvosolni. Ironikus módon ez a felfokozott nemi

⁴² Waters, Mary C.: *Black Identities: West Indian Immigrant Dreams and American Realities*. New York and Cambridge, MA: Russell Sage Foundation, 1999.

⁴³ Espiritu, Yen: *Asian Women and Men: Labor, Laws, and Love*. Thousand Oaks, CA: Sage, 1997.; Lessinger, Joanna: *From the Ganges to the Hudson*. New York: Allyn and Bacon, 1995.; Caglar, Ayse: German Turks in Berlin: Social Exclusion and Strategies for Social Mobility. *New Community*, 1995. 21(3). 309–323

rétegződés gyakran azokban a háztartásokban jelentkezik, amelyekben a migráns nők beléptek a munkaerőpiacra, a férfiak pedig elkezdtek osztozni a gyereknevelés és háztartás terheiben, és ezáltal egalitáriánusabb módon újra lettek definiálva a nemi szerepek.

Segít ezt a látszólag konzervatív és ellentmondásos magatartást megérteni, ha figyelembe vesszük a migránsok többféle helyzetét a transznacionális társadalmi mezőben.⁴⁴ Amikor a migrációt követően az egyének bizonyos nemi jellemzőket kibontanak, akkor a transznacionális mező egy másik helyszínén megőriznek vagy létrehozhatnak egy státuszt. A nők vagy férfiak konzervatív álláspontja egy kapcsolatban a jogokért vagy a 'családi értékekért' vívott küzdelem során összefüggésben lehet a migráns anyaországbeli osztályhelyzetével. A befogadó országban fizikai munkásként, házi ápolóként vagy háztartási alkalmazottként dolgozó migránsok az anyaországukban gyakran iskolázott, saját ingatlannal rendelkező, középosztálybeli üzletemberek voltak. Azok a férfiak, akik otthon a nőnél magasabb státuszban voltak, általában jobban érdekeltek abban, hogy fenntartsák az óhazával való politikai kapcsolatot és megőrizzeik identitásukat.⁴⁵ Ezzel szemben a migráns nők a külföldön megszerzett jövedelmüket fordíthatják arra, hogy javítsanak az anyaországbeli társadalmi helyzetükön. Az iszlámhoz vagy a karizmatikus kereszténységhez hasonló transznacionális vallási rendszerek szintén lehetőséget adnak arra, hogy az egyén feljavított státuszát érvényesíthesse, valamint, hogy társadalmi tőkére és egyéb erőforrásokra tehessen szert.⁴⁶

⁴⁴ Pessar, Patricia – Mahler, Sarah J.: Transnational Migration: Bringing Gender In. *International Migration Review*, 2003. 37(3). 812–843.

⁴⁵ Grasmuck – Pessar, 1991.

⁴⁶ Peterson, Anna – Vasquez, Manuel: Upwards: Never Down: The Catholic Charismatic Renewal in Transnational Perspective. In: Peterson, Anna – Williams, Philipp – Vasquez, Manuel (eds.): *Christianity, Social Change, and Globalization in the Americas*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2001.

Transznacionális családok

A globalizációval és a transznacionalizmus jelenségével foglalkozó kutatások egyik fontos fókusza a reprodukció. A reprodukció azonban határokon átívelően is történhet, és fontos, noha alulkutatott aspektusa a migrációnak. A transznacionális migrációkutatás nem csak arra ösztönöz, hogy a társadalmi folyamatoknak otthont adó területet gondoljuk újra, hanem arra is, hogy kérdőjelezzük meg a társadalmi reprodukcióval kapcsolatos gondolatainkat.

Számos tanulmány illusztrálta már azt, ahogyan a családi élet határai változnak az idő múlásával. Az Európában és Amerikában élő másod- és harmadgenerációs bevándorlók is folytatják azt a szokást, hogy a Közel-Keletre vagy Dél-Ázsiába visszatérve keresnek maguknak házas társat.⁴⁷ A transznacionális családokat vezető férfiak mellett egyre több nőt is találunk.⁴⁸ A transznacionális családi életforma magában foglalja a házas társak közötti kommunikációt és a feladatok családon belüli elosztásának újratárgyalását, valamint annak eldöntését, hogy ki migrál és ki marad otthon.⁴⁹ Az otthon maradók elképzelik a migráló társaik újradefiniált nemi szerepeit, és ez alapján máshogy kezdenek gondolkodni a sikeres házasságról és a megfelelő házas társról. Levitt például azt találta, hogy az általa vizsgált dominikai faluban a fiatal lányok már csak olyan férfhoz akartak feleségül menni, aki kivándorolt, mert az ilyen férfiakat

⁴⁷ Hooghiemstra, Erna: Migrants, Partner Selection, and Integration: Crossing Borders? *Journal of Comparative Family Studies*, 2001. 32(4). 601–628.; Lesthaeghe, Ron J.: Turks and Moroccans in Belgium: A Comparison. Seminar presented at the Center for Population and Development Studies, Harvard University, 2002.; Levitt, *Why Should I...*, 2002.

⁴⁸ Parreñas, Rhacel S.: Mothering from a Distance: Emotions, Gender, and Intergenerational Relations in Filipino Transnational Families. *Feminist Studies*, 2001. 27(2). 361–391.; Hondagneu-Sotelo, Pierette – Avila, Ernestine: “I’m Here but I’m There”: The Meaning of Latina Transnational Motherhood. In: Hondagneu-Sotelo, Pierette: *Gender and US. Immigration*. Berkeley: University of California Press, 2003.

⁴⁹ Pessar, Patricia – Mahler, Sarah J.: Gendered Geographies of Power: Analyzing Gender across Transnational Spaces. In: Pessar, Patricia – Mahler, Sarah J. (eds.): *Gendering Transnational Spaces*. Special Issue. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 2001. 7(4). 441–460.

tekintették ideális partnernek és családfenntartónak.⁵⁰

A családi döntéseket a felnőttek hozzák meg, de a gyerekek állnak a családi migráció tengelyének középpontjában, mivel gyakran miattuk utazik a család oda-vissza, és miattuk tartanak fent transznacionális kötelekeket.⁵¹ Emiatt a felnőttekre koncentrált kutatások elhomályosítják azt, ahogyan a gyermeket nevelő családok a családi utazásokat, élettereiket és az ezeken a társadalmi mezőkön belüli tapasztalataikat alakítják. Ez különösen igaz akkor, amikor a gyerekek fiatal felnőttekké válnak. Kandel és Massey például rámutatott arra, hogy a migráció kultúrája olyan mélyen beivódott az általuk vizsgált mexikói közösségek gondolkodásába, hogy a transznacionális migráció vált számukra a normává. Különösen igaz ez a fiatal férfiakra, akik számára a migráció egyet jelent a férfivé válás átmenetének elvárt rítusával, valamint azzal, hogy gazdaságilag elérhetik azt, amit Mexikóban nem tudnának.⁵²

Az általunk bemutatott tanulmányok azt bizonyítják, hogy a transznacionálisan és generációkon átívelően megalkotott migráns háztartások számára gyakran a transznacionális életforma képezi a normát.⁵³ Kérdés, hogy erre válaszul hogyan kellene újragondolnunk a családról alkotott bevett meggyőződéseinket? Először is, ha transznacionális szemüvegen keresztül vizsgálódunk, akkor feltárul előttünk a család, mint szociogazdasági egység változó természete, valamint az, hogy a családi kötelekek hogyan formálódnak újra térben és időben. Deborah Bryceson és Ulla Vuorela a 'rokonosodás' kifejezést használja annak leírására, ahogyan az egyének bizonyos családtagokkal létrehozzák, fenntartják vagy szorosabbra fűzik a kötelekeket.⁵⁴ A transznacionális társadalmi mezőben az egyének aktívan törekszenek a vérségi kötelekek és a fiktív rokonsági

⁵⁰ Levitt, *The Transnational Villagers...*, 2001.

⁵¹ Orellana, Marjorie F. – Thorne, Barrie – Chee, Anna – Lam, W.: *Transnational Childhoods: The Participation of Children in Processes of Family Migration. Social Problems*, 2001. 48(4): 572–592.; Zhou, Min: *Parachute Kids in Southern California: The Educational Experience of Chinese Children in Transnational Families. Educational Policy*, 1998. 12(6). 682–704.

⁵² Kandel, William – Massey, Douglas S.: *The Culture of Mexican Migration: A Theoretical and Empirical Analysis. Social Forces*, 2002. 80(3). 981–1004.

⁵³ Sorenson, Nyberg – Olwig, Fog: *Work and Migration: Life and Livelihoods in a Globalizing World*. London: Routledge, 2002.

⁵⁴ Bryceson – Vuorela, 2002.

kapcsolatok megőrzésére vagy negligálására. Szükségeitől függően választják meg, hogy mely kapcsolataikat emelik ki és melyeket engedik elsikkadni. Másodsor, a szocializáció és a társadalmi reprodukció sok esetben transznacionális formában zajlik, két vagy több társadalmi és kulturális kontextusra adott válaszként. Azok a gyerekek is, akik sohasem jártak a szüleik anyaországában, olyan háztartásokban nőnek fel, ahol napi szinten jelen vannak egy másik helyről származó emberek, értékek, tárgyak és igények. Ehhez hasonlóan a nem migráló szülők gyerekei is olyan társadalmi hálózatokban és helyzetekben nőnek fel, amelyet teljesen áthatnak emberek és erőforrások – ezt nevezi Levitt a befogadóország társadalmi hazautalásainak (*social remittances*).⁵⁵ Ezen egyének számára a generációs tapasztalat nem kötődik egy konkrét területhez, hanem azokon a konkrét és elképzelt élményeken alapul, amelyeket határokon átívelően, születési és lakóhelytől függetlenül osztanak meg egymással.

Ha a migránsokat és családjukat a transznacionális társadalmi mezőben hierarchikusan kívánjuk elhelyezni, ahhoz szükséges, hogy a generáció és a másodgeneráció fogalmát újragondoljuk.⁵⁶ A transznacionális társadalmi mezőben való létezés nem tudjuk teljes mértékben megragadni, ha a generációt olyan lineáris folyamatként fogalmazzuk meg, amelyben két tapasztalat között erős határvonal húzódik, mivel ezáltal kettéválasztjuk a migránsok és a nem migránsok szocializációját és szociális hálóját, ami hibás elgondolás lenne. A lineáris megközelítés nem veszi figyelembe, hogy a generációs tapasztalatokat azok a fiatalok közösen élmények formálják, amelyekből felépül az egyén világképe és referenciakerete, amely később hatással lesz a társadalmi és politikai aktivizmusra.⁵⁷

Bár sok kutató elismeri a transznacionális kötelékek fontosságát

⁵⁵ Levitt, Peggy: *Social Remittances: A Local-Level, Migration-Driven Form of Cultural Diffusion*. *International Migration Review*, 1999. 32(4). 926–949.

⁵⁶ Glick Schiller – Fouron, 2002.

⁵⁷ Mannheim, Karl: *The Problem of Generations*. In: Paul Kecskemeti (ed.): *Essays on the Sociology of Knowledge*. New York: Oxford University Press, 1952.; Eckstein, Susan: *On Deconstructing and Reconstructing the Meaning of Immigrant Generations*. In: Levitt, Peggy – Waters, Mary C.: *The Changing Face of Home: The Transnational Lives of the Second Generation*. New York: Russell Sage Publication. 2002. 367–399.

a bevándorlók életében, sokan úgy vélik, hogy a bevándorlók gyerekeinél ezek a kötelékek már gyengülni fognak. Ezek a kutatók azt mondják, hogy Amerikában a másodgenerációs transznacionális aktivitás csak bizonyos csoportokra jellemző: azokra a csoportokra, melyek összességében, fizikailag és érzelmileg is meggyökeresedtek már az USA-ban, és nincsenek meg sem a nyelvi, sem kulturális képességeik ahhoz, hogy az ő hazájában éljenek, de nem is vágnak erre. Az ilyen egyének csak alkalmanként aktívak transznacionális szempontból, és mivel cselekedeteik a társadalmi élet egy nagyon speciális szegmensére korlátozódnak, hosszú távú hatásuk valószínűleg csak minimális lesz.⁵⁸

Az, hogy az egyén létrehoz vagy fenntart-e bármilyen jellegű transznacionális kapcsolatot, az attól függ, hogy mennyire transznacionális térben nőtt fel. Egyértelmű, hogy a legtöbb másodgenerációs migráns életében nem lesz központi fontosságú a transznacionális cselekvés, és ha mégis aktívak transznacionálisan, az ilyen ténykedések intenzitása és gyakorisága elmarad a szüleik által képviselt szinttől. Azok a felmérések azonban rövidlátóak, amelyek szerint a transznacionális létforma el fogja veszíteni a jelentőségét. Ezek a jóslatok nem számolnak az időszakos és szelektív transznacionális ténykedések hatásával, pedig élete különböző szakaszaiban számos egyén részt vesz ilyesmikben.⁵⁹ Ez a megközelítés nem tesz különbséget a létezés és a valahova tartozás lehetséges módjai között, és nem ismeri fel, hogy a transznacionális cselekedetekre való vágy és képesség hol feltámad, hol lelankad a különböző életrészekben és kontextusokban. Ugyanaz a személy, aki korábban nem sok figyelmet szentelt a szülők anyaországának és kultúrájának, házasságkötés és gyerekvállalás idején aktívabbá válhat a transznacionális mezőben, hogy házastársat és olyan

⁵⁸ Rumbaut, Ruben G.: Severed or Sustained Attachments? Language, Identity, and Imagined Communities in the Post-Immigrant Generation. In: Levitt, Peggy – Waters, Mary C.: *The Changing Face of Home: The Transnational Lives of the Second Generation*. New York: Russell Sage Publication. 2002. 43–95.; Kasinitz et al.: 2002 Transnationalism and the Children of Immigrants in Contemporary New York. In: Levitt, Peggy – Waters, Mary C.: *The Changing Face of Home: The Transnational Lives of the Second Generation*. New York: Russell Sage Publication. 2002. 96–122.

⁵⁹ Levitt, *Why Should I...*, 2002.; Glick Schiller – Fouron, 2002.; Smith, 2002.

értékeket keressen magának, amelyeket átadhat a gyerekeinek.⁶⁰ Ilyenek például azok a gudzsarátik, akik visszatérnek Indiába házastársat keresni maguknak, a másodgenerációs pakisztániak, akik gyermekük születésekor kezdik az iszlámot és a pakisztáni értékeket tanulmányozni, vagy az amerikai kínaiak, akik üzleti tanulmányaik során az ázsiai bankrendszerre specializálódnak.

A nemzetállam: a transznacionális társadalmi mező politikai korlátai és meghosszabbodása

A transznacionális társadalmi mező és az egyidejűség koncepciójának alkalmazása ráirányítja a figyelmet a politikai aktivizmus és a nemzetállam változó természetére, és arra, hogy ezeket hogyan alakítja és ezek hogyan alakítják azt a transznacionális társadalmi mezőt, amelybe be vannak ágyazva. A migránsok és menekültek is fenntartják számos, határokon átívelő, mind a befogadó, mind az anyaországra irányuló politikai aktivitásukat. A transznacionális migrációról szóló korai tanulmányok azt jósolták, hogy ezek a gyakorlatok idővel gyengíteni fogják a nemzetállamot, egyes esetekben pedig annak leáldozását is eredményezhetik. Ehelyett a nemzetállam újraalkotódásának vagyunk szemtanúi: az állam új funkciókat szerez, felelősségi területeket delegál más szereplőknek, és újredefiniálja azt, hogy kik a tagjai. A jövőbeli kutatások egyik kérdése lehet, hogy egyes államok arra válaszol, hogy választópolgárai egyre transznacionálisabbak miért változnak, míg más államok nem változnak ugyanebben a helyzetben. Azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy az államok milyen korábbi funkciójukat milyen körülmények között hagyják hátra, és milyen új szerepeket vesznek magukra. Végül pedig be kell azonosítanunk azokat az újfajta intézményeket és közösségeket, amelyek az állam által hátrahagyott funkciókat töltik be.

A törvényekben, szakpolitikákban és migráns gyakorlatokban mind állami, mind helyi szinten a származási államokban találjuk a legnagyobb változásokat. Az állampolgárság kiterjesztésének újabb

⁶⁰ Espiritu, Yen L. – Tran, Thom: VietNam, Nuoc Toi (Vietnam, My Country): Vietnamese Americans and Transnationalism. In: Levitt, Peggy – Waters, Mary C.: *The Changing Face of Home: The Transnational Lives of the Second Generation*. New York: Russell Sage Publication. 2002. 367–399.

keletű trendjeit a periférikus származási országok sérülékeny geopolitikai pozíciója, a strukturális reformok miatt megnövekedett szegénység és a migránsok által megtapasztalt faji korlátok magyarázzák.⁶¹ Számos kormány, akár nyugat-európaiak is, tisztában vannak a máshol élő népességgel való kapcsolattartás hasznosságával: Írország, Görögország, Olaszország és Portugália mostanában nyitottak a külföldön élő közösségeik felé mind politikai, mind retorikai téren.

Az államok egy sor olyan politikát dolgoztak ki, amelyek újradefiniálják, hogy ki tartozik az adott államhoz. Némelyik állam olyan politikát folytat, amellyel az ideiglenes migránsokkal való kapcsolattartást és az ő hazatérésüket igyekszik előmozdítani. Más államok viszont olyan globális nemzetpolitikát alakítanak ki, amely a véglegesen külföldre költözött migránsokat a hazatelepülés helyett tartós kapcsolattartásra, illetve folytatólagos nemzetállami tagságra és lojalitásra ösztönzi.⁶² Nem minden származási állam egyforma: különböznek abban, hogy mennyire képesek és akarják támogatni a migránsaik transznacionalizmusát, hajlandóak-e politikai jogokat, különösen szavazati jogot adni a külföldön élő (egykori) állampolgáraiknak és azok leszármazottjainak. A migránsokra való állami válaszok lehetséges területei és típusai közötti variációkra a következő kategorizációt javasoljuk. Az államok különböznek jogi szempontból, illetve abban, hogy milyen mértékig terjesztik ki az emigránsokra a politikai jogokat; különböznek retorikájukban, illetve a nemzetfelfogás nyilvános ideológiájában; valamint szakpolitikáikban és különböző programjaikban.

A politikai jogok kiterjesztése

A jogok kiterjesztését törvény szabályozza. Néhány állam különbséget tesz kétfajta tagsági viszony, az állampolgárság és a nemzeti tagság között. Az állampolgárság meghatározza a tagok jogainak és kötelességeinek jellegét a politikai rendszeren belül, a nemzeti tagság pedig jogszerűen meghatároz egy hovatartozási kategóriát anélkül, hogy teljeskörű állampolgári jogokat biztosítsa.

⁶¹ Baschet al., 1994.; Guarnizo, Luis E.: *The Economics of Transnational Living. International Migration Review*, 2003. 37(3). 666–699.; Itzigsohn, 2000.

⁶² Goldring, 2002.; Smith, 1998.

A származási államok többféle jogi megkülönböztetést alkalmaznak az állampolgárság és a nemzeti tagság kategóriájának meghatározására: 1) a kettős állampolgárság vagy a jogokhoz való kettős hozzáférés bármely formájának megtagadása – olyan országok, mint Haiti és Németország, semmilyen fajta kettős jogot nem biztosítanak;⁶³ 2) a kettős nemzeti tagság,⁶⁴ ami annyit tesz, hogy teljes állampolgárságot nem, de bizonyos jogokat biztosít a kivándorlóknak és leszármazottaiknak – Mexikó és India ezt az álláspontot képviseli azzal, hogy jogilag valamilyen módon elismeri a külföldön élő polgárait; 3) a kettős állampolgárság, amellyel a kivándorlók és leszármazottaik minden jogot megkapnak, amikor visszatérnek a óhazába, még akkor is, ha más ország útlevelével is rendelkeznek – olyan különböző országok folytatják ezt a politikát, mint Franciaország, Írország, Görögország, a Dominikai Köztársaság, Brazília, Olaszország és Portugália; és 4) a kettős állampolgárság, amellyel akkor is teljeskörűen járnak a jogok, amikor az adott személy külföldön él – például a külföldön élő kolumbiaiak szavazati joggal bírnak a hazai parlamenti választásokon.⁶⁵

A kettős állampolgárság vagy nemzeti tagság különböző formákban való kiterjesztése azt jelenti, hogy még azok is, akik nem aktívak a transznacionális politikában, vagy akár nem is transznacionális társadalmi mezőben élnek, hozzáférhetnek ezekhez

⁶³ Noha igaz az is, hogy Németország engedélyezi a kettős állampolgárságot az Aussiedler-ek (a kitelepülők), a zsidók és az olyan személyek számára, akiknek az országa tiltja az állampolgárságról való lemondást. Haiti pedig az állampolgársági törvény módosítása nélkül is a haiti nép részének tekinti a diaszpórát.

⁶⁴ Az eredetiben 'dual nationality' szerepel. Az angolban a 'nationality' nem a magyar 'nemzetiségnek', hanem inkább az 'állampolgárságnak' feleltethető meg, vagyis feltételez valamilyen jogi kapcsolatot az egyén és az állam között. A 'kettős nemzeti tagságként' fordított fogalom közel áll az olyan kvázi állampolgársági kategóriákhoz, mint pl. a magyarigazolvány. (a ford. megj.)

⁶⁵ Gyorsan növekszik azoknak az országoknak a száma, amelyek valamilyen fajta kettős hovatartozást lehetővé tesznek. 2000-ben csak Latin-Amerikában tíz ország engedélyezte a kettős állampolgárságot vagy a kettős nemzeti tagságot valamilyen formában, míg 1991 előtt csak négy ország rendelkezett ilyen szabályozással (Jones-Correa, Michael: *Under Two Flags: Dual Nationality in Latin America and Its Consequences for the United States. International Migration Review*, 2001. 35(4). 34-67.). Más országok szelektíven, konkrét partnerekkel ismerik el a kettős hovatartozást.

a tagságokhoz, ha igénylik őket. Identitás stratégiaként, befektetési stratégiaként vagy akár kilépési stratégiaként a többes tagság több lehetséges pozícióval ruházta fel az egyént az állammal szemben.

A nemzet ideológiája

Az olyan államok, mint Kína, Írország, Portugália vagy Haiti, olyan nemzeti önképet alkalmaznak, amely a világ különböző részein élő nemzettagokat a szülőföldjükhez kapcsoló vérségi kötelékeken nyugszik.⁶⁶ Ezek az országok úgy definiálták újra az államiságukat, hogy az azokat is magában foglalja, akik azon kívül élnek. Ezt Haiti példájához hasonlóan lehet anélkül is kivitelezni, hogy kettős állampolgárságot vagy kettős nemzeti tagságot biztosítanak a külföldön élőknek – már csak emiatt is célszerű megkülönböztetni a jogi kapcsolatokat a távolsági nacionalizmus ideológiáitól. Anderson eredeti koncepciójára építve Glick Schiller és Fouron⁶⁷ a távolsági nacionalizmust a valahova tartozásra vonatkozó fogalmak sorozataként határozzák meg, amelyek a különböző földrajzi helyeken élő embereket összekapcsolják, és motiválják vagy igazolják az óhazával és annak kormányával kapcsolatos cselekedeteket. A nacionalizmus más változataihoz hasonlóan a nemzetet képviselő állam által irányított területi haza fogalma továbbra is releváns marad, de az államhatárok már nem úgy tételeződnek, mint a nemzetben való tagság határai. A területi hazán belül tartózkodó állampolgárok a kivándorlókat és leszármazottaikat a nemzet részének tekintik, függetlenül attól, hogy azok jogi értelemben milyen állampolgársággal rendelkeznek.

A nemzet ilyen ideológiái az idő múlásával, a nemzetépítés különböző időszakában módosulnak.⁶⁸ Globálisan nézve a tudomány az I. világháború előtt a rasszon alapuló nemzet fogalmát karolta fel. A 20. század közepén, amikor a vér és a faji retorika diszkreditálódott, és a nemzetállamok lakossága alatt csak azokat értették, akik a nemzetállami területeken éltek, az államok általában nem fogalmaztak meg az emigránsaikkal kapcsolatban igényeket. Az olyan diktátorok, mint Salazar Portugáliában vagy Duvalier

⁶⁶ Glick Schiller, megjelenés alatt

⁶⁷ Glick Schiller – Fouron, *Georges Woke Up...*, 2001.

⁶⁸ Glick Schiller, megjelenés alatt

Haitiban, elítélték a külföldre távozókat, akik gyakran szervezkedtek a rezsimmel szemben. Az 1970-es évektől kezdve, és a globalizáció jelenlegi időszakát is beleértve, a vérségi kötelékkel kapcsolatos nyelvezet ismét előtérbe került, és számos állam alkalmazza. Malajzia a származást használja arra, hogy megkülönböztesse az őshonos, teljes körű állampolgársággal rendelkező malajziai lakosságot a többi népeiségtől, például a kínai és az indiai származásúaktól.⁶⁹ Portugália igényt tart a kivándorló népeiségére, és ennek érdekében biztosítja számukra a kettős állampolgárságot, továbbá megszervezi a külföldön élő portugálok tanácsait. Portugália az Európai Unióhoz való csatlakozásának előmozdításakor azzal érvelt, hogy így biztosítaná a különleges hozzáférést az olyan országokhoz, mit Brazília, és a különleges kapcsolatot az afrikai luzitán népekkel.⁷⁰

Az állam változó funkciói

Az államok a transznacionális migrációra válaszul bizonyos feladatokat felvállalnak, míg másokat elhagynak. Levitt és de la Dehesa a transznacionális migrációval és az állam újradefiniálásával foglalkozó tanulmányukban megállapították, hogy a latin-amerikai kormányok több különböző programot és politikát hoztak létre az emigránsok számára.⁷¹ Megújították a miniszteri és konzuli szolgálatokat, hogy jobban tudjanak reagálni a kivándorlói igényekre. Olyan befektetési politikákat hoztak létre, amelyek célja a gazdasági hazautalások ösztönzése és becsatornázása. Biztosították a kettős állampolgárságot vagy a nemzeti tagságot, a külföldi szavazati jogot, illetve a közhivatalhoz való jogot. A hagyományos konzuli szolgálaton túlmutatóan kiterjesztették a külföldön élő állampolgárok védelmét és a nekik nyújtott szolgáltatásokat. Végül

⁶⁹ Ong, Aihwa: *Flexible Citizenship: The Cultural Logics of Transnationality*. Durham, NC: Duke University Press, 1999.; Bunnell, Tim: *Repositioning Malaysia: High-tech Networks and the Multicultural Rescripting of National Identity*. *Political Geography*, 2002. 21. 105–124.

⁷⁰ Feldman-Bianco, Bela: *Brazilians in Portugal, Portuguese in Brazil: Constructions of Sameness and Difference*. *Colonial Continuities: The Portuguese Experience*. Special Issue *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 2002. 8(4).

⁷¹ Levitt – de la Dehesa, 2003.

szimbolikus politikákat valósítottak meg, amelyek célja megerősíteni a kivándorlók nemzet tagság-érzetét.

A származás szerinti államok különböző okokból alkalmazzák ezeket a politikákat. Egyrészt, a hazautalások összege sok, kevésbé fejlett országban messze meghaladja a hivatalos fejlesztési támogatásra kapott összegeket és a külföldi portfólió-befektetéseket.⁷² Az Amerikai Egyesült Államok Fejlesztési Bankja (IDB) szerint „2002-ben a latin-amerikai hazautalások összege 32 milliárd dollár volt, ami 2001-hez képest 18%-os növekedést jelent, és globálisan a fejlődő országokra becsült 103 milliárd dollárnyi hazautalások 32% -a.”⁷³ De a származási országok gazdasági motivációi a migránsokkal való szoros kapcsolattartásban túlmutatnak a hazautalásokon. A bevándorlók üzletelnek a saját szülőhazájukkal, és nagy, a turizmusból származó bevételt termelnek. Az olyan sokszínű országokból, mint India, Izrael, Kína, Brazília, Tajvan, Mexikó és Pakisztán, származó sikeres vállalkozók nemcsak pénzt, hanem vállalkozói és technológiai energiákat és készségeket is tudnak nyújtani óhazájuknak, és így az agyelszívás agyáramlássá vagy agyvisszaszívássá fordulhat át.⁷⁴ Végül, az államok gyakran körüludvarolják a hűségesebb kivándorlókat, mert úgy tekintenek rájuk, mint potenciális politikai erőre a fogadó országban, amely elősegítheti az állam gazdasági és külpolitikai érdekeit.⁷⁵ Néhány állam akár még a befogadó állambeli politikai integrációt is hajlandó népszerűsíteni, hogy a kivándorlók jobb helyzetben legyenek az anyaország nevében való fellépéshez.

Az államok nem az egyedüli politikai szereplők, amelyek transznacionális szinten határozzák meg politikai közösségüket, vagy határokon átnyúló tevékenységeket folytatnak. Politikai pártok

⁷² Naim, Moises: The New Diaspora: New Links between Emigreees and Their Home Countries Can Become a Powerful Force for Economic Development. *Foreign Policy*, 2002. 131. 96–99.

⁷³ University of California, Davis: Latin America, Remittances, *Migration News*, 2003. 10(2), <http://migration.ucdavis.edu/mn/moreentireissue.php?idate=200304&number=>

⁷⁴ Saxenian, Anna Lee: *Local and Global Networks of Immigrant Professionals in Silicon Valley*. Public Policy Institute of California, 2002.

⁷⁵ Mahler, Sarah J.: Constructing International Relations: The Role of Transnational Migrants and Other Non-State Actors. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 2000. 7. 197–232.; Levitt, *The Transnational Villagers...*, 2001.

működhetnek külföldön, különösen, ha a kivándorlók jelentős számban telepedtek le, és elegendő kapcsolattal rendelkeznek ahhoz, hogy befolyásolják a hazai választásokat. A mexikói, dominikai és haiti politikusok rendszeresen kampányolnak az Egyesült Államokban. A három legnagyobb dominikai politikai párt mindegyikének van egy USA-beli szervezete, amely a keleti part mentén próbálja megszerezni a dominikaiak támogatását. Törökország esetében a dominánsan vallási és nacionalista programmal rendelkező pártok, mint a nacionalista Milli Hareket Partisi vagy a vallásos Saadet Partisi, gyakran küldenek vezetőket Észak-Európába, hogy szerezzenek politikai támogatást az ott élő törököktől.⁷⁶

A nagy országok régiói, mint például Brazília vagy India, a központi kormánytól függetlenül is elkezdhetnek transznacionális szereplőkként működni. Ez különösen igaz olyan helyzetekben, amikor a kivándorlók többsége néhány régióból vagy tartományból emigrál. Az állam alatti politikák különböznek a nemzeti kormányok transznacionális tevékenységétől, mivel a regionális kormányok nem ellenőrzik a bevándorlást és az állampolgárságot, továbbá transznacionális tevékenységüket az extraterritoriális regionális vagy helyi kötődés előmozdítása, nem pedig a nemzetépítés ösztönzi.⁷⁷ Brazíliában például Governador Valadares önkormányzata és Minas Gerais állami kormánya olyan befektetési alapokat és üzleti promóciós programokat hozott létre, amelyek a kivándoroltak lokális kötődéseire építenek, az összegyűjtött pénzt pedig önkormányzati fejlesztésre irányuló projektek támogatására használták fel. Hasonló módon Indiában Gujarat állam kormánya számos kezdeményezéssel ösztönöz hosszú távú gazdasági projekteket, többek között adókedvezményekkel és a potenciális befektetők bürokratikus támogatásával. Ezek a projektek elkülönülnek a kormányzat vagy a politikai pártok olyan erőfeszítéseitől, amelyekkel a külföldön élő indiaiakat (NRI, Non-Resident Indians) igyekeznek megszólítani.⁷⁸

Még a városokhoz hasonló kicsi egységek is meghatározhatják magukat transznacionálisan, és részt vehetnek a fejlődést célzó

⁷⁶ Ostergaard-Nielsen, 2003.

⁷⁷ Bauböck, Rainer: Towards a Political Economy of Migrant Transnationalism. *International Migration Review*, 2003. 37(3). 700–723.

⁷⁸ Levitt, *Why Should I...*, 2002.

projekteken. Az ilyen esetekben az aktorok általában olyan külföldön élő emigránsok, akik szülővárosukhoz kötődő egyesületeket szerveznek. Például ma már mexikói, salvadori és dominikai szülővárosi egyesületek számos olyan közösségi fejlesztési projektet finanszíroznak és valósítanak meg, amelyek korábban az állam hatáskörébe tartoztak.⁷⁹ Ezt a szerepet a neoliberalizmus egy olyan korszakában öltik magukra, amelyben az államok egyre inkább elhanyagolják azokat a feladatokat, amelyeket a kapitalista magon kívüli országok egyébként is csak ritkán tudtak teljesíteni.

A származási országokat a kivándorlókat érintő jogi szabályozás, retorika és közpolitikák alapján több tág kategóriába soroljuk.

Néhány állam transznacionális nemzetállamává vált: a kivándorlóikat olyan nemzettagokként kezelik, akik hosszú távon tartózkodnak az országtól távol. A konzuli tisztviselők és más kormányzati képviselők továbbra is részben felelősek a kivándorlók védelméért és képviseletéért. Ezek az államok kettős állampolgárságot vagy kettős nemzeti tagságot is biztosítanak a kivándorlóiknak. Ezek gyakran olyan államok vagy államon belüli régiók, amelyek annyira függenek a hazautalásoktól, hogy a transznacionális migránsok (anyagilag és egyéb) hozzájárulásai és aktivitása már a nemzeti politika szerves részévé vált.⁸⁰ Ebbe a kategóriába tartoznak az olyan országok, mint El Salvador, Mexikó, Portugália, a Dominikai Köztársaság és Brazília.

Gyakoribbnak számítanak a stratégiailag szelektáló államok, amelyek ösztönzik a távolsági gazdasági és politikai nacionalizmus néhány formáját, de szelektíven és saját szempontjaik szerint irányítani kívánják azt, hogy a migránsok mit tehetnek és mit nem. Csakúgy, mint a transznacionális nemzetállamok, ezek az államok is felismerik a migránsok hatalmas politikai és gazdasági befolyását, amitől sok esetben függenek is. Egyrészt biztosítani akarják, hogy a vélhetően haza már soha nem térő emigránsok továbbra is kapcsolatban maradjanak az anyaországgal, másrésztől viszont a kivándorlók anyaországi kötelekeit valamilyen szinten ellenőrizni is kívánják annak érdekében, hogy a migránsok érdekei ne kerüljenek konfliktusba az állam érdekeivel. Az ilyen államok részleges és

⁷⁹ Goldring, 2002.; Landolt, 2001.

⁸⁰ Guarnizo et al., 2003.

változó adókedvezményeket és szolgáltatásokat nyújtanak a kivándoroltaknak, ösztönzik a nemzeti tagság külföldön való megtartását, de soha nem adnak effektív jogokkal járó állampolgárságot vagy nemzeti tagságot, illetve szavazati jogot sem. Ezek az államok próbálnak egyensúlyozni aközött, hogy a külföldön megőrzendő nemzeti tagságot megfelelő mértékben erősítsék az emigránsokban, de ne ajánljanak nekik túl sokat, hiszen azzal a ki nem vándorolt állampolgárokat megsértenék. India, Barbados, Írország, a Fülöp-szigetek, Haiti és Törökország különböző időszakokban mind megpróbálkoztak azzal, hogy anélkül szerezzék meg a külföldön élő lakosság támogatását, hogy a belpolitikában való teljes körű részvételt biztosították volna az emigránsoknak.

Ezek a megoldások semmiképpen sem tekinthetőek állandónak. A diaszpóra kettős állampolgársággal kapcsolatos agitációja a Fülöp-szigeteki kormányt 2003-ban olyan törvény elfogadására sarkallta, amely lehetővé tette a kettős állampolgárságot, valamint visszaadta a filippínó állampolgárságot azoknak az embereknek, akik korábban más országok állampolgárává válásával elvesztették azt. A szenátus elnöke az állampolgárság megőrzéséről szóló törvény aláírásakor megjegyezte: „Ezzel megerősítettük a régi mondatát: «Aki egyszer filippínó volt, mindig az marad. »»⁸¹ Ugyanebben az évben India lehetővé tette az indiai állampolgárság felvételét bizonyos országokban – például az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában – élő emigráns indiaiaknak és leszármazottaiknak egészen a negyedik generációig.⁸²

Az államok harmadik típusát az érdektelen és lemondó országok alkotják, amelyek úgy tekintenek emigránsaikra, mint akik már nem tartoznak az anyaországhoz. Az ilyen államok a migránsok bármilyen nyitását ősi otthonuk felé gyanúsnak tartják, mert az anyaországukat elhagyó áruulökként tekintenek rájuk. Ez a hozzáállás gyakoribb volt a globalizációt megelőző időszakban, de még ma is előfordul, hogy az államok – főleg, ha hangos és erőteljes politikai ellenállással szembesülnek külföldön – megpróbálják diszkreditálni

⁸¹ Javellana-Santos, J.: Citizenship Retention Act signed into Law. *Philippine News Online*. 2003.

http://www.philippinenews.com/news/viewarticle.html?article_idt70769de28b7244b86a587d6490538b

⁸² Khanna, R.: Indian Parliament Approves Dual Citizenship. 2004. <http://www.immigration.com/newsletter1/dualpio.htm>.

az emigránsok befolyását. Erre különösen érdekes példa Kuba és az Amerikában élő kubaiak viszonya, mivel az ország gazdasági életében kiemelten fontos szerepe van az emigránsok hazautalásainak.⁸³ A hidegháborút követően pedig Szlovákia viselkedett meglehetősen távolságtartóan a külföldön élő szlovákokkal, és nem biztosított számukra képviselőt az új politikai rendszerben.⁸⁴

Nemzeti tagság és állampolgárság

Ha a migrációt meg akarjuk érteni a transznacionális társadalmi mező perspektívájából, akkor felül kell vizsgálnunk a nemzetállami tagság jelentését is.⁸⁵ Az államok egyrészt jogi úton, állampolgársági és egyéb törvényekkel nemzeti tagságot biztosítanak az emigránsaiknak, de emellett az egyének jogi státuszuktól függetlenül is követeléseket fogalmaznak meg az államokkal szemben, amelynek eredményeként állampolgársággal nem rendelkező személyek is szubsztanciális vagy 'társadalmi' állampolgárokként viselkedhetnek, hiszen olyan jogokkal vagy privilégiumokkal kívánnak élni, amik elviekben csak az állampolgároknak járnak.⁸⁶ Erre példa, amikor állampolgársággal nem rendelkező bevándorlók a befogadó ország hadseregében szolgálnak (és akár az életüket is adják), utcai demonstrációkon vesznek részt valamilyen közpolitika ellen tiltakozva, vagy hozzáférnek a fogadó állam szociális programjaihoz és szolgáltatásaihoz. A transznacionális társadalmi mező által összekapcsolódó egyének pedig olyan országokkal szemben fogalmaznak meg követeléseket, illetve vesznek részt akciókban, ahol még nem is éltek, de akár az ilyen országok tagjaként is

⁸³ Cervantes-Rodriguez, M.: *Exile, Identities, and Cuba's Nation-building Project a Century Later*. 2003. Kiadatlan tanulmány; Eckstein – Barberia, 2002.

⁸⁴ Skrbiš, Zlatko: *Long Distance Nationalism: Diasporas, Homelands and Identities*. Aldershot, England: Ashgate, 1999.

⁸⁵ Yuval-Davis, Nira: *Gender and Nation*. London and Thousand Oaks: Sage Publications, 1997.; Delgado, Richard – Stefancic, Jean: *Critical Race Theory: The Cutting Edge*. Second Edition. Philadelphia: Temple University Press, 2003.

⁸⁶ Flores, William V. – Benmayor, Rina: *Latino Cultural Citizenship: Claiming Identity, Space, and Rights*. Tempe, AZ: Bilingual Review Press, 2000.

definiálhatják magukat. Az a szubsztanciális állampolgárság, amelyet a transznacionális társadalmi mezőben ‘használnak’, nem egyenlő azzal, amit a posztnemzeti állampolgárságot propagáló kutatók állítanak.⁸⁷ Ezek a tudósok a nemzetállami aspektust félretéve csak a globális jogrendszer keretében vizsgálják, hogy a nem a szülőföldjükön élő egyéneknek milyen védelem és politikai képviselő jár. A menekült, illetve vallási vagy etnikai kisebbséghez tartozó egyének a transznacionális társadalmi mezőben valóban plurális jogrendszerrel számolhatnak a jogaikért vívott küzdelem folyamán, ugyanakkor ne felejtjük el, hogy a nemzetközi jog végrehajtása továbbra is erősen függ az egyes államoktól.⁸⁸

A transznacionális társadalmi mezőben élő személyek sokszor csak egy bizonyos esemény vagy válság hatására állnak elő követelésekkel (és kezdenek szubsztanciális állampolgárokként viselkedni) egy adott állammal szemben. Ilyen esetekben részt vesznek lobbiakezelésekben, tüntetéseken, információs kampányokban annak érdekében, hogy nyomást gyakoroljanak a származási vagy a befogadó államra, vagy bármely más államra, amelyhez valamilyen módon kapcsolódnak. Ha csak a jogokra és formális tagságra koncentrálunk, akkor látóterünkben kikerül számos olyan ember, akik annak ellenére viselkednek egy társadalom tagjaiként, hogy formálisan nem tartoznak hozzá, és ezáltal hatnak az államra és az állam is hat rájuk. Glick Schiller és Fouron a ‘transznacionális állampolgár’ fogalmat javasolják annak leírására, amikor valaki attól függetlenül a fogadó vagy a származási ország társadalmi állampolgáraként viselkedik, hogy formálisan azoknak állampolgára-e vagy sem.⁸⁹

A kormányzás lényegét legalább két módon állítja kihívás elé az,

⁸⁷ Soysal, Yasemin N.: *Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe*. Chicago and London: University of Chicago Press, 1994.

⁸⁸ Foblets, M. C.: *Muslims, a New Transnational Minority in Europe? Cultural Pluralism, Fundamental Liberties and Inconsistencies in the Law*. Konferenciaelőadás, Mobile People, Mobile Law: Expanding Legal Relations in a Contracting World. Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle, Németország. 2002. november 7-9.; Woodman, G. R.: *Customary Laws of Ethnic Minorities in the U.K.* Konferenciaelőadás, Mobile People, Mobile Law: Expanding Legal Relations in a Contracting World. Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle, Németország. 2002. november 7-9.

⁸⁹ Glick Schiller – Fouron, *Georges Woke Up...*, 2001.

ha valaki két államszervezetben is részleges tagsággal rendelkezik. Először is, a kettős kötődés magát a kormányzás fogalmát kérdőjelezi meg, hiszen nem egyértelmű, hogy végső soron melyik állam felelős a transznacionális migráns életének egyes aspektusaiért. Hol kapjanak egészségügyi ellátást, hol fizessenek adót, és melyik hadseregben szolgáljanak azok, akik nem egy ország határán belül élnek? A migránsok védelme és képviselése melyik ország elsődleges felelőssége? Mi történik akkor, ha a migránst halálra ítélik a fogadó államban, de a halálbüntetés tiltott a származási országában?

Ezen kívül fontos az is, hogy a transznacionális állampolgárok nem egymástól elszigetelten szereznek tapasztalatot a kormányzásról és a politikai szocializációról. A transznacionális társadalmi mezőben élő egyének többféle állampolgári jogokkal és kötelezettségekkel kapcsolatos elképzeléssel és többféle történelmi és politikai gyakorlattal szembesülnek. Ennek eredményeképpen szélesebb körű jogokkal és felelősségi körökkel lépnek be a politika területére, mint azok, akik csak egy államon belül élnek. A bevándorlók nemzetközi jogrendszerrel kapcsolatos közvetlen tapasztalatai segíthetik őket abban, hogy újraértelmezzék az államhoz fűződő viszonyukat.⁹⁰ A migránsok magukkal visznek a kormányzással kapcsolatos elgondolásokat, amelyek aztán hatással lesznek a fogadó állam politikáira. Ugyanakkor a fogadó állammal kapcsolatos tapasztalatok átforgalmazzák a migránsok elképzeléseit és gyakorlatait, és ezeket a 'társadalmi hazautalásokat' megosztják a saját hazájukban élő vagy máshol letelepedett ismerőseikkel. Ebből következően változó, hogy milyen politikai kultúra alakul ki, és milyen követelések fogalmazódnak meg az államokkal kapcsolatban. A haiti bevándorlók például nyomást gyakoroltak az Egyesült Államokra abból a célból, hogy Amerika egy olyan haiti kormányt követeljen, amely nagyobb felelősséggel viseltetik a saját népe

⁹⁰ Pessar, Patricia: Women's Political Consciousness and Empowerment in Local, National, and Transnational Contexts: Guatemalan Refugees and Returnees. In: Pessar, Patricia – Mahler, Sarah J. (eds.): *Gendering Transnational Spaces*. Special Issue. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 2001. 7(4). 461–500.; Levitt, Peggy – Wagner, Sarah: *Refugee Rights and Wrongs: Global Cultural Diffusion among the Congolese in South Africa*. Working Paper #23, Inter-University Committee on International Migration, Rosemarie Rogers Working Paper Series, 2003.

íránt.⁹¹ A fogadó állambeli demokratikus integráció közös tapasztalatai olyan transznacionális tevékenységeket indukálhatnak a migránsok körében, amelyek az anyaországi politika nagyobb transzparenciájához vezethetnek.⁹²

Vallás: a létezés és a valahova tartozás terei államon belül és kívül

Míg a legtöbb kutató elismeri a migránsok transznacionális gazdasági, politikai és szociokulturális tevékenységeinek jelentőségét, csak a közelmúltban kezdtek felfigyelni a transznacionális migráció és a vallás közötti kapcsolatra. A tanulmány többi részével ellentétben, ahol az eddigi kutatási eredmények következményeire összpontosítottunk, ebben a fejezetben az a célunk, hogy összefoglaljuk a vallással foglalkozó, újonnan megjelenő irodalmat, és további kutatásokra vonatkozó útmutatásokat fogalmazzunk meg.

A vallás mint ideológia vagy mint gyakorlatok összessége nem esik egybe a nemzetállamok határaival. Részben épp ez a be nem illeszthetősége magyarázhatja, hogy a társadalomtudósok eddig nagyrészt figyelmen kívül hagyták a vallást. A szociológiaelmélet különböző lineáris formái a társadalom evolúcióját a vallástól a racionalitás felé rajzolták meg. A bevándorláselmélettel foglalkozó szakemberek a beilleszkedési folyamat részeként arra számítottak, hogy a bevándorlók az új országukban vallási intézményeket hoznak létre, amelyek pár generáció után elveszítik vonzerejüket.

A határokon átnyúló vallási kapcsolatok nem mindegyike köthető a migrációhoz, azonban a migráló csoportok akár vallási diaszpórákként is definiálhatják magukat ahelyett, hogy egy nemzetállami identitáshoz ragaszkodnának, illetve vallási tereket használhatnak arra, hogy kifejezzék két politikai rendszerhez való tartozásukat. Ha a társadalmat egymást keresztező, államhatárokon belül és azokon átnyúlóan létező transznacionális társadalmi mezőkként definiáljuk, akkor erőteljes eszköz áll rendelkezésünkre a vallási területek feltérképezéséhez és kutatásához. A vallási

⁹¹ Glick Schiller – Fouron, *Georges Woke Up...*, 2001.

⁹² Shain, Yossi: *Marketing the American Creed Abroad*. New York: Oxford University Press, 1999.

kötelékek között két nagyobb csoportot különíthetünk el: az egyik az egyéneket az anyaállamukkal összekötő vallási kapcsolatok, a másik pedig az olyan vallási kötelékek, amelyek nem államokon alapuló transznacionális kapcsolathálókat hoznak létre, mint például a karizmatikus kereszténység. Meglehetősen kiterjedt munka mutatja be a keresztény, hindu és muszlim hittételek és intézmények nemzeti határokat átlépő és különböző népeket összekapcsoló útját.⁹³ A globális vallási intézmények formálják a migránsok transznacionális tapasztalatait, miközben a bevándorlók a globális vallásokat egyszerre gyengítik és újjáépítik azáltal, hogy helyben meghonosítják azokat. A bevándorlók intézményei olyan helyek, ahol a társadalmi szerveződés világszerte elterjedt modelljei és az egyének helyi reakciói összehangolódnak, és a vallási meggyőzések és gyakorlatok új keverékeit hozzák létre. A transznacionális migráció és a vallás tanulmányozása tehát egyfajta empirikus ablakot nyit a létezés és a valahova tartozás olyan módozataira, amelyeket nem lehet egyetlen nemzetállammal átfogni.⁹⁴ Ugyanakkor ezek a gyakorlatok és meggyőzések mobilizálhatók a transznacionális migráns lakosság konkrét állami projektjei esetén, jó példa erre a hindu nacionalista politika támogatása az Amerikában teljesen integrálódott indiai migránsok részéről.

A transznacionális migránsok vallásgyakorlásával kapcsolatos kutatások számos általános témát és kérdést érintenek. Némelyik kutatás a transznacionális migráció által létrehozott vallási intézményi kapcsolatok típusaival foglalkozik,⁹⁵ más munkák arra

⁹³ Beyer, Peter: Introduction. In Beyer, Peter (ed.): *Religion in the Process of Globalization*. Würzburg, Germany: Ergon Verlag, 2001. I-XLIV.; Robertson, R.: The Globalization Paradigm: Thinking Globally. In: Bromley, D. G. (ed.): *New Developments in Theory and Research: Religion and the Social Order* Volume I. Greenwich, CT: JAI Press. 1991. 204-224.; Vertovec, Steven – Peach, Ceri: *Islam in Europe: The Politics of Religion and Community*. London: Macmillan Press, Ltd. 1997.

⁹⁴ Levitt, Peggy: 'You Know, Abraham Really Was the First Immigrant': Religion and Transnational Migration. *International Migration Review*, 2003. 37(3). 847–873.

⁹⁵ Ebaugh – Chafetz, 2002; Yang, Fenggang: Chinese Christian Transnationalism: Diverse Networks of a Houston Church. In: Ebaugh, Helen Rose – Chafetz, J.: *Religion across Borders: Transnational Religious Networks*. Walnut Creek, CA: Altamira Press, 2002. 175–204.; Levitt, Peggy: Redefining the Boundaries of

keresik a választ, hogy a vallás hogyan erősíti vagy gátolja a transznacionalitást,⁹⁶ ismét mások pedig a vallás és a politika közötti kapcsolatot vizsgálják, illetve azt, hogy ez hogyan változik akkor, ha az aktorok transznacionálisan kezdenek viselkedni. Az ilyen vizsgálatok a két vagy több államhoz, illetve határokon átvélő vallási közösséghez való tartozás módjaira vonatkoznak, és felteszik azt a kérdést is, hogy az Isten vagy istenek hatalmához való hozzáférés vajon az államok hatalmától való védelem megszerzésének egy módja-e.⁹⁷ Azok a migránsok, akiktől megtagadták az állampolgárságot és akik nem részesei a mainstream gazdasági intézményeknek, gyakran az alternatív identitások létrehozásának helyszíneiként tekintenek a vallási közösségeikre.⁹⁸ A transznacionális migránsok gyakran használják a vallást olyan alternatív földrajzi helyek létrehozására, amelyek eshetnek a nemzeti határokon belül, túlmutathatnak rajtuk, de azok mellett is létezhetnek, vagy olyan új tereket hozhatnak létre, amelyek egyesek számára nagyobb jelentést hordoznak és erősebb lojalitást eredményeznek, mint a politikailag meghatározott terek.⁹⁹ Ezáltal kiterjesztik spirituális gyakorlataik határait, és átírják azokat arra a tényleges fizikai tájra, ahol letelepednek.¹⁰⁰ A nemzeti védőszentjeik

Belonging: The Institutional Character of Transnational Religious Life. *Sociology of Religion*, 2004. 35(1). 174–196.

⁹⁶ Wellmeier, Nancy J.: Santa Eulalia's People in Exile: Maya Religion, Culture, and Identity in Los Angeles. In: Warner, R. Stephen – Wittner, Judith G. (eds.): *Gatherings in Diaspora: Religious Communities and the New Immigration*. Philadelphia: Temple University Press, 1998. 97–123.; Menjivar, Cecilia: Religious Institutions and Transnationalism: A Case Study of Catholic and Evangelical Salvadoran Immigrants. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 1999. 12(4). 589–611.; Peterson – Vasquez, 2001.; Kastoryano, Riva: Settlement, Transnational Communities, and Citizenship. *International Social Science Journal*, 2000. 165. 307–312.

⁹⁷ Peterson – Vasquez, 2001.; Menjivar, Cecilia: Living in Two Worlds? Guatemalan-Origin Children in the United States and Emerging Transnationalism. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2002. 28(3). 531–552.

⁹⁸ Guest, Kenneth J.: Transnational Religious Networks among New York's Fuzhou Immigrants. In: Ebaugh, Helen Rose – Chafetz, J.: *Religion across Borders: Transnational Religious Networks*. Walnut Creek, CA: Altamira Press, 2002. 149–165.

⁹⁹ Levitt, 'You Know...', 2003.

¹⁰⁰ McAlister, Elizabeth: *Rara! Vadou, Power, and Performance in Haiti and its Diaspora*. Los Angeles and Berkeley: University of California Press, 2002.

számára emelt szentélyekkel és az ott végzett rituálékkal a Miamiiban élő kubai menekültek létrehozták azt, amit Tweed időn és helyen túlmutató (transztemporális és transzlokális) térnek hív.¹⁰¹ Az ezekben a szentélyekben elvégzett rituálék lehetővé teszik a migránsok számára, hogy helyreállítsák a múltat, amikor még Kubában éltek, és elképzeljék a jövőt, amikor visszatérnek oda.

A diskurzus bővítése

Nyilvánvaló, hogy a migráció csak egyike azoknak a társadalmi folyamatoknak, amelyek túllépnek a nemzeti határokon. Számos társadalmi mozgalom, vállalkozás, média, episztemikus közösség és a kormányzás különböző formái is határokon átívelően léteznek. A transznacionális társadalmi mezőben élő személyek egyszerre több transznacionális folyamatban is részt vehetnek. Az ezekre a folyamatokra válaszként létrejövő transznacionális identitások és intézmények viszont még nem eléggé jól ismertek. Annak ellenére, hogy egyre több kutatás tárgyát képezik, ezek a kutatások leginkább úgy kezelik a transznacionális gazdasági, politikai és társadalmi folyamatokat, mintha nem kapcsolódnának egymáshoz. Ahhoz, hogy megértsük, hogy ezek a fejlemények hogyan határozzák meg a társadalmi élet határait, meg kell vizsgálnunk, hogy a különböző területeken a transznacionális gyakorlatok és folyamatok hogyan kapcsolódnak egymáshoz és hogyan hatják át egymást.

Migrációkutatók elindíthatják ezt a diskurzust azzal, hogy szisztematikusan megvizsgálják a különböző transznacionális tevékenységek és közösségek formáit és következményeit, elemzik, hogy hogyan viszonyulnak egymáshoz, és feltárják, hogy hogyan határozzák meg és definiálják újra világunkat.¹⁰² Hogyan hasonlíthatóak össze a migránsok határokon átnyúló tevékenységei azokkal a tevékenységekkel, amelyeket az őslakosok jogainak támogatói vagy a vallási csoportok tagjai végeznek? Mennyiben hasonlóak a transznacionális társadalmi mozgalmakban, illetve a transznacionális szakmai csoportokban és a termelési hálózatokban

¹⁰¹ Tweed, Thomas A.: *Our Lady of Exile*. New York: Oxford University Press. University of California. University of California, Davis, 1999.

¹⁰² Khagram, Sanjeev – Levitt, Peggy: *Conceptualizing Transnational Studies*. Hauser Center Working Paper No. 24. Harvard University, 2004.

lezajló szervezeti stratégiák, kulturális tárgyalások és a gondolatok diffúziója? Milyen módon egészítik ki vagy ássák alá egymást ezek a különböző típusú transznacionális tagságok? Milyen jogokat és felelőségeket társítanak a szereplők és intézmények a transznacionális kötődésekhez?

E folyamatok megértéséhez új módszertani és fogalmi eszközökre van szükség. Mivel a társadalomtudományok a 19. és 20. században jöttek létre a modern nemzetállamok létrehozásának részeként, ezért az olyan fogalmaink, mint a ‘kormány’, ‘szervezet’ és ‘állampolgárság’, a nacionalizmushoz kötődő olyan feltételezéseket hordoznak magukban, amelyek hátrányosan befolyásolják a transznacionális folyamatok átlátását és megértését. Fogalmi kategóriáink implicit módon adottnak veszik, hogy a nemzetállam a társadalmi szerveződés természetes, alapértelmezett kategóriája. A társadalomtudomány általában annyit tesz, hogy a nemzetállamok példáján összehasonlítja a vállalatokat, a bevándorlókat és az intézményeket, ahelyett, hogy a vállalatokat és a piacokat a befektetés, a termelés, az elosztás és a csere transznacionális területeinek részeként vizsgálná. Az egyének egyidejűleg több nemzetállamban is aktívak lehetnek, és a nemzetállam nem határolja le a releváns társadalmi kapcsolatok határait. Új elemzői perspektívára van tehát szükségünk, amely meg tudja világítani a határokon átívelő számtalan társadalmi folyamatot. Ugyanakkor új fogalmi kategóriákra is szükségünk van, amelyek látni engedik ezeket a kialakuló társadalmi formákat, és nem akadályozzák meg, hogy újraértelmezzük a társadalmi élet határait.

Fordította: Kovács Eszter

Felhasznált irodalom

Abelman, Nancy: *Mobilizing Korean Family Ties: Cultural Conversations across the Border*. Working Paper, Transnational Communities Programme, WPTC-0-11. 2002.

Ballard, Roger: *The South Asian Presence in Britain and Its Transnational Connections*. Konferenciaelőadás, International Workshop on Transnational Research, sponsored by the Social Science Research Council and the Economic and Social Research Council (U.K.), Oxford University, 2000

Basch, Linda – Glick Schiller, Nina – Szanton Blanc, Christina (eds.) *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*. Langhorne, PA: Gordon and Breac, 1994.

Bauböck, Rainer: Towards a Political Economy of Migrant Transnationalism. *International Migration Review*, 2003. 37(3). 700–723.

Beck, Ulrich: The Cosmopolitan Perspective: Sociology in the Second Age of Modernity. *British Journal of Sociology*, 2000. 5(1). 79–107.

Beyer, Peter: Introduction. In: Beyer, Peter (ed.): *Religion in the Process of Globalization*. Würzburg, Germany: Ergon Verlag, 2001. I–XLIV.

Bryceson, Deborah – Vuorela, Ulla: *The Transnational Family: New European Frontiers and Global Networks*. Oxford and New York: Berg, 2002.

Bunnell, Tim: Repositioning Malaysia: High-tech Networks and the Multicultural Rescripting of National Identity. *Political Geography*, 2002. 21. 105–124.

- Caglar, Ayse: German Turks in Berlin: Social Exclusion and Strategies for Social Mobility. *New Community*, 1995. 21(3). 309–323
- Castles, Stephen: *New Migrations, Ethnicity, and Nationalism in Southeast and East Asia*. Konferenciaelőadás, Transnational Communities Programme Seminar Series, Oxford University, 1998. június 12.
- Cervantes-Rodriguez, M.: *Exile, Identities, and Cuba's Nation-building Project a Century Later*. 2003. Kiadatlan tanulmány
- Chamberlin, M.: Language, Identity and Caribbean Families: Transnational Perspectives. Konferenciaelőadás, Conference Caribbean Migration in Metropolitan Countries: Identity, Citizenship and Models of Integration, Maison de Sciences de l'Homme, Párizs, 2002.
- Delgado, Richard – Stefancic, Jean: *Critical Race Theory: The Cutting Edge*. Second Edition. Philadelphia: Temple University Press, 2003.
- Duany, Jorge: Nation on the move: the construction of cultural identities in Puerto Rico and the diaspora. *American Ethnologist*, 2000. 27(1). 5–30.
- Ebaugh, Helen Rose – Chafetz, J.: *Religion across Borders: Transnational Religious Networks*. Walnut Creek, CA: Altamira Press, 2002.
- Eckstein, Susan: On Deconstructing and Reconstructing the Meaning of Immigrant Generations. In: Levitt, Peggy – Waters, Mary C. (eds.): *The Changing Face of Home: The Transnational Lives of the Second Generation*. New York: Russell Sage Publication. 2002. 367–399.

Eckstein, Susan – Barberia, Lorena: Grounding Immigrant Generations in History: Cuban Americans and Their Transnational Ties. *International Migration Review*, 2002. 36(3). 799–838.

Espiritu, Yen: *Asian Women and Men: Labor, Laws, and Love*. Thousand Oaks, CA: Sage, 1997.

Espiritu, Yen L. – Tran, Thom: VietNam, Nuoc Toi (Vietnam, My Country): Vietnamese Americans and Transnationalism. In: Levitt, Peggy – Waters, Mary C. (eds.): *The Changing Face of Home: The Transnational Lives of the Second Generation*. New York: Russell Sage Publication. 2002. 367–399.

Faist, Thomas: *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. New York: Oxford University Press, 2000.

Faist, Thomas: Transnationalization in International Migration: Implications for the Study of Citizenship and Culture. *Ethnic and Racial Studies*, 2000. 23(2). 189–222.

Feldman-Bianco, Bela: Brazilians in Portugal, Portuguese in Brazil: Constructions of Sameness and Difference. *Colonial Continuities: The Portuguese Experience*. Special Issue *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 2002. 8(4).

Fitzgerald, David: Beyond 'Transnationalism': Mexican Hometown Politics at an American Labor Union. *Ethnic and Racial Studies*, 2003. 27(2). 228–247.

Flores, William V. – Benmayor, Rina: *Latino Cultural Citizenship: Claiming Identity, Space, and Rights*. Tempe, AZ: Bilingual Review Press, 2000.

- Foblets, M. C.: *Muslims, a New Transnational Minority in Europe? Cultural Pluralism, Fundamental Liberties and Inconsistencies in the Law*. Konferenciaelőadás, Mobile People, Mobile Law: Expanding Legal Relations in a Contracting World. Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle, Németország. 2002. november 7–9.
- Foner, Nancy: *From Ellis Island to JFK: New York's Two Great Waves of Immigration*. New Haven: Yale University Press, 2000.
- Foucault: *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. New York: Pantheon, 1980.
- Glazer, Nathan: Ethnic Groups in America: From National Culture to Ideology. In: Berger, Morroe – Abel, Theodor – Page, C. H. (eds.): *Freedom and Control in Modern Society*. New York: Van Nostrand, 1954.
- Glick Schiller, Nina: Transborder Citizenship: Legal Pluralism within a Transnational Social Field. In: Bender Beckman, F. – Bender Beckman, K. (eds.): *Mobile People, Mobile Law: Expanding Legal Relations in a Contracting World*. London: Ashgate (megjelenés alatt).
- Glick Schiller, Nina: Long Distance Nationalism. In: Ember, M. – Ember, C. R. – Skoggard, I.: *Encyclopedia of Diasporas: Immigrant and Refugee Cultures Around the World*. Vol. 10. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers. (megjelenés alatt).
- Glick Schiller, Nina: Blood and Belonging: Long-Distance Nationalism and the World Beyond. In: McKinnon, S. – Silverman, S. (eds.): *Complexities: Beyond Nature and Nurture*. Chicago: University of Chicago Press. (megjelenés alatt)
- Glick Schiller, Nina: Transnational Theory and Beyond. In: Nugent, David – Vincent, Joan (eds.): *A Companion to the Anthropology of Politics*. Malden, MA: Blackwell, 2004.

Glick Schiller, Nina: Transmigrants and Nation-States: Something Old and Something New in the U.S. Immigrant Experience. In: Hirshman, Charles – Kasinitz, Philip – DeWind, Josh: *The Handbook of International Migration*. New York: The Russell Sage Foundation, 2003.

Glick Schiller, Nina – Basch, Linda – Szanton Blanc, Christina: From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration. *Anthropology Quarterly*, 1995. 68(1). 48–63.

Glick Schiller, Nina – Calgar, A. – Karagiannis, E.: *Simultaneous Incorporation of Migrants*. Konferenciaelőadás, Max Planck Institute of Social Anthropology, Halle, Németország, 2003. július 17.

Glick Schiller, Nina – Fouron, Georges Eugene: The Generation of Identity: Redefining the Second Generation within a Transnational Social Field. In: Levitt, Peggy – Waters, Mary C.: *The Changing Face of Home: The Transnational Lives of the Second Generation*. New York: Russell Sage Publications, 2002.

Glick Schiller, Nina – Fouron, Georges Eugene: *Georges Woke Up Laughing: Long Distance Nationalism and the Search for Home*. Durham, NC: Duke University Press, 2001.

Glick Schiller, Nina – Fouron, Georges Eugene: I am Not a Problem without a Solution: Poverty, Transnational Migration, and Struggle. In: Goode, Judith – Maskovsky, Jeff (eds.): *New Poverty Studies: The Ethnography of Politics, Policy and Impoverished People in the US*. New York: New York University Press, 2001.

Glick Schiller, Nina – Fouron, Georges Eugene: Terrains of Blood and Nation: Haitian Transnational Social Fields. *Ethnic and Racial Studies*, 1999. 22(2). 340–366.

Gold, Steven J.: *The Israeli Diaspora*. Seattle: University of Washington Press, 2002.

- Goldring, Luin: The Mexican State and Transmigrant Organizations: Negotiating the Boundaries of Membership and Participation. *Latin American Research Review*, 2002. 37(3). 55–99.
- Gomez, Edmund – Benton, Gregor: *Transnationalism and the Essentializing of Capitalism: Chinese Enterprise, the State, and Identity in Britain, Australia, and Southeast Asia*. Konferencia előadás, Transnational Communities Final Conference, Keeble College, Oxford, 2002. július 2.
- Grasmuck, Sherri – Pessar, Patricia R.: *Between Two Islands: Dominican International Migration*. Berkeley: University of California Press, 1991.
- Guarnizo, Luis E.: The Economics of Transnational Living. *International Migration Review*, 2003. 37(3). 666–699.
- Guarnizo, Luis E.: The Emergence of a Transnational Social Formation and the Mirage of Return Migration among Dominican Transmigrants. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 1997. 4(2). 281–322.
- Guarnizo, Eduardo – Portes, Alejandro – Haller, William J.: Assimilation and Transnationalism: Determinants of Transnational Political Action among Contemporary Migrants. *American Journal of Sociology*, 2003. 108(6). 121–148.
- Guest, Kenneth J.: Transnational Religious Networks among New York's Fuzhou Immigrants. In: Ebaugh, Helen Rose – Chafetz, J. (eds.): *Religion across Borders: Transnational Religious Networks*. Walnut Creek, CA: Altamira Press, 2002. 149–165.
- Harvey, David: *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Conditions of Cultural Change*. Oxford: Oxford University Press, 1989.

Held, David – McGrew, Anthony – Goldblatt, David – Perraton, Jonathan: *Global Transformations*. Cambridge: Polity, 1999.

Hondagneu-Sotelo, Pierette – Avila, Ernestine: 'I'm Here but I'm There': The Meaning of Latina Transnational Motherhood. In: Hondagneu-Sotelo, Pierette: *Gender and US. Immigration*. Berkeley: University of California Press, 2003.

Hooghiemstra, Erna: Migrants, Partner Selection, and Integration: Crossing Borders? *Journal of Comparative Family Studies*, 2001. 32(4). 601–628.

Itzigsohn, Jose: Immigration and the Boundaries of Citizenship: The Institutions of Immigrants' Political Transnationalism. *International Migration Review*, 2000. 34(4). 1126–1155.

Itzigsohn, Jose – Dore Cabral, Carlos – Hernandez Medina, Esther – Vazquez, Obed: Mapping Dominican Transnationalism: Narrow and Broad Transnational Practices. *Ethnic and Racial Studies*, 1999. 22(2). 217–237.

Itzigsohn, José – Saucedo, Silvia G.: Immigrant Incorporation and Sociocultural Transnationalism. *International Migration Review*, 2002. 36(3). 766–799.

Javellana-Santos, J.: Citizenship Retention Act signed into Law. *Philippine News Online*. 2003. http://www.philippinenews.com/news/viewarticle.html?article_idt70769de28b7244b86a587d6490538b

Jenkins, Richard: *Pierre Bourdieu*. London: Routledge. 1992.

Jones-Correa, Michael: Under Two Flags: Dual Nationality in Latin America and Its Consequences for the United States. *International Migration Review*, 2001. 35(4). 34–67.

Kandel, William – Massey, Douglas S.: The Culture of Mexican Migration: A Theoretical and Empirical Analysis. *Social Forces*, 2002. 80(3). 981–1004.

- Kasinitz, Philip et al.: Transnationalism and the Children of Immigrants in Contemporary New York. In: Levitt, Peggy – Waters, Mary C. (eds.): *The Changing Face of Home: The Transnational Lives of the Second Generation*. New York: Russell Sage Publication. 2002. 96–122.
- Kastoryano, Riva: Settlement, Transnational Communities, and Citizenship. *International Social Science Journal*, 2000. 165. 307–312.
- Khagram, Sanjeev – Levitt, Peggy: *Conceptualizing Transnational Studies*. Hauser Center Working Paper No. 24. Harvard University, 2004.
- Khanna, R.: Indian Parliament Approves Dual Citizenship. 2004. <http://www.immigration.com/newsletter1/dualpio.htm>.
- Kivisto, Peter: Theorizing Transnational Immigration: A Critical Review of Current Efforts. *Ethnic and Racial Studies*, 2001. 24(4). 549–578.
- Koopmans, Ruud – Statham, Paul: *How National Citizenship Shapes Transnationalism: A Comparative Analysis of Migrant Claims-making in Germany, Great Britain, and the Netherlands*. Working Paper, Transnational Communities Programme, WPTC-01-10. 2001.
- Kyle, David: *Transnational Peasants*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001.
- Laguerre, Michel: *Diasporic Citizenship*. New York: St. Martin's Press, 1998.
- Landolt, Patricia: Salvadoran Economic Transnationalism: Embedded Strategies for Household Maintenance, Immigrant Incorporation, and Entrepreneurial Expansion. *Global Networks*, 2001. 1. 217–242.

- Lesthaeghe, Ron J.: Turks and Moroccans in Belgium: A Comparison. Seminar presented at the Center for Population and Development Studies, Harvard University, 2002.
- Lessinger, Joanna: *From the Ganges to the Hudson*. New York: Allyn and Bacon, 1995.
- Levitt, Peggy: Redefining the Boundaries of Belonging: The Institutional Character of Transnational Religious Life. *Sociology of Religion*, 2004. 35(1). 174–196.
- Levitt, Peggy: 'You Know, Abraham Really Was the First Immigrant': Religion and Transnational Migration. *International Migration Review*, 2003. 37(3). 847–873.
- Levitt, Peggy: Keeping Feet in Both Worlds: Transnational Practices and Immigrant Incorporation. In: Joppke, Christian – Morawska, Eva (eds.): *Integrating Immigrants in Liberal Nation-States: From Post-Nationals to Transnational*. London: Macmillan-Palgrave, 2003.
- Levitt, Peggy: *Why Should I Retire to Florida When I Can Go to Lahore? Defining and Explaining Variations in Transnational Migration*. Konferenciaelőadás, Emerging Architectures of Transnational Governance Conference, Harvard University, 2002. december.
- Levitt, Peggy: *The Transnational Villagers*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2001.
- Levitt, Peggy: Transnational Migration: Taking Stock and Future Directions. *Global Networks*, 2001. 1(3). 195–216.
- Levitt, Peggy: Social Remittances: A Local-Level, Migration-Driven Form of Cultural Diffusion. *International Migration Review*, 1999. 32(4). 926–949.

- Levitt, Peggy – de la Dehesa, Rafael: Transnational migration and the redefinition of the state: Variations and explanations. *Ethnic and Racial Studies*, 2003. 26(4). 587–611.
- Levitt, Peggy – Wagner, Sarah: *Refugee Rights and Wrongs: Global Cultural Diffusion among the Congolese in South Africa*. Working Paper #23, Inter-University Committee on International Migration, Rosemarie Rogers Working Paper Series, 2003.
- Levitt, Peggy – Waters, Mary C.: *The Changing Face of Home: The Transnational Lives of the Second Generation*. New York: Russell Sage Publication. 2002.
- Mahler, Sarah J.: Constructing International Relations: The Role of Transnational Migrants and Other Non-State Actors. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 2000. 7. 197–232.
- Mahler, Sarah J.: Theoretical and Empirical Contributions toward a Research Agenda for Transnationalism. In: Smith, Michael P. – Guarnizo, Luis E. (eds.): *Transnationalism from below*. Comparative Urban and Community Research, Volume 6., New Brunswick and London: Transaction Publishers, 1998.
- Mannheim, Karl: The Problem of Generations. In: Paul Kecskemeti (ed.): *Essays on the Sociology of Knowledge*. New York: Oxford University Press, 1952.
- Martins, Herminio: Time and Theory in Sociology. In: Rex, John (ed.): *Approaches to Sociology: An Introduction to the Major Trends in Sociology*. London and Boston: Routledge and Kegan Paul, 1974. 246–294.
- McAlister, Elizabeth: *Rara! Vadou, Power, and Performance in Haiti and its Diaspora*. Los Angeles and Berkeley: University of California Press, 2002.

- Menjívar, Cecilia: Religious Institutions and Transnationalism: A Case Study of Catholic and Evangelical Salvadoran Immigrants. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 1999. 12(4). 589–611.
- Menjívar, Cecilia: Living in Two Worlds? Guatemalan-Origin Children in the United States and Emerging Transnationalism. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2002. 28(3). 531–552.
- Morawska, Eva: Disciplinary Agendas and Analytic Strategies of Research on Immigration and Transnationalism: Challenges of Interdisciplinary Knowledge. *International Migration Review*, 2003. 37(3). 611–640.
- Morawska, Eva: Immigrant Transnationalism and Assimilation: A Variety of Combinations and the Analytic Strategy It Suggest. In: Joppke, Christian – Morawska, Eva (eds.): *Toward Assimilation and Citizenship: Immigrants in Liberal Nation-States*. Hampshire, UK: Palgrave Macmillan. 2003. 133–176.
- Morawska, Eva: Structuring Migration: The Case of Polish Income-Seeking Travelers to the West. *Theory and Society*, 2001. 3. 47–80.
- Morgan, Glenn: *Transnational Communities and Business Systems*. WPTC-99-14, 1999.
- Naim, Moises: The New Diaspora: New Links between Emigres and Their Home Countries Can Become a Powerful Force for Economic Development. *Foreign Policy*, 2002. 131. 96–99.
- Sorenson, Nyberg – Olwig, Fog: *Work and Migration: Life and Livelihoods in a Globalizing World*. London: Routledge, 2002.
- Ong, Aihwa: *Flexible Citizenship: The Cultural Logics of Transnationality*. Durham, NC: Duke University Press, 1999.

- Orellana, Marjorie F. – Thorne, Barrie – Chee, Anna – Lam, W.: Transnational Childhoods: The Participation of Children in Processes of Family Migration. *Social Problems*, 2001. 48(4). 572–592.
- Ostergaard-Nielsen, Eva: The Politics of Migrants' Transnational Political Practices. *International Migration Review*, 2003. 37(3). 760–786.
- Parreñas, Rhacel S.: Mothering from a Distance: Emotions, Gender, and Intergenerational Relations in Filipino Transnational Families. *Feminist Studies*, 2001. 27(2). 361–391.
- Pessar, Patricia: Women's Political Consciousness and Empowerment in Local, National, and Transnational Contexts: Guatemalan Refugees and Returnees. In: Pessar, Patricia – Mahler, Sarah J. (eds.): *Gendering Transnational Spaces*. Special Issue. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 2001. 7(4). 461–500.
- Pessar, Patricia – Mahler, Sarah J.: Transnational Migration: Bringing Gender In. *International Migration Review*, 2003. 37(3). 812–843.
- Pessar, Patricia – Mahler, Sarah J.: Gendered Geographies of Power: Analyzing Gender across Transnational Spaces. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 2001. 7(4). 441–460.
- Peterson, Anna – Vasquez, Manuel: Upwards: Never Down: The Catholic Charismatic Renewal in Transnational Perspective. In: Peterson, Anna – Williams, Philipp – Vasquez, Manuel (eds.): *Christianity, Social Change, and Globalization in the Americas*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2001.
- Portes, Alejandro: Conclusion: Theoretical Convergencies and Empirical Evidence in the Study of Immigrant Transnationalism. *International Migration Review*, 2003. 37(3). 874–892.
- Portes, Alejandro – Guarnizo, Luis E. – Landolt, Patricia: Introduction: Pitfalls and Promise of an Emergent Research Field.

Ethnic and Racial Studies, 1999. 22. 463–478.

Portes, Alejandro – Haller, William J. – Guarnizo, Eduardo: Transnational Entrepreneurs: The Emergence and Determinants of an Alternative Form of Immigrant Economic Adaptation. *American Sociological Review*, 2002. (67). 278–298.

Riccio, Bruno: *Disaggregating the Transnational Community. Senegalese Migrants on the Coast of Emilia-Romagna*. Working Paper, WPTC-01-11, 2001.

Robertson, R.: The Globalization Paradigm: Thinking Globally. In: Bromley, D. G. (ed.): *New Developments in Theory and Research: Religion and the Social Order* Volume I. Greenwich, CT: JAI Press. 1991. 204–224.

Rouse, Roger: Making Sense of Settlement: Class Transformation, Cultural Struggle, and Transnationalism among Mexican Migrants in the United States. In: Glick Schiller, Nina – Basch, Linda – Szanton Blanc (eds.): *Towards a Transnational Perspective on Migration: Race, Class Ethnicity and Nationalism Reconsidered*. New York: New York Academy of Sciences, 1992.

Rumbaut, Ruben G.: Severed or Sustained Attachments? Language, Identity, and Imagined Communities in the Post-Immigrant Generation. In: Levitt, Peggy – Waters, Mary C. (eds.): *The Changing Face of Home: The Transnational Lives of the Second Generation*. New York: Russell Sage Publication. 2002. 43–95.

Sassen, Saskia: *Global Cities*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1992.

Saxenian, AnnaLee: *Local and Global Networks of Immigrant Professionals in Silicon Valley*. Public Policy Institute of California, 2002.

- Schiffauer, Werner: Islamism in the Diaspora: The Fascination of Political Islam among Second Generation German Turks. *Working Paper, Transnational Communities Programme*, WPTC 99-06, 1999.
- Shain, Yossi: *Marketing the American Creed Abroad*. New York: Oxford University Press, 1999.
- Sklair, Leslie: Transnational Practices and the Analysis of the Global System. Konferenciaelőadás, *Transnational Communities Programme Seminar Series*, 1998.
- Skrbiš, Zlatko: Long Distance Nationalism: Diasporas, Homelands and Identities. Aldershot, England: Ashgate, 1999.
- Smith, Anthony D.: Nationalism and Social Theory. *British Journal of Sociology*, 1983. 34(1). 19–38.
- Smith, Michael P. – Guarnizo, Luis E. (eds.): *Transnationalism from below*. Comparative Urban and Community Research, Volume 6., New Brunswick and London: Transaction Publishers, 1998.
- Smith, Robert C.: Diasporic Memberships in Historical Perspective: Comparative Insights from the Mexican, Italian and Polish Cases. *International Migration Review*, 2003. 37(3). 724–759.
- Smith, Robert C: Life Course, Generation and Social Location as Factors Shaping Second-Generation Transnational Life. In: Levitt, Peggy – Waters, Mary C. (eds.): *The Changing Face of Home: The Transnational Lives of the Second Generation*. New York: Russell Sage Publication. 2002. 145–168.
- Smith, Robert C.: Transnational Localities: Community, Technology, and the Politics of Membership with the Context of Mexico-U.S. Migration. In: Smith, Michael P. – Guarnizo, Luis E. (eds.): *Transnationalism from below*. Comparative Urban and Community Research, Volume 6., New Brunswick and London: Transaction Publishers, 1998.

- Soysal, Yasemin N.: *Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe*. Chicago and London: University of Chicago Press, 1994.
- Tweed, Thomas A.: *Our Lady of Exile*. New York: Oxford University Press. University of California. University of California, Davis, 1999.
- University of California, Davis: Latin America, Remittances, *Migration News*, 2003. 10(2), <http://migration.ucdavis.edu/mn/moreentireissue.php?idate=200304&number=>
- Urry, John: *The Global Media and Cosmopolitanism*. Konferenciaelőadás, Transnational America Conference, Bavarian American Academy, München, 2000. június. Kiadta: Lancaster University.
- Van der Veer, Peter: *Transnational Religion*. Working Paper, Transnational Communities Programme, WPTC-01-082001, 2001.
- Vertovec, Steven: Migration and Other Modes of Transnationalism: Towards Conceptual Cross-Fertilization. *International Migration Review*, 2003. 37(3). 641–665.
- Vertovec, Steven – Peach, Ceri: *Islam in Europe: The Politics of Religion and Community*. London: Macmillan Press, Ltd. 1997.
- Waters, Mary C.: *Black Identities: West Indian Immigrant Dreams and American Realities*. New York and Cambridge, MA: Russell Sage Foundation, 1999.
- Weber, Devra: Historical Perspectives on Mexican Transnationalism: With Notes from Angumacutiro. *Social Justice*, 1999. 26(3). 1043–1578.
- Wellmeier, Nancy J.: Santa Eulalia's People in Exile: Maya Religion,

- Culture, and Identity in Los Angeles. In: Warner, R. Stephen – Wittner, Judith G. (eds.): *Gatherings in Diaspora: Religious Communities and the New Immigration*. Philadelphia: Temple University Press, 1998. 97–123.
- Wimmer, Andreas – Glick Schiller, Nina: Methodological Nationalism, the Social Sciences and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology. *International Migration Review*, 2003. 37(3). 576–610.
- Woodman, G. R.: *Customary Laws of Ethnic Minorities in the U.K.* Konferenciaelőadás, Mobile People, Mobile Law: Expanding Legal Relations in a Contracting World. Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle, Németország. 2002. november 7-9.
- Yang, Fenggang: Chinese Christian Transnationalism: Diverse Networks of a Houston Church. In: Ebaugh, Helen Rose – Chafetz, J.: *Religion across Borders: Transnational Religious Networks*. Walnut Creek, CA: Altamira Press, 2002. 175–204.
- Yuval-Davis, Nira: *Gender and Nation*. London and Thousand Oaks: Sage Publications, 1997.
- Zhou, Min: Parachute Kids in Southern California: The Educational Experience of Chinese Children in Transnational Families. *Educational Policy*, 1998. 12(6). 682–704.

ZSIDÓ CSERKÉSZCSAPATOK, ZSIDÓ CSERKÉSZET

Zsidó cserkészcsapatok, zsidó cserkészzet

Egy, az 1933-as gödöllői cserkész világtalálkozón készült fénykép középpontjában Vidor Pál tábori rabbi látható, kezében tóratekerccsel, farönkökből készült tóraszekrény előtt. Zsidó cserkészei mögötte, jobb kezük három ujját tisztelgésre emelve állnak. Ezzel mutatva, hogy vállalják cserkészkötelességüket Istennel, hazájukkal, és embertársaikkal szemben. Imaalkalmaik helyszínének képe – a világtalálkozón való részvételük, a cserkészisztelgés szimbolikája – akár a többségi társadalomhoz való tartozás, az elért és megélt egyenjogúság jelképe is lehetne. Óvatosságra int azonban az értelmezésben, hogy mind 10 évvel korábban, mind 10 évvel később gyökeresen más helyzetben találjuk a magyarországi zsidó cserkészzetet. Ennek a néhány évtizednek a fordulatos, ám elfeledett történetét bontja ki tematikus blokkunk négy tanulmánya, a következő kérdésekre koncentrálna:

Asszimilációs vagy disszimilációs törekvések mentén szerveződtek a zsidó cserkészcsapatok? Milyen gyakorlati tevékenységet végeztek a legkorábbi időszak cionista háttérű csapatai? Milyen szerepet játszottak a felekezeti (neológ) ifjúságnevelési stratégiában, a családi szintű asszimilációs vagy épp disszimilációs törekvésekben? Hogyan kapcsolódtak be azoknak a magyar ajkú zsidó közösségeknek munkájába, amelyek az elcsatolás következtében kétszeres kisebbségi létbe kerültek? Milyen útravalót kaptak az egykori zsidó cserkészek a közösségben megélt időszakban? A Cserkészszövetség részéről milyen intézkedések fenyegették csapataik igazolását, létét?

2017-ben kezdtünk közös munkába, kérdezni szerettünk volna és válaszokat találni. Az eltelt időszakban törekedtünk feltárni a közgyűjteményekben és a magánszemélyeknél fellelhető forrásokat, interjúkat készíteni a még életben lévő egykori csapattagokkal. A most tanulmánnyal jelentkező szerzőkön túl Lénárt András történész és Szegedi Bálint cserkész st. vesznek részt a kutatásban.

Bányai Viktória – Vörös Kata

BÁNYAI VIKTÓRIA*

Liliom és Dávid-csillag: a zsidó cserkészlet kezdetei Magyarországon, 1913–1924

A magyarországi cserkészélet szervezése több párhuzamos szálon indult el, ez később számos alkalmat adott az elsőség önértetes követelésére, másoktól való elvitatására. Az ifjúság nevelésével foglalkozók között, felekezeti és iskolai körökben egyaránt akadtak olyanok, akik jó lehetőséget láttak Robert Baden-Powell új módszereiben, választ találtak az ifjúság egy részének szükségleteire. Baden-Powell 1908-ban megjelent könyvének (*Scouting for Boys: A Handbook for Instruction in Good Citizenship*) első magyar olvasóit és meghonosításának szorgalmazóit már 1909–1910-ból ismerjük. Kanitz István, a budapesti Királyi Egyetemi Katolikus Főgimnázium VII-es tanulója születésnapjára ajándékként kapott 1909-ben Baden-Powell könyvéből, és kezdett testvérével és más iskolatársakkal csapatot szervezni.¹ Králik László, a nagybecskereki piarista gimnázium tanára az iskola 1909/10-es tanévéről szóló értesítőjében terjedelmes ismertetést közölt a „cserkészők” mozgalmáról.² Ifjabb Szilassy Aladár gyermekorvos angliai tanulmányútján ismerkedett meg a cserkészzel, az ő nevéhez – a később 1-es számot viselő – Budapesti Református Ifjúsági Egyesület csapatának szervezése kapcsolódott. Bing Ede János szintén Angliából hazatérve vált a cserkészlet (valamint a bokszt) népszerűsítőjévé: 1911-ben elvállalta a

* Bányai Viktória az MTA TK Kisebbségkutató Intézet tudományos főmunkatársa.
E-mail: banyai.viktoria@hebraisztika.hu

¹ Gergely Ferenc: *A magyar cserkészlet története, 1910–1948*. Budapest: Göncöl Kiadó, 1989. 20.

² Balácsi József (szerk.): *A kegyes-tanítórend vezetése alatt álló nagybecskereki községi főgimnázium értesítője, 1909/10. isk. év*. Nagybecskerek, 1910. 3–130d. A magyar elnevezést is az ő nevéhez szokás kapcsolni. A kifejezést korábban az észak-amerikai vadonban vadászókra, nyomolvasókra használta az irodalmi nyelv.

– később 5-ös számot kapó – Királyi Egyetemi Katolikus Főgimnázium cserkészcsapatának kiképzését,³ a *Budapesti Hírlapban* cserkészrovatot indított, továbbá *A cserkészlet útmutatója* címen kis könyvet tett közzé. Publikációs aktivitásából is származó ismertsége fontos tényező lehetett abban, hogy mind az egységes cserkészszervezet első létrehozásakor, 1913 nyarán, mind az 1920-as évek közepén felbukkant az a hírlapi vélekedés, hogy valójában a zsidó Bing Ede János a magyar cserkészmozgalom megalapítója.⁴

Bing angliai útját és a cserkész módszerek elsajátítását az 1909-ben alapított Izraelita Szünidei Gyerektelep Egyesület vezetősége anyagilag támogatta, a saját nyaraltatásaikban is jól használható módszer megismerését remélve.⁵ Azonban Bing tapasztalatai iránt – mint láttuk – a nem zsidó közeg hamarabb mutatott nyitottságot.⁶ A kifejezetten zsidó fiatalokat megszólító cserkészcsapatok szervezése csak 1913 tavaszán indult el. A szervezés bázisát a magukat cionistának valló fiatalok szervezetei adták: az 1903-ban alakult *Makkabea*, a cionista egyetemi hallgatók egyesülete, valamint az 1912 decemberében szervezett *Hasmonea Zsidó Ifjak Köre*, amely a középiskolai zsidó diákokat kívánta megszólítani, és a cserkészlet megindítása az alapításkor kitűzött céljai között szerepelt. 1913 márciusában kezdte meg a *Hasmonea* a cserkészletbe belépni szándékozók toborzását, és a hónap végén a főváros szervezésében és

³ A gimnázium 1912/13-as tanévről szóló értesítője szerint 1912 decemberében alapult meg a cserkészcsapat (44 fővel 5 órás), amelynek kiképzését Bing Ede I. éves joghallgató vállalta, a tanári karból pedig dr. Alleram Gyulát bízták meg a csapat felügyeletével. L. *A budapesti II. kerületi Kir. Egyetemi Katolikus Főgimnázium s a vele kapcsolatos M. Kir. Ferencz József Nevelőintézet évi értesítője az 1912/13. évi tanévről*. Budapest, 1913. 42; az értesítő nyitó írása: Alleram Gyula: A cserkészmozgalom pedagógiai és nemzeti jelentősége.

⁴ 1913 nyarán a protestáns és katolikus egyházi háttérrel szerveződő cserkészlet, illetve a főváros oktatási intézményeinek bázisán létrejövő Őrszemmozgalom egyesítéséből az Országos Cserkész-Őrszem Szövetség alakult meg. L. Gergely, 1989. 27. Az 1920-as évekre l. pl. a *Magyar Hírlapban* megjelent írás címfeliratát: Töltéssy Zoltán: Zsidók alapították-e az első magyar cserkészcsapatot? *Magyarország*, 1926. július 28. 10.

⁵ Fürst Oszkár: Zsidó cserkészlet. In: Ötvös Károly (szerk.): *Izraelita Családi Naptár 1913–1914 évre*. Budapest, 1913. 129.

⁶ Más forrásból nem sikerült megerősíteni a 311. sz. Vörösmarty cserkészcsapat I. rajának *Rajhíradó* című kiadványában (I. évf. 3. szám, 1930. február 1. 5.) olvasható hírt, miszerint az idő tájt Bing Ede János már Törökországban élt, és a török cserkészmozgalmat vezette.

Bing Ede János vezetésével indult cserkésztsztképző tanfolyamra több tagjukat is „beiskolázták”.⁷ Május-június folyamán 10 csapat munkájának elindulásáról van információnk: rendszeresen kirándultak a főváros környékére (Budakalász, Solymár, Nagykovácsi Gödöllő, Kamara-erdő, Békásmegyér), 50 fő pedig elsősegélynyújtó tanfolyamon is részt vett, kiérdemelve a vörös Dávid-csillag viselését.⁸ A csapatok méretüket és szervezeti rendjüket tekintve egy-egy (későbbi fogalmaink szerinti) cserkészrajnak feleltek meg, és csupán sorszámot viseltek, nevet nem.⁹ Ahogy a zsidó cserkészlet egészenek sem volt ekkor még neve, a *Kadimah* elnevezést az 1913 nyarán keletkezett források még nem használják, csak az országos cserkészszervezetbe való betagooldási, igazolási folyamat részeként jelent meg.¹⁰ A névválasztás előzményéhez fontos megjegyezni, hogy a Kadima (=előre/Keletre) nevet viselte az az 1882-ben a bécsi egyetemen alapított zsidó diákszervezet is, amely Közép-Európában az első ilyen jellegű szervezetként az asszimilációval szemben a zsidó nemzeti öntudatot szorgalmazta.¹¹

A zsidó cserkészcsapatok parancsnoksága a Király utca 36. alatti bérházban kapott helyet, ahol a Hasmonea mellett több cionista szervezet irodája is működött: maga a Magyarországi Cionista Szervezet is, továbbá a Zsidó Nemzeti Alap magyarországi irodája, a *Zsidó Szemle* szerkesztősége. A helyszín nem véletlen, az 1913 nyarára felálló főparancsnokság tagjai dr. Dömény Lajos, dr. Kahan Niszon és dr. Perl Ödön lettek, mindhárman fiatal ügyvédek, akik más cionista kezdeményezésekben is aktívak, sőt meghatározó szerepű

⁷ *Zsidó Szemle*, 1913, 6. szám. 13. A toborzáshoz lásd pl. *Az Újság*, 1913. március 4. 13.

⁸ *Zsidó Szemle – A cserkész* melléklet, 1913, 13. szám. 14. A vörös Dávid-csillag a vöröskereszt zsidó, majd izraeli megfelelője.

⁹ Az egyes csapatok parancsnokai között 1913 nyarán orvosi egyetemistákat, magánhivatalnokokat, főiskolai hallgatót és egy tanítót találunk. Listájukat közli: *Zsidó Szemle*, 1913, 11. szám 11. és 13. szám 14.

¹⁰ Gergely, 1989. 33: forrásközlésként teszi közzé az első csapatok listáját az 1910–1916 közötti időszakból. A lista a szövetség belső használatra készült. Ebben „23. Fehér Sas / Kadima” néven szerepel a csapat, de a Fehér Sas elnevezés másutt nem került elő.

¹¹ Kressel, Getzel–Triendl, Mirjam: „Kadimah” In: *Encyclopaedia Judaica*, 2nd. Edition, Thomson Gale, 2007. Vol. 11, 699–700.

vezetők voltak.¹² Dömény Lajos (1880–1914) 1906-tól a Zsidó Nemzeti Alap magyarországi irodájának vezetője, a VAC (Vívó- és Atlétikai Club) és a Herzl Tivadar Egyesület alelnöke volt. Kahan Niszon (1883–1949) a Makkabea egyik alapítója volt, majd a cionista szervezet propagandaosztályát vezette, és a két világháború között is egyik meghatározó alakja volt a magyarországi cionista mozgalomnak.¹³ A vezetők személye tehát biztos jel a számunkra, hogy nem csupán valamiféle működési keretet adó szervezeti-intézményi befogadásra kell gondolnunk a zsidó cserkészlet kezdetei és a cionista szervezetek kapcsolatában,¹⁴ hanem a hosszú távú céljaikkal összhangban álló ifjúságnevelés kialakítására törekedtek. Az ő felfogásukban, ahogy ezt a Kadimah jelvénye – a Dávid-csillag (héberül *magen David* = Dávid pajzsa) közepén elhelyezett cserkészliliom – is kifejezte,¹⁵ a két célrendszer nemcsak hogy összehelyezhetőnek tűnt, de a cserkészlet vonzó tevékenységi formái, nevelési módszerei kimondottan a zsidó nemzetépítés szolgálatába voltak állíthatók: a Dávid pajzsára tűzött liliom a pajzsot erősítette.

„*Negyven évi pusztai cserkészlet*”

A kortársak közül sokan vitatták Döményék felfogását. Erre lényegében minden nyilvános megnyilatkozás reagál, a zsidó cserkészlet céljainak bemutatása az I. világháború előtti Magyarországon mindig apologetikus kontextusban jelenik meg. A védekezésből jól kiolvasható a zsidó közösség – amely alatt alapvetően a főváros nagylétszámú és heterogén zsidósága értendő – értetlenségének, elutasításának két fő iránya. Egyfelől a hagyományhű oldal részéről az a kétség, hogy miként egyeztethetők össze a cserkésztevékenységek a zsidó hagyománnyal, vallási előírásokkal, hogyan vehetne részt ilyen tevékenységekben egy zsidó fiú? Másfelől

¹² Emed Alexander: *A magyarországi cionista mozgalom története, 1902–1948*. Budapest: Oneg Sábbát Klub, 2002. 47–68.

¹³ Emed, 2002. 56.

¹⁴ Vö. az új egyesületek alakítását korlátozó 1912: LXIII. tc. 9 §. L. Barabás Györgyi: *Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok alapszabályai, 1705–2005*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2007. 18.

¹⁵ A zsidó cserkészlet – szintén 1913-ban alapított – másik irányzata, a Galíciából indult *Hasomer* (majd 1916-tól *Hasomer hacair*) mozgalom jelvénye mindmáig a Dávid-csillag közepén elhelyezett cserkészliliom.

a minél teljesebb társadalmi integráció pártolói részéről megfogalmazódó kifogás, hogy mi szükség volna egy újabb területen felekezeti alapon szétválasztani a fiatalokat, miközben a cél szerintük sokkal inkább a közös nevelődés, a felekezeti határok túllépése lenne. Az alábbi két idézetet két korai bemutatkozó írásból választottuk.

Az elsőt a *Zsidó Szemle* című cionista hetilapban 1913 nyarán megjelent, „A cserkész – A zsidó cserkészcsapatok hivatalos közleményei” című melléklet 2. számának vezércikkéből:

„Téved, aki azt hiszi, hogy új dologba fogtunk, mikor a városi rossz levegőből, a modern rabságból, nyílt mezőkre visszük csapatainkat; a gondolat nem új, mert felmerült már egykor, amikor szintén szükség volt egy erős, edzett fiatalságra. Úgy, mint mi és apáink hozzászoktunk a városi élet rabságához, és már-már észre sem vesszük, hogy rideg falak fogságában vagyunk, úgy szoktak volt hozzá régi-régi őseink is, akik Egyiptom rabtartó falai közt éltek és megfélekeztek arról, hogy szabad nép fiai voltak. És ekkor jött Mózes a népszabadító vezér, aki szabad hazába akarta vezetni a zsidó népet. De a zsidó nép már nem ismerte a szabad életet, s ezért Mózes negyven esztendeig járatta őket pusztában, szabad ég alatt, hogy az új nemzedék erős legyen, ismerje a szabadságot, szeresse azt. (...) A negyven évi pusztai cserkészet a rabszolgaivadékból kemény, honalapításra is erős népet nevelt.”¹⁶

A másodikat a *Fáklya – Cserkész-újság* I. évfolyam 1. számának vezércikkéből idézzük. A lap a Kadimah cserkészcsapatának tisztikarát tünteti fel kiadóként.

„Brr ... zsidó cserkész: ...Hát ez meg miféle kongregáció? Micsoda klerikalizmus? Sötétség a XX. században! Megbélyegzése a kultúrának, az emberiség nagyszerű haladásának! A beszélő mozi és a repülőgép korszakában holmi buta felekezeti tagozódás! (...) Elszomorodott szívvel látjuk, mint roppan össze egy négyezer éves nép testileg és szellemileg. A vére megaludt, szívéből a tűz kihamvadt, végtagjai elzsibbadtak, ideáljai földön szárnyalnak. És a gyenge, beteges szerv beteg szellem hüvelyé. (...) És mi, mikor nem tudjuk ezt nyugodtan, zsebreguggott kezekkel nézni, mikor nem akarjuk túrni, hogy így sülljedjen el egy nép a legdicstelenebb megsemmisülésbe, egy nép, melynek az emberiség annyit köszönhet, mely még így féllábbal a sírban is a tudománynak, a művészetnek és irodalomnak

¹⁶ *Zsidó Szemle*, 1913. 11. 9. Anonim írás.

oly lendületet képes adni, mikor egy ilyen nép javáért és érdekében tenni, önzetlenül küzdeni akarunk, hát mi volnánk a haladás, a kultúra ellenségei?”¹⁷

A bibliai történetek mint előképek használata a későbbi korok eseményeinek vagy akár kortárs események értelmezésére a késő ókor óta a zsidó hagyomány és történelemfelfogás sajátossága.¹⁸ Yosef Hayim Yerushalmi történész úgy fogalmaz a zsidó emlékezésről, kollektív emlékezetéről, hogy: „... a jelentős új események bekövetkeztek is világosan észlelhető tendencia, hogy már meghitt archetipusoknak rendelik alá azokat. A legrettenőbb sors rettenetes volta is enyhül valamit, ha nem zavarba ejtő különösségében szemlélik, hanem ismerős struktúráját fedezik fel.”¹⁹ Az egyiptomi fogságból való szabadulás és a pusztai vándorlás párhuzamának alkalmazása az idézett szövegben is erre a jól ismert módszerre épít: „Téved, aki azt hiszi, hogy új dologba fogtunk.” A tetszetős párhuzam alkalmazásával azonban két komoly nehézség adódik, melyek a cionizmus hazai elutasításának sarokkövei is voltak. Egyfelől, hogy az ókori Mózes az Örökkévaló többszöri és közvetlen utasítására lépett fel „népszabadító vezérként”, és vezette a népet a pusztába, míg a modern politikai cionizmus mögül a vallási alapon elutasítók épp ezt a legitimitációt hiányolták.²⁰ Másfelől, hogy mennyire helytálló az egészségtelen levegőjű modern nagyvárost az egyiptomi rabszolga léttel párhuzamba állítani. A zsidóság közjogi és felekezeti egyenjogúságnak elérése utáni társadalmi helyzetet a neológ értelmiség szerint is hagyott még kívánnivalót maga után, azonban az izraelita vallású magyarság eszménye kizárta, hogy hazájukat a szolgaság földjének tekintsék.

¹⁷ Fáklya. *Cserkész-újság*, 1914. január. 1–2. Anonim írás

¹⁸ A bibliai archetipusok értelmező használatára egy szintén magyar zsidó történeti példát mutat be Glässer Norbert: Az emancipáció Mózes és Józsuája: az uralkodóház emancipáló szerepének neológ izraelita percepciói. In: Molnár Judit (szerk.): *Emancipáció: Integráció vagy asszimiláció. Tanulmányok az emancipációs törvény 150. évfordulója alkalmából*. Pécs–Szeged: Kronosz Kiadó – Szegedi Zsidó Hitközség, 2018. 125–152.

¹⁹ Yerushalmi, Yosef Hajim: *Záchor. Zsidó történelem és zsidó emlékezet*. Budapest: Osiris Kiadó – ORZSE, 2000. 50.

²⁰ Erdős Ágnes: *Advocates of Exile. A History of Orthodox Jewish Anti-Zionism in Hungary*. Saarbrücken: VDM Verlag Dr. Müller, 2008.

A bibliai párhuzam léténél vagy hiányánál praktikusabb szempontok tartották távol a hagyománytartó zsidó családok fiait a cserkésztől. A szombattartás és kóserétkezés előírásait egy iskolai alapon szerveződő, nemzsidó csapatban semmiképp sem tudták volna követni: ezt a felekezeti alapú szervezés melletti érvként említi Fürst Oszkár az 1913-as *Izraelita Családi Naptárban* megjelent írásában.²¹ A Kadimah csapatok szombatra sem kirándulást, sem összejövetelt nem szerveztek,²² többnapos kirándulás vagy tábor esetében pedig törekedtek a kóser étkezés valamiféle biztosítására, bár ez vidéken nem ment akadálytalanul.²³ A legfontosabb szempont azonban a szabadidő felfogása volt: a zsidó hagyomány fiúk és férfiak számára a tóratanulást tartja az egyetlen legitím időtöltésnek, így orthodox fiúk számára a cserkészlet sosem válhatott igazán vonzóvá.

A két idézett – és még sok további – programadó szöveg közös pontja a természettől elzárt, városi zsidó élet kritikája, a test elgyengülésének, edzetalanságának hangsúlyozása, ami az ifjú generáció jellemét, erkölcsi állapotát is negatívan befolyásolja. A szabad természetben végzett tevékenységek pozitív lelki-szellemi hatását Baden-Powell maga is alapvetőnek tartotta, ahogy a századforduló életreform-mozgalmainak sok ágában meghatározó volt az egészségtelen és elidegenedett nagyvárosi léttől való visszafordulás a természethez.²⁴ A cionista zsidó eszmerendszerben, nevelési ideálok között mindegyik rárétegződött az a – legemlékezetesebben Max Nordau 1898-as beszédében megfogalmazott – új ideál az izmos zsidóságról (*Muskeljudentum*), amely a gettólét testi sorvadása és túlzott intellektualizmusa után újból Makkabeusokat nevel.²⁵ Ezt az érvelést visszhangozta – a magyarországi zsidóság történeti múltját vajmi kevésbé figyelembe

²¹ Fürst, 1913. 133. Fürst maga is cserkészparancsnok volt.

²² *Zsidó Szemle*, 1913. 13. szám. 14.

²³ Kova Albert: A mi cserkészeink. *Múlt és Jövő*, 1914. október. 210.

²⁴ Az életreform-mozgalmak és kapcsolódó reformpedagógiai törekvések magyarországi képviselőiről I. Németh András – Ehrenhard Skiera (szerk.): *Rejtett történetek az életreform-mozgalmak és a művészetek*. Budapest: Múcsarnok, 2018.

²⁵ Nordau nézeteihez I. Shimoni, Gideon: *The Zionist Ideology*. Hanover–London: Braundeis University Press, 1995. 100–103. A Makkabeus-nevelés ideáljának öröksége, hogy Makkabi nevet viselt a két világháború között számos zsidó sportegyesület, és máig Maccabi Játékok néven szervezik a zsidó sportolók európai és világversenyeit.

véve – például a *Remény* című zsidó ifjúsági lap: „A zsidó ifjúságnak van a legnagyobb szüksége a cserkészmozgalomra. Hiszen a zsidóságot sok száz éven át elszakították a természettől, a gettóban nem látott igazi napsugarat...”²⁶

Az ekkor Kova Albert néven publikáló Feuerstein Avigdor/Avigdor Hameiri (1890–1970) azt hangsúlyozta, hogy szemben a sport egyoldalú és szellem ellenes térnyerésével, a cserkészlet „gyönyörű szintézisként áldásos megoldást ad a sport és az etika egyesülése kérdésének”.²⁷ Ez a tevékenység Róma („a szép testű rómaiak”) és Jeruzsálem („az egészséges lelkű Jeruzsálem”) ősi harcának feloldását hozhatja szerinte. A kárpátjai haszid környezetből származó Hameiri a cserkész módszerek működőképességének kétségtelen bizonyítékát látta abban, hogy az a „szemtelen, önfejű és fegyelmetlen” pesti zsidó gyerekekkel is működik, már néhány hónap után is az új generáció teljes „regenerálódása” felé mutató jeleket vélt viselkedésükben tapasztalni.

Míg a két világháború közötti zsidó cserkészetről sok személyes visszaemlékezést ismerünk, a legkorábbi, I. világháború előtti időszakról eddig csak néhányat sikerült fellelni. Szigeti József *Pálvölgyi emlék* című rövid írását Dömény Lajos halálának hetedik évfordulóján tette közzé, Dömény idealizált alakját a középpontba állítva.²⁸ Felidézi első találkozását a cserkészvezetővel a Király utcai parancsnokságon, majd a Pálvölgyben megrendezett 1913-as és 1914-es sátorborok hangulatát, valamint Dömény többször hallott szavait: „Édes jó fiam! Légy igazi cserkész, igazi magyar cserkész fiú! A te zsidóságod legyen a mi földanyánk hűséges szolgája, légy igaz, becsületes és szeresd hazádat és népedet!” Weisz M. visszaemlékezése a *Kadimah Cserkész* újság 1923. decemberi számában jelent meg,²⁹ és tíz év távlatából a III. csapat tagjaként megtett első budakalászi kirándulást örökíti meg, amely egyben a Kadimah csapatok első nagy létszámú megmozdulása volt 112 fővel.³⁰

²⁶ *Remény: Zsidó Ifjúsági Lap*, 3. évf. (1917) – idézi Róbert Péter: Jó munkát, sálom! – Zsidó cserkészlet Magyarországon. *Egység*, 2016. június–július. 8.

²⁷ Kova Albert: A mi cserkészeink. *Múlt és Jövő*, 1914. október. 207.

²⁸ Szigeti József: Pálvölgyi emlék. *Zsidó Szemle*, 1921. szeptember 9. 10.

²⁹ Weisz M.: Tíz év előtt. *Kadimah Cserkész*, 1923. december. 12–14.

³⁰ Az 1913. május 25-i kirándulásról l. *Zsidó Szemle – Cserkész melléklet*, 1913. június 1. 11.

„*Mutassuk meg nem szóval, de tettekkel*”

Az I. világháború kirobbanására a Kadimah cserkészcsapatok parancsnoksága meglepő gyorsasággal reagált. Az egy hónappal korábban még balatonboglári táborozásra készülődő és az Izraelita Szünidei Gyerektelep Egyesület nyári jelentkezéseinek lebonyolításában segédkező³¹ cserkészeinek egészen új feladatokat jelölt ki. Már a hadüzenet másnapján (1914. július 29.) azt közölte a *Budapesti Hírlap*, hogy a parancsnokság a Vöröskereszt Egyesületnek felajánlotta az elsősegélyre kiképzett cserkészek szolgálatát, illetve a hadtestparancsnokságnál is bejelentette, hogy vállalják a fővárosban tájékozatlan vidékiek kalauzolását.³² A *Múlt és Jövő* szeptember-októberi száma már büszkén tudósított a felajánlások teljesüléséről: a Boráros téri barakk kórház berendezésénél harminc Kadimah-cserkész dolgozott (például szalmazsákot tömött), a Budapesti Önkéntes Mentő Egyesületnek a pályaudvarokra beérkező sebesültek kórházba szállításánál segítettek, továbbá az Ingyentej Egyesületnél, a Szegényeket Gondozó Egyesületnél és népkonyhákon is végeztek önkéntes munkát.³³

Míg a cserkészek a hátszágban vállaltak feladatot, parancsnokaik közül többen is önként jelentkeztek katonai szolgálatra. A *Zsidó Szemle* szeptember 5-i számának címlapján a Makkabea és Bar-Kochba zsidó egyetemista egyesületek aláírásával jelent meg önkéntes katonai szolgálatra buzdító önérzetes felhívás: „*mutassuk meg nem szóval, de tettekkel, hogy minden rágalmak mellett és ellenére a cionizmus zászlaja köré sereglett ifjúság hazaszeretet dolgában egyenrangú bárkivel.*”³⁴ A lap következőszámának címlapján azonban már Dömény Lajos gyászkeretes képe jelent meg: szeptember 6-án a galíciai harcokban életét vesztette. A lapszám a cserkészek nevében is közölt méltatást, és azt az elhatározásukat, hogy egykori parancsnokuk emlékét a Szentföldön ültetendő olajfákkal, erre való adakozással örökítik meg.

³¹ *Budapesti Hírlap*, 1914. június 28. Cserkészzet rovat, 15.

³² *Budapesti Hírlap*, 1914. július 29. 7.

³³ A magyar zsidó cserkészek munkája. *Múlt és Jövő*, 1914. szeptember – október, 497.

³⁴ *Zsidó Szemle*, 1914. szeptember 5. Címlap.

A szentföldi olajfaültetés a Zsidó Nemzeti Alap számára felajánlható adományok egyik népszerű formája volt az európai zsidóság körében.³⁵ A faültetés-erdősítés a zsidóság és a szentföldi táj harmonikus kapcsolatát fejezte ki, egyszersmind a megújításra, újranevelésre váró ország képzetét is erősítette. A korai cionista mozgalomban Magyarországon is szokásosnak mondható, hogy családi események, például gyermekszületés, eljegyzés, házasságkötés, betegségből való felgyógyulás örömeire – az eseményt is nevesítve – olajfaültetésre adakoztak.³⁶ Dömény 1911. novemberi eljegyzése alkalmából munkatársai egy egész kert (100 fa) ültetésére hirdettek akciót.³⁷ Dömény „hősi halála” utána a kert ligetté (1000 fa) terebélyesedett, sajátos jelképévé válva a hazafiság többes értelmezésének, melynek a zsidó nemzettudat, az aktív cionista országépítés (ha csak távolból is) és a monarchia iránti hűség, a hazáért áldozott élet összhangba hozható elemei voltak.³⁸

„Kadimah nevű titkos szervezet”

Az 1919. szeptember 21-én ismét újjáalakult Magyar Cserkészszövetség ellenforradalmi alapra helyezkedve, a keresztény-nemzeti Magyarország felépítésébe kapcsolódott be. Mint ezt a szövetséghez csatlakozni kívánó csapatok parancsnokainak tudtára hozták, azon csapatok számíthattak befogadásra (igazolásra), amelyek a szövetség szigorúan keresztény alapokon álló elveinek megfelelően

³⁵ Az olajfaadományokról (Oelbaumspende) l. Berkowitz, Michael: *Zionist Culture and West European Jewry before the First World War*. Chapel Hill–London: The University of North Carolina Press, 1996.168–173.

³⁶ Tóth Sándor: „A föld megváltása előbbre való a nép megváltásánál” *A Zsidó Nemzeti Alap magyarországi irodájának tevékenysége a korabeli cionista sajtótükrében 1938-ig*. PhD-disszertáció, ORZSE, Budapest, 2018. 61. A befolyt adományok hírét rendszeresen közzétette a *Zsidó Szemle Keren Kajemet le-Jiszrael* rovata. Az 1919 januárjában a Kadimah cserkészcsapatok kertjére felajánlott összegről is olvashatunk. (*Zsidó Szemle*, 1919. január 5. 16.)

³⁷ Tóth, 2018. 58–59.

³⁸ A háború alatti neológ és cionista közösségi stratégiákról, párhuzamos lojalitásokról l. Glässer Norbert – Zima András: *Magyar Makkabeusok a császárkirály seregében – A dinasztia és nemzet iránti hűség összeegyeztetése*. In: Glässer Norbert (szerk.): *Mózes kőtáblái a hármashalmon. Zsidó hagyomány és szimbolikus politika határán*. Szeged: MTA-SZTE Vallási Kulturakutató Csoport, 2015. 79–103.

válogatták meg tagjaikat. Az Országos Intéző Bizottság jegyzőkönyveiből nyomon követhető a zsidó cserkészcsapatokkal, illetve zsidó tagokkal kapcsolatos belső stratégia kialakulása,³⁹ amely előrevetítette a háború végén újraindult Kadimah-cserkészlet néhány év múlva, 1924/1925-ben bekövetkező felszámolását, felosztatását, illetve átalakítását. Tévedés lenne ugyanakkor ezt a korszakot – a végkifejlet ismeretében – elhúzódó agóniaként látni, vagy épp – mint egyes csapattörténetekben a letagadhatatlan folytonosság miatt – rövid átmeneti korszaknak, nem lényeges előzménynek beállítani. Az öt év valóban az elismerésért (igazolásért) folytatott küzdelemről szólt, de egyben építkező időszak volt, az I. világháború előttinél több szempontból is szélesebb tevékenység kiépítésének időszaka.

1919 őszén a Kadimah-cserkészlet részeként a parancsnokságon kívül két fiú- és egy leánycsapat működött Budapesten, valamint a főiskolás korú tagok számára egy senior csapatot szerveztek. A kirándulásokon és a rendszeres összejöveteleken kívül heti csapattorna adta a cserkészek elfoglaltságát.⁴⁰ Ugyanekkor Újpesten két fiú- és egy leány-, Kőbányán pedig egy fiúcsapat működött.⁴¹ A csapatok száma a következő néhány évben még növekedett. Kápolnai József 1920-ban 7 fiú- és 3 leánycsapat működését jelzi.⁴² 1921 tavaszán csatlakozott a budai csapat, melyet a Budai Izraelita Hitközség hitoktatója, Schwarzstein Géza és egy tisztviselője, Steiner Sándor kezdeményezett, és az összejövetelek helyszínéül is az Öntőház utcai zsinagóga tanácsterme szolgált. A csapat lassú fejlődése miatt a Kadimah parancsnoksága 1921 decemberében Budára helyezte át vezetőhelyettesnek Diamant Artúrt az I-es csapattól. Agilis munkája egyfelől meghozta a várt fejlődést, másfelől

³⁹ Gergely, 1989. 82.

⁴⁰ A tevékenységek egy további helyszíne volt a Kadimah könyvkötő és bórdíszműves tanműhelye, amely megrendeléseket is fogadott, l. *Zsidó Szemle*, 1920. november 19. 10

⁴¹ *Múlt és Jövő*, 1919. október. 20. A háború előtti gyakorlatnak megfelelően a csapatok csak sorszámot viseltek, az őrösknek azonban volt nevük. Jellemzőek a más csapatoknál is használt állatnevek (Rígó, Kócsag), de van adat bibliai névre is: Jerubaal a Bírák könyvében szereplő bátor vezér, akinek Gedeon a másik neve (Bírák k. 8:35). L: Szabó Géza: Egy elkobzott héber cserkészkönyv. *Múlt és Jövő*, 1919. március, 92.

⁴² Kápolnai József: *A magyar zsidó cserkészlet rövid története*, Cserkész Könyvtár és Levéltár, Gödöllő, a 297. sz. Dániel / Eötvös csapat anyagában.

kiszorította a két eredeti vezetőt.⁴³ Óbudán 1923-ból van adatunk zsidó cserkészcsapat működésére.⁴⁴ Szintén 1923-as hír a Raskó Rózsa vezette Szilágyi utcai leánycsapat megalakulása.⁴⁵

Gergely Ferenc szerint 1919 ősze előtt nem létezett leánycserkészlet Magyarországon, csupán csapatalakítási kísérletekről van tudomásunk:⁴⁶ így a Kadimah leánycsapatok az elsők közé tartoztak.⁴⁷ A pesti leánycsapat bázisa a PIH (Pesti Izraelita Hitközség) leányiskolája volt, alapítója Kohn Frida. A leánycserkészlet tevékenységei – a kor nőnevelési elveinek megfelelően – részben eltértek a fiúkétól, hangsúlyosabb volt a karitatív vagy az önképzőköri, színjátszó elem.⁴⁸ A Kadimah leánycserkészeire vonatkozó kevés adat egyike is egy „nagyszabású mesedélután” híre, melyet 1920. november 28-án a leányiskola dísztermében tartottak.⁴⁹ A sugalmazott ideálok különbségét tükrözi a fiú- és leánycserkészek rajzos ábrázolásának különbsége a *Kadimah Cserkész* című lapban. Míg a fiú alak hátizsákkal a hátán, túrabottal a kezében – vagyis a háttér ábrázolása nélkül is egyértelműen a természetbe helyezve – duzzadó izmokkal, egy lendületes mozdulatban jelenik meg, addig a leány, bár szintén cserkész egyenruhában és kalapban, de a szombati gyertyapár mellett – vagyis otthon –, egy könyvbe, minden bizonnyal egy imakönyvbe mélyedve

⁴³Haas Lajos (szerk.): *Tíz év a lilimos lobogó alatt. A Budai Izraelita Hitközség „Vörösmarty” cserkészcsapatának története 1924–1934.* Budapest: Fáklya, 1934. 20–21.

⁴⁴ A csapat hanukka-ünnepségéről tudósít a *Kadimah Cserkész*, 1923. december. 71–72.

⁴⁵ *Kadimah Cserkész*, 1923. július 29–30. Ugyanitt jelent meg a leányok részére szervezett vezetői tanfolyam híre is, ennek Kardos Boriska volt a vezetője.

⁴⁶ Gergely, 1989. 85.

⁴⁷ Kápolnai József kronológiai összefoglalója már 1916-ban, IV. Károly budapesti bevonulásánál említi leánycsapatot, Pollák Walter vezetésével. L. Kápolnai József: *A magyar zsidó cserkészlet rövid története*, Cserkész Könyvtár és Levéltár, Gödöllő, a 297. sz. Dániel / Eötvös csapat anyagában.

⁴⁸ A teljes képhez tartozik, hogy tudomásunk van lánycsapatok táborozásáról is: 1923 nyarán ők is a Dolinka-völgyben táboroztak, de nem sátrakban, hanem egy – a fiúk táborától távolabb eső – kőházban laktak. *Kadimah Cserkész*, 1923. július, 32.

⁴⁹ *Zsidó Szemle*, 1920. november 13. 14.

látható.⁵⁰ A szombati gyertyagyújtás, mint a zsidó nők hagyományos feladata, a családközpontú nevelés jelképe volt.

A szélesebb működés másik jele, hogy a fővárostól távolabb is alakultak Kadimah cserkészcsapatok: a trianoni területen egyedül Miskolcon, de a Csehszlovákiához került területen több városban is.⁵¹ A miskolci csapat 1921. augusztusi balatoni táborozásának első éjszakáját tárja elénk a *Dombóvári Hírlap* tudósítója.⁵² A hosszú úttól és táborveréstől kimerült kadimásoktól az éjszaka folyamán a közelben táborozó kaposvári cserkészek – „ős somogyi virtusságtól hajtva” – elloptak két szakaszszászlót, és vissza se adták azoknak, akik között „nincs magyar” egy se. A különböző csapatok közötti természetes rivalizálás és a közélet nyíltan antiszemita légkörét tükröző indulatok határán mozog egy másik 1921-es cserkészttörténet is. Az akkor Bécsben tanuló Kápolnai József cserkésztsízt egy, az osztrák cserkészekről látott harcjátékot írt le a csapata, a későbbi Toldi csapat számára. Válaszlevelében egyik cserkésze így írt: „...a harcjátékot is eljátszottuk volna osztrák mintára, de sajnos ez nálunk nem lehetséges (hacsak a Kadimah és a Regnum között nem, de a kincs, amelyet át kellene csempészni, alighanem a kadimisták feje volna)”.⁵³

A Cserkészszövetség Kadimah néven és zsidó nacionalista háttérrel – a többszöri kérelem ellenére is – megtagadta a csapatok igazolását, pontosabban „ellenőrzés alatt álló” kategóriában tartotta éveken át, folyamatosan lebegtetve, hogy a legkisebb szabálytalanság is az igazolás beszüntetését és a csapat feloszlását vonja maga után.⁵⁴ Bár tevékenységük nyilvános és ismert volt, a szövetség igazolásának

⁵⁰ *Kadimah Cserkész*, 1923. december. Címlap és a leány cserkész rovat címlapja (61.).

⁵¹ *Múlt és Jövő*, 1919. október 20. A tudósítás Nyitrát és Érsekújvárt is említi. A Csehszlovákiához került városokban a Kadimah-cserkészlet az anyaszervezet felszámolása után is működött, idővel a *Somer* mozgalommal egyesítve: pl. a Beregszászi reálgymnázium zsidó cserkészcsapata 1938-ban is a Kadima nevet viselte. L. *Prágai Magyar Hírlap*, 1938. július 7. 5.

⁵² *Dombóvári Hírlap*, 1921. augusztus 28. 1.

⁵³ Tornya Endre levele 1921. február 10-én, Budapest Főváros Levéltára, X. 59. A 3. sz. Regnum Marianum Cserkészcsapat 1912-ben alakult meg, és erőteljes katolikus nevelési programot képviselt.

⁵⁴ L. a Kadimah Cserkészcsapatok parancsnoksága és Magyar Cserkészszövetség titkári hivatalának levélváltása 1920. november. Cserkész Könyvtár és Levéltár, Gödöllő, 1920, iktatatlan iratok.

hiányában, jogi értelemben „illegalitásban” voltak kénytelenek működni. A nyilvános és ismert működésnek egyébként olyan egyértelmű jeleivel találkozunk a korabeli városi sajtóban, mint az 1922 májusában a Zeneakadémián tartott jótékonyági hangversenyük,⁵⁵ vagy a helyreállított Budai Vigadóban 1923 decemberében tartott ünnepség hírével.⁵⁶

A zsidó cserkészek látható működése azonban nem mindenki érdeklődését elégítette ki. Hegedűs György, az Ébredő Magyarok Egyesületének társelnöke, a nemzetgyűlés 1923. július 5-i ülésén arra szólította fel Rassay Károlyt, hogy: „Nézzen a t. képviselő úr utána annak, hogy vajjon a zsidó fiatalságot parancsnokok és rajok szerint egy Kadimah nevű titkos szervezetbe nem sorolják-e napról-napra. Nézzen utána a t. képviselő úr, hogy ennek a Kadimah nevű szervezetnek szervezői az egyes városokban nem a hitközségi titkárok-e, és nézzen utána a t. képviselő úr, hogy mi a célja ennek a Kadimának?”⁵⁷ Ugyanez év decemberében Lendvai István a Maccabea és a Zseffhosz (sic!) mellett „zsidó fegyveres alakulat”-ként említette a Kadimát is, a belügyminisztert, Rakovszky Ivánt interpellálva az átfogó felderítés ügyében.⁵⁸ (Bajcsy)-Zsilinszky Endre saját lapjában, a *Szózat*ban a Kadimah cserkészcsapatok felhívásából idézett mondatból, miszerint „a magyarsági zsidó ifjúságot tetterős, bátor, meg nem alkuvó zsidókká, jellemes emberekké, derék polgárokká kell nevelni”, a magyarságtól való elfordulást, mindössze a geográfiai közösség vállalását és a „faji érdekek” szolgálatát, rejtett vagy már nem is rejtett fenyegetést vélt

⁵⁵ 1922. május 21. Kadimah Cserkészcsapatok hangversenye Zeneakadémián. *Pesti Napló*, 1922. május 11. 9.

⁵⁶ *Budai Napló*, 1923. december 15. 3. A budai csapat hanukkai ünnepségén száztagú Kadimah-énekkar és negyventagú zenekar szerepelt, Kiss Arnold rabbi olvasott fel.

⁵⁷ A Nemzetgyűlés 150. ülése, 1923. július 5. In: *Nemzetgyűlési Napló*, 1922, XIV. kötet. 325.

⁵⁸ A Nemzetgyűlés 209. ülése, 1923. december 15. In: *Nemzetgyűlési Napló*, 1922, XVII. kötet. 138. ZSEFFHOSZ – valószínűleg: Zsidó Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége. Azonban hivatalosan ezt a nevet viselő szervezet nem létezett, ami igen: Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Egyesülete.

kiolvasni, és olvasóinak is ezt az interpretációt adta: „résen kell lennünk a »magyarországi« meg nem alkuvókkal szemben”.⁵⁹

A célozgatások, alaptalan vádaskodások időről-időre cselekedetekhez is gyúanyagot adtak: 1923 áprilisában például fizikai támadás érte az újpesti Kadimah cserkészcsapat kultúrmatinóját az Újpesti Közművelődési Kör termében.⁶⁰ Ugyanezen csapat táborozni induló tagjait érte az a megszegyenítés 1924 nyarán, hogy Magyar Cserkészszövetség egy magasrangú tisztje a pályaudvaron cserkészkalapjaik levételére kényszerítette őket: a nem igazolt csapatnak nem volt joga a jelkép használatához.⁶¹

„Midőn meggyőződünk róla, hogy ők is csak magyar cserkészek akarnak lenni”

Az utolsó alfejezet címét adó idézet az Országos Intéző Bizottság már említett állásfoglalásából származik, miszerint 1921 őszén elképzelhetőnek látták zsidó csapatok igazolását is, de csak a legszigorúbb ellenőrzés után.⁶² A csapatok elbírálásának szempontjai már korábban is széles körben ismertek voltak, ahogy ezt Tauber József cserkész ugyanaz év februárjában újságolta Kápolnainak: „Nagy változások várhatók a Szövetségben, átszervezik állítólag egészen, ami pedig minket illet, az ellenőrzés alatt állást megszüntetik, a nem hazafias, rózsaszínű csapatot feloszlatják, a hazafiasat pedig leigazolják. Azt hisszük, hogy az első kategóriába fog a Kadimah, a másodikba pedig mi tartozni.”⁶³ A reménykedő Toldi Miklós cserkészcsapatot a szövetség 1922 őszén valóban a „hazafias” kategóriába sorolta, és igazolta is. Azonban hozzá kell tenni, hogy a sok zsidó vallású cserkész és tiszt ellenére, a szervezőtestületét tekintve a Toldi sosem volt zsidó csapat. A Toldi III. rajaként indult el a MIKÉFE (Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület) cserkészcsapatának szervezése, ezzel mintegy megkerülve a

⁵⁹ Zsilinszky Endre: Az állhatatos zsidók. *Szózat. Keresztény Politikai Napilap*, 1922. május 6. 1.

⁶⁰ *Pesti Napló*, 1923. április 24. 5.

⁶¹ Lovik Károly: Egy cserkésztábornok és néhány kisdíák. *Világ*, 1924. július 27. 4.

⁶² Gergely, 1989. 82.

⁶³ Tauber József levele Kápolnai Józsefhez Bécsbe, 1921. február 7, Budapest Főváros Levéltára, X. 59.

Kadimával kapcsolatos szövetségi ellenkezést: azonban ezen az úton is csak 1925 elejére ért célba a tanoncotthon csapata.⁶⁴

A legelső igazolást kapó zsidó csapatok a Pesti Izraelita Hitközség polgári fiúiskolájának és fiúgimnáziumának csapatai voltak 1923 végén: a 252. sz. Kiss József és a 297. számú Dániel cserkészcsapat. A hitközség legitimáló erejét – az iskolai csapatokkal párhuzamosan – a Kadimah parancsnoksága is igyekezett felhasználni: 1922 nyarán azzal a kérelemmel fordult a PIH-hez, hogy a szervezőtestület szerepét vállalja el.⁶⁵ A hitközség előljárósága támogatta a kérést, azonban ez az – 1924-re végbemenő – váltás sem stabilizálta a Kadimah helyzetét, folytatni kellett az egyes egységek saját lábra állításának, átmentésének programját.

311. sz. Vörösmarty cserkészcsapat tízéves évfordulójára összeállított kiadvány a csapat „praehistorikus” történetét, vagyis az 1921 tavaszi szervezéstől az 1925 tavaszi cserkészszövetségi igazolásig tartó időszakot, lényegében a Kadimah szervezetéről való leválás, távolodás történeteként mutatja be, kimondatlanul is érzékeltetve azt, amit más csapatok története is igazol, hogy ez a szervezeti és ideológiai távolodás volt az egyetlen sikeres út a Cserkészszövetség felé.⁶⁶ A Vörösmarty szervezőtestületévé a Budai Izraelita Hitközség lett. Hasonló módon az újpesti csapatot az Újpesti Izraelita Hitközség vette át, ám a Venetianer Lajos rabbi nevét felvevő csapat csak 1927 elején kapott igazolást.

Hogy mit jelentettek az átszervezések és ideológiai változások a cserkészek szintjén, arról tanulságos forrásként szolgál a Gödöllői Cserkészgyűjteményben őrzött kis kockásfüzet, amely a Kócsag őrsnaplója volt 1923 augusztusa és 1927 áprilisa között.⁶⁷ Az évek során váltakozó őrsvezetők és jegyzők továbbadták a naplót, így végigkísérhetjük az őr életét a Kadimah csapatok még virágzó korszakától a többszöri újjáalakuláson át addig a napig, amikor kalapjukon a cserkészjelvényvel távozhattak az avatásról. Az őrülések rendje, a kirándulások, a játékok lényegében változatlanok. Az egyetlen igazán szembeötlő változás, hogy 1925 májusától a *Hatikva* (cionista zsidó himnusz) helyett a magyar Himnusz és a

⁶⁴ A 310. sz. Jókai cserkészcsapatban 1925. február 25-án tarthatták az első fogadalomtételt.

⁶⁵ Cserkész Könyvtár és Levéltár, Gödöllő, 1922, Csapatok anyagai –Kadimah.

⁶⁶ Haas, 1934. 19–23.

⁶⁷ Cserkész Könyvtár és Levéltár, Gödöllő, 1927/ 65. tétel. Kadimah / Kócsag őrsn.

Szózatot tanulták, gyakorolták az őrüléseken. Ez volt tehát a sarkalatos pont az identitásválasztás és lojalitáskinyilvánítás szempontjából: a zsidóságot csak vallási identitásként vállalhatták a szövetség által tolerált zsidó cserkészcsapatok, etnikai identitásként nem.

A húszas évek közepén és második felében a Cserkészszövetség politikájában érzékelhető átmeneti és viszonylagos enyhülést a bethleni konszolidáció külpolitikai nyitást szorgalmazó irányvonalának lecsapódásaként értékeli Gergely Ferenc.⁶⁸ A zsidó cserkészek arányaiban elenyésző, de mégis felmutatható jelenléte a 1926-os Nemzeti Nagytáborban, majd az 1933-as gödöllői világtalálkozón, illetve általában a szövetségben – 1933-ig mindösszesen 10 zsidó csapat kapott igazolást⁶⁹ – ezt a célt szolgálta. Az enyhülés hangsúlyosan csak viszonylagos volt, számos visszautasított csapatról tudunk, és még sokkal több visszautasított zsidó iskolásról, akiket az iskolai cserkészcsapatuk nem fogadott be.⁷⁰ A helyzet megfordult: ezekben az években főképp a külföld felé, a liliumot (a Cserkészszövetséget) erősítette, legitímálta a Dávid-csillag (a zsidó csapatok) jelenléte. Azonban ez az érdekközösség csak átmenetinek bizonyult.

Felhasznált irodalom

Budapest Főváros Levéltára, X. 59. Tauber József levele Kápolnai Józsefhez Bécsbe, 1921. február 7.

Budapest Főváros Levéltára, X. 59. Tornya Endre levele Kápolnai Józsefhez Bécsbe, 1921. február 10.

Cserkész Könyvtár és Levéltár, Gödöllő, 1922, Csapatok anyagai: Kadimah.

Cserkész Könyvtár és Levéltár, Gödöllő, 1927/ 65. tétel. Kadimah / Kócsag őr.

⁶⁸ Gergely, 1989. 82–84.

⁶⁹ A csapatok adatait lásd a blokkhoz tartozó táblázatban.

⁷⁰ Lásd például *Egyenlőség*, 1926, június 26. 5. és 1927. augusztus 13. 12.

Cserkész Könyvtár és Levéltár, Gödöllő, Kápolnai József: A magyar zsidó cserkészet rövid története. (297. sz. Dániel / Eötvös csapat anyagában).

Cserkész Könyvtár és Levéltár, Gödöllő, 1920, iktatatlan iratok: Kadimah Cserkészcsapatok parancsnoksága és Magyar Cserkészsövetség titkári hivatalának levélváltása 1920. november.

A cserkész múltja, jelene és jövője. *Zsidó Szemle*, 1913. 11. 9–10.

A magyar zsidó cserkészek munkája. *Múlt és Jövő*, 1914. szeptember – október. 497.

A tábor. *Kadimah Cserkész*, 1923. július. 32.

A zsidó cserkész. *Fáklya. Cserkész-újság*, 1914. január. 1–2.

Alleram Gyula: A cserkészmozgalom pedagógiai és nemzeti jelentősége In: *A budapesti II. kerületi Kir. Egyetemi Katolikus Főgimnázium s a vele kapcsolatos M. Kir. Ferencz József Nevelőintézet évi értesítője az 1912/13. évi tanévről*. Budapest, 1913. 3–13.

Balácsi József (szerk.): *A kegyes-tanítórend vezetése alatt álló nagybecskereki községi főgimnázium értesítője, 1909/10. isk. év*. Nagybecskerek, 1910.

Barabás Györgyi: *Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok alapszabályai, 1705–2005*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2007.

Berkowitz, Michael: *Zionist Culture and West European Jewry before the First World War*. Chapel Hill–London: The University of North Carolina Press, 1996.

Cserkészelet a Balaton mentén. *Dombóvári Hírlap*, 1921. augusztus 28. 1.

Emed Alexander: *A magyarországi cionista mozgalom története, 1902–1948*. (Bethlen Téri Füzetek 8.) Budapest: Oneg Sábbát Klub, 2002.

Erdős Ágnes: *Advocates of Exile. A History of Orthodox Jewish Anti-Zionism in Hungary*. Saarbrücken: VDM Verlag Dr. Müller, 2008.

- Fürst Oszkár: Zsidó cserkészzet. In: Ötvös Károly (szerk.): *Izraelita Családi Naptár 1913–1914 évre*. Budapest, 1913. 129–135.
- Gergely Ferenc: *A magyar cserkészzet története, 1910–1948*. Budapest: Göncöl Kiadó, 1989.
- Glässer Norbert – Zima András: Magyar Makkabeusok a császárkirály seregében – A dinasztia és nemzet iránti hűség összeegyeztetése. In: Glässer Norbert (szerk.): *Mózes kőtáblái a hármashalmon. Zsidó hagyomány és szimbolikus politika határán*. Szeged: MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2015. 79–103.
- Glässer Norbert: Az emancipáció Mózes és Józsuája: az uralkodóház emancipáló szerepének neológ izraelita percepciói. In: Molnár Judit (szerk.): *Emancipáció: Integráció vagy asszimiláció. Tanulmányok az emancipációs törvény 150. évfordulója alkalmából*. Pécs–Szeged: Kronosz Kiadó – Szegedi Zsidó Hitközség, 2018. 125–152.
- Haas Lajos (szerk.): *Tíz év a lilimos lobogó alatt. A Budai Izraelita Hitközség „Vörösmarty” cserkészcsapatának története 1924–1934*. Budapest: Fáklya, 1934.
- Kova Albert: A mi cserkészeink. *Múlt és Jövő*, 1914. október. 207–210.
- Kressel, Getzel – Triendl, Mirjam: „Kadimah” In: *Encyclopaedia Judaica*, 2nd. Edition, Thomson Gale, 2007. Vol. 11, 699–700.
- Lovik Károly: Egy cserkésztribornok és néhány kisdíák. *Világ*, 1924. július 27. 4.
- Németh András – Ehrenhard Skiera (szerk.): *Rejtett történetek. Az életreform-mozgalmak és a művészetek*. Budapest: Műcsarnok, 2018.
- Róbert Péter: Jó munkát, sálom! – Zsidó cserkészzet Magyarországon. *Egység*, 2016. június–július, 8–9.
- Shimoni, Gideon: *The Zionist Ideology*. Hanover–London: Braendeis University Press, 1995.
- Szabó Géza: Egy elkobzott héber cserkészkönyv. *Múlt és Jövő*, 1919. március, 92.

Szigeti József: Pálvölgyi emlék. *Zsidó Szemle*, 1921. szeptember 9. 10.

Tóth Sándor: „A föld megváltása előbbrevaló a nép megváltásánál”
A Zsidó Nemzeti Alap magyarországi irodájának tevékenysége a korabeli cionista sajtóútkrében 1938-ig. PhD-disszertáció, ORZSE, Budapest, 2018.

Töltéssy Zoltán: Zsidók alapították-e az első magyar cserkészcsapatot? *Magyarország*, 1926. július 28. 10.

Weisz M.: Tíz év előtt. *Kadimah Cserkész*, 1923. december. 12–14.

Yerushalmi, Yosef Hajim: *Záchor. Zsidó történelem és zsidó emlékezet.* Budapest: Osiris Kiadó – ORZSE, 2000.

Zsilinszky Endre: Az állhatatos zsidók. *Szózat. Keresztény Politikai Napilap*, 1922. május 6. 1.

GIDÓ ATTILA*

„Sómérok” a Kárpátokban

Jelen tanulmány az erdélyi zsidó cserkészmozgalom első évtizedének vázlatos ismertetését adja. Főként azokra a mechanizmusokra, csoportkohéziós és identitásképző rituáléokra összpontosít, amelyek révén a somérmozgalom az iskoláskorú generáció zsidó etnikai identitásának felébresztéséhez, illetve megerősítéséhez járult hozzá. Az etnicitást, a csoportként való viselkedést – Rogers Brubaker elméleti megközelítéséhez alkalmazkodva – nem tekinti statikusnak, hanem állandóan változó, pillanatnyi állapotnak.¹ A zsidó cserkészlet mindennapjait meghatározó rituálékat pedig olyan identitásképző elemekként kezeli, amelyek adott (elképzelt/megkonstruált) nemzeti közösség tagjává váláshoz biztosítanak feltételeket.²

Cserkészlet és zsidó nemzeti mozgalom

Országok szintjén, miként nemzetközi porondon is, az ifjúsági szervezetek és azok tevékenysége a zsidó nemzeti mozgalom fontos alkotóelemét képezték. Ezen belül a cserkészlet, avagy a *somér* mozgalom egy nem zsidó ideológiának és életfelfogásnak az adaptálása volt, tehát nem a cionizmus organikus fejlődésének eredményeként, hanem a befogadó társadalmakban zajló folyamatok hatására jött létre. Amikor Baden Powell a 19–20. század fordulóján elindította a *boy scout* mozgalmat, majd 1907-ben megszervezte az első kísérleti cserkész táborát, annak mindenekelőtt birodalmi, militarista és nem nemzeti jellege volt.¹ A mozgalom térhódításával

* A szerző a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: attila.gido@gmail.com

¹ Pryke, Sam: The popularity of nationalism in the early British Boy Scout movement. *Social History*, 1998/3. 310. DOI: 10.1080/03071029808568040.

viszont az egyes országok cserkészmozgalmaiba egyre több etnikus és nemzeti/nacionalista elem került be. A Kárpát-medencében létrejött első zsidó cserkészcsapatok már ezeket az etnikus jegyeket magukon hordozó struktúrákat vették át és állították a cionista mozgalom szolgálatába. Ezen oknál fogva egy nemzeti elemeket beépítő, de elsősorban a polgári középosztály ifjúságának testi és erkölcsi-szellemi nevelését, a természet szeretetét, a természetben való helyállást propagáló mozgalom, illetve egy olyan nemzeti-nacionalista ideológia kapcsolódott össze, amely az előbbit a saját ideáljainak az elérése érdekében építette be intézményi és szervezeti életébe. Tehát Erdélyben az előfeltétele az önálló zsidó cserkészlet létrejöttének a cionista szervezkedések beindulása, az 1918 utáni zsidó nemzeti munka kiteljesedése volt.

Az 1890-es évektől az I. világháború végéig tartó időszakot Erdélyben a proto-cionizmus korszakának tekinthetjük. Rónai János balászfalvi ügyvéd 1897-ben publikálta a *Zion und Ungarn* című röpiratát, ugyanebben az évben részt vett Bázelen az első cionista kongresszuson, majd őt választották meg 1903-ban a Magyar Cionista Szervezet elnökévé.² Az 1900-as évek kezdetén Rónai tevékenysége révén alakultak meg az első erdélyi cionista csoportok (Gyulafehérvár, Nagyszeben, Nagyenyed, Kolozsvár, Nagybánya, Beszterce).³ Újabb helyi szervezetek megalakítására az I. világháború alatt került sor. Ekkor hozott létre cionista egyesületet Dicsőszentmártonban maga Weissburg Chaim is,⁴ aki 1918-at követően az erdélyi cionista

2 Haber, Peter: Pozsonytól Budapestig. A magyarországi cionizmus kezdetei 1897 és 1904 között. In: Bassa László (szerk.): *Otthonkeresők, otthonteremtők. Zsidó társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest: Universitas Kiadó, 2001. 160–161. és 173.

3 Moshe Carmilly-Weinberger: *A zsidóság története Erdélyben (1623–1944)*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995. 267–270.

4 Weissburg Chaim (Hugó) (1892, Désfalva–1959, Tel Aviv). Ügyvéd, cionista vezető. Jogi tanulmányait Budapesten végezte, ahol belépett az 1903-ban alapított Makkabea zsidó főiskolás szervezetbe. 1913–1914 között palesztinai körutat tett, majd innen hazatérve besorozták. 1915-ben orosz fogságba esett, ahol fogolytársai körében terjesztette a cionista eszméket. 1918-as hazatérését követően Erdélyben telepedett le, és részt vett az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség létrehozásában és a cionista intézményrendszer kiépítésében. Főként a Palesztina-munka területén, erdélyi zsidók palesztinai letelepítésében vállalt részt. 1925-ben maga is alijázott. Gidó Attila: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2009. 505.

mozgalom egyik legmeghatározóbb alakjává vált.⁵ A regionális kiterjedésű szervezkedés a világháború végén vette kezdetét. 1918 novemberében egymástól függetlenül, helyi kezdeményezésre Zsidó Tanácsok alakultak Temesváron, Máramarosszigeten és Nagyszebenben. Ezt követően 1918. november 20-án Kolozsváron nagygyűlésen bontott zászlót az az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség, amely a két világháború között irányította és szervezte a Magyarországtól Romániához került területek zsidó nemzeti alapú életvilágát.⁶ Az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetséghez köthető ugyanakkor a zsidó intézményháló kiépítése és a zsidó társadalomépítő munka is. A szövetség égisze alatt oktatási, szociális, egészségügyi intézmények, illetve ezek háttérintézményeként működő szervezetek, valamint kulturális- és sportegyesületek, ifjúsági egyletek, sajtótermékek létesültek.⁷ Ezek együttes tevékenységének eredményeként a II. világháború előestéjére az erdélyi izraelita vallású népesség jelentős része – a magyar kulturális és nyelvi kötelekeit megtartva – zsidó etnikai irányba mozdult el, a ténylegesen is a cionista mozgalomhoz csatlakozók pedig megközelítőleg a közösség egynegyedét alkották.⁸

Ilyen kontextusban teljesedett ki Erdélyben a zsidó cserkészmozgalom, azaz a somér mozgalom, amely a zsidó nemzeti célok szolgálatába állított intézményekhez és szervezetekhez hasonlóan fontos csoportidentitás-képző aktorként működött. Éppen ezért a somércsapatoknak a létrejötte és a tevékenységük nem kizárólag intézménytörténeti szempontból, hanem a zsidó nemzeti ideálok megvalósításához való hozzájárulásuk szempontjából is érdekes.

A mozgalom kiépülése

Magyarországon a cserkészlet megszervezése református és római katolikus ágon kezdődött el 1909–1910 folyamán, majd kiegészült

5 Olosz Levente: Ortodoxból cionista. Szempontok a dicsőszentmártoni zsidóság 1850 és 1919 közötti történetéhez. In: Romsics Ignác (szerk.): *Közelítések. Tanulmányok Erdély 19–20. századi történetéhez*. Kolozsvár: Komp-Press, 2018. 55.

6 Gidó, 2009. 55.

7 Lásd: Gidó, 2009. 70–85.

8 Gidó, 2009. 97–101.

egy polgári ággal, az őrszemmozgalommal.⁹ Jelenlegi ismereteink szerint Erdélyben is ebben az időszakban került sor az ifjúság bekapcsolódására, elsősorban református felekezeti vonalon. Az első cserkészcsapat létrehozása a székelyudvarhelyi Református Kollégium tornatanárának a nevéhez, Z. Sebess Józsefhez fűződik. Az 1911-től működő csapat három éven belül 84 főre bővült. A székelyudvarhelyi példát számos városban követték, és ennek köszönhetően 1920-ig Aradon, Déván, Fogarason, Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Nagyváradon, Orsován, Resicabányán, Szatmárnémetiben, Székelykeresztúron és Temesváron létesültek csoportok.¹⁰

Az első zsidó cserkészcsapatok 1913 tavaszán alakultak meg Magyarországon.¹¹ Erdélyre nézve, erre az időszakra vonatkozóan szegényesek az információink. Weissburg Chaim visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy Kolozsváron Hamburg József orvos, publicista volt a kezdeményező, valamikor a világháború környékén.¹² Szerinte a főként elméleti és kevesebb gyakorlati cionizmust támogató „Buber-iskola” tagjai voltak azok, akik Közép-Európában elsőként kezdték el szervezni a cionista cserkészetet, és ehhez az iskolához tartozott Hamburg is.¹³ Ezen oknál fogva az I.

9 Gergely Ferenc: *A magyar cserkészlet története, 1910–1948*. Budapest: Göncöl Kiadó, 1989. 20–23.

10 Bardócz Csaba: Cserkészmozgalom Erdélyben. *Református Szemle*, 2008/3. 271.

11 Bányai Viktória: Liliom és Dávid-csillag: a zsidó cserkészlet kezdetei Magyarországon, 1913–1924. Lásd a *Regio* e számában.

12 Hamburg József 1895-ben született, Besztercén. A két világháború közötti erdélyi cionista mozgalom meghatározó személyisége volt, az *Ezra* zsidó ifjúsági mozgalom 1918 utáni vezetője. Füzete jelent meg Áhád Háámról, emellett pedig orvosi cikkeket közölt német szaklapokban. Az 1937-ben, Kolozsváron megjelent *Kelet és Nyugat között* című antológia szerkesztője, az erdélyi zsidó ifjúságot megszervezni kívánó, de a román belpolitikai események miatt végül meg nem rendezett, 1938-as Zsidó Értelmiségi Találkozó egyik kezdeményezője. 1944 márciusában, a Kolozsvárra bevonuló német csapatok több zsidó értelmiségivel együtt Hamburgot is letartóztatták. A Kasztner-csoporttal Bergen-Belsenbe, majd Svájcba került, és túlélte a holokausztot. *Kelet és Nyugat között. Zsidó fiatalok antológiája*. Cluj [Kolozsvár]: A Zsidó Diáksegélyező Kiadása, 1937., Gidó, 2009. 502.

13 Az erdélyi cionista mozgalomra elsősorban az Áhád Háám-féle kultúrcionizmus és a Simon Dubnov által képviselt zsidó autonomizmus (népi mozgalom, folkizmus) hatott. Mindkét irányzat a befogadó országok területén,

világháború környéki erdélyi zsidó cserkészlet „úgy kvantitatíve, mint kvalitatíve gyenge dolog volt, ami ordítóan elütött az egyéb nemzeti mozgalmak forradalmi lendületétől”.¹⁴

A helyzetet változtatni kívánó Weissburg, a magyarországi fehérterror idején, valamikor 1920 folyamán Kolozsvárra hívta a budapesti cserkészvezetők közül Schwartz Miksát¹⁵ és Fürst Oszkárt, azzal a céllal, hogy vegyék át Hamburg Józseftől az erdélyi zsidó cserkészmozgalom irányítását.¹⁶ Weissburg állítja, hogy Schwartz és Fürst örömmel költöztek Erdélybe. Mivel a cserkészmozgalomban való tevékenységért fizetés nem járt, mindkettőnek állást szerzett a cionista alapú intézményrendszeren belül. Schwartz Miksa a nem sokkal korábban Joint-finanszírozással elinduló Erdélyi Zsidó Árvagondozó „íróasztalához ült le”, míg Fürst Oszkár lett a *Keren Kajemet le-Jisráél* (Zsidó Nemzeti Alap, KKL) 1919 januárjában létrehozott erdélyrészi főirodájának igazgatója.¹⁷ A három személy már korábban ismerte egymást. Weissburg és Schwartz Kis-Küküllő vármegyéből, egymástól néhány kilométerre fekvő településekről származtak, és a háború előtt is mindketten cionista eszméket

tehát a diaszpórában képzelte el a zsidóság etnikai alapú megszervezését. A Palesztinába történő kitepedést többnyire a fiatalabb erdélyi cionista generáció szorgalmazta. Weissburg Chaim gépiratos memoárja (Az úton lévő állam szolgálatában). *The Archive of the Ben-Gurion Research Institute for the Study of Israel and Zionism*, Sede Boker, Midreshet Ben-Gurion, Israel, 3. fond (Personal Archives), The Personal Archive of Chaim Weissburg (Weissburg Chaim Személyi Hagyatéka), 29. dosszié, 1184.

14 Weissburg Chaim Személyi Hagyatéka, 29. dosszié, 1184.

15 Schwartz Miksa orvos (Kerelőszentpál, 1892 – ?) Dömény Lajossal együtt a magyar zsidó cserkészmozgalom elindítója, 1913-ban. A két világháború között az Erdélyi Zsidó Árvagondozó főtitkára és az erdélyi zsidó Kishitelbankok inspektora. A Kasztner-csoport tagjaként élte túl a holokausztot. Újvári Péter (szerk.): *Zsidó Lexikon*. Budapest: A Zsidó Lexikon Kiadása, 1929. 777; A Kasztner-vonat tagjainak listája. *Arolsen Archives (International Tracing Service Archives)*, Bad Arolsen, 3.1.1.3., 78776636.

16 Weissburg Chaim a visszaemlékezéseiben nem közöl konkrét dátumot. Az *Új Kelet* 1920. január végi lapszáma viszont ismertette Weissburg titkári beszámolóját az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség 1918–1919 közötti tevékenységéről. Ebben megemlítette, hogy a Szövetség Budapestről meghívott egy „szakembert”, aki 1920 tavaszán fogja elkezdni el a cserkészlet erdélyi megszervezését. Titkári beszámoló az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség 15 havi munkájáról. *Új Kelet*, 1920. január 29. 5–8.

17 Weissburg Chaim Személyi Hagyatéka, 29. dosszié, 1189–1190.

vallottak. Marosvásárhelyen jártak középiskolába, az ismeretségük ebből az időszakból eredeztethető. Később Budapestre kerültek, ahol Weissburg ügyvédnek, Schwartz pedig orvosnak tanult. Együtt vettek részt a fővárosi Makkabea szervezeti életében is. Az I. világháború alatt a 21. honvédegyalogezredhez vonultak be, Weissburgot viszont később áthelyezték.¹⁸ Weissburg visszaemlékezésében azt állítja, azért hívta vissza Erdélybe Schwartzot, és azért tette meg a cionista cserkészlet erdélyi főparancsnokának, mert „született katona volt, igazi tábornoki figura, akinek a szívében a katonai drill, a katonai szervezethez és fegyelmezethez szerette a cionizmus imádatával és vele született kiváló pedagógiai érzéssel párosult”.¹⁹

A szombathelyi származású Fürst Oszkárral ugyancsak a Makkabeában kerültek kapcsolatba. Fürst egy ideig a Makkabeának elnöke is volt, és Beregi Árminnal együtt szervezte meg 1918 őszén a zsidó karhatalmi századokat. Ő töltötte be 1920-ban a magyarországi Palesztina Hivatal főtitkári tisztségét, majd Erdélyben a Keren Kajemet le-Jiszráél vezetője volt.²⁰ 1924-ben alijázott Kolozsvárról.²¹

Miután a két cserkészvezetőt Kolozsvárra hívta, Weissburg felszólította Hamburg Józsefet, hogy főparancsnoki helyét adja át Schwartz Miksának. Hamburg engedelmessé vált és „így alakult meg Erdélyben a cionista cserkész szervezet *Hasomér Hacáir* helyett egyszerűen *Sómér* néven”.²²

Weissburg értékelése szerint, a mozgalmat Schwartz és Fürst kitűnően megszervezték. Erdély valamennyi településén alakultak csoportok, ennek nyomán pedig a 10–18 éves korosztályból tömegesen csatlakoztak a fiatalok.²³ Az első zsidó cserkészek egy nem cionista cserkész egyletből érkeztek, és körükben épült fel a somér szervezkedés.²⁴ Ezzel párhuzamosan, a fiatalok toborzása az *Új Kelet* cionista irányultságú kolozsvári lapban is elkezdődött. Az 1920 augusztusában beinduló cserkészszervezkedés rövid idő alatt megerősödött, és az 1920 novemberében Kolozsváron megrendezett

18 Weissburg Chaim Személyi Hagyatéka, 29. dosszié, 1190.

19 Uo. 1191.

20 Cionista munka Magyarországon. *Új Kelet*, 1920. október 1. 3., A konferencia határozatai. *Új Kelet*, 1921. december 8. 1.

21 Weissburg Chaim Személyi Hagyatéka, 29. dosszié, 1191.

22 Uo. 1192.

23 Uo. 1192.

24 Uo. 9. dosszié, 10.

első erdélyi cionista konferencián már a somérok álltak díszőrséget.²⁵ Kolozsváron az első 13 somért 1921. június 15-én avatták, akik két hónappal később már a közeli Gyaluban próbatáboroztak.²⁶ Aradon 1921 őszén 13 taggal, Temesváron 1922 őszén 10 taggal, Déván pedig 1923 nyarán 36 taggal alakult meg a somérszászlóalj.²⁷ Egyes zászlóaljakon belül társadalmi különbségek mentén csoportok szerveződtek. Ilyen volt az 1923-ban alakult temesvári iparos-somérok csoportja, erős baloldali irányultsággal.²⁸

A somérok számának növekedéséhez a zsidó középiskolák megjelenése is hozzájárult. A világháborút megelőzően Erdélyben zsidó középiskolai oktatás nem volt. A helyzet 1919-ben változott meg, amikor Temesváron nyílt zsidó líceum a helyi hitközségek és a Zsidó Nemzeti Szövetség kezdeményezésére. Egy évvel később, 1920-ban a nagyváradi neológ hitközség, Kolozsváron pedig az ortodox és a neológ hitközség létesített középiskolát.²⁹ E három oktatási intézmény számos zsidó cserkészcsapat otthonává vált. Máshol, ahol nem működött zsidó középiskola, mint például Marosvásárhelyen, a zsidó középiskolás cserkészek a helyi román állami középiskolák csapataihoz kellett csatlakozzanak. Mindez a gyakorlatban úgy érvényesült, hogy a tanintézményen belül külön zászlóaljt/rajt alkottak, és a parancsnokuk közös volt a román társaikkal. A román és a zsidó cserkészek között gyakori volt a fizikai konfliktus.³⁰

Amint beindult Kolozsváron a zsidó líceum, Weissburg Chaim hozzálátott a diákoknak a cserkészmozgalomba történő beszerzésének. 1922 közepéig Kolozsváron a Tarbut középiskolában 9 órs alakult. Ezekből hét fiú (öt középiskolás diákokból, kettő iparos- és kereskedőtanoncokból), egy lány (somrák) és egy ún. „farkaskölyök” (gurim), azaz cserkészjelölt órs volt. A

25 Uo., A kolozsvári zsidó cserkészekről. *Új Kelet*, 1922. szeptember 28. 2.

26 A somérok között. *Új Kelet*, 1921. augusztus 20. 3., A szerkesztő-testvér üzenete. *A Sómér*, 1924. 1. 2. 14.

27 Hírek sómérvárosokból. *A Sómér*, 1924. 1. 3. 11–12.

28 A timișoarai [temesvári – szerk. megj.] iparos-sómércsapat. *A Sómér*, 1924. 1. 4. 13–14.

29 Carmilly-Weinberger, 1995. 187–188.

30 *Almanahul orașului municipal Târgu Mureș, 1924*. In: Ghila, Iulius – Parizek Ferenc (red.): *Târgu Mureș*: k.n., 1924. 275. (A forrás rendelkezésemre bocsátásáért Sebestyén Mihálynak mondok köszönetet. – G.A.)

Tarbut somércsapat élén Hirsch Dezső főparancsnok állt, a vezetést pedig négytagú parancsnokság (Schwartz Miksa parancsnok, Fürst Oszkár, Havas József és Szmuk Ottilia vezetők), valamint Antal Márk³¹ (a Tarbut képviselőjében) látta el.³² A felavatás kifejezetten zsidó eseménynek számított, amely révén a somérok a zsidó nemzet szolgálatába álltak. A kolozsvári lánycserkészek 1922-es felavatásának záróeseményeként a Tarbut líceum végzős hallgatója mondott beszédet: „És mi e szent pillanatban, felelősségünk teljes tudatában ígérjük a legodaadóbb és legönzetlenebb sómér munkát. Ígérjük az egész zsidóságnak legteljesebb hűségünket embertársainkkal és a zsidó nemzettel szemben.”³³

Az 1923-as temesvári első somérkonferencián merült fel az erdélyi közös szervezet létrehozása. Erre végül 1926 decemberében került sor Hisztadrut Hasomér be-Transzilvania néven.³⁴ Mindez nem csupán strukturális változást hozott magával, hanem tartalmat is. Az erdélyi szervezet ugyanis ettől kezdve a román Hasomér Hacáir munkaprogramját követte.³⁵ Két évvel később, 1928 decemberében a Hisztadrut székhelyét Kolozsvárról Temesvárra helyezték át. Ekkor Erdélyben 14 gdud (zászlóalj) működött, összesen 980 fiú- és lánycserkészzel.³⁶ Egy évvel később számuk meghaladta az 1200-at.³⁷

31 Antal Márk (Devecser, 1880 – Kolozsvár, 1942): Matematikus, pedagógus. Az 1920–1927 között működő kolozsvári Tarbut zsidó középiskola igazgatója. A két világháború között marxista társadalomtudományi szemináriumokat szervez a lakásán, amelyen több, a II. világháború utáni romániai magyar közéletben és kulturális életben fontos szerepet betöltő értelmiségi is részt vesz. Az 1940 őszén újraindított kolozsvári zsidó középiskola igazgatója. *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. Bukarest: Kriterion, 1981. 43.

32 Fürst Oszkár: A cserkészmozgalom és a zsidóság. In: *A Tarbut Országos Zsidó Iskolaegyesület clujji [kolozsvári – szerk. megj.] fiú- és leányközépiskoláinak II. értesítője az 1921–22. tanévről*. Cluj-Kolozsvár: Kadima Nyomda és Kiadóvállalat, 1922. 47–49., Zsidó leánycserkészek avatásán. *Új Kelet*, 1922. május 17. 5.

33 Zsidó leánycserkészek avatásán. *Új Kelet*, 1922. május 17. 5.

34 Visszapillantás tíz év munkájára. *Haderech*, 1929. december, 4.

35 Uo.

36 A Hisztadrut Hasómer B`Transylvania harmadik vöidahja. *Haderech*, 1929. január, 1.

37 Impozáns keretek között zajlott le az erdélyi sómérszervezet kolozsvári konferenciája. *Új Kelet*, 1929. december 31. 5.

Összehasonlításképpen, Erdélyt nem számítva, a nagyromániai Hasomér Hacáirnak 1927-ben 2500 tagja volt.³⁸

Az erdélyi zsidó cserkészmozgalomban 1931 végén végleges törés következett be. A Marosvásárhelyen megrendezett országos konferencián a Hasomér kettészakadt, aminek következtében létrejött a szocialista cionista ideológiájú Hasomér Hacáir és a klál-cionista (centrista) Hanoár Hacioni.³⁹ Danzig Hillel erdélyi újságíró, zsidó közéleti személyiség mindezt úgy értékelte, hogy a Hasomér Hacáir létrejöttével „az erdélyi cionista ifjúsági mozgalom levetette *galuti* jellegét, és a chaluci megvalósítást írta zászlajára”.⁴⁰ A II. világháborúig tartó évtizedben az erdélyi zsidó sajtóban e két, elsősorban már nem a szó szoros értelmében vett cserkészideákat, hanem a haluci utat követő szervezetről szóló hírek domináltak, és ők határozták meg a közbeszédet. A klasszikus cserkészzet háttérbe szorult a zsidó nemzeti mozgalmon belül. Az 1920-ban Budapestről hazahívott és a mozgalom kiépítését magára vállaló Schwartz Miksa a Hanoár Hacioni vezetőjeként folytatta tevékenységét. A Hasomér Hacáir élére pedig többek között az a Jámbor Ferenc állt, aki 1927-től az *Új Kelet* felelős szerkesztője, majd a lap 1948-as izraeli újraindítását követően annak külső munkatársa volt. Őt tekintették az erdélyi Hasomér szellemi vezetőjének és patronusának.⁴¹

A Hisztadrut Hasomér Hacáir be-Transzilvánia 1939-ben 11 csoporttal rendelkezett, amelyeknek összesen 460 tagja volt. Az irányítást 12 tagú vezetőség és az ezekből választott főparancsnokság (Erdős Méir, Gerson Áser, Sándor Málká, Szántó Elijahu) végezte. A csoportjaik aktivitásának középpontjában a fiatalabb generációk haluci szellemben való nevelése és a palesztinai életre történő felkészítése állott. 1939-ben mintegy 40 tagjuk alijázott.⁴²

38 Somruth. *Haderech*, 1927. május, 15..

39 Az erdélyi sómérszervezet marosvásárhelyi konferenciája. *Új Kelet*, 1932. január 5. 4.

40 Danzig Hillel: Húsz év távlatából. In: *Az erdélyi cionizmus húsz esztendeje*. Cluj [Kolozsvár]: Kiadja a Hitachdut Barisszia-Habonim Nösziutja, 1939. 4.

41 Olosz Levente: Jámbor Ferenc, az *Új Kelet* egykori felelős szerkesztőjének öröksége. *Izraelinfo*, 2019. július 19., <https://izraelinfo.com/2019/07/19/jambor-ferenc-az-uj-kelet-egykori-felelos-szerkesztojenek-oroksege/> (letöltés ideje: 2019. július 26.)

42 Az 1930-as években, évente mintegy 30–50 erdélyi Hasomér-tag alijázott. 1932-ben például a szervezet 200 kivándorló romániai tagjából 50 volt erdélyi. Az erdélyi Hasomér Hacáir és a Hanoár Hacioni fiataljai közreműködésével alakultak

A két világháború között az erdélyi zsidó cserkészcsapatok és az ezeket összefogó Hisztadrut az 1914-ben megalakult bukaresti székhelyű román cserkészszövetséghez tartoztak (a főparancsnok a román trónörökös, Károly volt).⁴³ Vezényszavaik és szolgálati nyelvük a héber volt (összhangban az etnicitás kifejeződésének formáival), de természetesen, az erdélyi zsidó népesség nyelvi és kulturális beágyazottságának megfelelően a társalgási nyelv a magyar maradt.⁴⁴ Ez nem változott akkor sem, amikor Erdélyben is megalakult a Hasomér Hacáir. A bukarestiekkel való együttműködés viszont, mint ahogyan ez a teljes erdélyi nemzeti alapú zsidó intézményrendszerre és szervezeti életre jellemző volt, beleértve az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetséget is, nem volt zökkenőmentes. A két teljesen eltérő kultúrájú és nyelvi kötődésű zsidó közösség nehezen találta meg a közös hangot. Hirsch József, a kolozsvári Hasomér Hacáir egyik meghatározó szereplője például arról ír visszaemlékezésében, hogy az 1930-as években, amikor a Hasomér világszervezet eldöntötte az erdélyieknek a regáti szervezetnek való alárendelését, az erőteljes nemtetszést váltott ki a körükben. Az egyesülést követően közös nyári táborozáson vett részt a regáti zsidó cserkészekkel a Kárpátokban, ahonnan azzal az érzéssel távozott, hogy olyan mértékű a román Hasomér Hacáir és az erdélyiek közötti kulturális, nyelvi és mentalitásbeli különbség, amely lehetetlenné teszi az együttműködést: „Valamilyen oknál fogva idegenek voltak a számunkra. Nem úgy viselkedtek, mint mi, nem úgy gondolkodtak, mint mi. Ugyanazon mozgalomhoz tartoztunk, ugyanazt az ideológiát követtük, mégis külön világot alkottunk. A hátterünk, a múltunk nem

meg 1939-ben Palesztinában Dan, Kfar Dalia, illetve Kfar Glickson kibucok. Impozáns keretek között zajlott le a Hasomér Hacáir bukaresti konferenciája. *Új Kelet*, 1933. január 12. 6., Beszámoló a Hisztadrut Hásomer Hacáir B' Transilvania 1937 május–1939 decemberi munkaperiódusáról. In: *Az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség XVI. konferenciája. A Zsidó Nemzeti Szövetség, Palesztina Hivatal, WIZO Föderáció, Keren Kayemeth Leisrael, Keren Hayesod jelentése, 5697–5698–5699. évi működéséről*. Timișoara [Temesvár]: Kiadja az EZSNSZ, 1939. 108–111., Hartman, Zvi: Zionism in Transylvania Between the World Wars: From Ideology to Practice. *Studia Judaica*, 1996. 206–210.

43 Bardócz, 2008. 268., Vö.: A kolozsvári zsidó cserkészekről. *Új Kelet*, 1922. szeptember 28. 2.

44 A nyelvhasználat és etnicitás kapcsolatára lásd: Smith, Anthony D.: A nemzetek eredete. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Rejtjel, 2004. 210.

volt azonos az övékével, és a mozgalmunk is más volt.”⁴⁵ A nyelvi és kulturális különbségek meglétét igazolja az egyik, egyébként idealisztikusnak készült 1932-es riport is a Hasomér Hacáir Moinești-i (a Keleti-Kárpátok keleti lejtőjén fekvő román település) táborozásáról. A beszámoló arról tesz említést, hogy a táboron belül keveredett a román, a jiddis, a német és a magyar nyelv. Ebből a keveredésből pedig egyetlen kiutat lát, mégpedig a héber nyelv mielőbbi általánossá tételét.⁴⁶

Alapelvek, társadalmi- és sajtónyilvánosság

Amennyiben nem kizárólag általános pedagógiai funkciókat betöltő mozgalomként, hanem (etnikai) csoportidentitás-képző aktorként tekintünk a somérmozgalomra, érdemes megvizsgálni azokat az eszközöket, amelyek révén a zsidó etnikai identitás felbresztéséhez, megerősítéséhez hozzájárultak. A zsidó társadalom- és nemzetépítésben kulcsszerepet játszó Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség és az általa működtetett intézményrendszer ilyen irányú szerepe ismert.⁴⁷ Ebbe a nemzetépítésbe kapcsolódott be az erdélyi zsidó cserkészlet, mégpedig tudatos módon. Erről maga Weissburg Chaim tesz említést a visszaemlékezéseiben, hangsúlyozva, hogy a cserkészletet már a kezdetekkor az iskolán kívüli ifjúsági nemzeti nevelés egyik igen fontos eszközének tekintették.⁴⁸

A cserkészek mindennapjaihoz a rituálék, és a szabályok szerinti életvitel szorosan hozzátartoztak. Az erdélyi zsidó cserkészlet törvények több változatban is fennmaradtak. Ellentétben a tízpontos magyarországival és a romániaiával,⁴⁹ tizenkét pontból álltak, és kisebb módosításokkal a Baden Powel-i törvényt vették át: „1. A somér

45 Idézi: Hartman, Zvi: A Jewish Minority in a Multiethnic Society. During a Change of Governments: The Jews of Transylvania in the Interwar Period. *SHVUT. Studies in Russian and East European Jewish History and Culture*, 2000/9. 178. (a szerző fordítása)

46 Látogatás a Hasomér Hacáir nyári táborában. *Új Kelet*, 1932. augusztus 3. 6.

47 Gidó Attila: Az erdélyi zsidó intézmények identitásformáló szerepe a két világháború között. *Korunk*, 2004/8. 63–75.

48 Weissburg Chaim Személyi Hagyatéka, 29. dosszié, 1184.

49 A romániai somérmozgalom törvényeit lásd: Iancu, Carol: *Evreii din România, 1919–1938. De la emancipare la marginalizare*. București: Editura Hasefer, 2000. 231.

egyenes jellemű és feltétlen igazat mond. 2. A sómér népéhez hű. 3. A sómér önmagával szemben szigorú, embertársaival szemben pedig szerető, megértő és szorgalmas. 4. A sómér testvére minden egyes sómérnak. 5. A sómér szereti és megbecsüli a munkát. 6. A sómér a természet barátja. 7. A sómér fegyelmezett, és vezető testvéreinek föltétlenül engedelmeskedik. 8. A sómér mindig vidám és meggondolt. 9. A sómér takarékos. 10. A sómér tiszta testben és lélekben. 11. A sómér bátor. 12. A sómér minden nap tesz egy jótettet.”⁵⁰ A tábori munkarendet és a cserkészléletet illetően is Baden-Powel útmutatásai voltak az irányadóak.⁵¹ A tizenkét pontból álló törvények elfogadása ugyanakkor nem egyszerűen cserkész-, hanem egyúttal etnikai alapon szerveződő ifjúsági közösségbe történő belépést is feltételezett. Mindezt pedig zsidó rituálék gyakorlása erősítette meg.⁵² A legfiatalabbak, azaz a gurok (farkaskölykök) újoncpróbáján például kötelező volt a zsidó himnusz, azaz a *Hatikva*, valamint két héber nyelvű dal és a héber vezényszavak ismerete. Mindezek mellett tudniuk kellett nemcsak a nemzetközi cserkészmozgalom vázlatos történelmét, hanem a somérmozgalomét is.⁵³ Az sem mellékes, hogy a városi terepismeret a próbák részét képezte. Azaz az újoncnak ismernie kellett minden utcát, fontosabb helyet, amely a lakásának ötszáz méteres körzetében volt, ismernie kellett városa fekvését, főbb útvonalait és nevezetességeit, valamint vezetőinek és örse tagjainak lakhelyét. Mindez Észak-Erdély Magyarországhoz történő visszacsatolását követően nyert igazából jelentőséget. A magyar katonai hatóságok már 1940 szeptemberében betiltották a nem vallási jellegű zsidó szervezeteket, köztük a cserkészeket is. A baloldali irányultságú Hasomér Hacáir tagjainak jelentős része pedig ezt követően az illegalitásban működő kommunista mozgalomhoz csatlakozott.⁵⁴ Terepismeretüket pedig kiválóan tudták hasznosítani a konspiratív találkozások alkalmával. Ugyanerre a terepismeretre hagyatkozhattak azok is, akiknek 1944

50 A sómértörvények. *A Sómér*, 1924. 1. 1. 12.

51 Apróságok a táboréletből. *A Sómér*, 1924. 1. 3. 5–6., Kitartás. *A Sómér*, 1924. 1. 3. 6., Részletek Baden-Powell cserkész könyvéből. *A Sómér*, 1924. 1. 5. 10–13.

52 A rituálék szerepéről l. Fox et al., 2008. 545–546.

53 Gurok újoncpróbája. *A Sómér*, 1924. 1. 3. 2.

54 A kommunista mozgalomhoz történő csatlakozásokra konkrét példát hoz: Féder Zoltán: *Zsidók Háromszéken. Történelmi adat- és szöveggyűjtemény, 1690–2004*. Sepsiszentgyörgy: Charta, 2006. 413.

tavasán a gettósítások elől, illetve a gettóból kiszökve kellett kijutniuk a város területéről, hogy átszökhessenek a magyar–román határon.⁵⁵

A cserkész sajtó, a sómérmozgalom aktualitásai és táborozásra, csomagolásra stb. vonatkozó praktikus tanácsok mellett, erős zsidó nemzeti ideált közvetített.⁵⁶ *A Sómér* 1924 júliusában hosszabb cikkben emlékezett meg Herzl Tivadar halálának huszadik évfordulójáról.⁵⁷ A táborozásokról szóló tudósításokban pedig rendre felbukkantak a Palesztinára és a zsidó identitásképző rituálékra történő utalások. *A Sómér* 1924-ben a temesvári és a marosvásárhelyi zászlóaljok közös táborozása kapcsán arról írt, hogy a somérok a „holnap hősei”, és olyan halucoknak nevezte őket, akik Erec Jiszáélt a lelkekben építik. A 150 cserkész megilletődve énekelte a zsidó himnuszt, a Hatikvát.⁵⁸ A nemzeti dal közös éneklése olyan „összhangzást”, közösségi érzést teremtett, amely túlmutatott a táborozó csoport keretein és egy nagyobb (elképzelt) nemzeti közösségbe léptette be őket.⁵⁹

A táborozások a közösség- és identitásépítésre kiváló alkalmat kínáltak. Az erdélyi somérmozgalom első nagy táborára 1922 nyarán került sor Nagybánán 150 fiatallal.⁶⁰ 1924 nyarán a kolozsvári és

55 Tibori Szabó Zoltán: *Élet és halál mezsgyéjén. Zsidók menekülése és mentése a magyar–román határon 1940–1944 között*. Kolozsvár: Minerva Művelődési Egyesület, 2001. 99. és 136–139.

56 A két világháború közötti erdélyi zsidó cserkész sajtó két rövid életű lapból állt. Az *A Sómér* című félhavi lapot a marosvásárhelyi cserkészek adták ki 1924 közepétől 1926 közepéig. Elsősorban általános cserkészeti kérdésekkel foglalkozott, kevés szervezeti hírt közölt. Szerkesztői Weinstein Gyula és Sárkány Imre, majd Engelberg Dezső voltak. A *Haderech* a temesvári *Neue Zeit – Új Kor* cionista hetilap önálló havi mellékleteként jelent meg, 1926–1931 között. Tartalmilag jóval gazdagabb volt, mint *A Sómér*. Foglalkozott az erdélyi KKL munkájával, figyelt a nemzetközi zsidó és nem zsidó cserkészmozgalomra, az erdélyi nem zsidó cserkészéletre és kifejezett figyelemmel követte a magyarországi és a szlovákiai zsidó cserkészmozgalomra. Anyagi okok miatt szűnt meg. Gyakran közölt híreket a cserkésekről az *Új Kelet* napilap is. Scheiber Sándor: *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*. A szerző hagyatékából sajtó alá rendezte Scheiberné Bernáth Livia és Barabás Györgyi. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993. 141–142.

57 s. i.: Judenstaat – Altneuland. *A Sómér*, 1924. 1. 1. 3–4.

58 Z.: A mi táborunk. *A Sómér*, 1924. 1. 3. 10.

59 Anderson, 2006. 123.

60 Visszapillantás tíz év munkájára. *Haderech*, 1929. december, 4.

besztercei somérok tíznapos tutajkirándulást szerveztek a Maroson. A temesváriak Erec Jiszáélben vettek részt egy háromhetes túrán, míg a marosvásárhelyiek, a brassóiak és a dévaiak a Csíkszereda melletti Zsögödfürdőn táboroztak.⁶¹ Az estéket zsidó dalok tábortűz melletti éneklése és zsidó történetek mesélése tette színesebbé. Az egyik ilyen alkalomról számol be Weissburg Chaim a visszaemlékezéseiben, amelyben a hallgatóságáról a következőket írja: „Az erdélyi zsidó gyermek csak csillogó szemekkel tudott beszélni arról a pár hétről, amiket Isten szabad ege alatt, sátorokban, az erdélyi Kárpátok gyönyörű, vadregényes, erdős hegyei között töltött el. [...] Az ózondús levegőt árasztó erdő egyik tisztásán hatalmas tábortűz égett. És a tábortűz körül gyermekek százai ültek. Zsidó gyermekek, a brassói, a nagyszebeni, a marosvásárhelyi, a kolozsvári, a máramarosszigeti, a szatmári, a lugosi, a karánsebesi, a dévai zsidók gyermekei. Zsidó gyermekek, akiknek az ábrázatát a gálut atmoszférája sápadttá, de most az új idők friss élete napbarnítottá és üde pirossá tette.”⁶² A táborban Weissburg a Hmelynickij-vezette 17. századi kozák lázadást kísérő pogromok történetét mesélte el, így konstruálva meg a gyerekek számára a zsidó múltat és teremtve meg a nemzeti önazonosítás lehetőségével a jelenre történő reflexió feltételeit.⁶³ A cserkészek reakcióit látva pedig reménykedve vonta le a következtetést: „Ezek a gyermekek – gondoltam magamban – ha felcseperednek, már nem fogják ingyen adni az életüket a világ semmiféle kozákjainak. Az a nemzedék, amely ezekből a gyermekekből fog kikerülni, már nem lesz többé tárgy, hanem az alanya a történelemnek.”⁶⁴

Az erdélyi zsidó cserkészek mozgalmi életéről a zsidó nemzeti irányzathoz tartozó sajtótermékekből és az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség éves konferenciai jelentéseiből értesülhetünk. Hasonlóan a Zsidó Nemzeti Szövetség és a hozzá kötődő ifjúsági és egyéb társadalomszervező szervezetekhez, a cserkészmozgalom hétköznapjait a zászlóalj rendszeres összejövetelei, ünnepei, a somérvatások, a sporttevékenységek, a jótékony célú rendezvények,

61 Táborozás. *A Sómér*, 1924. 1. 1. 2.

62 Weissburg Chaim Személyi Hagyatéka, 29. dosszié, 1192–1193.

63 L. Anderson állítását a „nemzetek életrajza” szerepéről az identitás megkonstruálását illetően. Anderson, 2006. 168–170.

64 Weissburg Chaim Személyi Hagyatéka, 29. dosszié, 1194.

a Palesztina-alapok munkájának segítése, valamint a látogatások töltötték ki.⁶⁵ Ez utóbbinak új csoportok/zászlóaljak létesítésében volt kiemelkedő szerepe, de ugyanígy a kis létszámú vagy inaktív helyi szervezetek megerősítésében is közreműködtek. Nemegyszer kerültek összetűzésbe a cionizmust elutasító hitközségi vezetőségi tagokkal vagy magával a rabbival. Ilyen esetet írt le *A Sómér* a kolozsvári cserkészek besztercei látogatása kapcsán. A besztercei főrabbi hosszas polemizálást követően sem engedte meg, hogy a somérok szombati istentiszteletüket az imaházban tartsák meg.⁶⁶ A rabbival történt összetűzés ugyanakkor a zsidó ortodoxia és a cserkészmozgalom közötti általános feszültségre, összeférhetlenségre is rávilágít.⁶⁷

A mozgalom számára a nyilvánosságban való megjelenést a cionista rendezvényeken történő aktív részvételek biztosították. Így Nahum Szokolovnak, a Cionista Világszövetség Végrehajtó Bizottsága elnökének 1925-ös januári erdélyi körútja során a fogadóbizottságokban a somérok számos alkalommal feltűntek. Kolozsvárra január 23-án érkezett meg, ahol az ortodox és neológ hitközségek rabbijai, a cionista szervezetek vezetői mellett az ifjúsági szervezetek is üdvözölték őt, köztük a somérok és a somrák küldöttei.⁶⁸ A nyilvánosságban történő szervezett jelenlét (amely a cserkésztölgözet és a cserkészelvény viselésével járt együtt) belső, csoportkohéziós funkciót és külső, demonstratív szerepet egyszerre töltött be.

*

Magyarországon a zsidó cserkészet többé-kevésbé megmaradt felekezeti jellegű mozgalomnak, annak ellenére, hogy a cionista szervezeti élethez több szálon is kötődött. Az 1918 után Romániához került területeken viszont már a kezdetektől cionista alapon szerveződött. Az első évtizedben szerkezetileg és programjaiban is – etnikus elemekkel kiegészülve – a nem zsidó cserkészmozgalom

65 Számos helyen a somérok munkájának köszönhető a Palesztina-alapok jó teljesítése. Ők végezték például a KKL-perselyek üritését. *Munkánk és feladataink*. Szatmárnémeti: Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség Szatmári Csoport, 1926. 7.

66 –uve.: Sómérvároson át. *A Sómér*, 1924. 1. 1. 7–9.

67 L. Bányai, 2019. – a *Regio* e számában.

68 Nachum Szokolov Kolozsvárra érkezett. *Új Kelet*, 1925. január 24. 3.

mintáit követte. A két világháború közötti időszak közepére azonban a klasszikus cserkészideáloktól teljes mértékben eltávolodott. Mindez azt jelentette, hogy a mozgalom kizárólagos céljává a cionista célkitűzések megvalósítása vált. Ez tulajdonképpen a következő három pilléren nyugvó program gyakorlatba ültetésével járt: hebraizáció (a zsidó fiatalok héber nyelvre és kultúrára történő oktatása), hahsarah (a palesztinai mezőgazdasági és ipari munkára történő felkészítés) és alija (minél több fiatal Palesztinába való kijuttatása).⁶⁹ Hasonló folyamatok mentek végbe a nem zsidó cserkészeten belül is. Magyarországon például, 1936-ot követően vált egyre meghatározóbbá a „nagy játék” helyett a cserkészeknek a katonai szolgálatra történő felkészítése.⁷⁰

A cserkészetnek a cionizmus szolgálatába való állítása ugyanakkor nemcsak a végső célnak, azaz a palesztinai kivándorlásnak a megvalósításához járult hozzá, hanem komoly csoportkohéziós és identitásformáló eszköznek is bizonyult. Remélhetőleg a fenti elemzés ezt az állítást támasztja alá.

Bibliográfia

Levéltári források

Arolsen Archives (International Tracing Service Archives), Bad Arolsen, Németország

- 3. fond (Registrations and files of displaced persons, children and missing persons)

The Archive of the Ben-Gurion Research Institute for the Study of Israel and Zionism, Sede Boker, Midreshet Ben-Gurion, Izrael:

- 3. fond (Personal Archives): The Personal Archives of Chaim Weissburg

69 Impozáns keretek között zajlott le az erdélyi sómérszervezet kolozsvári konferenciája. *Új Kelet*, 1929. december 31. 5., Havas József: Sokolow a cluji [kolozsvári – szerk. megj.] sómérok között. *A Sómér*, 1925. 2. 9. 9–10.

70 Gergely, 1989. 280.

Sajtó

Haderech (1929)

A Sómér (1924–1925)

Új Kelet (1920–1922, 1929, 1932–1933)

Felhasznált irodalom

Almanahul oraşului municipal Târgu Mureş, 1924. In: Ghila, Iulius – Parizek Ferenc (red.): Târgu Mureş: k.n., 1924.

Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről.* Budapest: L'Harmattan – Atelier, 2006.

Bányai Viktória: Liliom és Dávid-csillag: a zsidó cserkészlet kezdetei Magyarországon, 1913–1924. *Regio*, 2019/2.

Bardócz Csaba: Cserkészmozgalom Erdélyben. *Református Szemle* 2008/3. 268–296.

Beszámoló a Hisztádrut Hásomer Hácáir B`Transilvania 1937 május–1939 decemberi munkaperiódusáról. In: *Az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség XVI. konferenciája. A Zsidó Nemzeti Szövetség, Palesztina Hivatal, WIZO Föderáció, Keren Kayemeth Leisrael, Keren Hayesod jelentése, 5697–5698–5699. évi működéséről.* Timişoara: Kiadja az EZSNSZ, 1939. 108–115.

Brubaker, Rogers: Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 2001/7–8. 60–66.

Danzig Hillel: Húsz év távlatából. In: *Az erdélyi cionizmus húsz esztendeje.* Cluj [Kolozsvár]: Kiadja a Hitachdut Barisszia-Habonim Nösziutja, 1939. 1–9.

Féder Zoltán: *Zsidók Háromszéken. Történelmi adat- és szöveggyűjtemény, 1690–2004.* Sepsiszentgyörgy: Charta, 2006.

Fox, Jon E. – Miller-Idriss, Cynthia: Everyday nationhood. In: *Ethnicities*, 2008/8. 536–563. DOI: 10.1177/1468796808088925.

- Fürst Oszkár: A cserkészmozgalom és a zsidóság. In: *A Tarbut Országos Zsidó Iskolaegyesület cluji fiú- és leányközépiskoláinak II. értesítője az 1921–22. tanévről*. Cluj-Kolozsvár: Kadima Nyomda és Kiadóvállalat, 1922. 47–49.
- Gergely Ferenc: *A magyar cserkészlet története, 1910–1948*. Budapest: Göncöl Kiadó, 1989.
- Gidó Attila: Az erdélyi zsidó intézmények identitásformáló szerepe a két világháború között. *Korunk*, 2004/8. 63–75.
- Gidó Attila: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2009.
- Haber, Peter: Pozsonytól Budapestig. A magyarországi cionizmus kezdetei 1897 és 1904 között. In: Bassa László (szerk.): *Othonkeresők, othonteremtők. Zsidó társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest: Universitas Kiadó, 2001. 156–189.
- Hartman, Zvi: A Jewish Minority in a Multiethnic Society. During a Change of Governments: The Jews of Transylvania in the Interwar Period. *SHVUT. Studies in Russian and East European Jewish History and Culture*, 2000/9. 162–182.
- Hartman, Zvi: Zionism in Transylvania between the World Wars: From Ideology to Practice. *Studia Judaica*, 1996. 200–210.
- Iancu, Carol: *Evreii din România, 1919–1938. De la emancipare la marginalizare*. București: Editura Hasefer, 2000.
- Kelet és Nyugat között. Zsidó fiatalok antológiája*. Cluj [Kolozsvár]: A Zsidó Diáksegélyző Kiadása, 1937.
- Munkánk és feladataink*. Szatmárnémeti: Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség Szatmári Csoport, 1926.
- Olosz Levente: Jámbor Ferenc, az Új Kelet egykori felelős szerkesztőjének öröksége. *Izraelinfo*, 2019. július 19., <https://izraelinfo.com/2019/07/19/jambor-ferenc-az-uj-kelet-egykori-felelos-szerkesztojenek-oroksege/> (letöltés ideje: 2019. július 26.)

- Olosz Levente: Ortodoxból cionista. Szempontok a dicsőszentmártoni zsidóság 1850 és 1919 közötti történetéhez. In: Romsics Ignác (szerk.): *Közéletek. Tanulmányok Erdély 19–20. századi történetéhez*. Kolozsvár: Komp-Press, 2018. 37–68.
- Pryke, Sam: The popularity of nationalism in the early British Boy Scout movement. *Social History*, 1998/3. 309–324. DOI: 10.1080/03071029808568040.
- Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. (Balogh Edgár, főszerk.) Bukarest: Kriterion, 1981.
- Smith, Anthony D.: A nemzetek eredete. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Rejtjel, 2004. 204–229.
- Scheiber Sándor: *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*. A szerző hagyatékából sajtó alá rendezte Scheiberné Bernáth Livia és Barabás Györgyi. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993.
- Tibori Szabó Zoltán: *Élet és halál mezsgyéjén. Zsidók menekülése és mentése a magyar–román határon 1940–1944 között*. Kolozsvár: Minerva Művelődési Egyesület, 2001.
- Zsidó Lexikon*. (Szerk. Újvári Péter) Budapest: A Zsidó Lexikon Kiadása, 1929.

GOMBOCZ ESZTER*

Cserkészliliom és kőtábla

A zsidó identitás újjáépítésének törekvései a két világháború közötti neológiában Vidor Pál életének példáján

*„A cserkészruha fölé huzza a rabbi-reverendát,
ha egyet mozdul, kilátszik a bakkanca és a meztelen térdei.”¹*

Bevezetés

A Trianon után összezsugorodott Magyarországon a zsidó felekezetek/irányzatok között domináns helyzetbe került neológia korábbi, évtizedeken át folytatott asszimilációs stratégiája hirtelen nemkívánatosává vált a többségi magyar társadalom szemében. A 19. század végére látszólag sikeresen integrálódott zsidóságra mind nagyobb nyomás nehezedett a hol nyíltan, hol burkoltan megnyilvánuló antiszemitizmus következtében. A másik kihívást a neológ irányzat számára a városi lakosságot jellemző fokozódó szekularizáció jelentette. A kettős szorításra a neológia a hagyományos, „zsidó vallású magyarok vagyunk” önmeghatározástól

* A szerző a Wesley János Lelkészképző Főiskola (Budapest) és az Apor Vilmos Katolikus Főiskola (Vác) tanára. E-mail: gomboczeszter08@gmail.com

¹ Egy lelkes szülő elismerő szavai ezek Vidor Pálról a gödöllői világtábor után. L. Szabolcsi Lajos: Péntek esti istentisztelet a gödöllői park fái alatt. *Egyenlőség*, 1933, 42. Nyitó oldal. Az idézetet megelőző rész így hangzik: „Vidor Pál nem is Pál és nem is doktor, hanem egyszerűen *Pali*, mert a 7 éves farkaskölyköktől kezdve mindenki tegezi őt és mindenkit tegez ő is. Ott lakik egy kis sátorban, a budai cserkészcsapat tagjai között, a fiukkal virraszt, a fiukkal gyakorlatozik, velük él és érettük dolgozik.”

a disszimiláció különböző fokozataiig terjedően igen széles skálán válaszolt.²

A válaszkísérletek egyik fő jellemzője a zsidó öntudat erősítését célzó törekvés, amely hol a zsidó vallás és/vagy a zsidó kulturális értékek megtartó erejének újraélesztésében, hol a harcosabb öntudat/nemzettudat táplálásában, hol egyszerre mindkettőben nyilvánult meg. Az első változatot képviselte a Léderer Sándor³ által meghirdetett, „Vissza a zsidósághoz” típusú disszimilációs stratégia, illetve az immár időszerűtlennek tartott, mind teljesebb beilleszkedési törekvést leváltó ún. „kultúrnationalizmus” programja (Komlós Aladár, Patai József). Az utóbbi a dualizmuskori asszimilációs modellt igyekezett módosítani a zsidó kultúra iránti érdeklődés felkeltésével.⁴ Mindezzel szemben Vázsonyi Vilmos, a Demokrata Párt alapítója úgy helyezte új alapokra a zsidó identitást, hogy egyfajta konstruált magyar történelemképre támaszkodott. Ennek középpontjában a liberális Magyarország monarchiabeli emancipációs gondolata állt, melyhez Vázsonyi szerint igenis hű maradhat a magyarországi neológia. Deák, Kossuth, Eötvös szabadelvűségére hivatkozott: „*A szabadelvűségnek ez a tüze nem fog kihalni soha a magyar nemzetből.... Mi zsidók, a kultúra hőmérője vagyunk. Ahol bennünket üldöznek, ott nincs szabadság, kultúra, ott nincs élet.*”⁵

Az eddigiekben említett különböző stratégiák a zsidó cserkészeten belül is nyomon követhetők. A két világháború között Magyarországon kibontakozó cserkészcsapatok ugyanis természetes közeget képeztek a tájékozódási pontokat kereső zsidó fiatalok számára. Az alábbiakban az adott időszakban megjelent zsidó sajtóorgánumoknak (*Egyenlőség, Magyar-Zsidó Szemle*, évkönyvek, cserkész csapatújságok) azon részleteiből szemelgetek példákat, amelyek a budai 311-es számú Vörösmarty cserkészcsapat tagjainak cikkeiből, illetve Vidor Pál tudós rabbi írásaiból olvashatók ki a

²Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868-1950*. Budapest: Balassi Kiadó, 2008. 227. skk.

³A Pesti Izraelita Hitközség 1921 és 1927 közötti elnöke.

⁴Frojimovics Kinga szerint a kultúrnationalizmus magyarországi változata ugyanazt célozta, mint Közép-Kelet-Európa más országaiban a cionisták által „galut-munkának” nevezett tevékenység kulturális része: a zsidó élet, identitás megteremtését. L. Frojimovics, 2008. 259.

⁵Vázsonyit idézi Frojimovics, 2008. 251.

témával kapcsolatban. A „belső” közönségnek szóló csapatújságok, csapatnaplók vizsgálatát azért tartom fontosnak, mert ezeken a fórumokon keresztül a zsidó-magyar együttélés őszinte, hétköznapi, kozmetikázatlan elemei is megragadhatóak.

A Vidor-modell és annak háttere

Dr. Vidor Pál⁶ rabbijelöltként, majd 1934-től már rabbiként tudományos tevékenysége mellett több úton, tudatosan igyekezett megszólítani a zsidó identitást újraépíteni kívánó fiatalokat. Egyrészt a Budai Izraelita Hitközség Ifjúsági Csoportjának ügyvezető titkáráként, másrészt a zsidó cserkészeten keresztül, elsősorban az 1933-as gödöllői világtalálkozó előkészítése, majd megvalósítása során, legfőképpen pedig saját példamutatásával a cserkészekkel közös tábori életben.

Vidor elgondolásában a hitközség feladata, hogy a vallási közömbösség terjedésének ellenszereként tudatosan segítse az ifjúságot a zsidóság megismerésében.⁷ Ezt – nyilvánvalóan nem egyedül – egy budai ifjúsági kulturális csoport létrehozásával valósította meg már a 30-as évek legelején. A csoport amolyan szabadegyetemként működött. Az ifjúsági csoport 1931-ről szóló jelentésében Vidor arról számol be, hogy a tudomány, a művészet, az irodalom művelése közepette összetartozás, barátság fejlődik ki a tagok között, ami „ifjúságunk társadalmi egységét is megerősítette.”⁸ Ebben az évben, azaz 1931-ben 27 összejeövetelt rendeztek érettségi

⁶ Dr. Vidor Pál 1909-ben Budapesten született. Családjával együtt 1936 óta lakott a mai Frankel Leó út 49. számú házban, amely évtizedeken át a Vörösmarty cserkészek otthona volt. Innen vonult be – utoljára 1942-ben – munkaszolgálatra, ahonnan soha többé nem tért vissza családjához. A 30-as évek első felében Vidor gyakran publikált a *Magyar-Zsidó Szemlében*, a *Zsidó Életben* és más zsidó sajtótermékekben. 1934. március 22-én avatták rabbivá. Beszéde az 1934–1935. évi *Magyar-Zsidó Szemle* „Jabneh” (Homiletika) rovatában jelent meg Chóréb ormán címmel. A hatásosan megfogalmazott szöveg a szerző mély szentirási és szépirodalmi tudásáról tanúskodik. Vidor a cserkész táborok megszervezésében is aktívan részt vett, sőt a tábori istentiszteleteket is ő vezette. Vö. Hrotkó Larissza: *Vidor Pál ürügyén... A Chóréb ormán*. Remény, 2007. 1.

⁷ Benoschofszky Imre – Vidor Pál (szerk.): *Évkönyv. A Budai Izraelita Hitközség Kulturális Szakosztálya Ifjúsági Csoportjának 1930/31 évi működéséről*. Budapest, 1931. 7.

⁸ Vidor Pál: Csoportunk mult évi munkássága. In: *Évkönyv*, 1931. 3.

után lévő jelentkezőknek, és nyolc előadásból⁹ álló sorozat keretében igyekeztek őket bevezetni „a zsidó szellem lényegének és történetének ismeretébe.”¹⁰

Vidor pozitív hangnemben, az eredmények tudatában fogalmaz: „*Ifjúságunknak egy jelentős és értékes rétege igenis »keresi« az utat a zsidóság felé.*”¹¹ Goldzieher Ignácra hivatkozik: *tudás nélkül csak »buzoghatunk«, de nem »lelkesezhetünk«.*¹² Dr. Kriszháber Adolf hitközségi elnök javaslatára azt tervezik, hogy a magyarországi zsidó történelem [feltételezett G. E.] folytonosságát egyértelművé tegyék, és ezáltal a zsidó identitást erősítsék. Ennek érdekében fiatalok kutassák és rendszereznek a budai zsidóság nyolc évszázados történetét.¹³ Vidor egyben arról is szól, hogy a budai hitközség ifjúsági csoportjának sikerei az egész ország számára pozitív példaként szolgálhatnak.¹⁴

Vidor Pál tehát elszántan küzdött egy új nemzedék fölépítéséért, dacolva a korabeli elkeseredett hangulattal. A felekezeti sajtó 1930 körül valóban tele van panasszal: a fiatalok semmit sem tudnak a zsidóságról, a héber tanulása akadozik, a heti két hittanóra pedig kevés az ismeretek átadására.¹⁵ Végiggondolt tantervre lenne szükség. Másrésztől a szülők sem igazán motiváltak, a legtöbb városi család asszimilálódik.

A fentebb több helyen idézett *Évkönyv* 1930/31. évi jelentésében Hajdú László a zsidó fiatalok kisebbségi érzését, a

⁹ Az előadások során Patai Éva a „feltámadó szentföldet” mutatta be. Beszámolt Palesztina iskolaügyéről, a gyermekkertkultúráról, a gyermektelepekről, a jeruzsálemi egyetemről, illetve saját élményeiről. De szépirodalmi és filozófiai művekről is folytattak vitát (Arnold Zweig, Jakob Wassermann, Kant). Széles spaletta ez, nem korlátozódik sem a vallásra, sem a zsidó kultúrára, sem a cionizmus terjesztésére. Sokoldalú műveltséget szeretne nyújtani, miközben a vallási rutinnak is teret enged.

¹⁰ Vidor, 1931. 3.

¹¹ Uo. 7.

¹² Uo. 7.

¹³ „*Szimbóluma lesz ez annak, hogy ifjúságunk érdeklődik a zsidó mult iránt és kapcsolatot keres a zsidó jelennel, szimbóluma annak, hogy a gondolatok és eszmék láncolata nem szakad meg, hanem tovább halad rajtunk keresztül a távol jövő felé*” Uo. 7.

¹⁴ A folyóiratokat mindenütt betűhíven idézem – a szerz. megj.

¹⁵ Vö. Munkácsi Bernát: *Az izraelita vallásoktatás újabb országos rendezésének előmunkálatai*. Budapest, 1930.

Minderwertigkeitsgefühl járványát tartja az egyik fő problémának.¹⁶ Míg a zsidó értékekről semmit sem tudnak a fiatalok, addig nem zsidó részről állandó nyomásnak vannak kitéve, így zsidóságot leginkább csak akadálynak élik meg. Ennek egyedüli ellenszere a zsidósághoz való visszatérés: „vissza a zsidó társadalomhoz és a zsidó kultúrához”.¹⁷ Hajdú László, amint azt a 311. Vörösmarty csapat jubileumi kötetéből (1924–1934) megtudhatjuk, maga is cserkész, illetve cserkészraj vezető volt Schächter Imre (Kaba) mellett. Feltehetően Vidor Pál hívta a cserkészletbe a tehetséges fiatal.

A családi háttérre vonatkozóan dr. Benoschofsky Ilona végzett egy kisebb iskolaszociográfiai vizsgálatot az 1930-as évek közepén a budai középosztály körében.¹⁸ Benoschofsky két, előkelő budai negyedben elhelyezkedő gimnázium felső osztályaiból választott ki tetszőlegesen száz zsidó családot, amelyek sokszobás lakásban, jó anyagi körülmények közepette éltek. A zsidósághoz való kötődési pontokat keresve egy ranglistát állított föl. Az átlag budai család péntek esténként gyertyát gyújt (58%), eljár templomba (péntek este 34%), mezuzát függeszt ki ajtajára. Kiddust már sokkal kevesebben tartanak (14%), havdolót még kevesebben. „Havdolót 55 gyermek soha nem látott még, a többi nagyszülőknél, templomban, vagy *cserkész táborban* látott ugyan, de otthon mindössze 7 család választja el ünnepélyesen a szombatot a hétköznaptól.”¹⁹ Kóser háztartást 16 család tart. 75 fiú közül reggelenként, iskolába indulás előtt mindössze tízen imádkoznak rendszeresen taliszban és tefilinben. 26-uk szülei eleve nem kötöttek egyházi házasságot, ők már aligha kötődnek a zsidósághoz. Ünnepnapokon javul a statisztika, ekkor 66%-uk jár rendszeresen templomba. Sokaknál az egyik utolsó kötelék a böjt és a halottakra emlékezés: „Mert ha valaki semmi mást nem tart meg zsidóságából, csak azt, hogy Jaum Kippurkor böjttől és imádkozik, vagy mazkirkor megemlékszik a halottjairól, az még zsidó.”²⁰

¹⁶ Hajdú László: Néhány szó a modern zsidó ifjúság kérdéséhez. In: *Évkönyv*, 1931. 9–10.

¹⁷ Uo.10.

¹⁸ Benoschofsky Ilus: Száz budai zsidó család. In: Benoschofsky Imre – Vidor Pál (szerk.): *Évkönyv. A Budai Izraelita Hitközség Kulturális Szakosztálya Ifjúsági Csoportjának 1936 – 38 évi működéséről VII – VIII.* Budapest, 1938. 9–13.

¹⁹ Uo. 11.

²⁰ Uo. 12.

Az utolsó stációnál már pénteki gyertyát nem gyűjtanak, és imakönyv sincs a háznál, de a zsidóság sorsáról még tájékozódnak a felekezeti lapokból, például az ingyen kapható Budai Izraelita Hitközség Értésítőjéből (73%). 17-en fizetnek elő az *Egyenlőségre*. A könyvek számát vizsgálva az derült ki, hogy azokban a családokban hiányzik főképp a Biblia és az imakönyv, ahol vagy nagyon sok könyv van, vagy nagyon kevés. Benoschofsky végül korrekt módon megjegyzi, hogy a felmérés homogén mintán, egyetlen társadalmi osztály körében történt, így annak eredménye nem általánosítható.

„...nem lehetek jó cserkészek, ha nem vagytok jó zsidók...”

A fentiekből érthető, hogy az 1930-as években a hitközségek, a fiatal rabbik országos törekvése lett a fiatalság megszólítása.²¹ Vidor Pál, a későbbi budai rabbi egyike volt azoknak, akik korán felismerték a cserkészletben rejlő közösségi életforma lehetőségét. Ráértett arra, hogy a magyarországi cserkészmozgalom két pillére, a vallási és a népi-nemzeti hagyomány egy életképes, rugalmas, mégis megtartó keretet biztosíthat a szekularizáció és az antiszemitizmus kettős szorításában kizárólag egyfajta identitás mellett nehezen elköteleződő neológia számára.

Vidor a Magyar Cserkészszövetség Kiképző Szabályzatában leírtakkal összhangban kezdettől fogva világosan látta, hogyan lehet a fiatal zsidó cserkészeket leginkább motiválni. Az élményalapú, észrevétlenül ható tanulást valósította meg. Bifláztatás helyett terepre vitte a fiatalokat. Holisztikusan, nem csak kognitív, hanem érzelmi úton is hatott a fiúkra, akik rabbivá avatása előtt, 1933-ban nem is sokkal fiatalabbak nála. A próbáztatás is más, mint az iskolai feleltetés:

„A cserkészekkel beszélgetünk, templomban, előadásokon együtt vagyunk velük, könyveket kölcsönzünk nekik, azután a könyvek olvasása nyomán támadt impresszióikat megbeszéljük. Mire egy-egy próbához eljutnak, anélkül, hogy észrevették volna, a próba egyes tudnivalói már mint elismertek szerepelnek nyilvánartásunkban. A

²¹ A tematikus blokkhoz tartozó, a zsidó cserkészcsapatok adatait összesítő táblázat jól tükrözi ezt a tendenciát: sok cserkészcsapat hitközségi keretben, hitoktatók kezdeményezésére szerveződött.

lelki életben és a nevelés munkájában minden mindennel összefügg. Az egész embert neveljük és így az értelmi meg érzelmi mozzanatok minduntalan át- meg átjárják, át- meg átszövik egymást. Eddig mégis elsősorban az értelmi neveléssel foglalkoztunk, pedig az érzelmi hatás, a közös imádságok, ünnepélyek, avatások, istentiszteletek, tábortüzek lélekformáló ereje legalább ilyen, ha nem nagyobb jelentőségű.”²²

Az 1933-as gödöllői világtalálkozót Vidor cserkész pályájának csúcspontjaként könyvelhetjük el. Hosszú ideig készült rá szinte gyermeki odaadással, pozitív fordulatot várva tőle. 1932-ben megjelent cikke a budai cserkészek háromhetes szendehelyi táborozásáról, a jamboree-ra való készülődésről szólva a zsidó érzés táplálását szorgalmazta.²³ A tábor során forgószínpadszerűen, 15 perces váltásban folyt a kiképzés (térképolvasás, krumplifőzés, iránytű használata stb.): *„A forgószínpad napról – napra váltakozó előadásai között csak egy olyan van, amelyik az egész táboron át folytatódik: a vallási ismeretekkel foglalkozó előadássorozat.”* A legfőbb imádságok, az ünnepek jelentőségén túl szóba került a zsidóság története, a zsidóság világhelyzete is: *„A cserkészletnek magának is zsidó színezetet, zsidó veret adunk.”* A táborban *„Cserkészideálokat választunk a zsidó múltból, az egyik Mózes, a másik Dávidot, a harmadik Juda Makkabít, és a cserkésztvényeket megvilágítjuk szentírási törvényekkel, szentírási eseményekkel. (...) A zsidó érzést élesztik, a zsidó érzést táplálják hetenként háromszor a tábortüzek is.”²⁴* Vidor tehát nem pusztán zsidó vallásról, hanem zsidó érzésről is beszél, ami alatt a zsidó identitás megnevezhetetlen örökségére céloz.

Az *Egyenlőség* 1933-ban megjelent egyik számában a jamboree előtt tartott afféle seregszemlét.²⁵ A zsidó cserkészlet múltját a

²² Vidor Pál: A zsidó cserkészlet (a zsidó ifjúság nevelésének egyik útja). In: Benoschofsky Imre – Vidor Pál (szerk.): *Évkönyv. A Budai Izraelita Hitközség Kulturális Szakosztálya Ifjúsági Csoportjának 1933/34 évi működéséről.* Budapest, 1934. 43–44.

²³ Vidor Pál: „Szól a kakas már...” a tábortűz mellett. A zsidó cserkészek táborozása. *Egyenlőség*, 1932. 42. 6.

²⁴ Uo. Cikkében az összes, vallásra vonatkozó fogalmat dőlt betűvel emeli ki. A fentiekben kívül ezek szerepelnek még: *legfőbb imádságok, péntek este, a Szombat rejtelmes királynője, stb.*

²⁵ Vidor Pál: A gödöllői táborozás. Seregszemle a jamboree előtt. *Egyenlőség*, 1933. 39. szám, 11.

Kadimah 1926-os felbomlásától áttekintve²⁶ az ifjúság kulcsszerepét fejtegeti a zsidó vallás megújulásában a megfelelő bibliai hősökre hivatkozva: „*A zsidó vallás a megújodást, a szebb, boldogabb korok beköszöntését az ifjúsághoz fűzi. Uj, ifju, szabad és erős nemzedék foglalhatta csak el az ígéret földjét. Dániel előtt változhatott csak át rózsakertté az orozslánok verme. Juda Makkabi verhetett csak le a sokszoros tulerőt s avathatta, szentelhetett fel ujra a templomot. A magyar zsidóság is csak az ifjúságtól – s benne derék, jó munkát végző cserkészfiainktól – várhatja a jobb jövőnek hajnalsugarait!*”²⁷

Az *Egyenlőség* évről évre tudósított a világtábor előkészítő munkálatairól, majd két vezércikket is szentelt a gödöllői találkozóknak.²⁸ A folyóirat a többségi társadalomhoz tartozás bizonyítékaként igyekszik beállítani a zsidó cserkészteket, noha az nem feltétlenül és nem kizárólag az asszimilációs stratégia útján járt. A 41. szám beszámolója hosszasan reklámozza a tábort, amely „*eszményi példaképe a társadalmi és felekezeti békének. (...) Ebben a táborban mindenki testvér, ebben a táborban nincsenek előítéletek és nincsen gyűlölködés*”.²⁹ A gödöllői tábor tehát arra is reprezentációs lehetőséget teremtett, hogy nemzetközi porondon békésnek állítsa be a magyarországi zsidóság és a többségi társadalom kapcsolatát.³⁰

A 41. számban megjelent cikk felsorolja a magyar zsidó csapatokat (a budai, a pesti izraelita hitközség, a MIKÉFE, a szegedi, a debreceni stb. csapatokat), majd méltatja Epstein Tibor monumentális cserkészszoltárát, illetve a Tórát, amelyet a gödöllői izraelita hitközség bocsátott rendelkezésre, és amelyet egy külön díszraj hozott át ünnepélyesen a táborba. A Tórát azok a fiúk szállíthatták jutalmul, akik az aktuális ünnepen a többiekhez képest

²⁶ Lásd a tematikus blokk erre vonatkozó, Bányai Viktória által írt tanulmányát: *Liliom és Dávid-csillag: a zsidó cserkészlet kezdetei Magyarországon, 1913–1924*

²⁷ Vidor Pál: A gödöllői táborozás... 1933. 11.

²⁸ *Egyenlőség*, 1933. 41. és 42.

²⁹ Szabolcsi Lajos: A zsidó cserkészek a gödöllői világtáborban. *Egyenlőség*, 1933. 41. szám. 1–2.

³⁰ Vidor Pál Szántó Jenőt, az Országos Iroda alelnökét idézi: „*Mikor felekezetünk a jamboree ügyét felkarolta..., nemcsak zsidó vallási feladatot látott benne, hanem Stern Samu elnökömmel abból indultunk ki, hogy a magyar nemzeti ügynek és misszióknak tesszünk ezzel szolgálatot.*” *L. Évkönyv*, 1934. 38.

tovább tartották a bűjtöt.³¹ A nyitó istentiszteletet Vidor Pál vezette, majd a prédikációt is ő tartotta a világ minden tájáról, többek között Szíriából is érkező zsidó cserkészeknek. Az *Egyenlőség* idéz Vidor elragadtatott hangvételű beszédéből is. Az itt kiemelt rövid szakasz a félelem legyőzésére, harcra kész, szilárd tartásra biztatja a zsidó fiatalokat: „Az önérzetes és szilárd, vidám és bátor zsidó fiatalságot köszöntöm bennetek. És ahogyan itt álltok Istennek a gyönyörtületes erdei szentélyében, hallom, amint tihozzátok is szól az Örökkévaló: Cházák veemác! Legyetek erősek és szilárdak, ne féljete, és ne rettegjete, én veletek vagyok minden munkátokban, minden utatokban [...] Vivjátok meg harcotokat! Gyűlölet ellen szeretettel, közönyösség ellen prófétai hevüléssel. ...”³²

A tábori lelkészek, mint a cikkből értesülünk, vállpántjukon viselték vallásuk jelvényeit: a katolikusok keresztet, a protestánsok a nyitott Bibliát. Vidor Pál kérvényezte a vezetőségénél a kettős kőtábla viselését, amelyre – sajátos módon – átmenetileg engedélyt kapott. Vidor számára tehát a tábori oltár mindenki számára látható kettős kőtábláján kívül az is fontos volt, hogy ő maga is viselhesse a zsidó szimbólumot, bizonyítva saját maga és a világ előtt büszke zsidó identitását. Ugyanezek a jelképek jelentek meg a következő évben, 1934-ben a csapat 10 éves évfordulója alkalmából a Budai Izraelita Nőegylet által ajándékozott új lobogón. Vidor az *Egyenlőség* hasábjain ismerteti a zászló „mellérendelő” szimbolikáját (liliom és kőtábla): „*Egyik oldalát a cserkészliliom, másik oldalát a kettős kőtábla ékesíti, jelképezve a cserkésgondolatnak a zsidógondolattal való szoros, elválaszthatatlan egységét.*”³³ Azonban hozzáteszi a maga hierarchikus változatú, pedagógiai magyarázatát is: „Nem azt mondjuk a cserkészeknek: ne csak jó cserkészek, de jó zsidók is

³¹ A cikk a tóratekeres szállításáról idézi a Vidor Pál által megjutalmazott Hochfelder Antal Gábor (Sas Órs) beszámolóját is: *Egyenlőség*, 1933. 41. 2.

³² Uo. 2. A világtalálkozóról beszámoló összeállítás részeként arról is értesülünk, hogy a Dohány utcai zsinagógában ünnepi istentiszteletet tartottak, ahol a Pesti hitközség elöljáróinak beszédeit követően, a frigszekrény megnyitása után „*áhitattal hangzott fel a Himnusz a sokezer főnyi közönség ajakán.*” A magyarság iránti lojalítás, a zsidó vallású magyar identitás bizonygatása jól tükröződik a cikk szellemében. Uo. 2–3.

³³ Vidor Pál: A budai zsidóság nagy cserkéshete. *Egyenlőség*, 1934. 25. 24.

legyetek, hanem azt: nem lehettek jó cserkészek, ha nem vagytok jó zsidók.”³⁴

Vidor és a cserkészpróbák

A *Magyar-Zsidó Szemle* 1933-ban megjelent egyik számában Vidor Pál *A zsidó cserkész vallási ismeretei* címen a gödöllői világtalálkozó kapcsán közölt cikket. Másfél ezerre becsüli országosan a zsidó cserkészek létszámát. Sorsuk kell, hogy foglalkoztassa a Magyar Cserkészszövetséget is: „...az ő elgondolásai sem korlátozhatják a vallást egy bizonyos felekezetre vagy egynéhány kiválasztott felekezetre.”³⁵ Vidor ennek értelmében a Magyar Cserkészszövetség Vezetőtiszti Testületéhez fordult, hogy a Kiképzési Szabályzat egyes részeit módosítsák. A következőket javasolta: a „Szentlélek” szó helyére: „Isten”, „a keresztény helyébe pedig vallásos teendő, mert ez a megfogalmazás per definitionem kizárja a cserkészetből a zsidófiúkat, de kizárja a mohamedán és egyéb vallásúakat is,”³⁶ akik pedig szintén nagy számban csatlakoztak a mozgalomhoz és akiket szintén cserkésztestvéri szeretettel kell fogadnunk és vendégül látnunk a gödöllői Jamboreen.”³⁷

A szabályzat valóban csak a katolikusok és a protestánsok számára tartalmazott útmutatást.³⁸ Ezért indítványozta Vidor a Kiképzési

³⁴ *Egyenlőség*, 1934 54. évf. 25. szám, 24.

³⁵ Vidor Pál: A zsidó cserkész vallási ismeretei. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1933, 5–8. 165.

³⁶ Vidor Pál a cserkésztestet iuxtakonfessionális, egymás mellett megférő vallások mozgalmának nevezi: „Nem katolikus, nem protestáns, nem mohamedán, de minden vallásnak megvan benne a létjogosultsága, egyiknek sem kell feladnia semmit sem hitelveiből.” L. Dr. Vidor Pál: A zsidó cserkésztest (a zsidó ifjúság nevelésének egyik útja). In: *Évkönyv*, 1934. 40.

³⁷ Vidor, 1933. 165.

³⁸ Kiképzési szabályzat: Vezetői utasítás: Tervezet / [közreadja a] Magyar Cserkészszövetség. Budapest: Magyar Cserkészszövetség, 1932, 32. A kiadványban „A cserkésztest élése” (12. pont) a következő irányvonalakat tartalmazza [rövidítve – a szerz. megj.]: „A vallásosság nem valamelyik része a cserkésztevékenységnek, hanem a napi jótett, a kirándulás, a tábor, a kiképzés nem más, mint az Úr Jézus gondolatai szerint rendezett élet. Krisztus a Király és mi a lovagjai.” A katolikus cserkészek próbái után a protestánsok számára is megfogalmazódnak a próbapontok a III, a II. és az I. osztályú próbákban, pl.: „Az egész pont beállítottsága ne próbapont legyen. [...] Minden cserkésztevékenység lehelye a mély vallásos meggyőződést, a hitet [...] Ne próbáztass tehát ebből a

Szabályzat *A cserkészlet élése* című fejezetének kiegészítését *A vallásosság alpontjai izraelita cserkészek számára* című dokumentummal, amely másfél oldalnyi terjedelemben halad próbáról próbára. Az első próba keretében például a következő követelményeket terjesztette elő a zsidó cserkész számára: „*Kívülről tudja a tíz igét magyarul s legalább kezdő szavait héberül, a hitvallomást (sómájiszról) héberül és magyarul, ismeri az imarendet, az ünnepeket, azok jelentőségét és szertartásait.*” „A harmadik próba pedig a következő: „[...] *Cserkészideált választ a zsidó történelemből (pl. Mózes, Dávid, Júda Makkábi) és választását megindokolja*”.³⁹

A Tíz év a lilimos lobogó alatt című – már idézett – jubileumi könyv állítása szerint Vidor törekvése, miután ahhoz az összes zsidó cserkészcsapat hozzájárult, megvalósult. Javasatait állítólag a M. Cs. Sz. Országos Vezetőtiszti Testülete elé terjesztették, „*kérve, hogy a katolikus és protestáns cserkészek vallási útmutatásai mellett vegyék föl azt is a Kiképzési Szabályzatba, valamint a Temesi Győző-féle Cserkészkönyvbe. E szerint a tervezet szerint, amelyet a központ éppen az utolsó napokban szabályzattá tett és kiadott, folyik csapatunkban a vallási kiképzés...*”⁴⁰ 1933/34-ben tehát megvalósult volna Vidor kezdeményezése. Mivel azonban a Kiképzési Szabályzat utolsó példánya 1933-ban jelent meg az 1932-es kiadvánnyal azonos terjedelemben, továbbra is csak tervezetként, így abba nem kerülhetett be Vidor útmutatása.⁴¹ Bár a Temesy Győző-féle Cserkészkönyvet

próba pontból, csak győződj meg az állandó és rendszeres éléséről. Kívánd meg, hogy istentiszteletre legalább vasárnaponként önként és jókedvűből járjon, vagy helyette vegyen részt a csapat áhitatain [...] „[...] ismerje egyháza előjáróit, protestáns ünnepeket és azok jelentőségét” [...] 28/29. Az első osztályú próbában: „Ismeri a Bibliát (Az Új- Testamentumot és azonkívül főleg a Zsoltárok könyvét [...] Életének zsinórmértéke az Evangélium [...]” 29.

³⁹ Vidor, 1933. 166.

⁴⁰ *Tíz év a lilimos lobogó alatt. A Budai Izraelita Hitközség „Vörösmarty” cserkészcsapatának története 1924–1934.* Budapest: Fáklya, 1934. 40.

⁴¹ A Kiképzési Szabályzat 1932-es változatát cserkész ismerősök segítségével sikerült ugyan kézbe venni, az 1933-as, kétségen kívül változatlan kiadás nem került elő, mivel ezeket a szabályzatokat sem a magyarországi könyvtárak, sem a levéltárak nem őrizték meg. – A szerző megj.

1935-ben, egy évvel később adták ki utoljára, a zsidó cserkészek számára készült útmutatóba sem került be.⁴²

Vidor további tervei nyomán a Cserkészkönyvbe még további gyakorlati vallási tudnivalókat is be kellett volna illeszteni, illetve külön Zsidó cserkészkönyv megjelenését is tervezte. Ezt csaknem saját erejéből meg is valósította az 1938-ban, a szerzői kiadásként közreadott: *A zsidó cserkész első próbája* című munkájával.⁴³ Vidor tegezve szól a cserkészjelöltekhez, akik „*emberebb ember és magyarabb magyar*”-ok szeretnének lenni. Ennek szigorúan vett feltétele a vallás: „*Gondold meg azonban, hogy emberebb ember csak akkor lehetsz, ha él benned a valláshoz való hűség.*”⁴⁴

A továbbiakban Vidor azokat a gondolatokat fogalmazta meg újra, amelyek az *Egyenlőség* hasábjain korábban már megjelentek, így például Hillél tanítását, kiemelve a *zil, gömor*, ’menj és tanul tovább’ tanítást, vagyis azt, hogy a hittanóra a cserkész számára kevés, ezért folyamatosan tanulva egész héten át igyekezzék zsidó lenni.⁴⁵ „*A vallásosság beleárad és belesugárzik a csapat egész életébe és munkájába.*” A cserkésztthon is csupa zsidó szimbólummal legyen tele: „*Cserkésztthonunkban minden falat, minden sarkot vallásunk jelképei díszítenek. Itt menóra áll, ott kettős kőtábla emelkedik ki, amott ismét mógén dóvid (Dávid pajzsa) foglalja magába az örs jellegét. A tíz törvény mellől a színáji tíz ige tekint ránk s a jó munkát mellett a cházák veemác (légy erős és szilárd) bibliai köszöntés fogad.*”⁴⁶

Külön könyvbe rendezve a vallási tudnivalókat már szabályos hittankönyvvé válik Vidor Pál szövege. A cserkészet inkább csak ürügyül szolgál. A korábbiakban elszórtan közölt, rövid, lelkesedéstől átítatott cikkek élettelenebb, didaktizált, megmerevedett változatában a szerző kendőzetlenül a hittant szeretné – igen magas színvonalon – szétsugározni. A két kőtábla igéinek magyarázata, majd a zsidóság bibliai története, az egyes ünnepek a legnagyobb részletességgel szerepelnek a kötetben. Alig egy-egy rövid bekezdésnyi utalást

⁴²A cserkészet eredetileg nem volt vallásos szervezet, Baden Powell az alattvalói hűségre épített. A magyar cserkészsövetség azonban vallási alapokra helyezte elveit.

⁴³ Dr Vidor Pál: *A zsidó cserkész első próbája*. Budapest: Szerző kiadása, 1938.

⁴⁴ Uo. 3.

⁴⁵ Uo. 4.

⁴⁶ Uo.. 6.

olvashatunk az adott vallási előírás cserkészekre vonatkozó megvalósításáról: a gödöllői világtalálkozóra visszatekintve a héber nyelv nemzeteken átívelő, közösséget teremtő erejéről, a szombat apropóján pedig a tábori istentiszteletről, majd az őszi bűnbánati hetekhez fűződve a cserkész számára kötelező lelkiismeretvizgálatról.⁴⁷ A zsinagógai év kapcsán,⁴⁸ a kiadvány befejezéséül egyetlen, zárójelbe tett mondat vonatkozik a cserkészekre, mintegy fölszólítva őket a vallási ünnepek pontos követésére, a szombat betartására: *Minden cserkésznek legyen luáchja!*⁴⁹ Vidor Pál törekvései tehát a „Vissza a valláshoz” jegyében állnak leginkább.⁵⁰

Cionra tekintő szemek?

Mennyire tekinthető cionista beállítottságúnak a Vörösmarty cserkészcsapat és abban Vidor tevékenysége? Támpontul szolgálhat a kérdéshez a budai hitközség és a Pro Palesztina Szövetség kapcsolatának feltárása. A Pro Palesztina létrehozásában ugyanis kulcsszerepet játszott a Budai Izraelita Hitközség elöljárósága és annak elnöke, a cserkészetet pártfogoló Baracs Károly.⁵¹ A mozgalom céljai nem voltak azonosak a cionizmus törekvéseivel. A Pro Palesztina a Palesztina-építés mellett a diaszpórán belüli zsidó élet és

⁴⁷ Uo. 15.; 19.; 23–24.

⁴⁸ A zsinagógai év ünnepeiről Vidor Pál más, cserkészzel kapcsolatos írásaiban is megemlékezik: A fák újéve, az ómerszámlálás napja, a hanuka mind megünnepelendők. „*A chanukka - lángok nemcsak isteni csodáról, de emberi nagyságról, tiszta lobogóval, zsoltáros énekkel harcba induló makkabeus hősookról, Istenünk iránti kötelességeiket híven teljesítő „cserkészekről” is regélnek.*” Sőt, a cserkészfiúk barátait, nem cserkész társaikat is meghívhatják otthonaikba hanukai gyertyagyújtásra. Dr. Vidor Pál: A zsidó cserkészet (a zsidó ifjúság nevelésének egyik útja) In: *Évkönyv*, 1934. 44.

⁴⁹ Uo. 31. Luáh: zsidó naptár

⁵⁰ Ezt támasztja alá a külön kötetben kiadott *A Szombat könyve*. Vidor a bevezetőben kifejti, hogy sem vallási, sem nemzeti zsidóság nem képzelhető el szombat nélkül. Könyvének célja, hogy megéreztesse a legfontosabbat, a „*sábbát mézét és illatát.*” Vidor Pál: *A Szombat könyve*. Budapest: Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége, 1942. 8.

⁵¹ Baracs Károly 1921-től 1926-ig volt a hitközség elnöke. Felesége, Baracs Károlyné azonban a 1930-as években is aktív tagja volt a Budai Izraelita Hitközség Nőegyletének.

érdekképviselő szorgalmazását is fontosnak tartotta. A két szervezetnek voltak közös tagjai, például Patai József.⁵² Baracs Károly elgondolásában a haza iránti töretlen hűség és a Szentföld iránti érdeklődés nem jelentett dilemmát.⁵³

A 311-es Vörösmarty cserkészcsapat időseivel készített interjúk tovább árnyalhatják a képet. Bak János professzor, egykori cserkész szerint a csapatot a „burkolt cionizmus” jellemezte: *„egy ifjúsági csapat, amelyik ugyan 'vallási' alapon áll össze, de nem vallásossággal, hanem testedzéssel, erkölcsi és kulturális neveléssel foglalkozik, automatikusan zsidó 'nemzetségi' jelleggel bír – ami csak egy lépés a cionizmus felé a gettó-, ill. zsinagóga-zsidósággal kvázi szemben...”*.⁵⁴ Ugyanakkor hozzátette, hogy új héber cionista dalokat nem énekeltek 1945 előtt: *„Hogy 1944-ben voltak, akik cionista földalatti ellenálláshoz tartoztak, azt csak hallottuk, mások – az öregcserkészek közül, ugyanígy magyar antifasiszta vagy kommunista csoportokhoz. Felszabadulás után egy páran tudtommal átmentek a Somérokhoz vagy a Makkabihoz – és tovább is Palesztinába, de azt én már nem követtem.”*⁵⁵

Bak a csapat társadalmi összetételére utalva említi, hogy nem csak a maga fajta gimnazista úrigyerekek voltak tagok, hanem akadtak bőven tanonc-, polgári iskolás alsó-középosztálybeliek is. Bak feltételezése szerint ők talán vallásosabbak is lehettek, vagy éppen talán cionista szimpatizánsok is: *„Mennyire keveredtek? Nem tudom. Valójában csak a saját őrsünket (8-10 fiú vagy lány), legfeljebb részben a rajunkat (30-40 fő) ismertük közelebbről... (...) Másrészt voltak keresztény, ill. kikeresztelkedett tagok is a csapatban. Esetleg említhető, hogy az utolsó – 1944. 03.19-re tervezett és sajnálatos események miatt elmaradt – éves hadijáték történelmi kerete a Bar Kochba felkelés volt/lett volna. Az előtte való években a königgräzi csata meg a trójai háború stb. volt a téma. Hogy a militáns zsidó*

⁵² Schweitzer Gábor: Vigyázó szemetek Cionra vessétek 2. Nézetek a magyarországi cionista mozgalomról a két világháború közötti zsidó sajtóban. *Szombat*, 1994. január 1. <https://www.szombat.org/archivum/vigyazo-szemetek-cionra-vessetek-ii>

⁵³ Schweitzer, 1994-re hivatkozik: Baracs Károly: Pro Palesztina. *Múlt és Jövő*, 1928. július–augusztus. 244.

⁵⁴ Gombocz Eszter beszélgetése, majd levelezése Bak Jánossal 2019 áprilisában.

⁵⁵ Uo.

ellenállás került a napirendre, talán elárul valamit az asszimiláció sikertelenségének beismeréséről és a 'implikált' cionizmusról?"⁵⁶

Mit árulnak el a dalok, amelyeket a táborokban énekeltek? Bak János *A 311. Vörösmarty cserkészcsapat folklórjából*⁵⁷ című füzetében említ néhány példát „a kevés zsidó magyar hagyományról” a csapat folklórjában, köztük a „Szól a kakas már” című dalt, amelyet Vidor Pál többször is megemlít. Ezen kívül Bak a csapatindulót is megnevezi, amelyet himnusként, ünnepélyes alkalmakkor énekeltek, de „*a mi generációnk már nemigen*” „*A csapat korábbi vezetői, gondolom, tudták, hogy honnan vették át.*”⁵⁸ Bak János itt a Kadimah örökségére, a dal cionista eredetére céloz. A *Kezét fel az égre ki férfi, ki bátor* kezdetű ének az első magyarországi zsidó sportegyesület, a VAC indulója volt. Bak megjegyzi, hogy utolsó sorát – „*visszafizetjük a szolganyomort*” – ifjú pacifistaként nem szerették énekelni, illetve nem is tudták, hogy mit kellene visszafizetniük.⁵⁹

Fontos adalék, hogy a *Fáklya* újságban megjelent műsor szerint az 1930 december 21-i hanuka-ünnepségen a csapat elsőként a *Hatikva* (jelentése: A remény) című dalt énekelte el közösen.⁶⁰ Gerő Zsolt, a háború után újjáélesztett Vörösmarty csapat 90 éves összetartója 2019-ben megerősítette a himnusz továbbélését: „*Szent áhitattal, héberül énekeljük. Nem is tudtuk, mi az. Belső himnuszunk volt. Főleg táborokban, ünnepeken énekeljük. Ünnepi dal volt.*”⁶¹ A Kadimah egykori cionista, nemzeti identitású himnusza tehát, amelyet a csapat

⁵⁶ Gombocz Eszter interjúja Bak Jánossal, 2019. április.

⁵⁷ Bak János: *A 311. Vörösmarty cserkészcsapat folklórjából. Alapításának 90. évfordulójára*. Budapest, 2014. A megőrzött, rekonstruált dalok szövegét 2001-ben az internetre is feltöltötték: <http://www.mbarnett.com/v311/dalok.htm>

⁵⁸ Uo. 2. Bak János szerint saját gyűjtése az 1939 utáni, főleg az 1940-es évek dalanyagát tartalmazza.

⁵⁹ Uo. 3.: „*Hogy bárhova vessen és üzzön a végzet, / Lerázzuk magunkról a szolganyomort / Hogy bárhova vessen és üzzön a végzet, / Mi visszafizetjük a szolganyomort!*”. Szintén a Kadimah örökségéből élt tovább a „*Előre cserkész mindig előre*” című dal. Érdekes még a „*Tíz kicsi szerezsen*” jiddis variánsa, a „*Zehnerige Briday*” jiddis variánsú visszaszámláló bekerülése a csapat repertoárjába.

⁶⁰ A dal, amely később Izrael himnuszává vált, 1878-ban született, szerzője Naftali Herz Imber, aki 1882-ben érkezett Palesztinába. A dal a zsidó nép abbéli reményét fejezi ki, hogy egy napon visszatérhet ősei földjére, ahogy az a Bibliában megíróndóltetik. Cion itt Izrael/ Jeruzsálem szinonimája.

⁶¹ Gombocz Eszter beszélgetése Gerő Zsolttal, 2019. május.

1925-től a Magyar Cserkészszövetség iránti lojalitás bizonyítása, és egyszersmind tagfelvétele kedvéért,⁶² de egyben talán újfajta identitásként leváltott a Himnuszra és a Szózatra, még a 1930-as évek végén is élt a tagok emlékezetében.⁶³

Tanulságos végigtekinteni a csapat névadó hősein is. *A Tíz év a lilimos lobogó alatt* című kis kötet őket állítja példaképként a cserkészek elé. Míg Vidor Pál más írásaiban bibliai zsidó hősöket idéz, addig a jubileumi kötetben Vörösmarty, a csapat névadója, a Szózat szerzője válik a kitartás példaképvé.⁶⁴ Vidor szónoki fogásként ötször szólítja meg a zsidó cserkészeket: „*Vörösmarty – cserkész! Soha ne csüggedj! Soha ne hátrálj!...*” A kitartás egyrészt a hűséget fogadott zsidó cserkészeknek a magyarság melletti elköteleződésére szólít fel: „...*gondolj arra, aki azt mondotta: »Hazádnak rendületlenül légy híve, oh magyar!«*”, másrészt a zsidóságot ért sérelmekre is céloz. A rövid cikk befejező sorai szinte sulykolják, hogy Vörösmarty szellemében hinni kell egy jobb kor eljövételében, a zsidóságot ért megkülönböztetés megszűnésében: „*Ha meginogtunk is egy pillanatra, most már érezzük, hisszük és tudjuk: nem marad örök a sötétség. Még jönni fog, mert jönni kell egy jobb kor ...*”⁶⁵

A rajok névadói – dr. Dömény Lajos, Lőw Lipót, Herzl Tivadar és Baracs Károly – a magyar zsidóság kiemelkedő alakjai. Herzl neve az egész világon egyet jelent a cionizmussal, de Magyarországon Dömény élete is elválaszthatatlan attól.

Vidor elveinek fogadtatása

A zsidó cserkész első próbája címen a *Libanon* hasábjain rövid méltatás jelent meg Takács Pál tollából.⁶⁶ Eszerint Vidor könyve hiánypótló, hiszen a cserkészvezetők többsége laikus, és ezért rászorul

⁶² A Magyar Cserkészszövetség csak vallási (nem pedig etnikai) identitás alapján tolerálta a zsidó csapatokat.

⁶³ A 2004-ben megjelent gyűjteményben viszont már nem szerepel a dal. A héberül énekelt, átszüremkedett szöveg, jelentését veszelve kitörlődhetett a többség aktív memóriájából.

⁶⁴ *Tíz év a lilimos lobogó alatt. A Budai Izraelita Hitközség „Vörösmarty” cserkészcsapatának története 1924–1934.* Budapest: Fáklya, 1934. 12.

⁶⁵ Uo. 12.

⁶⁶ Takács Pál: A zsidó cserkész első próbája. *Libanon*, 1938. 133–134.

a könyvre. Takács elismeri, hogy alig néhány rész kapcsolódik a cserkészethez, de ez nem a szerző és nem is a zsidó cserkészlet hibája, hanem annak tudható be, hogy a zsidó vallási tudnivalókról nem született más, az oktatást segítő összefoglaló munka. A bírálatból arra következtethetünk, hogy a vallás iránti igény mérsékeltnak mondható a neológia körében.

Megjegyzendő még, hogy a kiadvány megjelenését, ahogy azt a kötet legvégén utólagos megjegyzésként megtudhatjuk, csupán Vidor belső köre, a Budai Izraelita Hitközség és a miskolci 791. számú Dávid király cserkészcsapat támogatta. Más budapesti zsidó csapat nem vállalt részt a könyvecske megjelenésében. Feltételezhetően vagy nem tudtak azonosulni a vallás cserkészeten keresztüli érvényesítésével, vagy nem tartották időszerűnek a vallási tudnivalók részletes ismertetését.

Vidor zsidó cserkészönvendékei is csak mérsékelten, a szekularizáció térnyerésével pedig egyre kevésbé követték rabbijuk vallásosságát. Egy túlélő cserkész szerint: „*Kaba [Schächter Imre] kierőszakolta a vallásos magatartást.*”⁶⁷ A Bagoly őr 1943. áprilisi Peszach naplója is arról tanúskodik, hogy a vallást nem kellett túl komolyan venni.⁶⁸ A csapat túlélő szemtanúi sem emlékeznek a vallási előírások szigorú betartására. Gerő Zsolt, aki 2019-ben ünnepelte 90. születésnapját, így értelmezi az általa tisztelt és szeretett vezető vallásosságának fogadtatását a Vörösmartyban: „*Asszimilálódott zsidógyerekek voltunk, nem volt vallási áhítat köztünk. Az adott rajvezető, őrsvezető hozott vallási szintjétől függött, hogy mit adott át. A táborban volt imaidő, de az én vezetőm nemigen imádkozott velünk. Vidor lehet, hogy nagy erőfeszítéseket tett, de ez az áhítat nem tudott átültetődni.*”⁶⁹

⁶⁷ A 311. Vörösmarty cserkészcsapat 1934–1938. Emlékek – emlékképek. 2004. 33.

⁶⁸ Uo. Pészach túrai szabályok (Bagoly őr naplója, 1943 április 22–24, 57.): „*A pészach-túra előtt az egész lakást a házigazda személyesen átkutatja, hátha valamilyen kaját [héber betűvel] elfelejtettek a G.H. [‘Gazdasági Hivatal’. Héber betűvel] -nak átadni. Afikománnak, vagy zugkájának nevezik azt, mikor valaki eldug magának valamilyen ennivalót a g.h elől. Ezt a többiek megkeresik, és ha megtalálják, az eldugó ruhát kap.*”

⁶⁹ Gombocz Eszter beszélgetése Gerő Zsolttal, 2019. május.

Annál inkább említik az ún. túlélő erőpróbákat, amelyeknek köszönhetően életben maradtak.⁷⁰ Bizonyára torzíthat az emlékezet is, hiszen a jelenből tekintve az edzés, az állóképességre nevelés, az összetartás, a szolidaritás volt a humor mellett a cserkészlet legfőbb ereje. A vallás utolsó nyomainak elvesztése a Soá után többeknél szintén hozzájárulhatott a háború előtti identitás módosult megítéléséhez.

Összefoglalás

Tanulmányomban a két világháború közötti asszimilációs/disszimilációs stratégiák vázlatos ismertetése mentén a 311-es Vörösmarty cserkészcsapat tudós rabbijának, dr. Vidor Pálnak a cserkészethez, mint ifjúságnevelési módszerhez fűződő viszonyát vizsgáltam. Vidor vajon mint fiatal, tehetséges, a gyerekek szavát értő nevelő lelkesedett a cserkészetért, vagy elsősorban a zsidó vallást próbálta érvényesíteni a cserkészeten keresztül? Netán a zsidó nemzeti identitást igyekezett a fiatalokban erősíteni? „Nochdazu” cionista volt lelke mélyén?

A vizsgált szövegek arra vallanak, hogy Vidor számára a zsidó vallási és kulturális identitás, a „zsidó érzés” újjáélesztése, továbbörökítése volt az elsődleges szempont. Bár tudott a nehézségekről (zátonyra futó asszimiláció/diszkrimináció/szekularizáció), idealista hajlamú nevelő lévén mégis hitt a zsidó-magyar békés együttélés fölélesztésének lehetőségében. Már rabbivá avatása előtt maga köré gyűjtött egy zsidó értelmiségi magot, majd a cserkészeten keresztül a fiatalabb generációt is megnyerte céljainak. A zsidó cserkészlet – átmenetileg – valóban rugalmas, oltalmat nyújtó közösségi keretet biztosított az identitásában elbizonytalanodott fiatalok számára.

⁷⁰Az egyik leghatásosabb lélektani és nevelési módszer a *hékli* volt. A vezetők olyan történetet találtak ki, amelyek gyors reagálásra, a félelem leküzdésére ösztönözték a gyerekeket. A 40-es években többször is eljátszották, hogy az éjszaka közepén csendőrök vagy nyilasok támadnak a táborlakókra. Ezek az ugratások, a súlyos hátizsákok cipeltetése az állóképesség növelésére a vezetők tudatos előrelátására vallanak a fokozódó antiszemitizmus légkörében. Vö. A 311. Vörösmarty cserkészcsapat 1934–1938. Emlékek – emlékképek. 2004. 40.; Továbbá: Gombocz Eszter: *Zsidó iskolások*. <http://zsidoiskolasok.tk.mta.hu> (pl. Gerő Zsolt emlékezése)

Vidor Pál életének egyik legmeghatározóbb élménye az 1933-as gödöllői világtalálkozó volt, amelyre hosszasan készülődött. Nagyon sokat, talán túlon túl sokat is várt a jamboree-től. A világtalálkozó alkalmat teremtett arra, hogy a zsidó cserkészek befelé és kifelé egyaránt bizonyítsák magas fokú judaisztikai tudásukat, műveltségüket, büszke, mások iránt nyitott identitásukat. Vidor elképzelései részben valóra váltak, hiszen magyar tervező által elkészült a zsidó cserkészek táborigényeltára, ahol ő mondhatta el több nemzet képviselői előtt a nyitó beszédet. A táborigényeltések keretében remélte a Kiképző Szabályzat zsidó vallási ismeretekkel bővített módosítását is, ami azonban szinte egészen biztos, hogy nem valósult meg. Nyitott, előítéletektől mentes, a világot jobbítani akaró személyisége nem gyanította, hogy a világtalálkozó toleráns szelleme inkább külpolitikai fogás Horthy Magyarországnak.

A Vörösmarty cserkészcsapat cionista „beütése” egyrészt a Kadimah öröksége, másrészt önerősítő, zsidó etnicista stratégiára vall, amely nem vált a zsidó-magyar együttélést megtagadó egységes disszimilációs törekvéssé. A csapat tagsága, hasonlóan a magyarországi zsidóság legnagyobb részéhez, nem tudta elképzelni végső katasztrófát, elárulását. Bár bizonyosan voltak, akik közelebb álltak a cionizmus eszméihez (például Hajdú László), a legtöbben bíztak a zsidó-magyar együttélés fönntarthatóságában, hiszen a diszkrimináció erősödése aránylag lassan, lépésről lépésre, illetve felemásan, következetlenül, egymásnak gyakran ellentmondó szándékok mentén érvényesült a cserkészeten belül is.⁷¹ Magyarország jobbra tolódásával azonban egyre határozottabbá vált a zsidó csapatok kirekesztése.

1941-ben másokkal együtt kizárták a Vörösmarty csapatot is a Magyar Cserkészszövetségből, így ezentúl a Budai Izraelita Hitközség égisze alatt működhetett csak tovább. A cserkészek összetartottak, még 1943-ban is alakult új csapat, a falkák 110-en voltak. Mindeközben munkaszolgálatra hívták a cserkészvezetőket is. Dr. Vidor Pál 1942-ben vonult be Billitzer Ernő főkántorral, Parczel Sándor jegyzővel együtt a Zsigmond király útja 49. számú házból, ahol a Vörösmarty csapat cserkészotthona és a Vidor Pál által

⁷¹ L. ehhez a tematikus blokk erre vonatkozó tanulmányát, Vörös Kata: *Numerus clausustól a numerus nullusig – A zsidó cserkészek kirekesztése a Magyar Cserkészszövetségből.*

kezdeményezett izraelita elemi iskola működött. Egyikük sem tért haza soha többé.⁷²

Felhasznált irodalom

Bagoly ős naplója, 1943. április 22–24. In: Bánki György – Gerő Zsolt, szerk.: *A 311. Vörösmarty cserkészcsapat 1934 – 1938. Emlékek – emlékképek*. Budapest: A 311. Vörösmarty Cserkészcsapat Öregcserkész Klubja, 2004.

Bak János: *A 311. Vörösmarty cserkészcsapat folklórából. Alapításának 90. évfordulójára*. Budapest: [szerzői kiadás], 2014.

Bánki György – Gerő Zsolt (szerk.): *A 311. Vörösmarty cserkészcsapat 1934 – 1938. Emlékek – emlékképek*. Budapest: A 311. Vörösmarty Cserkészcsapat Öregcserkész Klubja, 2004.

Benoschofszky Imre – Vidor Pál (szerk.): *Évkönyv. A Budai Izraelita Hitközség Kulturális Szakosztálya Ifjúsági Csoportjának 1930/31 évi működéséről*. Budapest: Phoebus Nyomda, 1931.

Benoschofszky Imre – Vidor Pál (szerk.): *Évkönyv. A Budai Izraelita Hitközség Kulturális Szakosztálya Ifjúsági Csoportjának 1933/34 évi működéséről*. Budapest: Phoebus Nyomda, 1934.

Benoschofszky Imre – Vidor Pál (szerk.): *Évkönyv. A Budai Izraelita Hitközség Kulturális Szakosztálya Ifjúsági Csoportjának 1936–38 évi működéséről*. VII–VIII. Budapest: Phoebus Nyomda, 1938.

Frojmivics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950*. Budapest: Balassi Kiadó, 2008.

Gombocz Eszter: *Zsidó iskolások*. <http://zsidoiskolasok.tk.mta.hu>

⁷² Sorsuk alakulásáról a sok helyen idézett *A 311. Vörösmarty cserkészcsapat 1934–1938. Emlékek – emlékképek* című kiadványból értesülhetünk. Dr. Vidor Pál halálának körülményeihez Sirota Sándor budai kántornak mint szemtanúnak a vallomása nyújt adalékot. Eszerint Vidor bár megszökhett volna a Buchenwald felé vezető úton, rabbiként azonban nem akarta cserbenhagyni társait. Sirota szerint dr. Vidor Pált Buchenwald felszabadítása előtt egy nappal lötték agyon más gyöngéldökökkel együtt. Vö. *A 311. Vörösmarty cserkészcsapat 1934–1938. Emlékek – emlékképek*. 2004. 24.

Hrotkó Larissza: Vidor Pál ürügyén. „A Chóréb ormán”. *Remény*, 2007. 2. 53.

Kiképzési szabályzat. Vezetői utasítás. Tervezet. Budapest: Magyar Cserkészszövetség, 1932. (Cserkészszabályzatok 3.)

Munkácsi Bernát: *Az izraelita vallásoktatás újabb országos rendezésének előmunkálatai.* Budapest, 1930.

Rajhíradó. Kézirat gyanánt. Kiadja a 311. sz. Vörösmarty cserkészcsapat I. raja. 1929/30 – 1930/31. [A címlapon „dr. Vidor Pál rabbi Budapest” feliratú pecsét, és Vidor Pál saját kezű aláírása, alatta kézzel írott évszámmal: 1932.]

Schweitzer Gábor: Vigyázó szemetek Cionra vessétek 2. Nézetek a magyarországi cionista mozgalomról a két világháború közötti zsidó sajtóban. *Szombat* 1994. január 1. <https://www.szombat.org/archivum/vigyazo-szemetek-cionra-vessetek-ii>

Szabolcsi Lajos: A zsidó cserkészek a gödöllői világtáborban. *Egyenlőség*, 1933. 41. 1–2.

Szabolcsi Lajos: Péntekesti istentisztelet a gödöllői park fái alatt. *Egyenlőség*, 1933. 42. 1.

Takács Pál: A zsidó cserkész első próbája. *Libanon*, 1938, 133–134.

Temesy Győző: *Magyarország története cserkészek számára.* Budapest: Magyar Cserkészszövetség, 1928.

Tíz év a liliomos lobogó alatt. A Budai Izraelita Hitközség „Vörösmarty” cserkészcsapatának története 1924–1934. Budapest: Fáklya, 1934.

Vidor Pál: „Szól a kakas már...” a tábortűz mellett. A zsidó cserkészek táborozása. *Egyenlőség*, 1932. 42. szám, 6.

Vidor Pál: A budai zsidóság nagy cserkészshete. *Egyenlőség*, 1934. 25. 24.

Vidor Pál: A gödöllői táborozás. Seregszemle a jamboree előtt. *Egyenlőség*, 1933. 39. 11.

Vidor Pál: *A zsidó cserkész első próbája*. Budapest: [szerzői kiadás], 1938.

Vidor Pál: A zsidó cserkész vallási ismeretei. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1933/5–8. Moriija-melléklet, 164–168.

Vidor Pál: A zsidó cserkészzet (a zsidó ifjúság nevelésének egyik útja).
In: Vidor Pál: *A Szombat könyve*. Budapest: Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége, [5703 = 1942]. (Javne könyvek 8.)

VÖRÖS KATA*

Numerus clausustól a numerus nullusig

A zsidó cserkészek kirekesztése a Magyar Cserkészsövetségből

” *A zsidókérdés.* A zsidó erősen összetartó faj, amelynek kisebb része az egyes nemzetekbe beleolvad, nagyobb része féltékenyen őrzi nemzeti sajátosságait. Tanulhatunk fejlett üzleti érzékéből és élelmes ügyességéből, amellyel érdekeit képviselni tudja. A cserkészethez csak kicsiny része csatlakozott. Az *egyéni elbírálás* képesít arra, hogy kiválógassuk azokat, akik a cserkészfogadalmat vállalják. Éppen így a magyar nemzet szempontjából is egyénileg kell kiválógatnunk a magyar sors részeseit. Ennek próbája *a magyarságért való szenvedés vállalása.* Tartózkodjunk egyes hibáitól, amilyenek; tolakodás, a feltűnés keresése, hangoskodás, megvesztegethetőség, nemzeti eszményeink fitymálása, vallásosságunk kigúnyolása, anyagiasság, fogyatékos erkölcsi érzék, a tapintat hiánya. Akik a magyar sorsot fenntartás nélkül vállalják, azokat be kell vennünk a nemzet tagjai közé, akik a maguk érdekét a hazáé elé teszik, azok ellenségek.”¹

1931-ben az *Esti Kurir* figyelt fel Temesy Győző² *Magyarország története cserkészek számára* című könyvének fenti zsidóellenes fejezetére. A kötetet a Magyar Cserkészsövetség adta ki 1928-ban, a Magyar Cserkész Könyvei sorozat részeként. A kiemelt részlet zsidóellenessége eltagadhatatlan, különbséget tesz „jó” és „rossz”

* A szerző az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetemen doktoranda és tanársegéd.
E-mail: vorosk@or-zse.hu

¹ Temesi Győző: *Magyarország története cserkészek számára.* Budapest: Magyar Cserkészsövetség, 1928. 95.

² Temesy Győző (1887–1977) többször nevet változtatott, az alábbi neveken található meg a korabeli dokumentumokban: 1887–1925 Hermann Győző, 1925–1935 Temesi Győző, 1935–1977 Temesy Győző.

zsidó között, a kor antiszemita sztereotípiáit tartalmazza. Mindezeket a szerző – mint könyvében írja – egyfajta vezérfonalként, gondolatkeltésként szánta a cserkész ifjaknak, hogy el tudjanak igazodni bizonyos témákban, ha parancsnokaikkal társalognak. A napilap a könyv kapcsán megszólaltatta többek között a Magyar Cserkészsövetséget, Vidovszky Kálmánt, a könyv szerkesztőjét, és Havasi Miksánét, a Neológ Hitközség által fenntartott Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület 310-es, Jókai cserkészcapatának főnöknőjét. A szövetség nyilatkozatában azzal próbálta legitimálni a kötetet, hogy bár nem tette kötelező olvasmánnyá, ennek ellenére mégis rengeteg példány fogyott belőle, s emellett kijelentette, hogy a könyv Vidovszky Kálmán lutheránus lelkész és hittantanár szerkesztésében jelent meg, abban a szerkesztő semmi kivetni valót nem talált, s mivel így „rendes úton” az ellenőrzésük alatt látott napvilágot, semmilyen további intézkedést nem gondoltak szükségesnek. Vidovszky Kálmán ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy „Temesy Győző felfogása nem a Cserkész-Szövetség felfogása. [...] A Cserkész-Szövetség álláspontja az alapszabályokban van lefektetve.”³ A nyilatkozatok kettőssége a Cserkészsövetség ambivalens állásfoglalását példázza az antiszemitizmus ügyében, és ez az ellentmondásos viszony már az 1919-es újjáalakulásától kezdődően jelen volt a szövetség életében, akkor is, ha a zsidó cserkészekkel kapcsolatos, írásban lefektetett korlátozások csak 1928-ban kezdődtek. Havasi Miksáné nyilatkozata alapján – „1921 óta harcoltunk azért, hogy a zsidó vallású cserkészeket is igazolják. Mert a cserkészeknél numerus clausus van.”⁴ – az első kilenc év íratlan cserkész numerus claususként jellemezhető, egy olyan időszakként, amikor látszólagosan a szövetség nem tett különbséget a felekezetek között, azonban a gyakorlatban korlátozta a zsidó cserkészek számát. A következő tizenegy év a radikalizálódás időszaka, a folyamatos zsidóellenes intézkedések évei. Tanulmányomban elsősorban levéltári forrásokra, a szövetség által tervezett és lefektetett szabályokra, valamint Gergely Ferenc munkásságára hagyatkozva a zsidó cserkészek fokozatos

³ Az antiszemita cserkészkönyvet gróf Khuen-Héderváry főcserkész elítéli, de a Cserkészsövetség nem intézkedik ellene. *Esti Kurír*, 1931.11.22. 3.

⁴ Uo.

jogfosztását helyezem előtérbe, az első korlátozásoktól 1941-ig, a kizárás véglegesítéséig.

„A cserkészmunka elsősorban jellemnevelő munka”

A magyarországi cserkészzet megalakulásában – Gergely Ferenc szerint⁵ – négy csoportosulás játszott szerepet: az első a protestáns cserkészzet, amely mint bibliás cserkészzet határozta meg önmagát, és tagjai az elmélyült valláserkölcsi nevelés és a keresztyén Magyarország felépítése mellett kötelezték el magukat. A második csoport a katolikus cserkészzet, amely mint jellemnevelő cserkészzet jelent meg. Kiemelkedő alakja volt Sík Sándor⁶ paptanár, aki a csoportosulások autonómiáját helyezte előtérbe, hogy kialakulhassanak a magyar cserkészzet azon sajátosságai, amelyek alapján később meghatározhatják, majd koordinálhatják a szövetséget és a csapatokat. A harmadik az őrszemmozgalom, amely főleg a fővárosi iskolai csapatokat tudta maga mögött, a polgári humanizmus szellemében szerveződött, liberális, polgári demokrata – egyes vélemények szerint szabadkőműves – politikusok és városatyák támogatásával. A valláserkölcsi nevelés helyébe a humanista etikát állították, és kiemelkedő figyelmet szenteltek a katonai képzésre. A negyedik a cionista zsidó cserkészzet, amelynek tagjai ekkor a Kadimah csapatokban tömörültek.

A szervezet országos kiépítése érdekében 1913-ban egyesült a „keresztény-nemzeti” cserkészek és az őrszemcsapatok tábora, így hívták életre június 28-án a Cserkész-Őrszem Szövetséget, amelyben helyet kaphattak a cionista zsidó cserkészek is. Tevékenységét az I. világháború szakította félbe, 1916-ban már formailag sem létezett. 1917-ben megalakult a Magyar Cserkészcsapatok Háborús Bizottsága, majd a béke eljövetelével – pontatlan források miatt csak vélhetően – 1919. március 9-én kikiáltották a második Magyar Cserkészszövetséget, melyben az őrszemcsapatok domináltak. A

⁵ Gergely Ferenc: *A magyar cserkészzet története 1910–1948*. Budapest: Gönczöl Kiadó, 1989.

⁶ Sík Sándor (1889–1963) cserkészvezető, piarista pap, középiskolai tanár és költő. Az első szövetség megalakításától fontos szerepet játszott a cserkészzetben, a budapesti Piarista Gimnázium cserkészcsapatának a parancsnoka volt. Kidolgozta a cserkészzet pedagógiáját, valamint több verset és indulót írt a cserkészek számára.

Tanácsköztársaság leverése után, 1919. szeptember 21-én ismét újjáalakult a Magyar Cserkészszövetség (MCSSZ) Ravasz Árpád elnöklésével,⁷ amely a keresztény-nemzeti vonal alapján szerveződött és kizárta azokat a tagjait, akik „elárulták a nemzeti eszmét”,⁸ s a második szövetség tagjaiként tárgyaltak vagy egyesültek az úttörőcsapatokkal.

Egy 1920. január 18-án keltezett belső jelentésben Dr. Papp Gyula⁹ – aki már 1913 óta szervezte a cserkészmozgalmat a protestáns cserkészek meghatározó tagjaként – emlékezett az első két szövetség tevékenységéről:

„A cserkészlet tehát nem pusztá sport, mégkevésbé turisztika, vagy katonás nevelés: – a cserkészlet harmonikus társadalmi ifjusági nevelő munka. S mert harmonikus, tehát nemzeti és keresztény! Ezért élte át megindulása óta a meg nem értésnek, a félreismerésnek 7 sovány esztendejét, ezért kellett megvárnia a keresztény és nemzeti renaissanceot, hogy igaz barátokat találjon! [...] 1912–1913-ban azonban idegen volt, – és sajnos sok helyen még ma is idegen ez a hang. A munka szélesebb megindítása érdekében ezért kénytelenek voltunk 1913 tavaszán fuzionálni a „liberális szellemű” – azaz szabadkőművesekkel és zsidókkal szaturált Magyar Őrszeggel. Az így alakult Országos Cserkészőrszegg Szövetség – a világháború megindulása miatt – nagyobb tevékenységet ugyan ki nem fejtethetett, a benne lévő nem keresztény és hazafiatlan elemek destruktív munkája azonban még így is eléggé érvényesült. [...] De elmúlt a vész, elkövetkezett a magyar hajnalhasadás... a cserkészsmunka is felszabadította magát felesleges kölönceitől és 1919. év őszén úgy alakult újjá, ismét Magyar Cserkészszövetség néven, hogy vezetőségében csak a keresztény és nemzeti eszme régi, kipróbált harcosainak adott helyet.”¹⁰

⁷ Bodnár Gábor: *Scouting in Hungary*. Cleveland: Hungarian Scout Association, 1986.

⁸ Gergely, 1989. 45.

⁹ Dr. Papp Gyula (1888-1945) az első Magyar Cserkészszövetség elnöke, majd ügyvezető elnöke. A Budapesti Református Ifjusági Egyesület cserkészcapatának parancsnoka.

¹⁰ Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359.1./1920/2. Dr. Papp Gyula: Jelentés a cserkészsmunkáról. Budapest: 1920.01.18.

Bár a magyar cserkészzet politikamentes ifjúsági mozgalomként definiálta önmagát, belső jegyzőkönyvekben, levelezésekben, vagy akár nyilvános sajtóanyagokban is találkozhatunk politikai jelszavakkal, amelyek mentén, vagy éppen amelyek ellenében identifikálódott a szövetség, például egy 1920-as szórólapon a következőket olvashatjuk Robert Baden-Powell arcképe mellett: „Ne tagadjatok meg!... A cserkészszövetség legyen a cserkészekért és nem a cserkészek a szövetségért. A szabadkőmivesek és kommunisták diktaturáját már megúntuk.”¹¹

Az idézett forrásokból kitűnik, hogy a harmadik Cserkészszövetség teljesen új, az 1913-as elveket saját képére formálva, tisztán keresztény és nemzeti alapokra kívánta helyezni a cserkészek munkáját. Felülről szerveződött, a politikai helyzetnek és az általa hangoztatott új irányelveknek megfelelően. A cserkészzet vezető rétege a mozgalom küldetését többek között abban látta, hogy sulykolják a keresztény és nacionalista attitűdöt, hogy „emberebb embert, magyarabb magyar”-t¹² neveljenek az új generációkból. Az elképzeléssel szemben végül a nacionalizmus térnyerése érvényesült, és a keresztény szellemet felváltotta az antiszemita kirekesztés. Kezdetben azonban a szövetség a politikai jelszavak használatá mellett nem vállalta nyíltan zsidóellenességét. Ennek egyik oka, hogy nem akarta elveszíteni a zsidó patrónusok anyagi támogatását,¹³ a másik pedig, hogy a külkapcsolatait, külpolitikai szerepét féltette. A zsidó cserkészek megtagadása szembenállt volna a nemzetközi mozgalom alapelveivel, s ezek felrúgása a magyar cserkészzet elszigetelődését eredményezhette volna. Így a vezetők a szövetség megalakuláskor nem tisztázták egyértelműen a zsidó cserkészek helyzetét. A csapatok igazolásának kezdetekor kódoltan a „jó” zsidó – „rossz” zsidó felosztást alkalmazták, „hazafias” és „nem hazafias”¹⁴

¹¹ Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/1./1920/2. Ne tagadjatok meg! szórólap, 1920.

¹² Sík Sándor kifejezése.

¹³ Gergely, 1989.

¹⁴ Hazafias és nem hazafias csoportok megkülönböztetéséről: Budapest Főváros Levéltára, HU-BFL X.59. Tauber József cserkész levele a Bécsben tanuló Kápolnai Józsefhez. 1921.02.07., valamint az igazolás megtagadásáról: Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/1./1920/2. Jelentés az alakuló „Darú” cserkészcsapatról, 1920.06.21., amelyben a megbízott ellenőrző cserkésziszt kiemeli, hogy tagjai többek között a Kadimahból kerülnek ki, inkább kiránduló

jelzők mögé bújtatva a kívánatos és nem kívánatos elemeket. A „nem hazafias” cionista csapatokat nem igazolták – „igazolás alatt” kategóriába sorolták –, a „hazafias” őrsemcsapatok munkáját – amelyek mint olvashattuk Dr. Papp Gyula jelentésében, szabadkőművesekkel és zsidókkal telítettek – kezdetben alapszabályaikban nem korlátozták. Ezek mellett még bevett gyakorlat volt az elkülönülés, mivel a szövetség nem személyeket, hanem szervezőtestületeket és csapatokat igazolt, az iskolai „keresztény” csapatokba nem szívesen támogatták zsidó diák felvételét.

Az Országos Intézőbizottsági (OIB) gyűléseken rendszerint előkerült a zsidó csapatok kérdése. Az 1921. szeptember 22-i ülésen a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) rendelkezései szerint új közgyűlés megtartását szavazták meg az elnökségi tagok. A felmerülő vitapontok között szerepelt a zsidó cserkészek helyzete is. Gabona István az 1920. évi XXV. – numerus clausus – törvényekhez hasonlóan a következő korlátozó javaslatot tette: „A jelenlegi »ellenőrzés alatti« csapatok helyzete nem megoldott. A zsidó ellenőrzött csapatokat kizárni így nem lehet, az „ellenőrzés alatti” fogalma megszűnik. De miután a cserkészlet nevelés, nevelni pedig csak egységes valláserkölcsi és világnézeti alapon lehet, szükséges tehát hogy egyforma azaz csak zsidó vagy csak keresztény csapatok legyenek. Más valláserkölcsi alapú a csapatban legföljebb 5% lehet. A zsidó csapatokat el kell ismernünk de így fiainkat megóvjuk.”¹⁵ A jelentést az OIB megnyugvással tudomásul vette, azonban a következő ülésen, október 28-án, a zsidó csapatok kérdéséről a Kadimah beadványát tárgyalták, és mérsékeltbb állásfoglalást tettek: „Hosszú vita után végre is elfogadja az I.B. Witz [Béla] elnök úrnak az ajánlatát, mely szerint a zsidó csapatokat is bevesszük a Szövetség kebelébe, csakhogy csak a legszigorúbb ellenőrzés után lesznek leigazolhatók, midőn meggyőződünk róla, hogy ők is csak magyar cserkész[ek] [kiemelés az eredetiben – V.K.] akarnak lenni.”¹⁶ Ezután

klubnak minősíti, nem javasolja az igazolásukat, inkább csatlakozzanak már meglévő cserkészcsapathoz.

¹⁵ Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/128./PF/1921/1-5. OIB gyűlés jegyzőkönyve, 1921.09.22.

¹⁶ Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/128./PF/1921/1-5. OIB gyűlés jegyzőkönyve, 1921.10.28.

a csapatok igazolása a megbízott ellenőrző tisztektől vált függővé, az alapszabálymódosításba nem került korlátozó paragrafus.

A napilapokat vagy akár a Nemzetgyűlési Naplókat szemlélve gazdagon találunk példákat a gyakorlatban megvalósuló zsidóellenes megnyilatkozásokra, korlátozásokra. Az illegalitásban működő (értsd: a Szövetség által nem igazolt) cionista Kadimah cserkészcsapat 1924-ben táborozásra készült. A fiúk Devecserre indultak burkalapban, cserkészegyenruhában, amelyek viselésére belügyminiszteri rendelet¹⁷ értelmében csakis fogadalmat tett és érvényes igazolvánnyal rendelkező cserkészek voltak jogosultak. A sajtó szerint a szövetség egyik vezetője értesült a csapat terveiről, és egy rendész társaságában megjelent a pályaudvaron utazásuk időpontjában, ott levetette a cserkészkalapokat, és megtiltotta azok viselését. Amikor a csapat megérkezett Devecserre, kiderült, hogy a közigazgatási hatóságok ellehetetlenítették a táborozásukat, ugyanis nem adták meg a szükséges engedélyeket. A falu lakosai együttérzést tanúsítva biztosították a fiatalok elhelyezését, a cserkészek magánházaknál éjszakázhattak és napközben kirándulhattak.¹⁸ Ugyanebben az évben Kéthly Anna szólalt fel a Nemzetgyűlésben a Cserkészszövetség zsidóellenes gyakorlatáról: „A sportoláshoz a vallásnak abszolúte semmi köze nincs, bár, úgy látszik, ezt csak mi valljuk, mert pl. a Magyar Cserkészszövetség, amelynek a rendelet értelmében szintén igen nagy szerepe van az ifjúsági sportolásnál, nem ezen a véleményen van. [...] A Munkások Gyermekbarát Egyesülete ehhez a Magyar Cserkészszövetséghez fordult azzal a kéréssel, hogy ismerjék el a munkásgyerekek cserkészcsapatait. Erre a Magyar Cserkészszövetségtől azt a választ kaptuk, hogy a csapatainkat elismerik, de csak azzal a feltétellel, ha a Gyermekbarát Egyesület igazolja, hogy a zsidó vallású és keresztény vallású gyermekeket külön csapatokba fogja szervezni.”¹⁹ 1926-ban a Pesti Izraelita Hitközség választmányának ülésén is több felszólaló adott hangot ismét annak, hogy a zsidó gyermekeket nem veszik fel a fővárosi

¹⁷ 72.390/1922. B. M. rendelet – Az egyesületi jelvények használata és védelme.

¹⁸ Egy cserkésztábornok és néhány kisdíák. *Világ*, 1924.07.27. 4. és A magyar cserkészletben dühöng a fajvédelem. *Új Kelet*, 1924.08.04. 5.

¹⁹ Kéthly Anna felszólalása. Nemzetgyűlési napló, 1922. XXI. kötet, 1924. február 21. 134., de az 1920-as években több alkalommal is előkerült a zsidó cserkészek elkülönítése pl.: Dr. Elek Mór felszólalása. 1922.10.30. *Fővárosi Közlöny*, 1922/48. 2468.

iskolák cserkészcsapataiba, vagy külön csapatokba különítik el őket.²⁰ Ezek a felszólalások és újságcikkek a de facto zsidóellenes gyakorlatot mutatják meg. A hivatalos állásfoglalásra még néhány évet várni kellett.

„Jellemet nevelni csak valláserkölcsi alapon lehet”

Folyamatosan ingadozott az elnöki kar, taktikázott, hogy a zsidó cserkészcsapatokkal együtt, vagy nélkülük jobb a szövetség helyzete. 1924-ben, félve attól, hogy a zsidó cserkészek külön szövetséget hoznak létre, a vezetőség ismételten a zsidó cserkészek igazolása mellett döntött. Az Országos Intéző Bizottság október 15-ei ülésén Witz Béla²¹ bejelentette, hogy az elnökség megtárgyalta a zsidó csapatok ügyét. „A zsidó csapatok igazolásának kérdésében úgy határozott hogy a zsidó csapatokat abban az esetben, ha ellenük semmi kifogás nincs, igazolja, mert ellenkező esetben joguk lenne külön Szövetségbe tömörülni. Ezt pedig nem tartja kívánatosnak külföldi kapcsolatok megszerzését számításba véve, mert nem kívánatos, hogy a külföld hazánkat rajtuk keresztül ismerje meg. A zsidó csapatok száma elenyészően csekély az igazolt csapatok viszonylatában.”²²

A fordulat 1925-től datálható, ekkor kezdődött a zsidóellenes korlátozások kidolgozása. A szövetség az évi határozatában szerepel, hogy a továbbiakban is igazol zsidó csapatokat, azonban nyomatékositani akarja a világnézetileg vegyes csapatokra vonatkozó rendelkezéseket.²³ Ennek hatására a ténylegesen írásba adott első zsidóellenes korlátozást 1926-ban szavazta meg az elnökség, az Alapszabályok 7§. 10. pontjaként: „A csapatszervezésnél irányadó elv, hogy mivel a cserkészmunka elsősorban jellemnevelő munka és mivel jellemet nevelni csak hitvallásos alapon lehet: a csapatok csak azonos világnézetű vezetőkkel és tagokkal alakulhatnak és

²⁰ A zsidó cserkészek elintézetlen ügye. *Egyenlőség*, 1926. június 26. 5.

²¹ Az MCSSZ országos elnöke 1922–1932 között.

²² Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/5./1924/I. Jegyzőkönyvkivonat, 1924.10.15.

²³ Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/131./1925./22. OIB gyűlés jegyzőkönyve, 1925.01.14.

működhetnek.”²⁴ Az 1926-ban megszavazott módosításokat két évvel később, 1928-ban jelentették meg.²⁵

Elkezdődött tehát a zsidó diákok legitimált szegregálása. Az Európában és a magyar társadalomban is egyre erősödő antiszemitizmus az 1930-as években a szövetség életében is változásokat hozott, 1930 és 1941 között több Alapszabálymódosítás révén, folyamatosan ellehetetlenítették, majd kizárták a zsidó cserkészeket a szövetségből. 1933-ig, a Gödöllőn megrendezett IV. Világjamboree egyfajta gátként szolgált a radikálisabb hangok visszaszorítására. Teleki Pál távol tartotta a rendezvénytől az olasz balillákat és a Hitlerjugend tagjait, hivatalosan nem vehettek részt a találkozón. A vezetőség kiváló nemzeti propagandát látott az eseményben, külön „illemszabályzatot” bocsátottak ki a cserkészek felé – hogyan viselkedjenek a külföldi cserkészekkel, milyen beszédtemákban szólaljanak fel stb. – annak érdekében, hogy a szövetségről és magáról az országról jó képet mutathassanak.²⁶ Az eseményen a zsidó cserkészek nagy számban képviseltették magukat.

A törést az 1936-os Alapszabálymódosítás jelentette, amelynek előkészítése – mivel a „magyar cserkészet kinőtt a gyerekcipőből”²⁷ – már 1928-ban elkezdődött,²⁸ de az egyre fokozódó bel- és külpolitikai nyomás miatt a döntéshozók 1934-től egyre határozottabban szorgalmazták. Példaként szolgál a 940. Petőfi cserkészcsapat 1935-ben kelt kiscserkész csapatának igazolási kérelme és a hozzá tartozó levelezés. A beadványt megvizsgálva „Bizalmas!” „Sürgős!” jelzéssel

²⁴ Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/10./1926./I. A Magyar Cserkészszövetség Alapszabályai. 1926.

²⁵ *A Magyar Cserkészszövetség Alapszabályai*. Budapest: Magyar Cserkészszövetség, 1928.

²⁶ Gergely, 1989.

²⁷ Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/59./1. Alapszabálymódosítást szorgalmazó levél, 1935.12.1. aláírás nélkül, később A Magyar Cserkészszövetség alapszabályainak módosított szövegtervezete fedlapján található ugyanaz a szöveg.

²⁸ 1928-as Alapszabály módosítási javaslat, amely már az 1936-os módosítás alapja lehet, mivel a vallási alapú elkülönítést szorgalmazza: „A hitvallásos alapon működő szervezőtestületek csapatai csak azonos vallású tagokat és vezetőket vehetnek fel.” Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/15./1928./I./1. Alapszabályzat: „Jelen összeállítás a Magyar Cserkészszövetség alapszabály módosításával kapcsolatban beérkezett hozzászólásoknak a jelenleg érvényben lévő alapszabályok szövegével való szembeállítására”, 1928.

Éry Emil²⁹ írt a csapat parancsnokságának figyelmeztető levelet, amelyben kitért a csapat vallási összetételére: „csatolt névsorból megállapítottuk, hogy az első szervezésben résztvevő 35 jelölt közül húsz protestáns, míg a többiek közül 5 r. kath. és 10 /!/ izraelita. [kiemelés az eredetiben – V.K.] Legyen szabad evvel kapcsolatban felhívunk a t. Parancsnokság figyelmét az alapszabályunk ama pontjára, amely előírja, hogy egy csapaton belül csak »azonos világnézetű« cserkészek működhetnek. [...] fel kell, hogy hívjuk erre a t. Parancsnokság figyelmét, kérve annak szives orvoslását. Ennek módja – mivel nem iskolai csapatról van szó –, hogy a zsidó vallású fiúkat ez iskola év végén törli a Parancsnokság, míg a kath. vallású fiúknál, annak kiemelésével, hogy a csapat felekezeti csapat, külön szülői beleegyezést kér”.³⁰ Válaszlevélben a csapat részéről megbízott kiscserkészcsoport vezető biztosította az OIB-t, hogy „a jelenleg csapatban lévő izraelita vallású kiscserkészek az 1935 év szeptember havában meginduló kiképzési évben nem lesznek felvéve a csapatba /semmilyen minőségben/”.³¹

1936-ban az Alapszabály 1928-ban kiadott „világnézeti” pontját módosították az Alapszabályok 8.§ 7. pontjára: „a csapatszervezésnél irányadó elv, hogy mivel a cserkészmunka elsősorban jellemnevelő munka és mivel jellemet nevelni csak valláserkölcsösi alapon lehet: a csapatok csak azonos világnézetű vezetőkkel és tagokkal alakulhatnak és működhetnek. Egyházi és egyházi jellegű csapatokban csak azonos vallású vezetők és cserkészek működhetnek. Mindettől a szabálytól való eltérésre oly helyeken, ahol különböző világnézetű csapatok alakítása nehézségekbe ütközik, igen kivételesen az O.I.B. adhat engedélyt.”³² A szövetség vezetősége 1937-ben a VKM-et kérte, hogy segítsen betartatni az Alapszabályban bekövetkezett módosítást, mivel az iskolaigazgatók felsőbb utasítás nélkül nem hajlandóak azt végrehajtani.³³ A vezetőség egyre jobban törekedett az egység megalkotására, de a belső széthúzás mindinkább érvényesült, a

²⁹ Éry Emil (1893–1976) ekkor országos kiscserkészvezető tisztt.

³⁰ Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/59./II./20. Éry Emil levele a 940. Petőfi cserkészcsapat parancsnokságának, 1935.06.08.

³¹ Uo.

³² Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/64./1936./I. Alapszabálymódosítás tervezete, 1936.

³³ Gergely Ferenc: A Magyar Cserkész Szövetség „zsidótlánítása”. In: *Évkönyv 1985–1991*. Budapest: Országos Rabbiképző Intézet, 1991. 62–77.

szövetség egyre kevésbé volt alkalmas a mozgalom képviselésére.³⁴ Az új 8.§ 7. pontjának érvényesítése még 1939-ben is ellenállásba ütközött, a csapatok autonómiáját bizonyítja, hogy mindig volt egy parancsnok, egy iskolaigazgató, aki nem engedte diszkriminálni a zsidó ifjúságot. A Szövetség válaszként kizárással fenyegette azokat, akik segítik a zsidó cserkészeket és nem tartják be az új szabályt.³⁵

Az MCSSZ politikamentességét tagadja, hogy folyamatosan felsőbb véleményre vagy segítségre vártak, ha állást kellett foglalniuk zsidó csapataik ügyében. Túlbecsülték Teleki Pál tekintélyét és politikai erejét, viszonylagos tájékozatlanságuk miatt nem tudták, hogyan reagáljanak az egyre inkább teret foglaló szélsőjobboldali csoportosulások tevékenységére, amelyek egyre több fiatal tagjukat szólították meg. A cserkészlet alapelve az egyenlőség, a mozgalom nyitott mindenki számára származástól, nemtől, társadalmi és vagyoni helyzettől, valamint felekezettől függetlenül, nemzetközi kapcsolatrendszere angolszász és skandináv irányba nyitott, azonban a magyar cserkészek új utakat kerestek, szimpatizáltak az – 1933-ban még megtagadott – olasz balillákkal és a hitleri Németország ifjúsági szervezetével. De elmondható, hogy ekkor még a baden-powellii alapelveket nem adták fel teljesen, amint ezt egy OIB jegyzőkönyv is mutatja: Dr. Papp Antal³⁶ 1937-ben „külföldi útja alkalmával alkalmat keresett arra, hogy a Hitler Jugendek táboraikat és otthonait megtekintse. Ennek során arra a megállapításra jut[ott] hogy ha szellemben nem is, de a tábori munkák tekintetében igen sok cserkészvonalatkozást tapasztalt. Az az [ér]zése hogy később ők is vissza fognak térni a cserkészszalagra.”³⁷

„Idegen szellem van még mindig a magyar cserkészmozgalomban”

Az első zsidótörvény, az 1938. évi XV. törvénycikk – amely „a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb

³⁴ Gergely, 1989.

³⁵ Gergely, 1991.

³⁶ Dr. Papp Antal (1875–1948) 1932 és 1942 között a Magyar Cserkészszövetség országos elnöke, később Országos Intéző Bizottsági tag.

³⁷ Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/137./1937./9. OIB Jegyzőkönyv, 1937.09.22.

biztosításáról” címet viselte –, majd 1939-ben „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” született IV. törvénycikk hatására a cserkészek között nyíltabbá vált az antiszemitizmus. Személyközi viszonylatban mindenképpen,³⁸ a szövetség azonban ismételten vonakodott egyértelműen állást foglalni. Javarészt azért, mert ismételten féltette a nemzetközi kapcsolatait. Ugyanis a már 1924-ben felmerült félelem – mely szerint a zsidó csapatok egy külön szövetséget hoznak létre – 1935 után ismét teret nyert magának. 1934-ben elkészült a cserkészpróbákban szereplő vallási ismeretek összeállítása, amely Vidor Pál³⁹ nevéhez kötődik. „Kidolgozott [...] egy tervezetet, amelyhez az összes zsidó cserkészcsapat hozzájárult és azt a M. Cs. Sz. Országos Vezetőtiszti Testülete elé terjesztette, kérve, hogy a katolikus és protestáns cserkészek vallási útmutatásai mellett vegyék föl azt is a Kiképzési Szabályzatba, valamint a Temesi Győző-féle Cserkészkönyvbe. E szerint a tervezet szerint, amelyet a központ éppen az utolsó napokban szabályzattá tett és kiadott, folyik csapatunkban a vallási kiképzés...”⁴⁰ A zsidó hagyományok és a cserkészlet összekapcsolása elkezdődött, a zsidóellenes légkör hatására megalapították a Zsidó Cserkészek Országos Nagybizottságát, amely 1935-ben már kb. 800 zsidó cserkész tagról (táborozás szervezése, vezetők közötti kapcsolatfelvétel segítése) ad tájékoztatást. Az MCSSZ az 1936-os alapszabálmódosítás után, hogy elnyomja a zsidó önállósulás lehetőségét az Angliába készülõ zsidó cserkészvezetõktõl és csapatoktól megvonta a kiutazási engedélyüket, nehogy nemzetközi kapcsolataikat erősíthessék. Az Öregcserkész Club vezetõsége úgy határozott, hogy zsidók nem lehetnek a tagjai között. A kizárt tagok a Pesti Izraelita Hitközségtõl

³⁸ Ebbõl az idõszakból néhány levél és jelentés, amelyekben a fokozódó antiszemitizmus kap hangsúlyt: Gergely Ferenc: „A cserkészszövetség egyéni tagja csak krisztusi világnézetû magyar állampolgár lehet.” *Levelek, dokumentumok 1937–1944. Ifjúsági Szemle*, 1984/4. 85–103.

³⁹ Dr. Vidor Pál (1909–1945) rabbi, a Gödöllõi jamboree izraelita táborigazgatója.

⁴⁰ *Tíz év a lilomos lobogó alatt (A Budai Izraelita Hitközség „Vörösmarty” cserkészcsapatának története) 1924–1934.* Budapest: Fáklya, 1934. 40.

A Temesi féle Cserkészkönyv utolsó, 1935-ös kiadásába végül nem került bele a zsidó cserkészeknek szóló rész, a protestáns és a katolikus felekezeti diákokhoz szóló helyes magatartás című fejezet, amely csak az 1930-as évek kiadásában szerepel. Végül Dr. Vidor Pál szerzői kiadásban jelentette meg a zsidó cserkészeknek szóló könyvet: Vidor Pál: *A zsidó cserkész első próbája.* Budapest: Szerzői kiadás, 1938.

kértek, és kaptak engedélyt új csapat alakítására, amit azonnal megtámadtak a szövetségben. Az 1939. december 9-én tartott ülésén az Országos Intézőbizottság állásfoglalása a zsidó cserkészekkel kapcsolatban az előzményekhez és a felfokozott zsidóellenes hangulathoz képest már-már visszafogottnak mondható. A kizárás helyett ismét a szegregáció és az elsorvasztás kapott hangsúlyt:

1) „Az alapszabályok 7.§-ának végrehajtásaként megállapítja, hogy a jövőben zsidó cserkész és vezető csak kimondottan zsidó csapatban működhet;

2) a meglévő kimondottan zsidó csapatokat fenntartja, de újabb zsidó csapatot nem igazol;

3) a már meglévő zsidó csapatokhoz kellő előfeltételek mellett szükség szerint új vezetők is igazolhatók; zsidó vezetők részére külön kiképző tanfolyamok (táborok) engedélyezhetők, melyet az Orsz. Vezetőtiszti Testület szervez meg és ellenőriz.”⁴¹

1939-ben nem létezett egységes szövetségi állásfoglalás, s különbségek voltak a véleménycsoportok között. Azonban 1940 augusztusában és szeptemberében a csoportosulások az ellentétek felszámolásán dolgoztak, és egységbe kovácsolódtak annak érdekében, hogy újabb alapszabálmódosító javaslatokat tárgyalhassanak meg a zsidókérdés megoldására, amelyet újabb feladatként egy augusztusi levélben a VKM határozott meg számukra.⁴²

Radikális és kevésbé radikális javaslatok is érkeztek a zsidó cserkészek ügyének tisztázására. Még az OIB gyűlése előtt, 1940 szeptemberében országosan értesítették a cserkészcsapatokat: „A magyar cserkészzet mai helyzete a zsidó cserkészzet végleges rendezését követeli tőlünk. Addig is, amíg az OIB e kérdésben dönt a kerületek elnökei utasítsák a zsidócsapatokat, hogy a munkaév kezdetén ujoncokat már ne vegyenek fel. Új igazolványokat már ne állítsanak ki.”⁴³

Az 1940. szeptember 25-i OIB gyűlésen, Dr. Papp Antal felszólalása eloszlatta a reményeket és a kétségeket a zsidó csapatok

⁴¹ Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/88./I./10. Zöld körlevél. 1940/5. 48.

⁴² Gergely, 1989.

⁴³ Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma, 1940. Országos értesítés a zsidó cserkészzet végleges rendezéséről. 1940.09.13.

helyzetével kapcsolatban. Az önmagát politikamentesként definiáló ifjúsági mozgalom vezetőségi tagja Hitler és Mussolini határozott fellépését élte, felhívta hallgatósága figyelmét, hogy a magyar cserkésznek is fel kell készülnie a világ új berendezkedésére. Végül, ha burkoltan is, de kimondta, hogy elérkezett az idő, amikor soraikból kizárhatják a zsidó cserkészeket:

„Legutóbbi ülésünk óta ismét hatalmasat lendült a történelmi igazságszolgáltatás kereke. Mondjunk itt őszinte hálás köszönetet a kormánynak, vitéz hadseregünknek. De nem szabad megfélemlenünk egy percre sem a tengelyhatalmak megértő támogatásáról. A két hatalmas államvezér Hitler kancellár és Führer, valamint Mussolini a Duce ellentmondást nem tűrő határozott fellépésének köszönhetjük egyedül, azt, hogy a most már harmadik esetben keresztülvitt országgyarapodást olyan gyorsan és lényegesebb nehézségek nélkül sikerült megvalósítani. Nincs halandó ember, aki meg tudná ítélni azt, hogy hol fog végzõdni a [...] háborúskodás és miként fog végeredményében kialakulni a világ új berendezkedése. Bármennyire is politikamentes a cserkészélet, nekünk sem lehet közömbösen nézni a körülöttünk folyó eseményeket... Európa most vajudó átrendezése mennyiben érintheti a cserkészmozgalmunk vezetését? Számot kel[1] vetnünk magunkkal, hogy milyen korszerű intézkedésekre volna szükségünk abból a célból, hogy a várható változások készületlenül ne találjanak. [...] Cserkészletünknek fennállása óta mindig az volt a törekvése, hogy mozgalmunkat kifejezetten kereszténnyé tegye. Az egyesületi jog egyes rendelkezéseinek a hivatalos magyarázata és az így kialakult joggyakorlat akadályozott minket abban, hogy ezt a szándékunkat a legutóbbi alapszabály módosításnál sem tudtuk eléggé pregnánsan kifejezésre juttatni. De ennek a törekvésnek a szolgálatát célozták már akkor is mindazok a rendelkezések, amelyek a csapatok világnézeti összeállítására vonatkozólag a szabályzatokba belekerültek. Azóta a helyzet nagyot változott és ma – mi úgy érezzük –, elérkezett az ideje annak, hogy a kérdést az illetékes cserkészszervek előtt újra felvessük. Ma már nincsen külső akadálya annak, hogy a cserkészlet autonóm akarata korlátozás nélkül megnyilatkozzék...”⁴⁴

⁴⁴ Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/138./PF/1940./3. Dr. Papp Antal felszólalása, 1940.

Az Alapszabálymódosítás előkészítésére kiküldött bizottság 1940. október 3-án tartott ülésén a tagok meghatározták a rendkívüli közgyűlés feladatait: a magyar cserkészetet tisztán keresztényi alapra kell helyezni, azaz „ki kell rekeszteni tehát a mozgalomból a zsidókat,”⁴⁵ valamint meg kell szüntetni a magyar cserkészet nemzetközi jellegét, ezért a cserkész egyenruha megváltoztatására, és a 4. cserkésztvény módosítására van szükség.

A Táborkereszt november 5-i számában Szívós Donát⁴⁶ zsidóellenes kirohanásával igyekszik legitimálni a Cserkészszövetség módosítási javaslatait, mintegy mítoszt teremtve a magyar cserkészetnek, visszatérve az 1919-es ellenjelszavakhoz – humanizmus, szabadkőműves (az utóbbi Éry Emil⁴⁷ Alapszabálymódosító indoklásában is szerepelt a 4. cserkésztvény megváltoztatásával kapcsolatban: „A mai szöveg így egyesek szerint nagyon szabadkőműves ízű. Mi mindig csak krisztusinak, kereszténynek értelmeztük.”⁴⁸) –, s ezek ellenében határozza meg keresztény mivoltát: „Sok világnézeti handle árulja ezt a lelki ószeres árút, de legtöbbször nem ért rajta mást, mint irányt, célt, állásfoglalást bizonyos dolgokkal kapcsolatban. [...] A magyar cserkészmozgalom világnézete – születése első pillanatától kezdve – krisztusi életlen alapuló honvédő magyarság. [...] A magyar cserkészet keresztény volt akkor is, mikor azt suttogták, hogy a világcserkészlet szabadkőműves humanizmuson alapszik.”⁴⁹

A Képviselőház 1940. november 13-án tartott ülésén Palló Imre nyílt képviselő intézett interpellációt a miniszterelnökhöz *Interpelláció a m. kir. miniszterelnök úrhoz az angol mintájú magyarországi cserkészlet zsidó vonatkozásai tárgyában* címmel, amelyben hangsúlyozta, hogy a magyar cserkészetnek nemzettestvéri és katonai szellemre van szüksége, a zsidó és az angol elemektől mentesen: „Elismerem, hogy a magyar cserkészmozgalomban nagy

⁴⁵ Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/88./I./1. Alapszabály módosítás előkészítő ülésének jegyzőkönyve, 1940.

⁴⁶ Szívós Donát (1898–1973) bencés szerzetes, gimnáziumi tanár. 1938-tól a Magyar Cserkészszövetség I. Budapesti Cserkészkerületének társelnöke.

⁴⁷ Éry Emil (1893–1976) 1940-ben a Magyar Cserkészszövetség ügyvezető elnöke.

⁴⁸ Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/88./I./1. Alapszabály módosítás indoklása, 1940.

⁴⁹ Szívós Donát: Kell-e új világnézet a cserkészetben? *Táborkereszt*, 1940/22. 5.

érték van, de viszont el kell ismernünk azt is, hogy az egész cserkészmozgalom a maga alapításával és a világ főcserkésze által sokszor hangoztatott international Brotherhood, nemzetközi testvériség szellemmel a pacifizmussal, a jó polgári gondolattal született meg. Az ilyen szellemű cserkészetre nincs szükség. A magyar ifjúságnak nem ilyen szellemre van szüksége, hanem a nemzettestvéri szellemre és a magyar katonai szellemre. Hogy mennyire idegen szellem van még mindig a magyar cserkészmozgalomban, annak bizonyosságául álljon itt a cserkésztörvény 4. parancsa: »A cserkész minden cserkészt testvérenek tekint.« Kikérem a magyar cserkészfjúság nevében, hogy neki a zsidó és az angol cserkész testvére legyen.»⁵⁰ A fokozódó gyűlöletet és taktikai helyezkedést mutatja, hogy több cserkészvezetőt – mint például Sík Sándor paptanárt – zsidó származására utalva akart ellehetetleníteni. A felszólalásában Teleki Pált is támadta, mint aki már a jamboree idején is zsidó és angol befolyás alatt állt, és kettéosztotta a magyar tábor.

1940. december 15-én a rendkívüli közgyűlésen Dr. Papp Antal megnyitója után Éry Emil országos ügyvezető elnök felszólalásában felolvasta Hóman Bálint kultuszminiszter levelét, amely az utolsó lökést adta a szövetségnek a zsidó csapatok kizárására: „Mint a magyar ifjúság nemzetnevelésének intézője, kötelességemnek tartom felhívni a Cserkészsövetség figyelmét a zsidókérdés megoldására is, amely kérdés megoldásánál azt tartanám helyesnek, ha újabb zsidó cserkészcsapatok szervezéséhez az engedélyt nem adatnék meg. Kivánatosnak tartanám továbbá azt, hogy olyan rendelkezés adassék ki a Magyar Cserkészsövetség vezetősége részéről, mely szerint a már meglévő zsidó cserkészcsapatokba semmiféle újabb felvétel nem legyen eszközölhető. Ez tenné lehetővé azt, hogy ezek a cserkészcsapatok elsorvadjanak és a magyar cserkészet teljesen zsidómentes legyen.»⁵¹ Majd saját gondolataival folytatja: „Minthogy a cserkészet törekvéseit szándékozott a miniszter ur alátámasztani, mi köszönettel vettük az ő kérését és mi tulajdonképpen a javaslatban tul mentünk ezen, mert mi a javaslat megalkotásánál olyan szöveget

⁵⁰ Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/88./I./12. Képviselőház ülésének jegyzőkönyvének kivonata, 1940.

⁵¹ Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/88./I./9. Rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyve, 1940.12.15.

vettünk, hogy ne csupán megvárjuk a kihalását, annak a 13 csapatnak és annak a 2000 zsidó cserkésznek, hanem úgy módosítjuk az alapszabályokat, hogy már most végleg zárjuk ki őket szövetségünkől.”⁵² (Azaz a szövetség nem csak teljesítette Hóman Bálint kérését, és hagyta elsorvadni a csapatokat – ahogy az 1939. december 9-én tartott OIB gyűlésen határoztak –, hanem az azonnali eltávolítás mellett döntöttek.)

Az Alapszabály módosításáról eredetileg titkos szavazást kezdeményeztek – ezt a zsidó cserkészvezetők kérvényezték, bízva abban, hogy a névtelenség homályában melléjük állnak szimpatizánsaik –, azonban ellenjavaslat is érkezett: nincs szükség szavazásra a kérdésben, bízzanak a jelenlevők a bizottság és az elnökség vezetésében, ezzel dokumentálva az MCSSZ egységét. Ezzel szemben szólalt fel Dr. Virágh István, a szavazás elrendelése végett, az egész alapszabálymódosítás kérdésében. A felfokozott hangulatot mutatja, hogy kérése után közbekiabálások zavarták meg a közgyűlést: „Zsidó nem kérhet semmit!” Bíró Lucián felszólalása szerint különbséget kell tenni vitás és nem vitás pontok között, és ezek alapján kell meghatározni a szavazás szükségességét: „Van néhány nem vitás pont, azokat egyszerre akár közfelkiáltással letárgyalhatjuk, a vitás pontokra pedig én is titkos szavazást kérek. Melyek a vitások és nem vitások? A zsidók kizárása nem vitás.”⁵³

A döntés előtt Dr. Sommer László felolvasta a zsidó cserkészek deklarációját. A *Vezetők Könyvéből* idézett, felhívta a közgyűlés figyelmét a cserkész alapértékekre, valamint hogy kizárásuk ezeket milyen szempontból sérti: „»Cserkészt a cserkésszel vallási, nemzeti, társadalmi különbségen keresztül közös eszmény, közös törvény, közös fogadalom köt össze testvéri szeretetben.« Olyan szempontok kívánják tehát a mi kizárásunkat, melyeknek a cserkészzel semmi összefüggésük nincs, ebből a mozgalomnak haszna nem származik. A politika és a cserkészzel szembeni harcából utóbbi szenvedett máris vereséget. 2300 cserkészre vár kiközösítés, kik minden magyar cserkésszel egy úton haladva akarnak a magyar sorsbecsület osztályosai lenni. Egyetlen bűnük, hogy zsidók. Zsidók éppen olyan

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

szilárdan, mint magyarok és nem hajlandók sem nemzeti sem vallási téren renegátok lenni.”⁵⁴

A deklaráció a jelenlevőket nem befolyásolta döntésükben, egyhangúan, szavazás nélkül fogadták el, hogy csak „krisztusi világnézeti” cserkészek lehetnek a jövőben a szövetség tagjai, s arra a kérdésre, hogy ki minősül zsidónak, a választ a későbbiekben kötelezően benyújtandó származási táblázat adta meg, azaz az ekkor már hatályba lépett második zsidótörvény döntött arról, hogy ki tekinthető zsidó származásúnak. Így zárták ki a zsidó cserkészeket a szövetségből.

A 4. pont kérdésében nem született változás, elvetették a módosítási tervet – A cserkész bajtársát testvérének tekinti. –, és maradt az eredeti szöveg: azaz a cserkész minden cserkészt testvérének tekint. Azonban ez a zsidó cserkészeket nem érintette, mivel a szövetség egy része nem hogy testvérnek, de magyarnak sem tekintette, erre mutat rá Dr. Szívós Donát felszólalása: „Vagy maradjon meg a 4. törvény eredeti szövege, vagy specializálódjék a cserkészekre anélkül, hogy nekünk bármiféle kellemetlenséget okozna később ennek a cserkésztörvénynek a megváltoztatása. Az igaz, hogy mi minden magyart kivétel nélkül testvérnek tekintünk, de ezt felesleges kimondani, mert aki magyarnak érzi magát, az minden magyart a testvérének tekint. [...] Viszont nem szabad ebből kizárnunk másokat, akiknek a kizárása esetleg nekünk valamikor kellemetlen lehet. Azaz, miért akarjuk mi most kiemelni azokat, akiket nekünk nem kell kiemelni. Ha a Hitlerjugenddel a testvériséget fenn akarjuk tartani, ebben senki sem akadályoz meg minket. A testvériség több, mint hogy abból bárkit is kizárjunk. Ez a legkrisztusibb gondolat a X. törvényünk között.”⁵⁵ Papp Antal egykori romantikus elgondolása, hogy a Hitlerjugend talál vissza az alapokhoz, a cserkészethez, a visszájára fordult, és a magyar cserkészlet kezdte testvérének tekinteni a német ifjúsági szervezet tagjait. A rendkívüli közgyűlésen meghozott döntések, a magyar jelleg hangsúlyozása, az eltávolodás az eredeti angol mozgalomtól mind a politikai helyezkedést célozta.

A kizárás hatályba lépése előtti időszakban megismerhették a zsidó cserkészek az ellenük irányuló indulatokat a különböző

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

szankciók és a személyüket ért durvaságok által. 1941 novemberében a Belügyminisztérium jóváhagyta a Magyar Cserkészszövetség új alapszabályait, cserkész „csak krisztusi világnézetű” lehetett, így decembertől elkezdődött a zsidó csapatok felszámolása. A vegyes csapatokból a zsidó származású cserkészfiúk kiléptek, a zsidó csapatok feloszlatták magukat.⁵⁶ 1942-től a kizárás után mind a szövetség, mind a zsidó cserkészek életében új szakasz kezdődött. A zsidó csapatok feloszlásuk után illegalitásba vonultak és titkosan működtek, a rendkívüli közgyűlésen felolvasott deklaráció szellemében: „Aki a törvényen túlteszi magát megszűnhetik cserkész lenni, akit a törvény ellenére zárnak ki, változatlanul cserkész marad. Mi tehát nem hagyjuk el soha a cserkészet zászlóját, melyre örökérvényű fogadalmat tettünk. Egyenruha, cserkészliliom és igazolvány nélkül is cserkészek maradunk a magunk egyéni életében.”⁵⁷

Felhasznált irodalom

A magyar cserkészletben dühöng a fajvédelem. *Új Kelet*, 1924.08.04. 5.

A Magyar Cserkészszövetség Alapszabályai. Budapest: Magyar Cserkészszövetség, 1928.

A zsidó cserkészek elintézetlen ügye. *Egyenlőség*, 1926. június 26. 5.

Az antiszemita cserkészkönyvet gróf Khuen-Héderváry főcserkész elítéli, de a Cserkészszövetség nem intézkedik ellene. *Esti Kurir*, 1931.11.22. 3.

Bodnár Gábor: *Scouting in Hungary*. Cleveland: Hungarian Scout Association, 1986.

Budapest Főváros Levéltára, HU-BFL X.59. Tauber József cserkész levele a Bécsben tanuló Kápolnai Józsefhez, 1921.02.07.

⁵⁶ Budapest Főváros Levéltára, HU-BFL X.59. Toldi cserkészcsapat feloszlató nyilatkozat, 1941.12.21.

⁵⁷ Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/88./I./9. Rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyve, 1940.12.15.

- Budapest Főváros Levéltára, HU-BFL X.59. Toldi cserkészcsapat felosztató nyilatkozat, 1941.12.21.
- Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/1./1920/2. Dr. Papp Gyula: Jelentés a cserkész munkáról. Budapest: 1920.01.18.
- Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/1./1920/2. Jelentés az alakuló „Darú” cserkészcsapatról, 1920.06.21.
- Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/1./1920/2. Ne tagadjatok meg!... szórólap, 1920.
- Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/10./1926./I. A Magyar Cserkészszövetség Alapszabályai, 1926.
- Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/128./PF/1921/1-5. OIB gyűlés jegyzőkönyve, 1921.09.22.
- Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/131./1925./22. OIB gyűlés jegyzőkönyve, 1925.01.14.
- Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/137./1937./9. OIB Jegyzőkönyv, 1937.09. 22.
- Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/138./PF/1940./3. Dr. Papp Antal felszólalása, 1940.
- Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/15./1928./I./1. Alapszabályzat: „Jelen összeállítás a Magyar Cserkészszövetség alapszabály módosításával kapcsolatban beérkezett hozzászólásoknak a jelenleg érvényben lévő alapszabályok szövegével való szembeállítására”, 1928.
- Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/5./1924/I. Jegyzőkönyvkivonat, 1924.10.15.
- Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/59./1. Alapszabálymódosítást szorgalmazó levél, 1935. 12.01.
- Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/59./II./20. Éry Emil levele a 940. Petőfi cserkészcsapat parancsnokságának, 1935.07.08.
- Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/64./1936./1. Alapszabálymódosítás tervezete, 1936.

- Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/88./I./1. Alapszabály módosítás előkészítő ülésének jegyzőkönyve, 1940.
- Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/88./I./1. Alapszabály módosítás indoklása 1940.
- Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/88./I./10. Zöld körlevél. 1940/5.
- Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/88./I./12. Képviselőház ülésének jegyzőkönyvének kivonata, 1940.
- Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/88./I./9. Rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyve, 1940.12.15.
- Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359/128./PF/1921/1-5. OIB gyűlés jegyzőkönyve, 1921.10.28.
- Dr. Elek Mór felszólalása 1922.10.30. *Fővárosi Közlöny*, 1922/48. 2468.
- Egy cserkésztábornok és néhány kisdíák. *Világ*. 1924.07.27. 4.
- Gergely Ferenc: „A cserkészszövetség egyéni tagja csak krisztusi világnézetű magyar állampolgár lehet.” Levelek, dokumentumok 1937–1944. *Ifjúsági Szemle*, 1984/4. 85–103.
- Gergely Ferenc: A Magyar Cserkész Szövetség „zsidótlantítása”. In: *Évkönyv 1985–1991*. Budapest: Országos Rabbiképző Intézet, 1991. 62–77.
- Gergely Ferenc: *A magyar cserkészet története 1910–1948*. Budapest: Gönczöl Kiadó, 1989.
- Gergely Ferenc: Hogyan lett a Magyar Cserkészszövetségből „mozgalom”? In: Zombori István (szerk.): *Magyar cserkészet – Világcserkészet*. Szeged: Felelős Kiadó: Trogmayer Ottó, 1989. 87–119.
- Kéthly Anna felszólalása. Nemzetgyűlési napló, 1922. XXI. kötet, 1924. február 21. 134.
- Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma, 1940. Országos értesítés a zsidó cserkészet végleges rendezéséről, 1940.09.13.

Szívós Donát: Kell-e új világnézet a cserkészletben? *Táborkereszt*, 1940/22. 5.

Temesi Győző: *Magyarország története cserkészek számára*. Budapest: Magyar Cserkészszövetség, 1928.

Tíz év a liliomos lobogó alatt (A Budai Izraelita Hitközség „Vörösmarty” cserkészcsapatának története) 1924–1934. Budapest: Fáklya, 1934.

Vidor Pál: *A zsidó cserkész első próbája*. Budapest: Szerzői kiadás, 1938.

SZEGEDI BÁLINT –BÁNYAI VIKTÓRIA – VÖRÖS
KATA

ZSIDÓ CSERKÉSZCSAPATOK MAGYARORSZÁGON

KADIMA Csapatok

Település: Budapest; 1919 után Újpest, Kőbánya, Miskolc

Alapítás: 1913; feloszlás: 1925/6

Szervezőtestület: Hasmonea Zsidó Ifjak Köre; 1924-től Pesti

Izraelita Hitközség

Vezetők: 1913-ban: dr. Dömény Lajos, dr. Kahan Niszon, dr. Perl

Ödön; Lukács Leó

Periodikák: *Zsidó Szemle– A cserkész* című melléklete(1913)

Fáklya: Cserkész-újság (1914), *Kadima Cserkész* (1923)

252. sz. KISS JÓZSEF Cserkészcsapat

Település: Budapest

Alapítás: 1921

Szövetségi igazolás: 1923. november

Bázisintézmény: Pesti Izraelita Hitközség Polgári Fiúiskola
(Wesselényi u. 44.)

Vezető: Billes Ármin

Csapatlap: *Légy résen!*(1923–38)

297. sz. DÁNIEL Cserkészcsapat / báró EÖTVÖS JÓZSEF Cserkészcsapat

Település: Budapest

Alapítás: 1921

Szövetségi igazolás: 1923 dec. / 1924. október

Bázisintézmény: Pesti Izraelita Hitközség Fiúgimnáziuma (Szt.
Domokos u.)

Vezetők: Polgár Géza, Weisz Árpád

Csapatlapok: *Tábortűz* (1929–1940), *Eötvös Híradó* (1947)

310. sz. JÓKAI MÓR Cserkészcsapat

Település: Budapest

150 SZEGEDI BÁLINT –BÁNYAI VIKTÓRIA –
VÖRÖS KATA

Alapítás: 1922 (a 191. sz. Toldi Miklós Cserkészcsapat III. rajaként)

Szövetségi igazolás: 1925. január

Bázisintézmény: MIKÉFE (Magyar Izraelita Kézmű- és

Földművelési Egyesület)

Vezető: Ledner László

Csapatlapok: *Fiúk Lapja* (1926–27)

311. sz. VÖRÖSMARTY Cserkészcsapat

Település: Budapest

Alapítás: 1921 tavasz

Szövetségi igazolás: 1925. március

Szervezőtestület: Budai Zsidó Hitközség (Öntőház u. / Frankel Leo u.); 1945 után: Szakszervezeti Tanács

Vezetők: Diamant Artúr, Haas Lajos; Szabolcsi Miklós

Csapatlapok, kiadványok: *Rajhíradó* (1930), *Fáklya* (1930–1938)

Tíz év a lilimos lobogó alatt. A Budai Izraelita Hitközség

Vörösmarty cserkészcsapatának története, 1924-1934.

(Budapest, 1934)

Bánki György, Gerő Zsolt, szerk.: *A 311. Vörösmarty cserkészcsapat. 1934 – 1948* (Budapest, 2014)

436. sz. ILLÉS PRÓFÉTA Cserkészcsapat

Település: Budapest

Alapítás: a Vörösmarty csapatból vált ki az új zsinagógakörzetben

Szövetségi igazolás: 1936

Szervezőtestület: Budai Zsidó Hitközség (Lágymányosi zsinagóga)

Vezető: Vadas Imre

Csapatlap: *Illés népe* (1938)

446. sz. SALAMON Cserkészcsapat

Település: Budapest

Alapítás: a Kiss József csapat Vida Jenő-rajaként, az árvaházi gyerekek eltérő élethelyzete miatt vált ki

Szövetségi igazolás: 1935. november

Bázisintézmény: Pesti Izraelita Hitközség Fiúárvaháza

Szervezőbizottság elnöke: Vida Sándor

Vezető: Roboz Ottó

479. sz. SZÓGYI LÁSZLÓ Cserkészcsapat

Település: Győr (IV. cserkészkerület)

Alapítás: 1932 tavasz

Szövetségi igazolás: 1933. június

Bázisintézmény: Révai Miklós Főreáliskola, de a szervezőtestület a Győri Izraelita Hitközség

Vezető: Ullmann József neológ hitoktató

Periodika (forrás): *Révai Miklós Főreáliskola Értesítői*

598. sz. báró JÓSIKA MIKLÓS Cserkészcsapat

Település: Szeged (V. cserkészkerület)

Alapítás: 1926, Löw Lipót csapatként

Szövetségi igazolás: 1932. szeptember

Szervezőtestület: Szegedi Zsidó Hitközség

Vezető: Gyárfás Zoltán; Pollák László

Periodika (forrás): *Szegedi Hitközség éves jelentései*

615. sz. ÁMOSZ Cserkészcsapat

Település: Pécs (VI-VII. cserkészkerület)

Alapítás: 1935

Szövetségi igazolás: 1936

Bázisintézmény: Pécsi Izraelita Elemi Népiskola

Parancsnok: Pahmer (Pataki) Miklós, Dénes György

1945 után koedukált csapat

672. sz. BEM Cserkészcsapat (Vidornál Pálnál: 528. számú)

Település: Kaposvár (VI-VII. cserkészkerület)

Alapítás: 1926

Szövetségi igazolás: 1928

Szervezőtestület: Kaposvári Izraelita Hitközség

Vezető: Waldmann Lajos

Kiadvány: *Eleven újság*, 1938

791. sz. DÁVID KIRÁLY Cserkészcsapat

Település: Miskolc (II. cserkészkerület)

Alapítás: 1934

Szövetségi igazolás: 1935. április

Bázisintézmény: Miskolc, Izraelita Polgári fiúiskola

Vezető: Kiss László, Ecker György

883. sz. KADA ELEK Cserkészcsapat

Település: Kecskemét (VIII. cserkészkerület)

Szövetségi igazolás: 1932. november

Szervezőtestület: Kecskeméti Izraelita Hitközség

Vezető: Székely Jenő

921. sz. Dr. VENETIANER LAJOS Cserkészcsapat

Település: Újpest, de a III. raj Rákospalotán működött (I. cserkészkerület)

Alapítás: 1919, a Kadimah csapat folytatása

Szövetségi igazolás: 1927. február

Szervezőtestület: Újpesti Izraelita Hitközség

Vezetők: Grottó Ödön, Reich László; 1933 után Sommer László

Csapatújságok: *Fáklya* (1928), *Iffjúság* (1930–1931)

983. sz. báró EÖTVÖS JÓZSEF Cserkészcsapat

Település: Debrecen (IX. cserkészkerület)

Alapítás: 1930

Szövetségi igazolás: 1931. április

Bázisintézmény: Debreceni Zsidó Reálgymnázium

Vezető: Fenyő Béla, dr. Haász Imre

Periodika: *A Debreceni Zsidó Reálgymnázium értesítője*

NEM IGAZOLT CSAPATOK:

Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület Mikszáth

Kálmán csapata (l. *Egyenlőség*, 1926, június 26. 5. oldal)

Pesti Izraelita Hitközség „Remény” csapata (l. *Egyenlőség*, 1926, június 26. 5. oldal)

Óbudai Zsidó cserkészek (l. *Egyenlőség*, 1927. augusztus 13. 12. oldal.)

Rákospalota Izraelita Hitközség Kiss József csapata – 1926-ban visszautasított kérelem (Gödöllői Cserkész Levéltár és Könyvtár)

Baja – 1927-ben alapulóban lévő csapat (Budapest Főváros Levéltára)

Balassagyarmat – 1934-ben beadott kérelem Boros Mór parancsnok vezetésével (Magyar Zsidó Lexikon már 1929-ben működő csapatként írja le)

Kőszeg Izraelita Iskola –apródcapat az 1930-as évek elején (l.
Gergely 1989, 215)

Egri Izraelita Hitközség csapata – 1932-ben igazolás alatti csapatok
között (Gödöllői Cserkész Levéltár és Könyvtár)

EMIGRÁNS MAGYAR DIASZPÓRA

Az emigráns magyar diaszpórának, azaz a 20. század két nagyobb kivándorlási hullámának eredményeként létrejött nyugati magyar közösségeknek szentelt tematikus blokk megjelentetésének szomorú apropója az, hogy 2019. április 16-án elhunyt Hámos László, a Hungarian Human Rights Foundation (HHRF - Magyar Emberi Jogok Alapítvány) alapító elnöke, a nyugati magyar diaszpóra egyik vezetője és központi alakja. Az általa alapított HHRF 40. fennállásának évfordulója alkalmából 2015-2016-ban kutatási projekt indult a szervezet történetének dokumentálása céljából, melynek eredményeiről az MTA TK Kisebbségkutató Intézet konferenciát is szervezett 2016 decemberében. A kutatás keretében egy közel nyolc órás életútinterjú is készült Hámos Lászlóval. A Regio 2019/2-es számában az ő élete és munkássága előtt szeretnénk tisztelegni az interjú válogatott részleteinek publikálásával.

Blokkunkban a Hámos László életútinterjú mellett olvasható Tímár Norbert tanulmánya a HHRF munkásságához szorosan kapcsolódó Erdélyi Magyar Hírügynökségről. Emellett három interjút is közlünk, amelyek olyan nyugati magyar emigrációs szervezetek vezetőivel készültek, amelyek szellemiségükben, értékrendjükben hasonlatosak a HHRF-hez, még ha mindennapi tevékenységük fókuszát tekintve el is térnek tőle. Ezekben az interjúkban az egyes intézmények jövőképre voltunk kíváncsiak, annál is inkább, mert az elmúlt 10-15 év „új kivándorlóit” új helyzet elé állítják a „régit diaszpóra” szervezeteit. A témával kapcsolatos reflexiók azért is különösen érdekesek számunkra, mert a Kisebbségkutató Intézetben elkezdődött az új magyar diaszpóra kutatása, amelynek eredményeiről következő számunkban közlünk tanulmányokat.

Bárdi Nándor – Kovács Eszter

„... azon vagyok, hogy minél inkább segítsek, ha lehet, másokat abban, hogy ők a saját szerepüket minél jobban tudják ellátni.”

Interjú Hámos Lászlóval, 2016. július 5–6.¹

Bárdi Nándor: Mondhatjuk azt, hogy a szüleid benned és a bátyádban látták a jövőt? Tehát, hogy ha nekik így is alakult a sorsuk, a gyerekekért mindent meg kell tenniük, hogy megfelelő társadalmi pozíciót szerezhessenek.

A szüleim teljes mértékben ezért éltek. Tudtam, hogy azért dolgozzák hülyére magukat, hogy nekünk jobb legyen.² Tehát, hogy nekünk

¹ Az interjú 2016. július 5-én és 6-án készült, és elsősorban az amerikai magyar szocializációt, a második generációs magyarok egy csoportjának politikai habitusát szándékozta feltárni a Hámos László-vezette Hungarian Human Rights történetén keresztül. A nyolcórás beszélgetést két részletben Bárdi Nándor, Stefano Bottoni és Kovács Eszter készítették Budapesten, az MTA TK Kisebbségkutató Intézetében. A 90 oldalas anyagból részleteket közlünk, az interjú teljes szövege a TK Kisebbségkutató Intézetben található. A szöveget gondozta és a jegyzeteket készítette Bárdi Nándor és Kovács Eszter. Mindketten a TK Kisebbségkutató intézet munkatársai. E-mail: bardi.nandor@tk.mta.hu; kovacs.eszter@tk.mta.hu.

² Édesapja Hámos Ottó (Kassa, 1918) felvidéki (Tornaalja) földbirtokos családból származik. Budapesten szerzett jogi diplomát. Harcolt az orosz fronton, majd Horthy Miklós kabinetirodájában dolgozott. A Szálasi-kormányt nem követte, Ausztriába menekült. Az imsti (Tirol) menekülttáborban ismerkedett meg későbbi feleségével Sándor Margittal (Ajton, 1921), aki mezőségi földbirtokos családból származott, és Kolozsvárról menekült, ahol előzőleg a polgármesteri hivatalban dolgozott. Hámos László bátyja, Árpád még a menekülttáborban született 1946-ban; atomfizikus lett, Bécsbe költözött. A szülők előbb Dél-Franciaországba kerültek, ahol mezőgazdasági munkát végeztek, majd Neuilly-sur-Seine-ben, Párizs elővárosában egy arisztokrata családnál inasként és szakácsnőként helyezkedtek el. Itt született Hámos László 1951-ben, és 6 hónapos volt, amikor a

legyen egy jövőnk, és nemcsak nekünk személyesen, hanem, elnézést, hogyha ilyen csöpögős kifejezést mondok, a nemzetnek. Tehát, hogy szolgáljunk, adjunk valamit vissza.

BN: Milyen középiskolába jártál?

A gimnázium úgy történt, hogy ott ahol laktunk, a „high school”-nak az első két éve életveszélyes volt, aminek „junior high school” volt a neve, és az három évig tartott. A következő három lett volna a „senior high school”.³ Ez egy integrált városi iskola volt. Ott az erőszak iszonyatosan veszélyes volt, és megtanultam a legkeményebb verekedős feketékkel a legjobb viszonyban lenni. Közben a felsőbb osztályokhoz tartozó zsidó gyerekekkel is jó volt a kapcsolatom. S kvázi egyfajta közbenjáró szerepet játszottam. A szüleim felismerték, hogy ennél azért többet érek, és egy lelkész barát azt ajánlotta, hogy menjek bennlakó iskolába Észak-Massachusettsbe, ami vallási alapítású, de nagyon toleráns. Az a lényeg, hogy egy ilyen toleranciát oktató közegben éltem négy éven át, Mount Hermonnak hívják, ami csak fiúiskola volt akkor. Ez egy nagyon szigorú „boarding school”, vagy nem tudom, „prep school” a neve angolul, elzárt, gyönyörű helyen a Connecticut folyó partján.⁴ Ott teljes magányba kerültem,

szülőknek sikerült – annak révén, hogy Hámos Ottónak még meg volt a csehszlovák állampolgársága – bevándorlási engedélyt kapniuk az Egyesült Államokba. New York Dél-Bronx negyedében kaptak házmesteri állást, és öt évig éltek itt. Később New Jersey-be költöztek, közben a szülők megtanultak angolul. Az édesapa az Amerikai Magyar Református Életbiztosítási Egyesület munkatársaként is dolgozott, a Columbia Egyetemen könyvtáros diplomát szerzett, és a 20 évig a New York Public Library munkatársa volt, 7 nyelven szakozott. A New York-i magyar református egyház presbitereként, az Amerikai Magyar Könyvtár és Történelmi Társulat könyvtárosaként működött. Hámos Ottóné 12 évig a gyerekek mellett maradt. Gyermekbaba-javító műhelyt működtetett, majd egy textiltervező vállalatnál helyezkedett el. Az Amerikai Erdélyi Szövetség akcióiban aktívan résztvettek. Hámosné az Erdélyi Teastelek szervezésében is szerepet vállalt. A New York-i Magyar Házban zajló események helyszínén főként a dekorációt készítette, melyek általában erdélyi témájú grafikai munkák voltak. Hámos Ottóné életrajza és visszaemlékezései: „Változnak az idők és mi is változunk bennük.” Közzétette: Balogh Julianna. *Hitel*, 2007/9. <http://epa.oszk.hu/01300/01343/00068/pdf/20070925-42120.pdf> (Utolsó letöltés: 2019. szeptember 29.); Hermann Gabriella interjúja Hámos Ottónéval, Budapest, 2010. augusztus 9.; Sisa István: *Órtállás Nyugaton*. Morristown: Vista Books, 2004, 206–207.

³ New Jersey, középiskola

⁴ Bentlakásos iskola, amely egyetemi tanulmányokra készít fel.

olyan gazdag gyerekekkel körülvéve, akik között én egy nagyon különc, nagyon különleges alkat voltam, úgy éreztem legalábbis magamat. Egy csomó dolgot kellett írni. Ha valaha megtanultam gondolkodni, akkor az ott történt, ebben az iskolában. Egyszer a könyvtárba járva kellett egy nagy feladatnak eleget tennem, és akkor került a kezembe James Michener *Bridge of Andau*⁵ című kötete, és abból megnyílt egy világ előttem, abból tudtam meg, hogy mi volt az 56-os forradalom. Erről aztán több dolgot írtam, és így tértem vissza a magam útjához.

BN: Tehát, ez a munka identitáserősítő volt? Az, hogy Te ott magyar vagy, az jelentett valamit?

Annyiban igen, hogy meggyőztem a barátaimat, hogy ők is erről írjanak és irtak is. Az iskola végén, az utolsó szemeszterben legalább hat hét társadalmi munkát kellett vállalnunk, és én a legjobb barátomat rávettem arra, hogy menjünk a New York-i Magyar Ház dohos pincéjébe, és dolgozzuk fel az akkor még összeömlesztett, rongyos újságcikkanyagot, ami 56-ról szólt. Össze is állítottuk nagy albumokba, és ez volt a mi „community service project”-ünk.⁶ Tehát mint magyar volt evidens volt a számomra, másoknak meg tagadhatatlan volt, hogy én egy magyar szabadságharcos vagyok.

Stefano Bottoni: Hogyan született az az ötlet, hogy már 1965-ben hazalátogatatok, miközben nagy volt az ellenérzés a kommunizmussal szemben?

1965-ben az vörös posztóként hatott, hogy a református egyesület kibérelt egy repülőgépet, és elment Bécsbe, ahonnan mindenki egyénileg utazott tovább. Jól emlékszem, hogy ott botladoztak, ahogy jöttek le a repülőről, mindenki hulla részegen szállt le a gépről, mert akkoriban bármennyit lehetett utazáskor inni. Eljutottunk Magyarországra, onnét meg Erdélybe, ahol megnyílt a világ előttem. De a kérdésedre válaszolva, ez egy nagyon-nagyon ellentmondásos dolog volt: a református egyesület vállalta a rizikót a közösség előtt, hogy elmegyünk, de nem azért, mert egyetérténénk a kommunista kormányzattal, hanem azért, mert családi és baráti kötődéseink vannak. S ezt úgy, ahogy, nagyon nehezen s nagyon lassan, de lenyelte a közösség. Olyannyira, hogy aztán később, mikor a 70-es évek elején

⁵ Michener, James A.: *The Bridge at Andau*. New York: Random House, 1957. 270

⁶ közösségi szolgálat / elvárt önkéntes társadalmi munka

jelentkezett három erdélyi író, Sütő András, Kányádi Sándor, Farkas Árpád, hogy ők jönnének látogatóba, akkor először szó se lehetett róla, hogy őket a Magyar Házba beengedjék.⁷ De apám s anyám Csordás Gáborral, a lelkéssel megbeszélték, hogy ott tarthasson előadást ez a három erdélyi író.⁸ Ez aztán úgy, ahogy, de elment. Lévén, hogy apámnak azért volt tekintélye a közösségben és elfogadták. Eleinte nagyon nyögvenyelős volt az egész, de aztán ezek az erdélyi írók egy körutat is tettek Amerikában.

SB: Milyen volt akkor neked Magyarországon, illetve Erdélyben?

Engem Magyarország teljesen hidegen hagyott. Olyan közömbös, szürke, nyomottnak tűnt a légkör és az emberek is. Nekem Erdély egy fantasztikus élményt jelentett, ahol családtól családhoz menve egy teljesen új világ nyílt meg számomra, ami akkoriban a tudatzavaromban egy óriási tisztulást jelentett. Egy új szemléletet fogtam fel abból, amik megjelentek Kányádi, Sütő meg Farkas kötetekben, és ahogy mentünk családról családra, mindenki ugyanarról beszélt. Így tanultam bele egy értékrendbe, kaptam egy többlettudást, ami nagyon gazdagítóan hatott rám. Gyakorlatilag felébresztette bennem a magyar identitást.

BN: Mi volt az, ami megmozgatott? Annak a világnak az archaikussága, emberközelsége?

Ami megmozgatott engem, az az emberek elevensége volt. Tehát az, hogy ők több fajta kötődéssel, öntudattal vagy identitással élnek, és az egyik nemhogy nem zárja ki a másikat, hanem erősítik egymást. Az, hogy Erdélyben magyar lehetsz, vagy Romániában magyar lehetsz, az

⁷ A New York-i Széchenyi István Társaság, a Magyar Katolikus Liga és az Amerikai Magyar Könyvtár és Történelmi Társulat 1963. augusztus 23-án alapították meg az Amerikai Magyar Irodalmi és Oktatási Alapítványt (American Foundation for Hungarian Literature and Education – AFHLE), amely 1966-ban vásárolta meg a Magyar Ház épületét. Lásd: <http://www.hungarianhouse.org/hu/category/rolunk-hu/new-york%c2%adi-magyar-haz/> (Utolsó letöltés: 2019. szeptember 20.)

⁸ Csordás Gábor (1920–1992) 1957. februártól Poughkeepsie, majd a New York-i 2. utcai egyház lelkésze, a Magyar Református Egyesület igazgatója. 1974-től 1991-ig a New York-i egyházmegye esperese. L. <https://silver.drk.hu/hu/content/amerikai-magyar-reform-tus-lelk-szek-let-tja-adatt-ri-rendszerben-1891-2000-0> letöltés: 2019. szeptember 20. Korabeli beszámoló: Erdélyi magyar írók Amerikában. Amerika Hangja, Koréh Ferenc beszél New Yorkból, 1973. június 12. *Háromszék*, 2009. augusztus 8. 9. p.

nem egy szegényítő, nem egy szégyellni való dolog, hanem pont fordítva, egy gazdagító lehetőség.

BN: Akkor ez megerősítésként hatott az amerikai identitásodra?

Rájöttem arra, hogy lehetek én 100%-ig magyar és ugyanakkor 100%-ig amerikai, és ezt én átfordítottam a saját koncepcióimra, tehát rájöttem, hogy Amerika is ezekből áll. Tehát, minél inkább ragaszkodsz a saját közösségedhez, annál inkább vagy Te amerikai, hiszen ott mindenki bevándorló. A kettő nemhogy nem zárja ki egymást, hanem megerősíti. Ez ott tudatosult bennem, és azóta is ennek nyomán járok.

Erdélyben Dukász Anna⁹ körbevitt különböző falusi közösségekben, ahol élt a népművészet. Leginkább azt élveztem, amikor egyszerű családokhoz toppantunk be, és degeszre etettek. De nagyon-nagyon élveztem a beszélgetéseket, ahogy egymással tréfálnak, vagy a témákat, amikről beszéltek. Tehát ez rám óriási hatással volt.

SB: Szabadabbnak tűnt az akkori erdélyi légkör, mint a magyarországi?

Én azt mondanám, hogy elevenebbnek, sokkal parázslóbb volt a beszélgetés. Tehát egy élő világot láttam virágozni.

SB: Az meglepett, hogy mennyire „magyar világ” van?

Nagyon, teljesen meglepett.

SB: A városokban, például Kolozsváron ti csak magyarul beszéltek, és ezzel semmi probléma nem volt?

Nem. Semmi. Ahol ránk szóltak, ha magyarul beszélünk, az inkább Felvidéken történt. Ez akkoriban egy nagyon marginális kérdésnek tűnt nekünk, amerikai magyaroknak, hiszen itt a kommunizmus volt a ledöntendő, a legnagyobb rossz. Ez ellen kellett küzdeni, de igazából nem láttam, hogy nekünk konkrétan milyen kézzelfogható szerepünk lehet ebben.

SB: Mikor szembesültél azzal, hogy itt ebben neked feladatod lehet?

1965 után az akkori feleségemmel még kétszer, 1972-ben és 1974-ben ellátogattunk Erdélybe, és már sokkal mélyebben beleláttam ezeknek a közösségeknek az életébe. Azokkal az írókkal, akiket időközben megismertem, nagyon élvezetes körutakat tettem, például Farkas

⁹ Dukász Anna (1925–2000) színésznő, 1968–1978 között a sepsiszentgyörgyi Állami Magyar Színház igazgatója volt. Ezt követően az Egyesült Államokba disszidáltak.

Árpival.¹⁰ Akkor egy héten át laktunk Sepsimagyaróson¹¹ egy döngölt sárkunyhóban, a feleségem rokonai laktak ott.¹² Se folyóvíz, se villany nem volt a faluban. Kint volt a WC. Háromkor ébresztettek pálinkával, majd mentek az emberek, akik földművelők voltak, hajnaltól reggel 9-ig, mint az örültek dolgoztak a földeken. Majd bejöttek 9-kor és volt egy hatalmas lakoma, csirkét vágtak reggelire. S aztán 10-től még délig tovább dolgoztak a földeken. Nagyon boldogan éltek ezek az emberek. Ez is egy óriási világot nyitott meg számomra: abban az eldugott faluban, rádiótól, áramtól, mindentől elzárva olyan rálátásuk volt a világ dolgaira, ami engem elkápráztatott. De a 70-es évek közepétől jöttek a hírek azoktól az emberektől, akiket onnét is ismertem, hogy egyre súlyosabb nyomás nehezedik a magyarokra.

BN: Philadelphiában, miután ott hagytad az egyetememet,¹³ mit csináltál? Miből éltél?

El akartam dönteni, hogy jogász leszek-e, felvételizzem-e. Jó eredményeim voltak, de fogalmam sem volt, hogy mit csinál egy jogász vagy ügyvéd. Kerestem a tapasztalatokat. Egyszer Teleki Béla bácsi, aki nagyon szigorú ember volt, felhívott a lakásába.¹⁴ S akkor

¹⁰ Farkas Árpád (1944) költő, publicista 1968-tól Sepsiszentgyörgyön él. és a *Megyei Tükör* (1968–1971), majd az *Igaz Szó* munkatársa, *A Hétfő*ben is rendszeresen publikál, a *Forrás* második nemzedékéhez tartozik. Hámosra valószínűleg a *Bővízű patakok mentén* című riportkönyv (Budapest: Kriterion, 1972) lehetett nagy hatással, amelyet Farkas Beke Györggyel, Fodor Sándorral és Kovács Györggyel jegyzett.

¹¹ Románul Măgheruș, Kovászna megyében Uzon község résztelepülése, 12 km-re Sepsiszentgyörgytől.

¹² Sepsimagyaróson született Koréh Ferenc (1909–1997) aki Bukarestben jogot végzett, a *Keleti Újság* és az MTI tudósítója, majd 1940–1944 között a sepsiszentgyörgyi *Székely Nép* szerkesztője volt, 1953-tól pedig az Amerika Hangja rádiócsatorna vezető munkatársként dolgozott három évtizeden át. Az Amerikai Erdélyi Szövetség vezetője, a magyar emigráns sajtó jelentős közírója. Az ő lánya, Koréh Kinga volt Hámos László első felesége.

¹³ A Pennsylvania Egyetem nemzetközi kapcsolatok szakán tanult.

¹⁴ Teleki Béla (1889–1990) erdélyi földbirtokos, politikus. Jogot tanult, majd a két világháború között a zsigóói birtokán gazdálkodott. 1936-tól az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület alelnöke, annak egyik megújítója, 1940–1944 között az EMGE Észak-Erdélyi részének elnöke, ugyanakkor 1941–1944 között az Erdélyi Párt vezetője. 1944-ben a háborúból kilépést szorgalmazó politikusok egyike. Szovjet fogságba került, majd a magyar politikai rendőrség tartóztatja le, de szabadon bocsátják. Budapestről Nyugat-Európába, majd Amerikába távozott,

azt kérdezte, hogy mit akarok csinálni az életemmel. Azt mondtam, hogy épp keresek egy lehetőséget, ahol valami többet tudhatok meg arról, hogy mit jelent az ügyvédi munka. Adott egy nevet, Bátor Péterét és egy telefonszámot. Ez az ügyvéd az egyik legjobb ügyvédi cégnek volt a fő partnere a Wall Street-en. Mikor elmentem hozzá, ott szinte egy új világ nyílt meg előttem. Nagyon szemtelenül rákérdeztem, hogy ő mennyi pénzt keres, hogy csinálja a munkáját, és kik a társai, és miért csinálja ezt az egészet. Másfél órát töltöttem el velem, de csak utólag tudtam meg, hogy ez egy óriási szívesség volt, mindez a Béla bácsi miatt. Bátor Péter a belső zsebéből előhúzott egy fekete könyvet, és lediktálta 30 ügyvédi cég címét és mindegyik céghez egy-egy személyt.¹⁵ Mondta, hogy írjal nekik, és mondd meg, hogy mit akarsz csinálni, és hivatkozz rám. Ez megtörtént, és fantasztikus állásajánlatokat kaptam. A legjobb New Yorki-ügyvédi cégnél kaptam gyakornoki munkát, amit később „legal assistant”-nek¹⁶ neveztek. En aztán ilyen vállalatok közti, főleg monopolelles peres ügyekben voltam segéd, és tanultam ki ezt a szakmát ezen a szűk területen. Három és fél évig dolgoztam ott a Wall Streeten, nagyon jól kerestem, nagyon jól éltem, és közben lakást is tudtam vásárolni New Yorkban.

SB: Ez a 70-es években volt?

Ez a 70-es évek, igen, ez 73-76-ig, amikor is 76-ban nekifogtuk szervezni ezt az első tüntetést. És akkor elhatároztuk, hogy egy apró újsághirdetést elhelyezünk a *New York Times*-ban.

Képtelenségnek tűnt az Amerika legnagyobb keleti szövetségének tekintett Romániával szemben, pláne New York város utcáin, egy tüntetést rendezni. Hogyan? Itt a lényeg, ami szerintem nagyon jellemez bennünket a mai napig, az improvizáció szükségessége volt. Tehát, hogy mindenben teljesen a nullából kell kiindulni és csak improvizálni. Csak az elhatározás visz valamire. S mindenképpen cselekedni kell. Úgyhogy ez az első irodánk tulajdonképpen valóban a lakásomban alakult. A kiindulópont egy nagy jégszekrénynek a felcipelése volt a 4. emeletre, akkor a cipelők velem együtt

ahol egy ingatlanforgalmazó cégnél dolgozott. 1952–1989 között az Amerikai Erdélyi Szövetség alapító elnöke volt. L. Hermann Gabriella: Az Amerikai Erdélyi Szövetség története, 1952–1977. *Magyar Kisebbség*, 2011/3–4. 7–111.

¹⁵ Bátor Péter (1930–1984) ügyvéd, a Harvardon végzett, és a Davis Polk & Wardwell New York-i ügyvédi iroda vezető partnere volt.

¹⁶ A Cravath, Swaine & Moore ügyvédi irodánál dolgozott, asszisztensként.

elhatározták, hogy átmegyünk az utca másik oldalára, és betörjük a román ENSZ-misszió ablakait, mert az történetesen az én utcámban volt.¹⁷ S ebből lett az az elhatározás, egy 76. februári nagyon hideg napon, hogy egy tüntetést fogunk rendezni a román ENSZ-misszió épülete előtt. S hát honnan, s miből? Nem is a pénzről volt szó, hanem hogy hogy fogjuk ezt megszervezni. Eleinte azt terveztük, hogy a március 15-i ünnepség után megkérjük az embereket, hogy jöjjenek át gyalog, ami a 78. utcában lett volna egy Julia Richmond nevű high school termében, és meneteljünk fel a 93. utcába, és ott rendezzünk tüntetést az ENSZ-misszió épülete előtt. De amikor azt láttuk, hogy az nagyobb érdeklődést vált ki, ha külön rendezzük meg, akkor választottuk a május 8-át.¹⁸ Az „iroda” csakis azért jött létre, mert kellett egy címet megadni, és kellett egy szervezet a tüntetési engedély megkéréséhez. Az az én címem volt és az általunk kiöltött név.¹⁹ Amikor a hirdetést fogalmaztuk éjszakákon át az akkori társaimmal, akkor éjjel-nappal gyakorlatilag a lakásunkat adtam oda. Az akkori feleségem²⁰ nagyon gyorsan tudott írógépelni egy IBM's electric-en és ő kinn volt a nappaliban, mi meg a többi helyen, és keményen vitatkoztunk arról, hogy mi legyen a szövegben. Bázsa Csaba, aki azt ajánlotta, hogy elhelyezteti ingyenesen hitelre a reklámot, egy szakembert is ajánlott, akivel átnézetí. Ő átnézte, és ízekre szedte. Azt mondta, hogy ez hasznavehetetlen, mert ha például benne van a szó, hogy Erdély, elveszítettük a játszmat. Rengeteget tanultunk az alatt a folyamat alatt, hogy hogy' kell egy szakmai vagy elfogadható szöveget megírni. Azt mondta el világosan, hogy abban a másodpercben, ahogy egy más asszociációt ébreszt egy szó a szövegben, elveszítetted az olvasót. Tehát az kell, hogy urald azt az olvasót abban, amit te írsz. Teljes mértékben körül kell határold, hogy

¹⁷ Románia állandó ENSZ képvisellete 1976-ban a 60 East 93rd Street alatt működött Manhattan-ben.

¹⁸ 1976. február 10-én a New York-i Magyar Református Egyház 69. utcai épületében tartott gyűlésen dolgozták ki az akciótervet. Szőczy Árpád: *Temesvár. A romániai forradalom kitörésének valódi története*. 2013. 36.

¹⁹ A Committee for Human Rights in Rumania (CHRR) 1987-ben megváltoztatatta a nevét Hungarian Human Rights Foundation-re (HHRF). Duray Miklós bebörtönzésekor ugyanis a szervezet kiterjesztette tevékenységét a többi Kárpát-medencei magyar kisebbségi közösségre is. A HHRF ma is ez alatt a név alatt működik.

²⁰ Koréh Kinga, orvos.

ő mire fog gondolni, és végig kell gondolni, hogy mi fog neki saját magától eszébe jutni. Átírtuk aszerint, amit ő javasolt. Ettől fogva szükség volt arra a lakásra, mert oda jött fel minden szervező. Én napközben dolgoztam, de volt egy önkéntes, és ő kvázi irodai munkát végzett. Az első címlistát Bodnár Ági, a Cserkészszövetség volt vezetőjének a lánya állította össze. És szükség volt továbbra is az önkéntes irodai munkára, főleg, miután Koch²¹ képviselő berakta a Kongresszusi Naplóba ezt a reklámot, és kaptunk visszajelzéseket, rengeteg ember hívott a tüntetés után. Álladó, folyamatos munkára volt szükség.

De az egész konkrétan úgy történt, hogy nekifogtunk szervezni egy tüntetést. Semmi más. Ebben a barátaim azok voltak, akikkel önképző kört szerveztünk New Yorkban.²²

BN: Ezeket a cserkészteből ismerted?

Azok is voltak, de főleg azok, akik mint én, már ott nőttünk fel, és főleg a vietnámi háború elleni dolgokban vettek részt, például a Brogyányi Jenő.²³ Volt három olyan frissen Erdélyből menekült fiatalember is, akiknek nagyon konkrét tapasztalataik voltak a helyzetről, és élők romániai kapcsolataik. Akkoriban nagyon-nagyon sértő vezércikkek jelentek meg a *New York Times*-ban. Úgy jellemezték Romániát, hogy nagyon igyekszik területi integritását megőrizni ez a szegény ország, aki ugye a mi legnagyobb szövetségünk. S vannak zajos és erőszakkal teli kisebbségi közösségek, amelyek megpróbálják az országot szétverni. Így jelentek meg ezek az érvelések egy az egyben. Később kiderült, hogy valahányszor megjelent egy-egy ilyen vezércikk a *New York Times*-ban, akkor előtte ott járt Ceaușescu.²⁴ S a szerkesztőséggel ő leült, tárgyalt, és aztán jöttek a cikkek.

²¹ Beszédét és a tüntetés dokumentumait közli: Kovács, 2017. További áttekintést ad: Hermann, 2011. 90–103.

²² Ez a Fiatal Magyarok Munkaközössége volt, amely a Református Egyház helyeiben működött.

²³ Brogyányi Jenő 1949-ben született Linzben, miután polgári származású szülei Pozsonyból elmenekültek. 1951-ben érkezett a család az Egyesült Államokba, ahol a New York állambeli Yonkersben telepedtek le. Egyetemi éve alatt kezdett foglalkozni tudatosabban magyar származásával, és ekkor kezdett el aktívan bekapcsolódni a magyar szervezetek életébe is.

²⁴ Nicolae Ceaușescu 1973-ban, 1978-ban járt az Egyesült Államokban. Az 1978-as látogatásakor a CHRHR tüntetést szervezett ellene és Ed Koch akkori polgármester a tüntetők tiltakozásával is szembesítette a román pártvezetőt.

BN: Mennyibe került a hirdetés?

14 ezer dollárba, ami akkoriban egy vagyon volt. A tüntetés előtti napon jelent meg az újsághirdetés.²⁵ Mindenki látta az újsághirdetést, és mondtam, hogy ez az Exhibit A, mondtam angolul, és itt van Csaba, az Exhibit B. Ha az ő állását meg akarjuk menteni, akkor ezt ki kell fizetnünk, és papírdobozokat adtunk körbe. Rengeteg pénz jött össze, több, mint amire szükség volt. Óriási fellendülést jelentett ez az első tüntetés.

SB: Amikor belefogtál mondjuk a tüntetésszervezésbe, akkor kapcsolatban voltál Teleki Béláékkal? Követted-e előző években Teleki munkáját vagy Wass Albertet?²⁶ Volt-e fogalmad arról, hogy mások mit csináltak?

BN: Édesapáddal beszélgettél-e arról, hogy Téged kinéztek-e? Olyan értelemben, hogy ebből a fiúból lehet egy aktivista utód.

Ezt megválaszolom egyenesbe, ahogy történt. Tehát, Béla bácsival ugye édesanyám, mivel ő rendezte az erdélyi teákat, nagyon gyakori kapcsolatban voltak.²⁷ Én is ismertem Béla bácsit, mert ő segített nekem állást szerezni. De ő néhány héttel a tüntetésünk napja előtt felhívott, és rettenetesen gorombán rám szólt, lehordott a sárga földig és megparancsolta, hogy menjek fel hozzá látogatóba. Ez elől nem lehetett kitérni. Amikor Teleki Béla mondott valamit, akkor igent kellett, hogy mondjál. Úgyhogy felmentem hozzá, és ő nagyon-nagyon piszkos szájon tudott így négyszemközt beszélni. Tehát nagyon közvetlenül, és nem kertelt. Azt mondta, hogy ez a tüntetés felháborító és azonnal fűjjam le. Mert nem az én bőrömmel játszok,

²⁵ Will the United States endorse cultural genocide in Rumania? *The New York Times*, 1976. május 7. [Támogatni fogja az Egyesült Államok a kulturális népirtást Romániában?] Angolul és magyarul közli Kovács Eszter: Válogatás a Committee for Human Rights in Rumania történetének első dokumentumaiból. *Archivnet*, 2017/2. <http://archivnet.hu/valogat-as-a-committee-human-rights-rumania-tortenetenek-elso-dokumentumaibol> (Utolsó letöltés: 2019. szeptember 12.)

²⁶ Wass Albert (1908–1998) író, 1963-ban megalapította az Amerikai Magyar Szépművészeti Céhét, az Amerikai Magyar Szövetségben tevékenykedett, majd 1975-ben Zolcsák Istvánnal a Clevelandban létrehozott Erdélyi Világszövetség társelnöke lett. Az amerikai erdélyi magyar mozgalmakhoz való viszonyáról l. Hermann, 2011.

²⁷ Hámos Ottóné, Sándor Margit és Apor Éva szervezte 1971-től minden év májusában a jótékony célú Erdélyi Táncos Teaestet a New York-i Magyar Házban. Az első alkalommal erre az erdélyi árvízkárosultak megsegítése érdekében került sor.

mert itt lehet kint handabandázni, viszont az erdélyi magyarok biztonságát veszélyeztetted. Neked ez lelkiismereti kötelességed, hogy fűjd le az egészet, hagyd abba. Meghallgattam, amit mond, nem szóltam semmit, és akkor szabályszerűen kirúgott. Nagyon sokat törtem a fejemet, hogy mit csináljak, és akkor beletelt kb. egy hétbe, míg összeálltak bennem a dolgok. Akkor visszahívtam, de ezt eleve mogorván fogadta, hogy „na, mit akarsz?”. Mondom, szeretnék még egyszer találkozni, beszélgetni. Mondta, hogy jó, ekkor és ekkor legyen ott nála. S feljöttem, és elmondtam, hogy Béla bácsi, én megértem, hogy mit mond, értem a kockázatot, amivel ez jár, de lelkiismereti kötelességemnek érzem azt, hogy ne értsek vele egyet. „És mit mondasz?” Mondom, azért, mert ha van lehetőségünk cselekedni, ez számomra kötelességet is jelent, és vállalom annak a kockázatát, hogy lehet, hogy ez rosszul fog elsülni, de ha nem cselekszem akkor, amikor van erre lehetőségem, akkor én elárulom a saját lelkiismeretemet. Ez nagyon-nagyon nem tetszett neki, és megint kirúgott, azzal, hogy ez marhaság, ez hülyeség, és hagyjátok abba. Megtörtént a reklám, megtörtént a tüntetés, a következő nap felhívott és a telefonban bocsánatot kért, amitől majd elájultam. Azt mondta, hogy „Sajnálom Laci, de tévedtem.” És akkor Lacinak nevezett már.

Kovács Eszter: És ő elment a tüntetésre?

Ő nem ment el.

SB: De biztos hívták, nem?

Neki is szóltak. Aztán attól fogva ő testi-lelki jó barátta vált. Tehát, olyan mentori szerepet töltött be, amiből rengeteget nyertem.

BN: Teleki attól tartott, hogy a romániai magyarok túszhelyzetbe kerülnek, ha beindul az emberjogi tiltakozás?

Teleki Béla egy nehézsúlyú, progresszív ember volt. Tehát, hallatlanul világos felfogással rendelkezett, és azt tudta összehozni egy-egy beszélgetésben, ami a nagyon gazdag tapasztalataiból eredt, és rendkívül nyitott gondolkodású volt. Nekünk a fő kihívás ott New Yorkban vagy Washingtonban az volt, hogy milyen valódi hatással tudunk lenni az amerikai kormányzatra, hogy ténylegesen javító intézkedéseket kezdeményezzen, hogy ne az elnyomót, hanem az elnyomottakat támogassa a mi kormányunk. Erre ő anélkül, hogy különösebben járatos lett volna kormányzati körökben, nagyon jól ráértett, rettentő jó érzéke volt a politikai mozgásokhoz. Maga is politikus volt, és nagyon jól tudott értelmezni szituációkat és rengeteget segített egy számomra egy teljesen idegen világ [Erdély]

felé dolgozni. Volt egy nagyon fontos tényező, ami őt motiválta: a lánya itthon maradt, és nagyon féltette.²⁸ Nyaranta kijött Ausztriába, és ott találkoztak, de ez nem minden nyáron sikerült. De más körökben is nagyon érdekes viták zajlottak azokban az években. Az Itt-Ott Tábortan²⁹ amerikai magyar egyetemi tanárok vitatták azt, hogy mi milyen politikát folytatunk. A legnagyobb vámkedvezmény ügye³⁰: miért akarjuk mi az országot és a magyarokat ettől megfosztani? Mi ennek az értelme? – és egy nagyon éles, nagyon épületes vita alakult ki a mi mindennapi taktikánkról és a lépéseinkről. Béla bácsi ebben nagyon fontos szerepet játszott. Tudtam, hogy ő nagyon közel áll a még mindig ott élő erdélyi, akár a magyarországi tényezőkhöz is, és ezt is mindig olyan módon tudtuk átbeszélni, hogy Magyarországon soha nem támadtunk semmit. Magyar magyart nem támadott, így Magyarországot sem. Persze a kinti magyar diplomaták a külügy felé is olyan idióta dolgokat mondtak, hogy nekünk semmi befolyásunk, irredenta, félfasiszta hazaárulók vagyunk. De ez inkább számukra volt rossz, öngól. Mi nagyon-nagyon szűken csak a kisebbségben élő magyarság jogfosztottságával foglalkoztunk.³¹

KE: Voltak köztetek egyébként olyanok, akik nem kötődtek Erdélyhez?
Legtöbben nem kötődtek. Ez volt a központi magyar ügy. Érdekes, hogy mindenféle más dolog különválasztott magyarokat, de ez az egy téma nem. Inkább ez volt az, ami összehozott mindenkit. Az első két tüntetésünkön olyan két lelkész menetelt egymás mellett, akik tüzet okádtak egymásra, Hamza András és Csordás Gábor.³² Együtt

²⁸ Teleki Béla 1964-ben kihozatta a családját Erdélyből, csak lánya Teleki Éva (férje után Ianicicau) maradt ott, aki Szatmárnémetiben élt. Ő *Tölgyszőlő és repkény* (Kolozsvár: Minerva, 1995.) címmel írta meg visszaemlékezéseit.

²⁹ 1967-től napjainkig a Magyar Baráti Közösség, az amerikai magyar értelmiség nyári tábora működik Ohio-ban a Lake Hope tó melletti parkban, Zaleskiben. Ugyanez a szervező kör jelenteti meg az *Itt-Ott* című folyóiratot is 1967 óta. Lásd: <http://www.itt-ott.org/hu/> (Utolsó letöltés: 2019. szeptember 25.)

³⁰ Az Egyesült Államok többek között azzal ismert el Romániának a szovjet tömbön belüli különutas politikáját, hogy 1975-ben az ország megkapta a Most Favored Nation-státust (MFN). Ennek lényege a két ország közti kedvező kereskedelmi feltételek biztosítása volt, alacsony export- és magas importvámok vonatkoztak az adott országra.

³¹ A korabeli vitákról l. Hermann, 2011. 23–32; 71–74. és 81–88.

³² Hamza András (1920–1983) református lelkész, a budapesti teológia elvégzése után Kecskeméten és a fővárosban különböző egyházközségek lelkésze volt, 1947-ben letartóztatták, majd szabadon bocsátása után 1948-ban Svájcba emigrált, majd

meneteltek. Az egyiket szélsőbaloldaliként ismerték, a másik pedig jobboldali volt. De ez összehozta az embereket, korosztálytól, vallástól, meg világnézettől függetlenül. Tehát ez egy ilyen nagyon érdekes új felismeréshez vezetett az amerikai magyarság körében. Nemcsak New Yorkban, ez kisugárzott az egész országra.

BN: A tüntetés hatása mikor kezdett világhosszá válni? Ez egy összefogásélmény lehetett az ottani magyaroknak?

Meghívtuk a New York városi kongresszusi képviselőket, hogy beszéljenek. Eljött Mario Biaggi, aki bronxi, eléggé korrump képviselő volt, a végén börtönben kötött ki. Az én saját körzetemben megválasztott képviselőm, Ed Koch nagyon liberális demokrata képviselő volt, szintén meghívtuk, és nem jött el.³³ De viszont látta a reklámot a *New York Times*-ban, és elhelyezte annak a szövegét a kongresszusi naplóban, majd mondott is erről egy beszédet. Felszólította a külügyminisztériumot és a román államot, hogy válaszolják meg ezeket a vádpontokat. Aztán nekünk írt levelet, hogy szeretne erről többet tudni, és nem találkozni-e vele és a segédjével. Lementem Washingtonba találkozni velük, és aztán elkapott a gépszíj. A román kormány válaszolt is neki a *Washington Post*-ban megjelent iszonyú apró betűkben közölt reklámban. Ez 76-ban volt. A következő évben Kochot meghívtam a március 15-i ünnepségre, hogy számoljon be az ügyről. Bemutattam a nagy magyar közönségnek, akik tapsviharral köszöntötték. Nem tudtam, hogy polgármesternek akarja jelöltetni magát. Ezen az ünnepségen ott volt a kampányfőnöke is, aki utána hozzám jött, és megkért arra, hogy menjek majd el a Central Park egyik vendéglőjébe. Mikor jöttem át a parkon, hozzám szegődött egy ember, aki arról kezdett el kérdezni, hogy mit gondolok Kochról. Elmondtam, hogy mit gondolok róla, kb. öt percen át dumáltam. Erre mondta, hogy jó, akkor próbáld ezt elmondani két perc alatt. És elmondtam két perc alatt. Aztán kérte, hogy rövidítsem le egy percre. És elmondtam egy perc alatt, akkor legyen ebből fél perc. Amikor

1950-től az Egyesült Államokban élt. 1961-től a New York-i Madison Avenue magyar egyházközség adminisztrátora, 1975-től pedig a manville-i (New Jersey) magyar református gyülekezet lelképásztora volt haláláig. Jó kapcsolatokat ápolt a Magyarok Világszövetségével, már 1963-ban tárgyalt Aczél Györggyel. Ständeisky Éva dokumentumközlése: Egy New York-i lelkész Aczélnál. 2000, 2002/7–8. (Utolsó letöltés: 2019. szeptember 15.)

³³ Edward Irving Koch (1924–2013) ügyvéd, demokrata párti politikus, 1978–1990 között New York polgármestere volt.

aztán közeledtünk, láttam hátul egy kamerát, ami felveszi ezt az egészet, és ebből lett az első reklámjuk. S ezt sugározták tőlem. Teljesen furcsa élmény volt. Koch utólag nagyon-nagyon hálás volt érte, mert ő eredetileg a demokrata jelöltek között az utolsó volt, de 1977 novemberében mégis megnyerte a demokrata előválasztást, és ő lett a polgármester. Ettől fogva testi-lelki jó barátok voltunk végig.

SB: És a magyarok testületileg Kochra szavaztak?

Abszolút.

SB: Tehát akkor ez be is vált a részéről?

Igen. Én az ő emberi jogi aktivizmusáról beszéltem a reklámban, és hogy ő milyen árnyalt módon és hatékonyan tevékenykedik, azt a mi példánkon keresztül mondtam el. Ez volt a Human Rights Commercial³⁴ – így ismerték.

SB: Maga a szervezetetek hogyan szerveződött meg 1976–1977-ben?

Hogyan jutottak el a hírek hozzátok Erdélyből?

Mi úgy gondoltuk, hogy ez egy ad hoc szervezkedés, mint már említettem, így nem is akartunk nevet magunknak. Ugyanakkor a New York-i Városi Rendészet előírta, hogy tüntetési engedélykérést csak szervezet írhat alá. Nem lehetett csak egyéneket beírni. Mi ugyanis azt akartuk. S akkor egy nagyon éles vita bontakozott ki, és ez egy meghatározó vita volt, ahol az indulatból érvelők leváltak a mi csoportunkról. Ugyanis volt ott irredenta, meg olyan, aki azt akarta, hogy Erdély szerepeljen az egyesület nevében. Mi meg azt mondtuk, hogy ez hülyeség. Tehát Erdély az rögtön Drakulát fogja bárkinek az eszébe juttatni. Volt egy másik olyan vonulat, hogy itt a történelmi igazság alapján van jogunk, tehát, hogy ez magyar föld volt és az is kell legyen. Ezt is elvetettük, és akkor többen abban értettünk egyet, hogy egy olyan fogalmat kell válasszunk, ami rokonszenves az amerikai olvasó számára, ezért kerültek középpontba az emberi jogok. Amire nem mondhatja senki, hogy ez kontroverzális. Akkor ez jelentette azt, hogy Committee for Human Rights in Romania. Azt bele se tettük, hogy magyar.

KE: Ez a döntés egy kommunikációs döntés volt? Vagy komolyan így gondolkodtatok?

Abszolút.

³⁴ Emberi jogi reklám

BN: Mennyire volt benne a levegőben az emberi jogi normák számonkérése? Akkori magatokat hova helyeznéd el a korabeli amerikai politikai palettán?

Fontos ez a kérdés, és erre nagyon-nagyon odafigyeltünk. Előtte való évben fogadták el a Helsinkii záró dokumentumot³⁵ és ezen az amerikai magyarok teljesen ki voltak akadva, hogy ez árusítás a Nyugat részéről, mert bebetonozza a Szovjetunió uralmát ezekben az országokban. Mi meg azt olvastuk ki belőle, hogy ebben egy csomó érték van, amit ki kell használnunk. Ugyanígy voltunk a legnagyobb vámkedvezményrel.³⁶ Ugye az is az emberi jogokat helyezte előtérbe.

BN: Ti miért gondoltatok mást? Más hullámhosszon voltatok?

Mi azon voltunk, hogy ne sémák szerint gondolkozzunk, mi eredményre törtünk, tehát, hogy tényleges hatással legyünk, és ne ragadjunk le a megszokott frázisoknál. Azt kutattuk, hogy mit lehetne hatékonyan csinálni.

KE: Ennek a háttérében egy generációs különbözőség lehetett?

Volt. Nagyon erősen benne volt.

BN: A ti kötődéseitekkel sokkal erősebb volt az amerikai demokrata habitus és kevésbé emigránsként néztétek a világot?

Abszolút, ez nagyon benne volt, főleg az én korosztályomban és azokban, akik ott születtek. A vietnámi háború elleni tüntetések nagyon hatottak, s az is, hogy felelősséget kell vállalnunk a saját kormányaink dolgai iránt. Tehát, hogy nem engedhetjük csak úgy, hogy bármilyen diktátort ingyen és bérmentve támogassanak a mi adónkból. Nagyon benne volt ez a 60-as évekbéli tudat, és ez nagyon-nagyon amerikai volt.

³⁵ Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezleten (EBEÉ, az EBESZ elődszervezete) Helsinkiben 35 ország által aláírt kötelezettségvállalás politikai normákat tematizáltak (emberi, kisebbségi jogok), és fegyverzetkorlátozási megállapodásokat tartalmaztak. A dokumentum három fő kérdéskört tartalmazott (kosarak): I. Az európai biztonsággal kapcsolatos kérdések. II. Együttműködés a gazdaság, a tudomány, a technika és a környezetvédelem területén. III. Együttműködés humanitárius és egyéb területeken.

³⁶ A CHRR a kongresszusi meghallgatások során folyamatosan amellet érvelt, hogy a legnagyobb kedvezmény elve nemcsak a kivándorlásra vonatkozik, amelyben az amerikai zsidó szervezetek támogatását is élvezték, hanem tágabban az emberi jogok biztosítására is.

KE: Az emberi jogi érvelést ti egy eszköznek láttátok az erdélyi ügy előmozdítására, vagy ez tényleg egy demokratikus meggyőződés volt, vagy mind a kettő?

Igen, mind a kettő. Ez volt a legkézenfekvőbb ürügy, mondhatnám, ez volt a közvetítési forma, amivel senki se vitatkozhat. Ugyanakkor, ha emberi jogokról beszélünk, tételesen be lehet mutatni, hogy hol sértik meg az emberi jogokat. Közben ténylegesen is az emberi jogaikban sértették a közösségeket. A meglévő nemzetközi dokumentációból ezt is nagyon könnyen ki lehetett mutatni. Nagyon sokan félreértették, tudatosan félreértelmezték azt, hogy mit is jelentenek az emberi jogok. Igenis biztosítja a bizonyos nyelvhez és közösséghez való kötődés jogát is. A legfontosabb az volt, hogy tudjuk tájékoztatni a közvéleményt Romániáról a saját amerikai politika nyelvezetükön. Az volt a játszma lényege, hogy az ő érdekvilágukba beleágyazzuk a miénket. Tehát ne mi mondjuk ki ezeket a dolgokat, hanem ők. Velük mondassuk ki azt, amit mi akartunk. És ez az, amit végig, az egész tevékenységünk során követtünk, a mai napig ez a fő hajtóerő. Tehát, nem mi akarunk szájhösködni, hanem azt akarjuk, hogy a döntéshozók fogadják el, tegyék magukévá a szempontjainkat, és ők maguk hangoztassák, mert nekünk ehhez kevés az erőnk, mert mi egy kis csoport vagyunk.

BN: Mindez hogyan tudatosult bennetek?

Ezt jórészt magunk fejlesztettük ki. A 70-es évek közepétől nagyon kapóra jött Jimmy Carter politikája. Akkoriban teljesen világos volt, hogy a külügyminisztériummal nincs mit kezdjünk. Fafejű bürokraták voltak, akik csak egy irányba, egy hülyeséget magyaráznak, és elvetnek bármit, ami fejfájást okoz nekik, ugyanis az emberi jogok felvetése ezzel járt. Azt tudtuk, hogy a Kongresszusban vannak olyanok, akik erre nagyon érzékenyek. Pláne, ha érthetően meg tudjuk fogalmazni, s ők tudják, hogy mi tömegesen rájuk fogunk szavazni, ha pártfogolják az ügyet. Akkor ezen keresztül tudtunk mi labdába rúgni. Tehát a Kongresszus tagjain keresztül. A reklám megjelentetésekor sem gondoltuk, hogy ez bárkit meg fog győzni. Nem az átlag újságolvasónak írtuk ezt, hanem a döntéshozók felé címeztük. Az volt a lényege, hogy a *New York Times*-ből olvassák el, hogy melyek azok a fontos szempontok, amik nekünk számítanak. Lehetőleg a törvénykezés saját szóhasználata szerint fogalmaztunk. Bulcsú kutatta ki zseniálisan, hogy a legnagyobb vámkedvezménynek az évi meghosszabbítása az nem csak a szabad kivándorlás jogától

függ, hanem attól, hogy általánosan az emberi jogok állapota mennyire fejlődik. És ha ez nem megfelelő, akkor az elnök eltekinthet attól, ezt hívták a „Waiver Following”-nak.³⁷ Tehát ilyen címen, azt a szöveget használtuk fel egyenesen, amit maga a törvény biztosított, és ezzel kellett az első évben szabályszerűen Koch segítségével betörnünk a bizottsági meghallgatásra. Ez nagyon kemény érvelés.

BN: Mit gondolsz, hogy mikor van a váltás? Mikortól változott meg az Amerikai Kongresszusban a hangulat Romániával kapcsolatban?

A Kongresszusban végig fokozatosan építettük a táborot, és ezt minden évben meg lehetett vizsgálni, hogy hányan adtak be határozati javaslatot, vagy írtak levelet a mellett, hogy vonják meg a kedvezményt. Ugye ez csak egy gesztus volt, hogy vonjuk meg, mert tudta mindenki, hogy nem fogjuk tudni megvonni ezt a vámkedvezményt. De évről-évre épültek az ismeretek és a kapcsolatok, és nagyon ügyeltünk arra, hogy ez a téma minél szélesebb körben terjedjen. Kifejezetten elvetettük azt, hogy ez bármilyen ideológiai alapon és oldalon történjék, a demokratákat és a republikánusokat a saját nyelvükön közelítettük meg. Ez közben együtt jelent meg más emberi jogi mozgalmakkal, ami úgynevezett grassroots³⁸ szervezkedésből állt, ami a Szovjetunióból a szamizdat irodalom, meg a csehszlovákiai fejlemények. A 80-as évek elején a Charta volt a vízválasztó. Tehát akkor az lett egyik fő szövetségeseink.³⁹ Kapcsolatban voltunk a Helsinki Watch szervezettel. Különösen jóba voltam Jeri Labor-rel, és együtt is írtunk könyvet erről a témáról.⁴⁰

BN: Miből finanszíroztátok a kongresszusi lobbizásokat?

Ezt a saját zsebből és önkéntes adományokból. Amikor elég pénz jött össze rá, adtunk ki időközönként felhívásokat és beszámolókat. Volt,

³⁷ Elnöki üzenet, amely az MFN-státus meghosszabbítását kérte „waiver”-rel, vagyis felmentéssel az 1974-es Jackson-Vanik Amendment által megkövetelt emberi jogok biztosítása alól.

³⁸ Alulról építkező.

³⁹ Egy csehszlovákiai értelmiségi kör 242 aláírással *Charta '77* címmel egy dokumentumot adott ki 1977-ben, amelyben az 1975-ös helsinki megállapodásra hivatkozva a polgári szabadságjogok és az emberi méltóság megsértésének csehszlovákiai gyakorlata és az általános jogbizonytalanság ellen tiltakoztak. Nem politikai ellenzékként, hanem polgári kezdeményezésként határozták meg magukat. 1978-ban Magyarországon is csatlakoztak az aláírókhoz.

⁴⁰ *Destroying Ethnic Identity: The Hungarians of Romania*: February, 1989/a Helsinki Watch Report

hogy 28 000 példányt postáztunk ki arról, hogy mit csinálunk, miért csináljuk, és mennyi pénz kell. De ez csak a kész kiadásokra volt elegendő, posta, nyomdaköltség, hogy kapjunk adományokat.

BN: A bizottságoknak milyen kapcsolata volt a külügyminisztériummal?

Nagyon rendszeres. Ez főleg annak az első tüntetésnek volt köszönhető, amit Plains Georgia-ban rendeztem.⁴¹ Jimmy Carterrel személyesen akartunk találkozni, és ezt kilátásba is helyezték, de ez nem jött össze. Később ő írt nekünk, megköszönte, hogy ott voltunk, és kinevezett egy külügyminiszter-helyettest, Pat Deriant, aki az emberi jogokért és a demokráciáért felelt. Attól az első levéltől fogva nagyon szoros kapcsolatot alakítottunk ki ezzel az új hivatallal és a hölgygel is, akivel nagyon jóba lettem. Rendszeres stratégiát alakítottunk ki. Akkor sikerült elérni, hogy a külügyben valamennyi országról évente kötelező volt emberi jogi jelentést készíteni. A különböző követésekre ki kellett nevezni emberi jogi megbízottakat. Ebből a szempontból nagyon ügyes volt a Carter-adminisztráció, ahogy ezt a témát beleágyazta a bürokráciába. Mikor Reagan el akarta törölni ezeket a posztokat, akkor már a bürokrácia is ellenezte, mert ezzel csökkent volna a költségvetésük.

BN: Benneteket megkérdeztek a jelentésekkel kapcsolatban? Beleszólhattak abba, hogy ki legyen a Románia vagy Magyarország referens emberjogi ügyekben?

Kértek véleményt a személyekről is és arról is, hogy mi a jelentések tartalma. Volt egy olyan év, ahol ízekre kellett szednünk a jelentést, mert olyan csapnivalóan rossz anyag készült. Egy az egyben átvették a hivatalos román propagandaszöveget. Azt meg tárt karokkal fogadták a hivatalban. A kongresszusban tudtuk, hogy kik a fő szószólói ennek a kérdésnek, s így egy belső konspirációt tudtunk kialakítani ezzel a hivatallal. Később is állandóan kötelező volt a véleményezés, de rendszerint polemizáltunk a hivatalos apparátussal. Az USA mindenkori nagykövete Romániában abban látta a szerepét, hogy ne a mi országunkat képviselje, hanem az érintett ország érdekeit képviselje Amerikában.

⁴¹ Az 1977. január 9-i akcióról beszámoló és dokumentumok: Magyarok az új elnök falujában. *Itt-Ott*, 1977/1. 29–33. http://www.itt-ott.org/hu/1977-10-evf-1-szam_2/29 (Utolsó letöltés: 2019. szeptember 15.)

KE: Ed Kochon kívül volt még olyan amerikai politikus, akivel szoros kapcsolatot ápoltatok?

Igen, a legelején hárman voltak: Koch volt az egyik, Chris Dodd a második és Father Drinan volt a harmadik.⁴² Ő egy bostoni katolikus lelkész, aki olyan liberális demokrata szellemű volt, mint Koch, és nagyon érdekelte ez a kérdés. Mi azzal kezdtük, hogy valamennyi kongresszusi tagnak írtunk levelet. Ezzel a halászzattal próbáltuk felvezetni a témát, hogy hátha valakit ez a dolog érdekel. De akkor azt a levelet nemcsak mi küldtük, hanem Koch mellettünk állva egy „Dear Colleague” levéllel ment körbe. Ez egy szokásos eszköz, amit arra használnak a kongresszusi képviselők, hogy a többieket értesítsék arról, ami neki fontos. Akkor jöttek érdeklődések, és ez a három volt ilyen.

BN: A munkamegosztás hogy nézett ki 86 előtt, tehát mielőtt lett volna a fix Thyssen von Bornemisza-féle támogatás?

Volt olyan ügy, amire nem tudtunk felkészülni, de tudtuk, hogy minden évben van esélye annak, hogy meghívják a meghallgatásra, egyszer a Képviselőházba, egyszer a Szenátusba. Jól tudtuk, hogy közben dokumentálnunk kell a fejleményeket, és újabb, frissebb információkat kell gyűjtsünk. Ezzel főleg Emese⁴³, Jenő⁴⁴ meg én foglalkoztunk. Az év folyamán aktákba gyűjtöttünk információkat témák szerint, például oktatásügy, kihelyezések, a munkaerő szétszórása, az egyházak helyzete stb. Tavasszal már elkezdtük írni a bekezdéseket. Ezeket jórészt Jenő fogalmazta meg először, aztán Bulcsú⁴⁵ ízeke szedte, és akkor én még átnéztem. Óriási viták voltak arról, hogy mi kerüljön bele. Mert Bulcsú mindig belenyomott rengeteg mindent, ami sokkal élesebb hangzású volt, mint amit mi eleinte összeállítottunk. De ez adta az egész vitalitását.

⁴² Chris Dodd (1944) politikus, 1981–2011 között demokrata párti szenátor; Father Drinan (1920–2007) lelképásztor, politikus, 1971–1981 között demokrata párti kongresszusi képviselő volt.

⁴³ Latkóczy Emese 1961-ben Torontóban született felvidéki származású szülők gyermekeként. New Yorkban középiskolás korában önkéntesként került a frissen alakult CHRR-hez 1977–1978-ban. A New York University-n dráma és filmrendezői szakon tanult, de a diploma megszerzése után is főállásban a CHRR/HHRF munkatársa maradt napjainkig.

⁴⁴ Brogyányi Jenőről van szó.

⁴⁵ Veress Bulcsúról van szó.

KE: A tanúvallomás-tétel meghívásos alapon működött, vagy Ti kértétek, hogy szerepelhesetek a kihallgatásokon?

Az elején azt kellett levitatnunk, hogy miként kerülünk egyáltalán képhe. Azt kellett elfogadtatnunk, hogy ez a törvény, a Trade Act of 1974, az igenis foglalkozik az emberi jogok kérdésével, nemcsak a szabad kivándorlás jogával. Először nagyon kemény vitánk volt egy bürokrata pofával, aki a Képviselőház illetékes albizottságának volt a munkatársa. Nem akart minket látni a közelbe se. És itt volt nagyon-nagyon hasznos számunkra Ed Koch, aki alátámasztotta a mi törekvésünket, hogy igenis ott a helyünk. Eleinte ezt ki kellett verekedni. Utána is voltak ilyen nehézségek, de később már meghívtak, mivel előzőleg szerepeltünk, mint tanúk. De azért számon kérték, hogy tulajdonképpen mi köze van ennek az egésznek a szabad kivándorlás kérdéséhez.⁴⁶

⁴⁶ A kommunista országok MFN-státusát szabályozó törvénynek 1974-től létezett egy módosító rendelkezése, amely a kereskedelmi kedvezményt bizonyos emberi jogi standardokhoz kötötte. Az úgynevezett *Jackson-Vanik Amendment* (módosítás) Amerika válasza volt arra, hogy a Szovjetunió ún. „diplomaadókkal” korlátozta a felsőfokú végzettségűek emigrálását, ami a zsidó származású személyeket különösen nagy arányban érintette. A Jackson-Vanik Amendment kimondta, hogy a kereskedelmi kedvezményeket nem lehet olyan országokra kiterjeszteni, amelyek korlátozzák az állampolgárok emigrálását. A törvény ugyanakkor azt is tartalmazta, hogy a kereskedelmi kedvezmények meghosszabbíthatóak akkor, ha az ország nem tesz ugyan eleget a módosítás előírásainak, de az amerikai elnök úgy ítéli meg, hogy a kereskedelmi kedvezmények biztosítása lényegileg hozzájárul a törvény céljainak eléréséhez – vagyis ha a kereskedelmi kedvezmények hosszú távon (vagy indirekten) elősegítik az emigrációhoz való jog biztosítását. Az MFN-státus meghosszabbítása tehát az elnök hatásköre volt, azonban a Kongresszus vizsgálhatta az egyes országok eseteit, és javasolhatta az elnöknek az MFN-státus meghosszabbítását vagy felfüggesztését.

A Kongresszus ennek megfelelően minden évben meghallgatást és vitát tartott Románia MFN-státusáról, és ez volt az a beavatkozási pont, amelyet a CHRR 1976-tól kezdve minden évben megragadott. A CHRR tagjai minden MFN-t érintő meghallgatáson jelen voltak, és szóbeli tanúvallomásuk mellett rendkívül alapos írásbeli jelentést is készítettek évről évre a romániai emberi jogi és kisebbségjogi helyzetről. A CHRR által képviselt álláspont lényege az volt, hogy a Jackson-Vanik módosítás szövegének szelleme valójában az emberi jogok általános érvényesülését akarja biztosítani a kommunista országokban, hiába van csak az emigrálás szabadsága konkrétumként megnevezve benne. Vagyis, amikor a Kongresszus vitázik arról, hogy Románia jogosult-e a kereskedelmi kedvezményekre, akkor az emigrációs statisztikákon és szabályozásokon túl az

BN: 1990 környékén azt kommunikáltátok, hogy huszonvalahány beadványotok van/volt a Kongresszus felé. Ezek a tanúvallomáson kívüli beadványok voltak?

Nem. Ez minden évben megtörtént, de azon kívül is voltak anyagaink. Mikor azt mondjuk, hogy 24 vagy 25, ez 12x2, tehát 12 év alatt tettünk írott tanúvallomást, amely összességében több mint ezer oldalt tesz ki, amit kinyomtatattak a Kongresszusi Naplóban. Ez dokumentálta évről-évre a fokozódó romániai magyarellenes intézkedéseket, és indokolta azt, hogy miért követeljük a vámkedvezmény eltörlését. Ez csak névleges követelés volt. Az igazi cél az volt, hogy a vámkedvezmény veszélyének elvesztésének lehetőségét ismerje fel a román állam, és figyeljen oda a felvetett problémákra. Nem volt olyan ábrándunk, hogy ez sikerülni is fog, nem is ez volt az igazi célunk. Ez igazából egy eszköz volt a figyelemfelkeltésre és a nyomásgyakorlásra. Hiszen saját amerikai kongresszusi jegyzőkönyvünkben szerepelt, és a saját megválasztott képviselőinknek kellett kérdéseket feltenni és érdeklődni a problémák iránt.

KE: Az 1976-tól 1987-ig terjedő időszakot úgy éltétek meg, hogy évről-évre előrébb vagytok, vagy voltak visszaesések, reménytelen periódusok?

Az egész dolog úgy, ahogy volt, teljesen reménytelennek tűnt. Nagyon jól emlékszem egy ilyen éles vitára, Vanik képviselővel, aki egy ohioi, azt hiszem, hogy szlovák származású – ez nekem nem számított, de neki úgy látszik, nagyon is. Egyszer a képviselő maga hívott be az irodájába, és elkezdett ránk üvölteni, hogy milyen rasszista, románellenes magyar nacionalisták vagyunk. Vádaskodott összevissza hülyeségeket. Ő volt a törvény szerzője. Egy ilyen emberrel szemben akkor mi a csudát csinálsz? A bizottság tagja volt, amelyik meghallgatott, és olyan élesen kikelt ellenünk, hogy elképesztő volt. Nekünk nem volt más választásunk, minthogy ugyanolyan hangnemben válaszoljunk. De a legelkeserítőbb az a közömbösség volt. Itt van egy gépezet, ami ágyúként lő, lő, lő egy irányba, a külügy meg a sajtó is, meg minden, ami a légkörben van, és nincs semmilyen

emberi jogok egyéb dimenzióit is meg kell vizsgálni – így pedig a Romániában élő etnikai és vallási kisebbségek helyzetét is. Magyarán, a törvény szövege csak az emberi jogok egy példajaként nevezi meg a szabad emigrációt, nem pedig kizárólagosan annak biztosítása a célja. Ezt az értelmezést a CHRR tagjai rendszeresen kifejtették írásbeli és szóbeli tanúvallomásukban.

elmozdulás. Tehát nagyon-nagyon nehéz volt látni ezt, és ezen felül volt még az a beállítódás, hogy a kommunista hatalom az megmozdíthatatlan.

BN: Amikor kongresszusi képviselőket kerestetek meg, akkor lobbizás is folyt a választóikon keresztül. Ez hogyan szerveződött, működött? Ezzel a lobbizással politikailag az amerikai magyarságot is meg lehetett konstruálni?

Abszolút. Ez volt az erőnk fő forrása. Azt meg lehetett állapítani az amerikai népszámlálás adatai alapján, hogy az összes, 435 kongresszusi választói körzet közül nincsen egyetlen egy sem, ahol ne élne legalább 100 magyar származású, önmagát magyarnak valló ember. A tevékenységünk nagy része arra irányult, hogy egy olyan adatbázist építsünk fel, egy címtárat, ahol számon tarthatjuk a magyarokat. Írtunk azoknak, akik a magyar hírlanccolatokban voltak. Volt, aki válaszolt, volt aki nem. Arra kértünk mindenkit, hogy további tíz-tíz embert mozgósítson egy-egy levél vagy akció aláírására. Ez volt a technika. Így tudjuk ma is nagyon fókuszált módon a lobbizást végrehajtani: ha a képviselő egy-egy körzetben sok problémát okoz nekünk, akkor tudjuk, hogy kit lehet megszólítani a körzetben, hogy elmenjen a képviselőhöz, vagy a segédjét keresse meg, hogy személyesen találkozzon vele. Mert minden képviselő fogad téged az irodájában Washingtonban vagy akár helyben. Ha te felkészülten mérs hozzá és kérsz valamit, s azt meg is tudod indokolni, akkor eredményes lehetsz. Ez volt a fő eszköz.

KE: Végül is a 87-es legnagyobb kedvezmény-felfüggesztés hogyan történt meg? Ez mennyiben volt köszönhető a tevékenységeteknek?

Itt szerintem nagyon-nagy mértékben nekünk köszönhető, mert akkor itt még mindig nagyon az üzleti meg a State Department érdekek voltak a meghatározók. Tulajdonképpen akik iniciálták ezt az ügyet mind a két házban, a Szenátusban és a Képviselőházban, azokat mi tájékoztattuk, támogattuk. Bulcsú közben Dodnak volt a munkatársa, és akkor belülről tudta a társszenátorával együtt előállítani azt az indítványt. De akkoriban már hatott az akkor megjelent Pacepa könyv⁴⁷ is, és ott volt a romániai falurombolási terv is, és azt egy-egy újságcikkben sikerült ismertetni.

⁴⁷ Ion Mihai Pacepa: *Red Horizons, Chronicles of a Communist Spy Chief* Washington: Regnery Gateway 1987.

BN: Az nem játszhatott közbe, hogy Románia már a 80-as évek közepétől elvesztette a legfüggetlenebb barakk a keleti tömbben szerepet?

Még nem vesztette el, legalábbis Amerikában nem.

KE: Tehát nem érezted, hogy egyre kellemetlenebb az USA-nak kiállni Románia mellett?

Nem. A 80-as évek végén, csak 87-től kezdődően következett ez be. Azután, hogy a két ház úgy döntött, hogy felfüggeszti ezt a vámkedvezményt, és Ceaușescu visszadobta, mielőtt a felfüggesztés megtörtént volna. Akkortól lett világos, hogy most már nem kóser ez a pofa. S mondom, annak is volt hatása, hogy volt ez a falurombolási terv, mert az szélesebb körbe is eljutott. Akárcsak annak a híre is, hogy magyar Bibliákból WC-papírt gyártottak, a *Wall Street Journal*-ban egy vezércikk foglalkozott vele.⁴⁸ Ezek eléggé drámai és döbbenetes dolgok voltak ahhoz, hogy gondolkodóba ejtsék a döntéshozókat is. Közben Románia részt vett az olimpián, fenntartották Izraellel kapcsolatot úgy, ahogy a többi kelet-európai ország nem. Ez egy olyan dolog, hogy nem lehet finoman irányítani az amerikai gondolkodást, pláne ilyen jelentéktelen kérdésekben. Mint mondtam, van egy ágyú, ami lő-lő-lő egy irányba, és nagyon nehéz azt átmozdítani. Csak nagyon lassan és a 87-es fordulat után kezdett ez bekövetkezni.

KE: Volt olyan, amikor majdnem feladtátok, mert nem volt pénz, meg nem volt siker?

Hát végig. Volt egy drámai pillanat, amikor Jenő teljesen kiborult. Akkoriban kibéreltünk egy alagsori félszobát. Az a 92. utcában volt, nagy fürdőszobával, és ott a kádra tettünk fadeszkatát, és oda tettük fel az aktaszekrényünket. Négy íróasztal volt ebben a kis térben, és ha egyikünk felállt, akkor a másik háromnak arrébb kellett mennie, csak úgy tudtunk az ajtóhoz kijutni. Jenő rengeteget dolgozott ott, volt, hogy éjjel-nappal. És hát egy adott pillanatban ő teljesen kiborult, azt mondta, hogy ezt ő többet nem tudja csinálni. Nincs semmi bevételünk, semmiféle állandó támogatásunk. Jenő akkor nekem írt egy érzelmileg túlfűtött levelet, és felmondott. Ez 1985-ben volt. Akkor elmondtam Teleki Bélának, hogy ezt mi nem tudjuk így folytatni, és azt hiszem, hogy ő ennek nyomán írt Thyssen Bornemisza

⁴⁸ Dr. Havadtöy Sándor magyarságszolgálat. *Háromszék*, 2008. október 4. <https://www.3szek.ro/load/cikk/13250/dr-havadtöy-sandor-magyarságszolgálat-kovaszlatol-a-yale-egyetemig-3> (Utolsó letöltés: 2019. szeptember 15.)

bárónak. Bulcsú már Dodd szenátornál dolgozott, Emese az utazási irodáját csinálta.⁴⁹

BN: Egyedül csináltad tovább?

Nem, nem teljesen egyedül, mert közben aztán csomó emberrel voltam kapcsolatban. Ekkoriban jött létre a kanadai fiókirodánk három helyen is, és ez idő tájt országszerte voltak ilyen együttműködő csoportok. De magával a munkával, a nap mint nap elvégzendő munkával meglehetősen egyedül maradtam.

BN: De Neked közben volt munkahelyed?

Közben volt ügyvédi cégeknél. De amikor a tüntetést szerveztük, akkor el kellett hagynom, mert mindenki olvasta a cégben ezt az újsághirdetést, ami azért elütött az ott elvárt politikai semlegességtől.

SB: És azért küldtek el?

Lényegében igen. Volt egy beszélgetésem az egyik nagyfőnökkel, aminek a végén megértettem, hogy nekem itt nincs helyem. Nem rúgott ki, sőt ajánlott egy sokkal jobb állást, az IBM-nél. Utána aztán különváltam a feleségemtől jórészt emiatt, mert ő azt látta, hogy én nem fogok dolgozni. S nem is dolgoztam egy ideig. Volt egy csomó összegyűjtött pénzem, és azt szépen költögettem, aztán létrehoztam egy saját kutató céget, ami kisebb ügyvédi irodák számára tudta elvégezni ugyanazt, amit a nagy cég nyújt, de nagyon intenzív, rövid határidőkkel. Ez egészen 86-ig tartott, amikor Béla bácsi írt – anélkül, hogy én tudtam volna – egy levelet Thyssen von Bornemisza⁵⁰ bárónak, amiben azt kérte tőle, hogy adjon nekünk 1.000.000 dollárt. „Én ismertem a Te édesanyádat, és ő azt fontosnak tartaná, hogy Te ezt a szervezetet támogasd. Neked ez kutya kötelességed.” Nagyon nyersen németül ezt megírta neki. Ez épp akkor történt, amikor én Bernben voltam egy Helsinki utókonferencián. Zürichben landoltam

⁴⁹ Latkóczy Emese az édesapjától örökölte az utazási irodáját, amely elsősorban a Magyarországra való utaztatással foglalkozott.

⁵⁰ Hans Heinrich Thyssen-Bornemisza (1921–2002), gyáriparos, az édesanya, Bornemisza Margit révén kapta meg a család a bárói címet, mivel a Kászoni és Impérfalvi Bornemisza család fiúága megszakadt, és ő 1907-ben házasságot kötött. Heinrich Thyssen Margitnak négy gyereke született, a legfiatalabb, Hans Henrich már Hollandiában, ahol a család vállalatbirodalmat hozott létre. A TBG (Thyssen-Bornemisza Group) Holdings az olajüzletben, a rotterdami kikötőben (konténerforgalom) volt érdekelt, és jelentős műkincsgyűjteményt hoztak létre.

Komlóssy Józsefnél,⁵¹ és ő ott akkor úgy fogadott sápadt arccal, hogy honnan ismered Thyssen Bornemisza bárót. Mondom, kit? Azt mondja, hogy hát ezt az embert: és akkor mutatott egy magazint, egy ilyen *Fortune magazin*-szerűt, de németül, *Der Reichste Schweizer*, az állt rajta, és néztem ezt a képet. Ez az ember most hívott engem, és téged keresett, hogy hívd vissza. Visszahívtam, és akkor meghívott Lugánóba. A tóparton egy gyönyörű szép villában lakott, ahol az egész festménygyűjteménye együtt volt. Egy olyan lakosztályt adott, ahol Picasso meg hihetetlen festmények voltak körülöttem. Egy ilyen szürreális világba estem, s akkor lehívott a dolgozószozájába, ahol mögötte egy Max Ernst festmény lógott a falon, ami őt ábrázolja 50 év múlva, hogy hogy néz ki egy ilyen teljesen összeesett ember. Ez is szürreális volt. Akkor mondta el, hogy miért vagyok ott. Kaptam egy levelet Béla Telekitől, aki azt mondta, hogy kéne neked adjak 1 000 000 dollárt. Ezt nem tudom most megtenni, de tudok adni neked 10 000 dollárt, amitől majd leestem a székemről. Azt mondja, hogy havonta. Amikor ezt a szót mondta, akkor le is estem a székemről. És ettől kezdve lett ebből egy olyan szervezet, amit képesek voltunk fenntartani, és akkor főállásba át is mentem ebbe a szervezeti munkába. Addig Béla bácsi szedett össze másoktól támogatást, főleg Mauthner Memi⁵² nénitől, aki Weiss Manfrédnak volt az utolsó élő

⁵¹ Komlóssy József (1936) erdőmérnök, 1956-ban soproni erdőmérnöki hallgatóként Kanadába disszidált, ahol British Columbia Egyetemen fejezte be tanulmányait, majd 1962-től útépítő mérnökként dolgozott Svájcban. Alapító tagja és alelnöke 1986-tól a zürichi Kisebbségvédő Társaságnak. Az EBEÉ és az ENSZ fórumokon fellépett a romániai falurombolási tervekkel szemben. 1990-ben meghívták az Európai Népek Föderális Uniójának (FUEV) elnökségébe. A segélyezés mellett egy székelyföldi községi mintatagosítási projektet is kidolgozott; az ET-ban közreműködött a moldvai csángókról szóló jelentés elkészültében; meghatározó szerepe volt a Kisszelmec-Nagyszelmec szlovák-ukrán határátkelő létrehozásában.

⁵² Mauthner Gabriella (1923–2010) édesanyja Weiss Elza, Weiss Manfréd legidősebb lánya volt. Édesapjának, Mauthner Ferencnek vetőmagtermelő cége volt, aki 1933-ban hunyt el. Mivel ő 1904-ben kikeresztelkedett, a lánya is katolikus lett. A zsidóüldözést mint a Weiss-család tagja élte túl. Portugáliában, majd Svájcban élt. 1949-ben sikerült kivándorolnia az Egyesült Államokba, ahol előbb kórházi asszisztensként dolgozott, majd három évtizeden át a New York-i Memorial kórház gépirónője volt. 1956-ban a segélycsomagok gyűjtésekor kapcsolódott be a magyar emigrációs munkába. Önkéntesként Teleki Béla gépirója lett, rajta keresztül kapcsolódott a HHRF-hez, ahol irodai munkákban, a postázásban és egyéb adminisztratív teendőkben segédkezett.

unokája ott New Yorkban, és nekünk egy Teréz anyánk volt. Napi kuli munkát végzett az irodánkban szó szerint: mosta a WC-t, közben támogatott anyagilag, és amíg nem jött Thyssen Bornemisza báró, ő is adott elég támogatást, hogy tudjunk már kezdeni egy kicsit.

BN: Mennyi volt a büdzsétek évente?

Körülbelül 50-60 000 dollár volt évente. Hozzávetőlegesen tudom, kb. ennyit kellett kiadnunk készkiadásokra. Nagyon gyakran kellett Washingtonba utazni, volt, hogy naponta is. Akkoriban nagyon sűrűn mentünk le, és Bulcsú sok idejét ott töltötte. Ott mindig barátoknál laktunk, nekem Szekeres Zsolt⁵³ lakáskulcsa megvolt, ugyanúgy neki az enyém. És akkor egymáshoz úgy mentünk be, ahogy akartunk. Ő akkor az ENSZ Tájékoztatói Hivatalának a munkatársa volt, és éjjelente az irodahelyiségét a rendelkezésünkre bocsátotta. S ott tudtunk egy csomó iratot előállítani, xerox, fax, számítógép, és persze úgyszintén az ügyvédi cégektől, ahol én dolgoztam. Éjjelente.

[...]

BN: Van egy civil társadalmi szocializációd, ahol amerikai magyarként egy amerikai szocializációval gondolkozol a politikai jogérvényesítésről, míg van egy közép-európai attitűd vagy szocializáció, ami azt mondja, hogy be kell lépni a hatalomba. Hogy látod ezt a régi keletű dilemmát? Te éreztél a magyar politikusokban egy másfajta szocializációt?

Ereztem, és nem értek vele egyet. Rám nézve nem értek vele egyet. Én úgy fogom fel, hogy a civil társadalomnak van egy nagyon fontos szerepe a politikai események befolyásolásában, amennyiben érvényre juttat, akar juttatni fontos értékeket, amik sajátosak ugyan, de a politikai eszközökkel kell dolgozzanak. Tehát ez nem azt jelenti, hogy ő maga politikus akar lenni, csak kell rájuk hatni. Amerikában nem a politika szabja meg a kultúrát, ahogy Európában. A politika nem szólhat bele a vallási kérdésekbe sem úgy, ahogy Európában.

⁵³ Szekeres Zsolt (1946) második világháborús emigránsok gyermeke. Argentínában nőtt fel, majd 1972-től az ENSZ washingtoni Információs Központjának a munkatársa lett. A rendszerváltást követően Magyarországra települt, tanácsadói és üzleti munkakörökben dolgozott. Az Amerikai Magyar Koalíció kincstárnoka a szervezet 1991-es alapítása óta. A HHRF-hez a szervezet alapítását követően nem sokkal, még 1976-ban csatlakozott. Mivel állandó munkahelye a hetvenes-nyolcvanas években Washingtonban volt, a HHRF munkáját elsősorban logisztikai támogatással segítette az amerikai fővárosban. Hámos László halálát követően Szekeres Zsolt vette át a HHRF elnöki posztját.

BN: De közben azért érzékelted, hogy Magyarországon nem a civil társadalom megerősödése felé mennek el a dolgok?

Persze. Ez világos volt, és én nem vagyok vak, és én ezt tudom jól.

BN: Nem akartatok európai, brüsszeli irodát létrehozni?

Volt ilyen elképzelés. Ez kezdődött Habsburg Ottóval még a 80-as évek végén, Teleki Béla bácsival megbeszélve. New Yorkban találkoztam Habsburg Ottóval és ő vetette fel ennek a gondolatát, hogy úgy, ahogy a Balti Államoknak van közös tájékoztató irodájuk Európában, miért ne lenne nekünk is. Brüsszelben Habsburg Ottóval együtt a 80-as évek végén nagyon konkrét tervek születtek, hogy ezt megteremtjük, de nem volt rá anyagi fedezet. 97-körül, úgy emlékszem, ezt felvetettük mint tervet az akkoriban még hatalmon nem lévő FIDESZ-nek. Ez akkor különféle, inkább személyes okok miatt elmaradt. Később meg aztán, amikor Szily Katalin volt az Országgyűlés elnök asszonya, akkor ezt a Külügyi Hivatalon keresztül szorgalmaztam, és ők nagyon-nagyon jó ötletnek tartották, és beszereztem a különféle kisebbségi közösségek vezetőinek az aláírását ahhoz, hogy egy közös lobbizás irodát hozzunk létre Brüsszelben, amelyet úgy, ahogy volt, ellopta az ötletet az Országgyűlés Hivatala. Ez létezik ma is, egy teljesen felemás, inkább kormányhivatalnoki irodaként.

BN: Lehetséges egyáltalán még nemzetközi szinten a civil politizálás?

Az egy világjelenség, hogy nagyon gyakran a személy nem találja meg a saját helyét. Nem tudja, milyen társadalmi szerepe lehetséges. Mi mindig is arra fektettük a legnagyobb hangsúlyt, hogy a személy a saját közvetlen környezetében mit tud konkrétan előre mozdítani egyről a kettőre, amire közvetlenül lehetősége van. Nem vár másra és nem abban látja a jövőt, hogy kit választ, hanem abban, hogy ő maga mit tud cselekedni. Ez az egésznek az alapja, az egész működésünknek a sarokköve. Tehát én nem reménykedek abban, hogy más megoldja az én problémámat. Én azon vagyok, hogy minél inkább segítsek, ha lehet, másokat abban, hogy ők a saját szerepüket minél jobban tudják ellátni. Ebben látom a jövőt is, úgyszintén a fiatalok jövőjét, ahol ez lehetséges, ahol lehet, át kell törni egy ilyen szemlélettel.

Én is úgy kerültem ebbe az egész képletbe, hogy önmagamot jobban megismertem, és ezáltal tudtam önmagamot is képezni és felkészíteni, hogy foglalkozzam mások ügyével, megsegítésével. Anélkül nem is tudtam volna előre lépni, hogy magamat, az identitásomat közelebről ne ismerném meg. Akartam, mert szerintem ez mindenki benne

van, hogy segíteni szeretne a szélesebb környezetének. Igyekszem nem ráérőszakolni senkire ezt a szemléletet, de ez az igazi cél, ezért látok benne fantáziát. Nekem egy meghatározó elem volt az életemben az, hogy ki vagyok én, és a társadalomban milyen szerepem lehet. Ebben óriásit segített az, hogy a tevékenységünk során megtudtam közelebbről, hogy milyen összetevőkből állok össze. Ez meghatározta azt is, hogy milyen szerepem lehet – akárcsak mint amerikai, vagy mint magyar, vagy mint világpolgár.

TIMÁR NORBERT¹

Az Erdélyi Magyar Hírügynökség (1983–1989) története

„Célja egyedül az, hogy a ma Romániájában folyó féktelen terrorról kellő hitellel és alapaossággal tudósítson”

Az 1980-as évekre a román állam nem tudta kezelni a nemzetközi gazdasági válság következményeit, ezért a reformok helyett életszínvonalat csökkentő intézkedéseket vezettek be, és ideológiai kampányokat, illetve szélsőségesen nacionalista hangulaton alapuló mozgósítást hajtottak végre. Ebben a folyamatban Magyarországot és közvetetten a romániai magyar kisebbséget ellenségként és nemzetbiztonsági kockázatként jelenítették meg. A Román Kommunista Párt (RKP) annak érdekében, hogy megteremthesse az etnokratikus államszocializmust,² az etnikai alapú nemzetépítés népszerűsítésébe kezdett. Nicolae Ceaușescu nyílt és erőszakos asszimilációs politikát folytatott a magyarok ellen. A magyar kisebbségi intézményeket fokozatosan elsorvasztották. A kisebbségek nyelvén megszűnt a

¹ A Közép-európai Egyetem (CEU) összehasonlító történelem mesterszakos hallgatója. E-mail: timar_norbert@student.ceu.edu. A szerző ezúton szeretne köszönetet mondani Bárdi Nándornak és Blénesi Évának a tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségért és értékes észrevételeikért. Az esetleges hibákkal kapcsolatos minden felelősség természetesen a szerzőt terheli.

² Arra való törekvés, hogy egy államszocialista rendszeren belül a politikai hatalmat teljes egészében egy etnikum, jelen esetben a románság tagjai alkothassák, ezzel megváltoztatva azt „a kezdetben használt nemzetiségpolitikai alaptétel, miszerint a kisebbségi csoportok is egyenlő módon részesülnek a társadalmi javakból és a kisebbségi elitek, ideológiai lojalitásuk fejében intézményes szintű integrációs lehetőséget kapnak az államtól.” (Novák Csaba Zoltán: Magyarágpolitika a Ceaușescu-korszak második felében. In: Uő: *Holtvágányon. A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája II. 1974–1989.* Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2017. 35.)

televíziós műsorszórás, és felszámolták a fővároson kívüli magyar rádióműsorokat is. A napilapok elszegényedtek, a kulturális élet pedig elhalványult. Az emberi jogok megsértése mellett az önkép, a társadalmi önismeret és a közösségi azonosság tudat megfogalmazásának terei is fokozatosan szűkültek.³

A magyar kisebbség értelmiségi elitje sikertelenül tiltakozott ezek miatt a kommunista pártvezetés felé, így az 1970-es és 1980-as évek nagyrészt párton kívüli elitje nem táplált magában illúziót a rendszer megreformálásával kapcsolatban.⁴ Kritikájukat – miután azt néhányan illegális módon, szamizdatokban fogalmazták meg – főképp külső fórumokhoz próbálták eljuttatni. Ilyen külső fórumnak számított a magyarországi szamizdatmozgalom vagy a Szabad Európa Rádió (SZER).⁵ Mivel a romániai magyar kisebbségi elitek sérülékeny helyzetükből adódóan a közösségükről kialakított diskurzust kevésbé tudták befolyásolni, ezért magyarországi (főképp Erdélyből származó) személyek és a magyar diaszpóra egyes szereplői alakították azt, saját érdekeik szerint. Ebben a romániai magyar eliteknek csak közvetett, másodlagos szerep jutott.

Ilyen közbeszédformáló szerepe volt a magyar demokratikus ellenzéknek, illetve az azzal tulajdonképpen megegyező magyar szamizdatmozgalomnak. Egy másik fontos aktor a magyarországi népi-nemzeti ellenzék volt. Vizsgálódásunk szemszögéből azonban ennél is meghatározóbbnak bizonyult az amerikai-magyar diaszpóra tagjaiból szerveződött Magyar Emberi Jogok Alapítvány (*Hungarian Human Rights Foundation – HHRF*). A HHRF a magyar kisebbségek érdekében folytatott lobbitevékenységének sikerességéhez elengedhetetlennek bizonyult a romániai magyarság helyzetéről szóló információk folyamatos biztosítása. A HHRF a Romániának 1975-től 1988-ig nyújtott legnagyobb kedvezmény elvének (*Most Favoured Nation – MFN*) emberi jogi kiegészítésében fogást találva folyamatosan azért lobbizott a kongresszusi tagoknál, hogy tartassák be a kiegészítésben szereplő emberi jogi

³ Novák, 2017. 45–47.

⁴ Novák, 2017. 87.

⁵ Ld: Ara-Kovács Attila: A rinocérosz éve, *Beszélő*, 1999, III, IV, 2. és Uő.: Egy hírügynökség története, *ÉS*, 2005. augusztus 26. 34.

követelményeket az országgal.⁶ Köszönhetően az országból folyamatosan érkező, jogsértésre utaló információknak és több szerencsés együttthatónak, a szervezetnek sikerült elérnie, hogy 1988-ra Románia visszamondja az MFN-t, mielőtt az Egyesült Államok megvonta volna azt. A HHRF emellett részt vett az amerikai kongresszus Helsinki Bizottságának⁷ és különböző egyéb bizottságainak munkájában.⁸

Mindez nem jöhetett volna létre a magyarországi kulturális elitek, illetve az amerikai magyar diaszpóra és a romániai magyarság kulturális elitjeinek transznacionális politikai térben realizálódó kapcsolatai nélkül. Michel Laguerre antropológus szerint a belpolitikával és a nemzetközi politikával ellentétben, a diaszpórapolitika transznacionális politikai gyakorlatokban és az állami intézmények határon átvívelő kiterjedtségében nyilvánul meg, amely számos politikai szereplőt és szervezetet összeköt, ezáltal egy alternatív politikai szférát teremtve meg.⁹ A csupán asszimilációra, integrációra, inkorporációra vagy a transznacionális politikai megközelítésekre építő elgondolásokkal szemben, Laguerre azt a diaszpórapolitika modellt javasolja, amely a diaszpóraaktorok transznacionális gyakorlatait és érdekeltségeit „a diaszpóra anyaország és befogadó ország politikai intézményeihez fűződő kapcsolatainak, továbbá a diaszpórák egymás közötti kapcsolatrendszerének tágabb kontextusában vizsgálja”.¹⁰

Fontos továbbá kiemelni a HHRF ellenzéki csoportosulásokat támogató politikájának azt az aspektusát, amely révén a másodgenerációs demokratapárti amerikai-magyarok átadták az általuk emberjogi védelem tárgykörében felhalmozott tudást. Eszerint a romániai magyar kisebbség problémáit, nemzetközileg

⁶ Herner-Kovács Eszter: Challenging the Conventional Wisdom: Ethnic Lobby Success in the United States: the Case of HHRF, *Minorities Research*, 2013, XV. 209–210.

⁷ Commission on Security and Cooperation in Europe: a Helsinki Megállapodást ellenőrző politikai szervezet, amely az európai háború után létrehozott európai nemzetközi rend amerikai ellenőrzésére jött létre.

⁸ Herner-Kovács, 2005.

⁹ Laguerre, Michel S.: *Diaspora, politics, and globalization*. New York & Houndmills, England: Palgrave Macmillan, 2006. 5.

¹⁰ Hermann Gabriella: A diaszpóra-politika koncepciójának különböző aspektusai és lehetséges tanulságai kutatás számára, *Kisebbségkutatás*, 2015, XXIV, 2. 54.

romániai emberjogi keretben érdemes tematizálni, és nem kizárólag magyar nemzeti kulturális sérelemként.

I. Az erdélyi szamizdatmozgalom

Az első erdélyi szamizdat létrejöttében is meghatározó szerepe volt a HHRF tevékenységének. A nagyváradi központtal létrejövő *Ellenpontok* megjelenését megelőzte létrehozóinak intenzív kapcsolattartása a magyarországi demokratikus ellenzékkel,¹¹ illetve Szócs Géza kolozsvári költő többszöri támogatáskeresése az amerikai magyar diaszpóra körében az 1980-as évek elején. Ezt a segítséget meg is találta, többek között a HHRF-nél, amely egyfajta védőhálót vont a szervezkedés köré,¹² az amerikai szervezet pedig felhasználta anyagaikat tevékenysége során.¹³

A szamizdat 1981 decemberére datált, de 1982 márciusában megjelenő első számát még 9 követte gyors egymásutánban, majd a Securitate 1982. november 7-én letartóztatta a nagyváradi szerkesztőket (Ara-Kovács Attilát, Tóth Károly Antalt és feleségét, Tóth Ilonát), majd egy hónapra rá Szócs Gézát is. Többhetes, fizikai erőszakot is alkalmazó kihallgatás után házi őrizetbe helyezték őket, de a nemzetközi tiltakozás hatására – amelyben nagy szerepe volt a Szócs Géza által mozgósított magyar diaszpórának is –, végül valamennyiüket szabadlábra helyezték.¹⁴ Az *Ellenpontok* – nem utolsósorban kis példányszáma miatt – nem a romániai terjesztés által vált valóban ismertté. Főszerepe ebben a SZER-nek volt, amely november-december során többször is beolvasta a kelet-európai rezsimek emberjogi – és ezen belül a kisebbségekkel szembeni – elnyomó politikáját bíráló *Memorandumot* és az említett problémák

¹¹ Molnár János: *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története.* Szeged: Magánkiadás, AGAPÉ Kft., 1993. 21.

¹² Uo. 23.

¹³ Ld: *CHRR Bulletin*, 1983, I, 1. In: Vera and Donald Blinken Open Society Archives (=HU OSA) Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute (=300), Hungarian Unit (=40), Subject Files (=1): Archival boxes 1086 (=1086) / Nr. 1 (=1).

¹⁴ Molnár, 1993. 286.

megoldására szolgáló *Programjavaslatot*, ezzel mintegy további védetségét biztosítva a készítőknak.¹⁵

Évekkel az ellenpontosok lebukását követően született egy utolsó kísérlet egy erdélyi szamizdat létrehozására, az *Ellenpontok* megalkotóitól függetlenül. A *Kiáltó Szó* című szamizdat létrehozásának ötlete a Limes-kör¹⁶ megszűnése után fogalmazódott meg Balázs Sándor filozófusban Kolozsváron. A szélesebb szerkesztői és közreműködői gárdával¹⁷ dolgozó szamizdat már 1987-ben formálódni kezdett, de csak 1989-re sikerült kinyomtatni az első lapszámot Magyarországon. Összesen két lapszámot tudtak ily módon tető alá hozni, de további hét szám volt előkészületben, amelyeket Magyarországon a – visszaemlékezők szerint – „elszabotáltak”, és már nem nyomtattak ki.¹⁸ A szamizdat tisztavirágéletét nagyban befolyásolta, hogy nem tudott/akart kapcsolatokat kialakítani a megfelelő diaszpóraaktorokkal. A *Kiáltó Szó* szervezőcsapata a szamizdatot kordokumentumnak szánta, hogy rögzítsék, milyen körülmények között élt a magyar kisebbség Romániában a nyolcvanas évek végén, emiatt kissé „befelé fordulónak” tűnhetett a külső szemlélő számára.¹⁹

¹⁵ Tóth Károly Antal – Tóth Ilona: *Egy szamizdat az életünkben. Az Ellenpontok*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2017. 55.

¹⁶ A Limes-kör az erdélyi magyar értelmiségi elit illegálisan szerveződő vitacsoportja volt. Tagjai a kezdeményező Molnár Gusztávon kívül: Ágoston Vilmos, Balázs Sándor, Bíró Béla, Bíró Gáspár, Cs. Gyimesi Éva, Fábíán Ernő, Lőrincz Csaba, Salat Levente, Szilágyi N. Sándor, Vekov Károly. Megbeszéléseiket elsősorban Bukarestben és Brassóban tartották, az elsőt 1985. szeptember 20-án, az utolsót 1986. november 10-én. 1987. február 7-én a Securitate házkutatást tartott Molnár Gusztáv lakásán, aki ezt követően Budapestre települt ki, így a kör technikailag megszűnt. A kör tagjai utoljára 1989. december 31-én gyűltek össze, hogy reflektáljanak az újonnan kialakult helyzetre. Ld: Molnár Gusztáv: *Transzcendens remény. A Limes-kör dokumentumai 1985–1989*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2004.

¹⁷ A teljesség igénye nélkül: Balázs Sándor és felesége, Cs. Gyimesi Éva és férje, Cseke Péter, Nagy György, Mester Zsolt, Kiss Zoltán, Beke György, Tóth Sándor, Tőkés László, Sipos Gábor, Visky András, Horváth Tibor, Szabó Barna, Salat Levente, Szilágyi N. Sándor, Fábíán Ernő, Pilich László, Jakabffy Tamás, Schwarz Róbert és felesége, Juhász Anikó.

¹⁸ Interjú Blénesi Évával az Erdélyi Magyar Hírügynökségről. Készítette: Bárdi Nándor, Budapest, 2016. december 3.

¹⁹ A SZER háttérjelentésének konklúziója az első lapszám alapján így fogalmaz: „Az első kiadásának tartalmából ítélve a *Kiáltó Szó* pontosan annak ígérkezik,

II. Az Erdélyi Magyar Hírügynökség

A diaszpóraaktorok transznacionális térben létrejövő kapcsolatainak különleges példáját adja az *Ellenpontok* felszámolása után, Nagyváradon létrejövő Erdélyi Magyar Hírügynökség (*Hungarian Press of Transylvania*).²⁰ Az Ara-Kovács Attila által alapított, viszont alapvetően már Budapestről működtetett hírügynökség közvetítőkön keresztül beszerzett híreket, jelentéseket közölt magyarul, majd angol és német nyelven is, így próbálva meg tájékoztatni a nyugati nyilvánosságot a Romániában zajló emberi jogi sérelmekről. A hírek közvetítésének folyamata egy többszereplős mátrixot feltételezett, amelynek egyik oldalán megtalálhatók voltak a romániai magyar kulturális elitiek, mint hírszolgáltatók, míg a másik oldalán a Magyarországra kitelepült romániai magyarok bizonyos csoportjai, valamint a magyarországi demokratikus ellenzék tagjai és a magyar diaszpóra különböző szereplői, akik képesek voltak kihangosítani a romániai problémákról szóló híreket, ugyanakkor felhasználni működésük legitimálására.

Az *Ellenpontok* felszámolását követően Ara-Kovács számára egy hírügynökség tűnt a legalkalmasabbnak a romániai helyzet dokumentálására, mivel a rövid, tényszerű hírek kijuttatását egyszerűbbnek vélte a folyóiratformátumú szamizdatoknál.²¹ Ara-Kovács Attilát 1983. május 17-én a Securitate sokadszorra behívatta, és annak elfogadása ellenében, hogy május 25-ig elhagyja az országot, átadták hontalan útlevelét.²² Ara-Kovács, mielőtt elhagyta

amire a nagy mértékben bántalmazott célközönségének szüksége van: egy nem nonszensz, reális és gyakorlati szócso, amely a magyarok számára olyan fajta higgadt, de alapelveit tekintve, rendíthetetlen útmutatás nyújt, amelyre szükség van ezekben a nehéz időkben.” (Ld: Koppány, Steven: *New Hungarian Minority Publication Appears in Transylvania, RAD Background Report / 53 (Hungary), 21 March 1989. In: HU OSA300, Romanian Unit (=60), Romanian Opposition and Protest Movement (=3), 21/1.*

²⁰ Timár Norbert: *Erdélyi Magyar Hírügynökség repertórium 1983–1989*, é. n. <http://emhrepertorium.adatbank.ro/> (letöltési ideje egységesen: 2019. 07. 14.)

²¹ Ara-Kovács, 2005.

²² Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (=ACNSAS), I210560, vol. 5, ff. 20-21. Közli: Totok, William: *Egy szamizdat folyóirat Ceaușescu idejéből, Halbjahresschrift Online*, 2013. január 11. <http://halbjahresschrift.blogspot.hu/2011/08/ellenpontok.html>

az országot, 1983. május 20-án Nagyváradon²³ kiadta az *Erdélyi Magyar Hírügynökség* első számát, bár a híreket már 1982. november 1-től kronologikusan lejegyezte.²⁴ A beharangozó számban így fogalmazta meg a hírügynökség feladatát: „Célja egyedül az, hogy a ma Romániájában folyó féktelen terrorról kellő hitellel és alaposággal tudósítson mindenkit, aki illetékes, s akit az erdélyi magyarság sorsával való rokonszenv illetékessé tesz.”²⁵

Ara-Kovács Attila, ígéretének megfelelően, május 25-én elhagyta Romániát és végleg Magyarországra költözött, romániai kapcsolatainak bizonyos szervezetségével a háta mögött. Ez a szervezetség olyan alapemberekre támaszkodott, mint Szőcs Géza, Tőkés László és Cs. Gyimesi Éva.²⁶ Ara-Kovácsot a távozását követő napon a román hatóságok nemkívánatos személynek nyilvánították, és öt évre kitiltották az országból.²⁷

A hírügynökség híreit először a magyar ellenzéki sajtó kapta meg, hiszen Ara-Kovács visszaemlékezése szerint, megérkezését követően szinte azonnal integrálódott köreikbe.²⁸ Mivel a rendőrségi végzások miatt a *Beszélő* 1983 tavaszától szünetelt, a novemberben induló és szinte havi rendszerességgel megjelenő *Hirmondó* között változtatásokat az EMH híreiből, vagy olyan összefoglaló cikkeket, amelyeket Ara-Kovács írt.²⁹ Az 1983. novemberi és 1984. januári számok összesen 26 jelentést hoztak le.³⁰

²³ A helymegjelölés biztonsági okokból csak később került rá a jelentésre.

²⁴ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete (=TK KI), HHRF Archívum: Fond 10. Erdélyi Magyar Hírügynökség, 784. Ara-Kovács Attila HPT levelek & egyéb jelentések.

²⁵ Megalakult az Erdélyi Magyar Hírügynökség Erdélyi Magyar Hírügynökség (=EMH), 1983/1, 1983. május 20. <http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1983B.pdf>

²⁶ Cs. Gyimesi Éva: *Szem a láncban: bevezetés a szekusdossziék hermeneutikájába*. Kolozsvár: Komp-Press, 2009. 56. és Ara-Kovács, 1999.

²⁷ ACNSAS, I 210560, vol. 5, f. 16. Közli: Totok, 2013. <http://halbjahresschrift.blogspot.hu/2011/08/ellenpontok.html>.

²⁸ Interjú Ara-Kovács Attilával az Erdélyi Magyar Hírügynökségről. Készítette: Bárdi Nándor, Budapest, 2016. december 4.

²⁹ Ara-Kovács, 2005.

³⁰ A new Hungarian periodic appears, *RAD/Reisch*, 26, 1984, München. In: HU OSA 300-40-1: 254/ 6.

II. 1. Kapcsolatok a magyar diaszpórával

Ara-Kovács visszaemlékezése szerint kitelepülésének időszakban nem érdekelte a diaszpórával való kapcsolattartás,³¹ ám a HHRF archívumában található Ara-Kovács és a szervezet közötti levelezés fényében némileg átértékelődik ez a narratíva. Hámos László – minden valószínűség szerint Teleki Bélának³² címzett, 1984. február 24-én kelt levelében, amelyben egy Ara-Kovács Nagy Károlynak³³ írt illetéktelen kezekbe került levél kapcsán – így fogalmazott: „Ez az első alkalom, hogy az Ara-Kováccsal több mint egy éve tartó kapcsolatban [kiemelés – T. N.], hogy valaki(k)nek tudatlansága vagy felelőtlensége révén, igen nagy veszélybe kerülhet ez az ember.”³⁴ Ara-Kovács tevékenységének jelentőségét pedig a következőképpen értékelte: „Munkánkban, évek óta, pontosan ez a láncszem hiányzott. Most végre termett egy ember, aki felfogta és vállalta: amerikai szájíz szerint, tömören, tényszerűen, rendszeresen összefoglalni a legfontosabb belső híreket.”³⁵ A Hírügynökség és a diaszpóra között már a kezdetektől meglévő kapcsolatot további levelek is alátámasztják, ilyen például az 1983. december 1-én Nagy Károlynak küldött üzenet, amelyben Ara-Kovács az anyagok továbbításának nehézségeiről számol be.³⁶

Fokozatosan elindult a SZER-rel való kapcsolatépítés is. Ebben szerepet játszott az, hogy az *Ellenpontok* 7. számában Ara-Kovács kifogásolta, hogy a rádió nem foglalkozik az erdélyi magyarsággal,³⁷ illetve a magyar demokratikus ellenzéknek – és főként a régi ismerős

³¹ Interjú Ara-Kovács Attilával 2016. december 4-én.

³² Teleki Béla, székeli, gr. (1899–1990) földbirtokos, politikus. 1941–1944 között az Erdélyi Párt elnöke, majd a magyar emigrációt képviselő, 1947-ben alakított Magyar Nemzeti Bizottmány tagja. Az Amerikai Erdélyi Szövetség alapító elnöke, részt vett a HHRF alapításában és támogatásában. A *Transsylvania* magyar nyelvű negyedévi folyóirat szerkesztője.

³³ Nagy Károly (1934–2011) amerikai-magyar egyetemi tanár, irodalomszervező. 1984 és 1990 között a *Nyugati Magyarság* c. lap munkatársa.

³⁴ MTA TK KI, HHRF Archívum, Fond 10. Erdélyi Magyar Hírügynökség, 784. Ara-Kovács Attila HPT levelek & egyéb jelentések.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ (Ara-Kovács Attila): Miért éppen rólunk nincs szó?, *Ellenpontok*, 1982. 7. http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf1609.pdf

Tamás Gáspár Miklósnak – kapcsolatai a rádióval.³⁸ Ám a döntő szerep ebben is a HHRF-fel fenntartott kapcsolatnak jutott. Kasza László, a SZER szerkesztője 1984. április 25-én *Kommentár nélkül* című adásában – mielőtt interjút közölt volna Hámos Lászlóval – már beolvasott egy válogatást az 1983-as év híreiből és ismertette az 1984-es év első jelentését is.³⁹

A Hírügynökség szerkesztője nem csak az amerikai diaszpóra szervezeteivel tartott fenn kapcsolatot, hanem bécsi körökkel, úgymint Deák Ernővel, a *Bécsi Napló* főszerkesztőjével vagy Karl Pfeifferrel, a bécsi zsidó hitközség hivatalos lapjának, a *Gemeinde* főszerkesztőjével.⁴⁰ Az 1985. októberi, Budapesten megrendezett Európai Kulturális Fórumon neves, nyugati értelmiségiekkel tudott személyesen megismerkedni.⁴¹ 1986-tól pedig a *Motolla*⁴² című müncheni ifjúsági lapban is jelentek meg a romániai helyzetet ismertető írások Ara-Kovács Attila tollából.

II. 2. Az Erdélyi Magyar Hírügynökség működése: összekötők és módszerek

Mivel Ara-Kovács nem léphetett Románia területére és a fontos hírforrásoknak számító erdélyi értelmiségieket fokozottan figyelte a Securitate, szüksége volt olyan összekötőkre, akik vállalják a hírek

³⁸ Interjú Ara-Kovács Attilával 2016. december 4-én.

³⁹ Documentaries and Samizdat No. H-53, REF, *Hungarian Broadcasting Department*. Szerk.: Szabados József, Szerzők: Kasza Levente és Hámos László. 1984. április 25. 29:45. HU OSA 300-40-1: 1086 / 4.

⁴⁰ MTA TK KI, HHRF Archívum, Fond 10. Erdélyi Magyar Hírügynökség, 784. Ara-Kovács Attila HPT levelek & egyéb jelentések.

⁴¹ Interjú Ara-Kovács Attilával 2016. december 4-én.

⁴² A *Motolla* 1986-ban indult mint „európai magyar ifjúsági lap”. Krizsán Árpád bécsi és Steinbach Tamás müncheni egyetemi hallgató alapította, adta ki és szerkesztette. Évente négyszer jelent meg, Münchenben, illetve Bécsben készült. Olvasóközönsége olyan fiatalokból állt, akik nagyrészt Nyugaton éltek. A szerkesztők a magyar ifjúsági élettel való közvetlen kapcsolatra törekedtek, így már a lap indulásától kezdve együttműködtek Magyarországon élő fiatalokkal, akik hamarosan beléptek a szerkesztőségbe is, többek között Keszthelyi András is, aki a későbbiekben társfőszerkesztő lett. 1988-ban K. Lengyel Zsolt és Szász Judit Anna szerkesztésében *Körvonalak* címmel kulturális melléklete jelent meg. A lap 1990-ben szűnt meg. A lap állandó munkatársaként dolgozott Ara-Kovács Attila is.

áthozatalát. Az egyik összekötő 1985-től Cs. Gyimesi Éva tanítványa, Blénesi Éva lett, aki először a Romániába érkező „futárokat” kötötte össze más személyekkel, majd híreket is kezdett gyűjteni.⁴³ Ara-Kovács Attila egy másik fontos összekötőjének Bégány Attila⁴⁴ bizonyult. Ő járt rendszeresen az országba átvenni a híreket, olyan nagyobb városokból, mint Nagyvárad, Kolozsvár vagy Marosvásárhely.⁴⁵ Emellett kevésbé rendszeresen több más személy is közreműködött.⁴⁶

Ara-Kovács a tájékoztatást elsősorban a nyugati médiumoknak és szervezeteknek szánta, ezért Románia felé csak közvetve, a rádió hullámhosszán juthattak vissza a hírek. Az információk Nyugatra való kijuttatása kezdetben levélben, közvetítőkön keresztül történt, majd a postát vették igénybe, végül pedig modemes kapcsolat segítségével, számítógépen jutottak ki a hírek a HHRF New York-i irodájába. Miután az azonnali kapcsolat létrejött, a HHRF gyakornokai angolra is lefordították a híreket.⁴⁷ Hasonlóan készültek a német nyelvű fordítások is.⁴⁸ Később, amikor már látni lehetett, hogy a magyar hatóságok nem akadályozzák a tevékenységüket, akkor egyszerűen telefonon vagy faxon keresztül is kézbesítették az információkat.⁴⁹

A Hírügynökség működését a HHRF támogatásából, illetve különböző akciókból, például olyan emlék- és segélybélyeg-sorozat árusításából fedezték, amelyek azon erdélyi magyar személyiségek

⁴³ Interjú Blénesi Évával az Erdélyi Magyar Hírügynökségről. Készítette: Bárdi Nándor és Timár Norbert, Budapest, 2017. augusztus 21.

⁴⁴Bégány Attila végzettsége szerint programozó matematikus volt, de a klubmozgalom lelkes szervezőjeként mindenféle ellenzéki tevékenységben részt vett, a Magyar Demokrata Fórum (MDF) és a Fiatalkor Demokraták Szövetsége (FIDESZ) megalakulása körül is bábáskodott. (Ld: Stefka István: „Mindig ellenzékben: Rendszerváltók (25.) – Bégány Attila”, *Magyar Nemzet*, 2005. 07. 16. https://mno.hu/migr_1834/mindig-ellenzékben-552723)

⁴⁵ Szóczi Árpád: *Temesvár. A romániai forradalom kitörésének valódi története*. H. n.: Partium Irodalmi Társaság, 2013. 80–81.

⁴⁶ Szóczi, 2013. 79–80. és Interjú Ara-Kovács Attilával 2016. december 4-én.

⁴⁷ Interjú Blénesi Évával 2016. december 3-án

⁴⁸ MTA TK KI, HHRF Archívum, Fond 10. Erdélyi Magyar Hírügynökség, 784. Ara-Kovács Attila HPT levelek & egyéb jelentések.

⁴⁹ Szóczi, 2013. 81.

portréit ábrázolták,⁵⁰ akiket a Securitate meggyilkolt, vagy a rezsim „jogvédelmi magatartásuk miatt” börtönben tartott.⁵¹

II. 3. Az Erdélyi Magyar Hírügynökség tevékenységi körének kiterjesztése

Ara-Kovács Attila a Hírügynökségen túl két lapot próbált meg elindítani, azonban egyik sem járt sikerrel.⁵² Tervbe vette a Hírügynökség tevékenységének kiterjesztését a Felvidékre is, de ez sem valósult meg. A Hírügynökség szerkesztője azonban nem csak sajtótermékekben gondolkodott, hanem megpróbált a diplomáciai viszonyokra is befolyással lenni. Például egy 1986. október 5-i levél tanúság szerint létrejött egy találkozó Donald Wake-vel, az amerikai külügyminisztérium emberjogi osztályának egyik megbízottjával. A találkozón Ara-Kovács megpróbálta elérni, hogy rendszeres kapcsolatot tarthasson fenn a Bukarestben szolgálatot teljesítő amerikaiakkal, annak érdekében, hogy az erdélyi magyarok megítélésén változtathasson köreikben. Erre ígéretet is kapott. Hámosnak írt értékelésében ennek jelentőségét abban látta, hogy: „nem csak a romániai román ellenzékiek (ellenzékiekedők) tudják majd belülről [aláhúzás az eredetiben – T. N.] befolyásolni a Romániából kijutó összképet.”⁵³ A találkozás eredményeként Mark Palmer, az Egyesült Államok budapesti nagykövete heti rendszerességgel megkapta a Hírügynökség jelentéseit, ahogyan Richard L. Baltimore, a budapesti amerikai nagykövetség politikai vezetői irodájának munkatársa is.⁵⁴

⁵⁰ A sorozaton szereplő személyek: Hadházi István, evangélikus lelkész, Pálfi Géza, római katolikus lelkész, Visky Árpád színművész, Borbély Ernő tanár, Páll Béla matematikatanár voltak.

⁵¹ MTA TK KI, HHRF Archívum, Fond 10. Erdélyi Magyar Hírügynökség, 784. Ara-Kovács Attila HPT levelek & egyéb jelentések.

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Interjú Ara-Kovács Attilával 2016. december 4-én.

II. 4. Romániai menekültek és magyarországi diaszpóraprojektek. A Hírügynökségi munka befejezése

Ara-Kovács Attila figyelmét 1988-ra a Romániából nagyszámban érkező menekültek⁵⁵ kérdése kötötte le: többekkel⁵⁶ megalapította a román nemzetiségiúteket segítő Menedék Bizottságot,⁵⁷ de segédkezett a *România Liberă* (Szabad Románia) csoport megalakításában is, akik különböző ellenzéki akciókat hajtottak végre, illetve romániai beágyazottságúnak beállított szamizdatot is alapítottak, amely mögött Ara-Kovács azon elképzelése munkált, hogy belülről jövő romániai kritikát tudjon felmutatni a Ceaușescu-rezsim magyarságpolitikájával kapcsolatban.⁵⁸

Ara-Kovács Attila 1988-ban a HHRF meghívásra három hónapra az Amerikai Egyesült Államokba látogatott,⁵⁹ ahol – Blénesi Éva véleménye szerint – sikerült kijárnia, hogy a SZER-nek dolgozhasson.⁶⁰ 1989-ben a SZER megnyitotta budapesti irodáját, amelynek vezetője a Genfből hazatelepült régi bajtárs, Szócs Géza lett. Ara-Kovács olyan híreket és kommentárokat olvasott be a rádióba, amelyek többnyire a Hírügynökség jelentéseire épültek. A Hírügynökség szerkesztője egyre inkább ezzel kezdett el foglalkozni, és számos feladatot – főleg a Romániába készülők személyek koordinálását – átadott az időközben Magyarországra települt Blénesi Évának.⁶¹ A Hírügynökség utolsó nagy projektje a Tökés

⁵⁵ Novák Csaba Zoltán, 2017. 41.

⁵⁶ A Menedék Bizottság alapító tagjai Ara-Kovács Attilán kívül Donáth László, Könczöl Csaba, Legyen Gabriella, Radnóti Sándor, Szent-Iványi István, Szilágyi Sándor, Tamás Gáspár Miklós és Törzsök Erika voltak.

⁵⁷ Kaszás Veronika: A magyarországi „alternatív szervezetek” fellépése az erdélyi menekültek ügyében 1988–1989-ben, *Múltunk*, 2014, 59, 1. 234–235.

⁵⁸ Románok röpcédulaakciója Budapesten EMH, 1987/122, 1987. december 03. <http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1987B.pdf> és Román ellenzéki csoport felhívása a romániai éhínséggel kapcsolatban EMH, 1987/128, 1987. december 20. <http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1987B.pdf>

⁵⁸ Socor, Vladimir: Romanians in Budapest Publish First Ever Romanian Samizdat Periodical, *Situation Report: Romania, 20 July 1988*, München, 1988. július 20. In: HU OSA 300, Publication Department (=8), Situation Reports (=47), 212 / 9.

⁵⁹ Interjú Ara-Kovács Attilával 2016. december 4-én.

⁶⁰ Interjú Blénesi Évával 2017. augusztus 21-én.

⁶¹ Interjú Blénesi Évával 2016. december 3-án.

László-ügy tematizálása volt, majd ezt követően a Hírügynökség tevékenysége is átalakult, hiszen többé nemcsak írásos információt közöltek, hanem a nemzetközi média munkatársait napi rendszerességgel látták el olyan szemtanúkkal, akik „[...] végképp hátat fordítva Romániának – immáron saját arccal, hanggal és névvel is vállalni merték a megszólalást.”⁶² A hírek folyama 1989. szeptember 22-én szakadt meg.⁶³

III. Az Erdélyi Magyar Hírügynökség jelentéseinek tartalomelemzése

III. 1. A tartalomelemzés elméleti és módszertani alapjai

Klaus Krippendorff meghatározása szerint a tartalomelemzés olyan kutatási technika, amely szövegekből (és más, jelentéssel bíró alapanyagokból) megismételhető és érvényes következtetéseket von le azok használatának kontextusára vonatkozóan.⁶⁴ Az elemzés azonban a legtöbb esetben nem a szöveg belső (nyelvtani, stilisztikai, szemantikai stb.) jegyeinek feltárására irányul, hanem ezek vizsgálata révén a szövegeket körbevevő kontextusra vagy a szövegen túlmutató jelenségekre világít rá.⁶⁵

A tartalomelemzés esetében a szövegek vizsgálatakor két nagy módszertani megközelítést lehet alkalmazni, ezek a kvantitatív és a kvalitatív tartalomelemzések. Abból kifolyólag, hogy a jelen kutatás a kvantitatív szemléletet követi, az ehhez kapcsolódó eljárásokat fogjuk röviden ismertetni. Géring meghatározása szerint: „A kvantitatív tartalomelemzés alapvetően kódolásra épül, gyakoriságokban és százalékokban összefoglalt, összehasonlításokra és előzetesen megadott hipotézisek statisztikai tesztelésére használatos módszer.”⁶⁶ A tartalomelemzés során Herring lépéseit

⁶² Ara-Kovács, 2005.

⁶³ Tusnádfürdői iskolasztrájk a magyar tannyelvű oktatás megszüntetése miatt EMH, 1989/88, 1989. szeptember 22. <http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1989B.pdf>

⁶⁴ Krippendorff, Klaus: *Content Analysis. An Introduction to Its Methodology*. Thousands Oaks: Sage Publications, 2004. 18.

⁶⁵ Géring Zsuzsanna: Tartalomelemzés: A virtuális és a 'valós' világ határán. Egy vállalati honlap-elemzés bemutatása, *Kultúra és Közösség*, 2014, 5, 1. 11.

⁶⁶ Uo.

követtük, aki a Krippendorff által meghatározott alapokra⁶⁷ építve McMillan⁶⁸ nyomán módosítva, a következő öt lépést javasolja 1) a kutatási kérdés és/vagy hipotézis megfogalmazása, 2) a mintaválasztás, 3) az elemzési egységek és a kódolási kategóriák definiálása, 4) a kódolók képzetét követően a kódolás megbízhatóságának ellenőrzése, valamint 5) a kódolás eredményeképpen előállt adatok elemzése, interpretálása.⁶⁹

III. 2. Az Erdélyi Magyar Hírügynökség anyagának tematikus tartalom elemzése

Kutatásunk kiindulásaként nem hipotéziseket használtunk, hanem kutatási kérdéseket fogalmaztunk meg: egyrészt arra voltunk kíváncsiak, hogy *milyen témákat jelenítenek meg az egyes jelentések, másrészt a megjelenített témák milyen mintát, azaz milyen gyakoriságot mutatnak, úgy az összes jelentésre, mint az évenként közölt hírekre vonatkozóan*, harmadrészt pedig az így kialakult mintákból *mit lehet tudni a tartalom és kontextus összefüggésében, azaz lehet-e következtetéseket levonni arra vonatkozóan, hogy miket, és ezáltal kiket reprezentált a Hírügynökség.*

A kutatásunk esetében az alapsokaság könnyen meghatározható, ami nem más, mint az Erdélyi Magyar Hírügynökség 1983 és 1989 között megjelent összes jelentése, amelyből nem volt szükséges külön mintát elkülöníteni. A Hírügynökség 1983. május 20-a és 1989. szeptember 22-e között 576 jelentést bocsájtott ki, amelyből 7 holléte ismeretlen, így ezek nem képezhették vizsgálatunk tárgyát.

Az elemzési egységek meghatározásakor a vizsgált alapsokaság természetéből kiindulva megállapítást nyert, hogy egy jelentés rendszerint egy tematikus egységbe sorolható, ezért egy jelentéshez egy kódot társítottunk.

A kódolási kategóriák definiálása előtt áttekintettük a vizsgálni kívánt anyagot és ezt követően állítottuk fel a kategóriákat,

⁶⁷ Krippendorff, 2004. 63.

⁶⁸ McMillan, Sally J.: The Microscope and the Moving Target: The Challenge of Applying Content Analysis to the World Wide Web, *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 2000, 77, 1. 80–98.

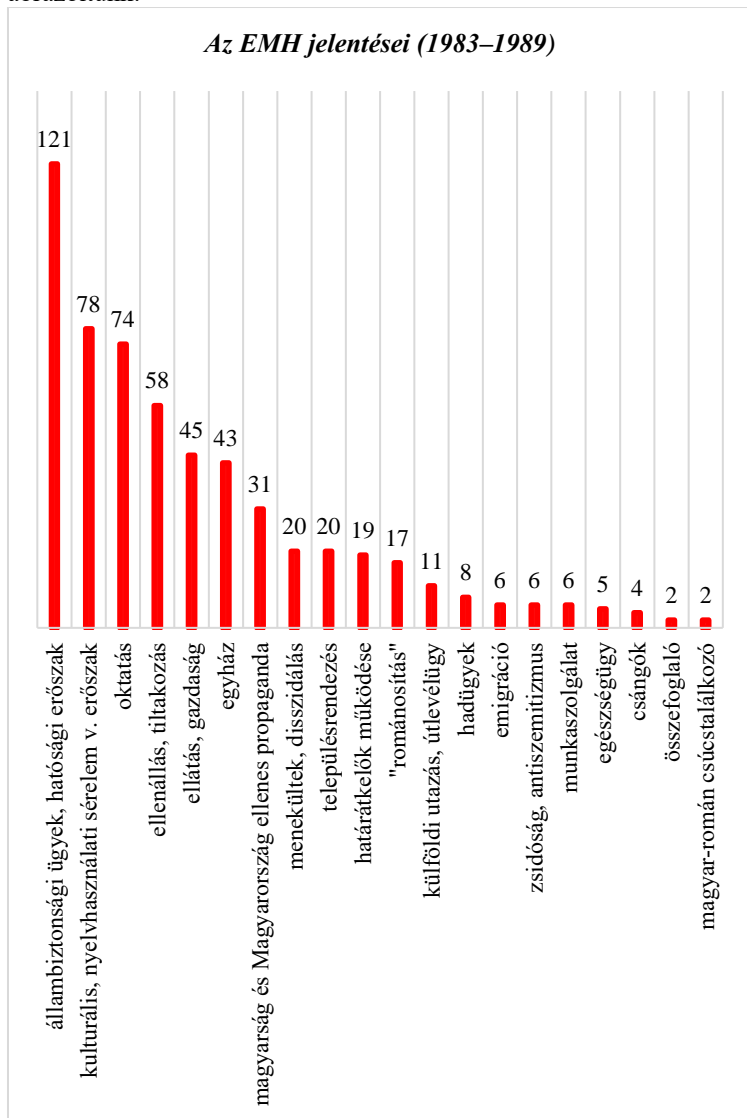
⁶⁹ Herring, Susan C.: Web Content Analysis: Expanding the Paradigm. In: Hunsinger, J. – Allen, M. – Klostrop, L. (eds.): *The International Handbook of Internet Research*. Dordrecht: Springer Verlag, 2010. 233–249.

amelyeket a kódolás során finomítottunk, illetve új kategóriákat is megállapítottunk. Ily módon 20 kódolási kategóriát sikerült definiálni. A kategóriákat, azok jelentéstartalmával együtt táblázatban foglaltuk össze:

KÓDOLÁSI KATEGÓRIA	JELENTÉSTARTALOM
Állambiztonsági ügyek, hatósági erőszak	A Securitatehoz vagy valamely hatósághoz köthető visszaélés, lehallgatás, kényszerítés, méltatlanul kiszabott fegyházbüntetetés, fogva tartás körülményei, kényszerítés, kihallgatások, házkutatások, verések, lehallgatások, fenyegetések, megfigyelések, beidézések, letartóztatások, gyilkosságok, illetve a Securitate különböző belső ügyei.
Csángók	A moldvai csángók lakta falvak megközelítésének tiltása, a csángók magyar eredetét tagadó művek, a csángók vallásgyakorlása.
Egészségügy	Egészségügyi helyzetelemzések, orvosok segélykérése, terhességellenőrzés, különböző betegségek miatti elhalálozások.
Egyház	Egyházakat érintő korlátozások, visszaélések, utánpótlás problémái, vallási ünnepekkel kapcsolatos korlátozások, összegző jelentések, református belső egyházi küzdelmek, katolikus egyházi román nyelvhasználat térnyerése.
Ellátás, gazdaság	Korlátozások (közüzemi, világítás, üzemanyag, étkezés), üzemi balesetek, gazdasági helyzet, bérezés.
Ellenállás, tiltakozás	A hatalommal szembenállók nevesítése, vadsztrájkok, üzemi szabotázások, levélírás, intézményen belüli tiltakozások, „falurombolás” elleni fellépések, az ellenállókról való megemlékezés.
Emigráció	Az országot törvényes keretek között elhagyók esetei.
Hadügyek	Katonai akciók.
Határátkelők működése	Megvámolás, a határátkelők időszakos lezárása, határőrök visszaélései, erőszakoskodása, a külföldiekkel szembeni magatartás.
Kulturális,	Értelmiségi munkahelyek (például

KÓDOLÁSI KATEGÓRIA	JELENTÉSTARTALOM
nyelvhasználati sérelem vagy erőszak	szerkesztőségek, stúdiók) bezárása, vagy az azzal való fenyegetés, kirúgások, leváltások, könyv és kulturális program betiltása, a magyar nyelv használatának korlátozása intézményekben, utcán, nyilvános helyeken.
Külföldi utazás, útlevéllügy	Külföldi utazás tilalma, útlevélszerzés problémái.
Magyar-román csúcstalálkozó	Grósz Károly és Nicolae Ceaușescu közötti 1988-as aradi találkozó előkészületei.
Magyarság- és Magyarország-ellenes propaganda	Magyarellenes, sovínisztának titulált könyvek, történelem átértékelése, „történelemhamisítás”, magyarellenes kampányok a sajtóban, publikációkban, Magyarország támadása különböző fórumokon, a „magyar propaganda” visszaverésére irányuló törekvések.
Menekültek, disszidálás	Romániából menekülők helyzete, környező országok viszonyulása a menekültkehez, disszidálók esetei.
Munkaszolgálat	Munkaszolgálatra való rendelés, kényszermunka, általában a lakóhelytől távol, ipari telepeken.
Oktatás	Magyar felsőoktatás helyzete, felsőoktatási kihelyezési rendszer, a kolozsvári egyetem és a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet magyar képzésének leépítése, magyar iskolai oktatás helyzete, középiskolás és szakmunkás osztályok áthelyezése, székelyföldi, kizárólag magyar tagozatú iskolákban román tagozatok létrehozása.
Összefoglaló	Sajtószemlék, illetve a <i>Korunk</i> folyóirat történetének áttekintése.
„Románosítás”	Román nyelvű lakosság „betelepítése” magyar többségű városokba, magyar nemzetiségűek leváltása, helyükbe román nemzetiségűek ültetése, történelmi szereplők elrománosítása.
Településrendezés	Területrendezés, falurombolás.
Zsidóság, antiszemitizmus	Corneliu Vadim Tudor antiszemita versei, polémia Moses Rosen főrabbiával, holokauszt, holokauszt-relativizálás.

A kódolási folyamatot követően számszerűsítettük a kategóriák előfordulásának gyakoriságát, amelyet a következő diagrammal ábrázoltunk:



A számszerűsített adatok elemzése során a főbb kategóriák előfordulásának okaira igyekszünk magyarázatot adni. Az adatokból nyilvánvaló, hogy az Erdélyi Magyar Hírügynökséget a romániai elnyomó rendszer erőszakosságából adódóan elsősorban az állami erőszakra való tájékoztatás foglalkoztatta, amelyet nem függetleníthetünk attól a ténytől sem, hogy a szervezetnek a kezdetektől deklarált célja volt, hogy „Romániában folyó féktelen terrorról kellő hitellel és alapossggal tudósítson.”⁷⁰ Emellett létfontosságú volt az emberi jogi diskurzus fenntartása is, amelyhez szükség volt a hatalmi túlkapásokat dokumentálni és azokról folyamatosan beszámolni. Ehhez a szemlélethez kapcsolódik az ellenállás és tiltakozás limitált formáinak reprezentálása is. Az ellenállás és tiltakozás felmutatták az elnyomó rezsim kritikáját, amellyel egyben annak visszásságaira is rámutattak.

Ha eltekintünk a hatalmi erőszakra való beszámolók túlsúlyától, láthatjuk, hogy a megjelenített témák között hangsúlyosan jelen vannak az ún. „értelmiségi” témák, a *kulturális, nyelvhasználati sérelem vagy erőszak*, illetve az *oktatás*. Erre a jelenségre több magyarázatot is találhatunk. Az elsődlegesen meghatározó tényező a „tartalomgyártás” közegében keresendő: a hírek beszerzői, közvetítői, a kapcsolattartók és maga a szerkesztő is olyan szociokulturális háttérrel rendelkeztek, amely a megszokottnál érzékenyebbé tette őket ezekre a problémákra. A rendszerint egyetemi végzettséggel rendelkező vagy értelmiségi közegben mozgó működtetők ezekkel a problémákkal szembesülhettek gyakrabban, ezért ezekről adtak számot. A hírek szelekciójakor is hasonló szempontok játszhattak szerepet. Ebből azt a következtetést is levonhatjuk, hogy a Hírügynökség fókuszában az értelmiségi intézményvédelem állt. Ebből következőleg a Hírügynökség a romániai magyar kisebbségi elit reprezentációs fóruma is lehetett volna, ám az általuk közvetített reprezentációs képét tovább alakították a magyarországi aktorok és a magyar diaszpóráközösséghez tartozó személyek, saját érdekeiknek megfelelően. Ugyanakkor amellet sem mehetünk el szó nélkül, hogy a korszakban a kisebbségi kulturális intézményrendszer majdnem

⁷⁰ Megalakult az Erdélyi Magyar Hírügynökség EMH, 1983/1, 1983. május 20. <http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1983B.pdf>

teljes leépülésének lehettünk tanúi.⁷¹ A jelentésekben az intézményrendszer leépülése különösen az oktatás tárgykörében érhető tetten, azon belül is dominánsan van jelen a magyar felsőoktatási rendszer helyzete, a felsőoktatási kihelyezési rendszer, a kolozsvári egyetem⁷² és a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet magyar képzéseinek leépítése.

A nyolcvanas évekre a reprezentációtól függetlenül hangsúlyossá válik az országot sújtotta gazdasági válság kontextusa, amely súlyos ellátási nehézségeket hozott magával 1979-től kezdődően, illetve az ipari egységek termelésében is zavarokat okozott: akadozott a nyersanyagellátás, de emellett egyre nehezebben sikerült megfelelni a fokozott központi elvárásoknak, amely aztán a gazdasági termelésre vonatkozó statisztikák és egyéb jelentések meghamisításának ördögi körét vonta maga után. A mezőgazdaság is súlyos válság jeleit mutatta, hatékonysága folyamatosan romlott.⁷³ Mindezek a Hírügynökség jelentéseiben is tükröződnek: számos esetben hírt adnak üzemi balesetekről, de szó esik az üzemek és a mezőgazdaság militarizálásáról is. Hasonlóképpen szó van arról, hogy az Izraelből vagy Magyarországról érkező küldeményeket, illetve árut azonnal a fővárosba szállítják, és így nem kerülnek kiosztásra, illetve eladásra.⁷⁴ A jelentések beszámolnak kényszerbeszolgáltatásokról, és az ellátási zavarokról úgy az élelmiszerek terén (például az éhínségről a moldvai megyékben⁷⁵ vagy a várhatóan két hónapig szünetelő húsellátásról Erdély néhány

⁷¹ Novák, 2017. 44–46.

⁷² Az egyetem nevét 1984 és 1989 decembere között egyszerűen csak Kolozsvári Egyetemenként (Universitatea din Cluj-Napoca) használták még hivatalos dokumentumokon is, kivéve a diplomákat és az egyetem *Studia Universitatis Babeş-Bolyai* című szaklap sorozatait. Ld: Átkeresztelték a Babeş-Bolyai Egyetemet – ezentúl Kolozsvári Egyetem EMH, 1984/14, 1983. április 05. <http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1984B.pdf>

⁷³ Novák, 2017. 50–51.

⁷⁴ Az Izraelből érkező Joint-küldemények a párt titkos raktáiraiba vándorolnak EMH, 1983/17, 1983. október 18. <http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1983B.pdf> és A magyarországi árukat azonnal Bukarestbe küldik EMH, 1989/27, 1989. április. 18. <http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1989B.pdf>.

⁷⁵ Éhínség a moldvai megyékben EMH, 1984/5, 1984. február 20. <http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1984B.pdf>

megyében⁷⁶), mint az utazási korlátozások esetében, ahogyan arról is, hogy az utazási korlátozások egyedül a rendőrautók közlekedését nem érintik⁷⁷, illetve arról, hogy a pártelit milyen kiváltságokat élvez.⁷⁸ Beszámolók születtek a bérezési rendszerről, a fizetések csökkentéséről, illetve elmaradásáról, a romló munkakörülményekről és az egyre fokozódó környezetszennyezésről,⁷⁹ de a munkanélküliek helyzetéről is, úgy országos szinten, mint egyes városok (például Nagyvárad és Csíkszereda) esetében.⁸⁰ A jelentések hirt adnak azokról a jelekről is, amelyek arra utaltak, hogy fokozatosan megszüntetik a társadalombiztosítást.⁸¹ A Hírügynökség beszámolt a moszkvai vezetés azon ajánlásáról is, amely szerint az országnak a magyarországi reformokat kellene követnie,⁸² illetve arról is, hogy a *Pravda* néhány számát – gazdasági tekintetben kritikus hangvételűnek tekintett cikkei miatt – hogyan teszik indexre.⁸³

A Hírügynökség számára az egyházak helyzetéről szóló tudósítás is jelentős szerepet játszott, a legtöbb ilyen jelentés a református egyház belső küzdelmeiről tudósít, köszönhetően annak, hogy Tőkés László tematizálta ezeket a problémákat, és folyamatosan napirenden tartotta őket. Az sem elhanyagolható tényező, hogy: „A nyolcvanas évek végén a kisebbségi intézményesség módszeres leépítése közepette, a Kriterion Kiadó és vezetője [Domokos Géza] által

⁷⁶ A két elkövetkező hónapban teljesen megszűnik a húsellátás Erdély néhány megyéjében EMH, 1985/47, 1985. július 03. <http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1985B.pdf>

⁷⁷ Romániában egyedül a rendőrautók közlekedését nem korlátozzák EMH, 1985/5, 1985. január 30. <http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1985B.pdf>

⁷⁸ Kiváltságok a pártelit számára EMH, 1989/82, 1989. szeptember 08. <http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1989B.pdf>

⁷⁹ Romló munkakörülmények és egyre fokozódó környezetszennyezés EMH, 1989/61, 1989. június 20. <http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1989B.pdf>

⁸⁰ Munkanélküliség Nagyváradon EMH, 1987/107, 1987. szeptember 31. <http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1987B.pdf> és Csíkszeredán nagyfokú munkanélküliség várható EMH, 1989/25, 1989. április 10. <http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1989B.pdf>

⁸¹ Újabb jelek utalnak a társadalombiztosítás fokozatos megszüntetésére EMH, 1987/28, 1987. február 23. <http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1987B.pdf>

⁸² A moszkvai vezetés a magyarországi reformok követését ajánlja Ceausescunak EMH, 1985/33, 1985. április 16. <http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1985B.pdf>

⁸³ Kritikus hangvételűnek tekintett cikkei miatt, indexre tették Romániában a *Pravda* néhány számát EMH, 1985/61, 1985. augusztus 11. <http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1985B.pdf>

informálisan összetartott értelmiségi hálózatokon kívül csupán az erdélyi magyar egyházak rendelkeztek nemzetiségi tartalommal is bíró regionális kiterjedésű struktúrákkal.”⁸⁴

A magyarság- és a Magyarország-ellenes propaganda története a hetvenes évek közepének történészvitáihoz nyúlik vissza, de igazi katalizátorának az 1982-ben megjelent, Ion Lăncrănjan tollából származó *Cuvînt despre Transilvania* (Gondolatok Erdélyről) című magyarellenes pamfletje bizonyult, amely Románia és Magyarország között nyílt sajtóvitát generált. A nyolcvanas években a két ország között egy „diplomáciai hidegháború” zajlott. A magyarországi médiapolitika különbözősége miatt (amíg Romániában a médiának „véleményirányító” szerepe volt, addig Magyarországon a média egyre inkább függetlenedett az állam irányításától és csak nagyon kevés tabu – 1956 és a Szovjetunió – maradt, és egyre szélesebb felületet biztosítottak a romániai magyar ügyeknek), a román vezetés a Magyarországon megjelent műveket folyamatosan támadásnak érzekelte, és ellentámadásokba bocsátkozott.⁸⁵ A támadást a politikai hisztéria szintjéig fokozta az 1986-ban megjelenő, háromkötetes *Erdély története*, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia gondozásában adtak ki. Ezt követően a két ország kapcsolata évről évre rosszabbodott, és 1988-ra a román fél a két ország közötti diplomáciai kapcsolat megszüntetésének gondolatáig is eljutott.⁸⁶

A területrendezés kérdése is helyet kapott a fontos témák között. Az RKP 1984-es XIII. kongresszusán újabb lendületet kapó szisztematizálási tervekben már megjelentek az első utalások a falvakra és községekre vonatkozó területrendezési tervek végrehajtására. A konkrét intézkedések azonban csak 1986-ban kezdődtek meg. Az RKP Központi Bizottságának (KB) szervezési osztálya jelentésében bizonyos falvak felszámolásáról írt, lakosaikat pedig áttelepítette volna a legközelebbi községbe vagy városba. A területrendezés nem csak a vidékre vonatkozott, Ceaușescu 1988-ban kijelentette, hogy 1990-ig befejezik a városok rendezését és felgyorsítják a falurendezést. Ekkor már arról beszélt, hogy a falvak

⁸⁴ Novák, 2017. 49.

⁸⁵ Vincze Gábor: Lăncrănjantól Lăncrănjanig. Fejezetek a magyar-román kapcsolatok nyolcvanas évekbeli történetéből, *Magyar kisebbség*, 2006, 10, 41-42. (3-4.). 262-349.

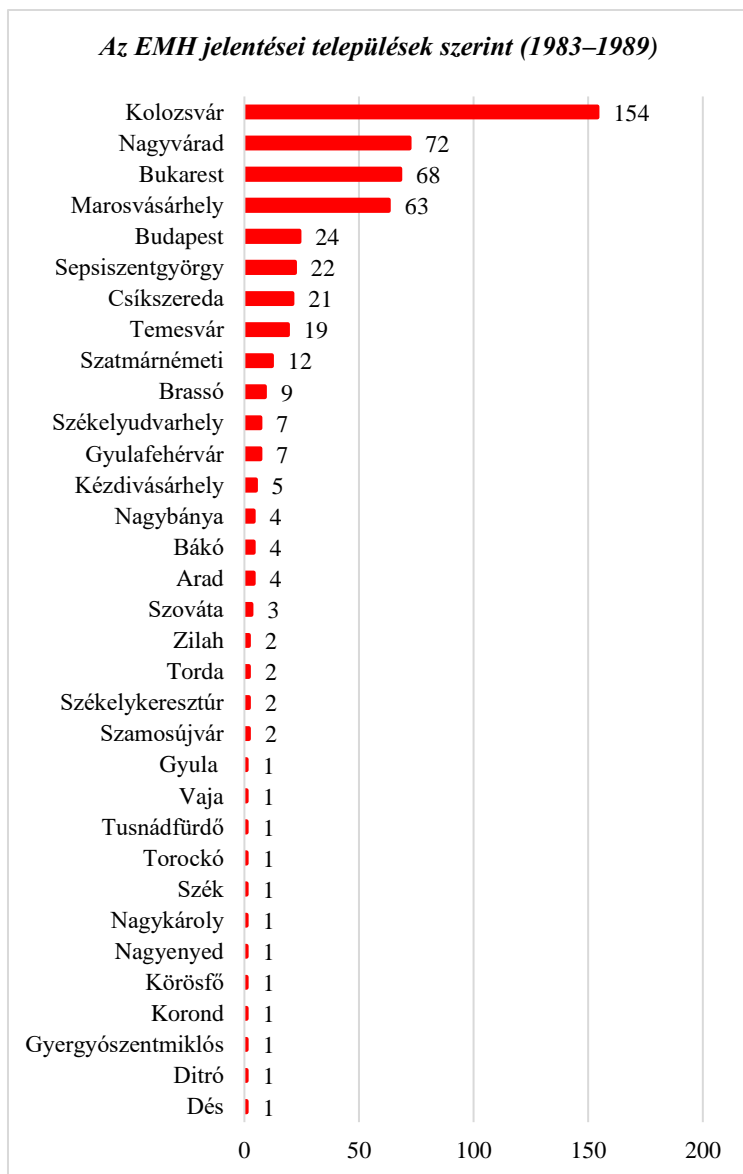
⁸⁶ Novák, 2017. 70-72.

számát felére kell csökkenteni, lakosaikat pedig többemeletes lakóházakba kell költöztetni. A nyolcvanas évek második felében elkezdődött a településátszervezés: csökkentették a községek számát, amely nem jelentett egyet azok lerombolásával, csak bizonyos szolgáltatások (például posta, orvosi ellátás) kivonásával járt, de ez is elegendő volt az óriási tömegpszichózis kialakulásához. Ezek a beavatkozó intézkedések mozgósították az értelmiségi elit egy részét, akik beadványokkal tiltakoztak, és igyekeztek tematizálni a kérdést, például az Erdélyi Magyar Hírügynökségen keresztül. Ez a gigászi társadalomátalakító elképzelés nem közvetlenül a nemzeti kisebbségek ellen irányult, de számos, a nemzetiségeket érintő kihatása lett volna (például a régiók kulturális arculatának eltűnése, a nemzetiségek által tömbben lakott kisebb települések felszámolása).⁸⁷

A Hírügynökség jelentéseinek rendszerint jelezték annak a településnek a nevét, ahonnan beszerezték az információt, vagy amelyik a hír forrásterületére vonatkozott (ez gyakran különbözött és sokszor volt rá példa, hogy mindkét helyet feltüntették). Ezeket a településneveket összesítettük a következő diagrammon.⁸⁸

⁸⁷ Novák, 2017. 56–58.

⁸⁸ Az 576 db. jelentés közül 99 db. jelentés (92 településnév nélkül és 7 hiányzó) nem rendelkezett településnévvel. A több településnévvel ellátott jelentéseknél mindegyik települést külön számoltuk.



A diagramról leolvasható, hogy elsősorban az erdélyi nagyobb városok (Kolozsvár, Nagyvárad, Marosvásárhely) és a főváros, Bukarest vannak túlsúlyban. Ezt követi a másik fontos centrum, Budapest, majd a két székelyföldi megyeközpont: Csíkszereda és Sepsiszentgyörgy. Az erdélyi nagyvárosok túlsúlya alátámasztja korábbi megállapításunkat, miszerint a romániai kisebbség elitjének bizonyos része volt az, amely a hírek beszerzésével és továbbításával foglalkozott, ők pedig rendszerint az egyetemi és kulturális központnak számító nagyobb városokban találtak otthonra. A Bukarestből jövő hírek pedig azért lehetnek nagy számban jelen, mert számos olyan intézkedés, ami érintette úgy a magyar közösséget, mint az egész romániai társadalmat, a fővárosból indult ki.

III. 3. Az Erdélyi Magyar Hírügynökség jelentéseinek néhány sajátossága. A szerkesztési gyakorlat

A Hírügynökség jelentéseinek elemzésekor ki kell emelnünk néhány olyan sajátosságot, amelyet a mennyiségi elemzés nem tud megragadni. Elsődleges fontosságúak azok a megfogalmazásbeli eljárások, amelyek a jelentések hitelességét hivatottak igazolni. Mint már említettük, a Hírügynökség elsősorban arra törekedett, hogy a Romániából közvetítőkön keresztül beszerzett híreket jelentések formájában megfogalmazva eljuttassa a nyugati médiumoknak (beleértve a SZER-t is) és a különböző magyar diaszpóra szervezeteknek. Ezt Ara-Kovács Attila visszaemlékezésében így fogalmazta meg: „Én nyugati módon írtam meg a cikkeket, mert nem Erdélyben akartam, Udvarhelyen elmondani Mari néninek, hogy miről van szó.”⁸⁹ Mindezek ellenére törekedett a látszat fenntartására, hogy a hírügynökség Erdélyben működik, ott szerkesztik és onnan küldik ki a híreket. Ezt egy 1988-ban, a párizsi *Magyar Füzetek* számára adott interjúban fogalmazta meg:

„[1983.] Május 20-ig létrejött egy mozgalom, amely nagyjából tőlem függetlenül végzi ezt a munkát és informálja a világsajtót az erdélyi eseményekről. Úgy érzem, hogy a HPT hitelessége azóta is

⁸⁹ Interjú Ara-Kovács Attilával 2016. december 4-én

töretlen, ami felnőtt mivoltára is utal. Én ma már mindössze budapesti alapító kiadója vagyok az intézménynek.”⁹⁰

Ezen felül a budapesti híreket igyekezett úgy tálalni, mintha azok tudósítoktól származnának.⁹¹

Különleges, a hitelesség látszatát kelteni hivatott eljárás volt az általunk *nyelvi szakszerűsítésnek* nevezett eljárás, amely során a híreket olyan, a nyugati médiában megszokott nyelvi panelekkel látták el, amelyek a szakszerű vélemények és információforrások képzetét kelthettek az olvasókban. Ilyen elemek például:

- „Erdélyben a magyar ellenzék”;
- „megfigyelők tudni vélik” / „erdélyi megfigyelők szerint”;
- „rendkívül megbízható források” / „rendkívül megbízható, részben román források szerint”;
- „erdélyi magyar körök” / „erdélyi magyar hivatalos körök”;
- „szakértőink szerint” / „munkatársaink szerint”.

Természetesen a nyolcvanas évek romániai viszonyai közepette nem beszélhetünk sem a hagyományos értelemben vett ellenzékéről, sem „hivatalos körökről”, de olyan jellegű megfigyelőkről sem, mint amilyent a nyugati olvasó elképzelhetett például a Helsink Watch mintájából kiindulva.

Némely esetben a szenzációkeltés jelenségével is találkozhatunk, habár ezek inkább egyedi esetek, és a jelentések többségére nem ez a jellemző. Ennek illusztrálása két jellemző példát ragadunk ki. Az 1987/98-as jelentés egy szászsebesi vérengzésről számolt be: „Augusztus első hetében véres incidensre került sor a Fehér (Alba) megyei Szászsebesen (Sebes Alba)[sic!]. A nagy erővel kivonuló államvédelmi csapatok szabályos csatát vívtak a városka cigány lakosságával. [...] A könnygázgránátokkal támadó katonákat a cigányok közáporral fogadták, majd visszavonultak házaikba és szabadon engedték a kutyákat, melyeket a hadsereg

⁹⁰ Sz. n.: Az „Ellenpontok” és az erdélyi magyarság. Interjú Ara-Kovács Attilával, *Magyar Füzetek*, 19–20, 1988. 148. http://epa.oszk.hu/02200/02201/00017/pdf/EPA02201_Magyar_Fuzetek_1988_1920_145-152.pdf

⁹¹ Király Károly a Bethlen Gábor Alapítvány Díjának egyik idei kitüntetettje EMH, 1987/115, 1987. október 30. és Átadták a Bethlen Díjat EMH, 1987/116, 1987. november 03. <http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1987B.pdf>

legépfegyverezett. A lövöldözésnek emberi áldozatai is voltak, a sebesültek számát több százra becsülik.”⁹²

Az 1988/15 számú jelentés pedig egy, a magyar-román határon történt katonai incidensről értesített. A tudósítás szerint: „Március 15-ről virradó éjszaka menekülőket üldöző román biztonsági egységek lépték át a határt a Gyula és Nagyszalonta (Salonta) térségben. Minthogy a román egységek fegyverüket használták, a magyar határőri szervek viszonozták a tüzet. [...] Budapesti hivatalos forrásokból vett információk szerint az összetűzést követően újabb román csapatok lépték át a határt, amelyek azonban már gépfegyverekkel és könnyebb lövegekkel avatkoztak be a harcba. Mivel a helyi magyar egységek nem voltak felkészülve nagyobb támadásra, ezért rövidesen visszavonultak. Nem sokkal ezt követően szovjet páncélos egységek nyomultak be a magyar és román egységek közötti térségbe, kényszerítve ez utóbbiakat a visszavonulásra.”⁹³

Megállapíthatjuk, hogy ilyen súlyos vérengzés mégsem történt, illetve, hogy egy ilyen mértékű katonai incidens létrejötte a két ország közötti hadüzenet váltáshoz és potenciálisan háború kitöréséhez vezetett volna, ezért eléggé valószínűtlen, hogy mindez megtörtént. Érdemes arra is figyelni, hogy az incidens a magyarok közönség számára szimbolikus dátumon, március 15-én történt. Az ilyen mértékű túlzások létrejöttéhez az is hozzájárulhatott, hogy a hírek nagyon sokszor szóbeszéd útján terjedtek, ezért gyakran torzítva, felnagyítva jutottak el egyik helyről a másikkra.

A Hírügynökség jelentései közül nem mindegyik számolt be egy konkrét eseményről, így találhatóak köztük esettanulmányok: oktatásstatisztika, emberi jogi sérelmek statisztikai elemzése (például a legnagyobb kedvezmény elvéről szóló vita szezonális hatása), egészségügyi és ellátási helyzetkép; de találunk állambiztonsági helyszínleírást is Kolozsvárról vagy hatósági erőszak eljárásmodok bemutatását. Ezen felül az ellenállás dokumentálása is helyet kap (például Király Károly és Szöcs Géza kezdeményezése kisebbségi világszervezet létrehozására, Tőkés László egyházi dokumentációja,

⁹² Vérengzés Szászsebesen EMH, 1987/98, 1987. augusztus 15. <http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1987B.pdf>

⁹³ Katonai incidens a magyar-román határon EMH, 1988/15, 1988. március 15. <http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1988B.pdf>

Hosszú István emlékirata vagy Cs. Gyimesi egyetemi beadványai és röpcédulái).

Összegzés

Az Erdélyi Magyar Hírügynökség 1983-tól 1989-ig tartó működése során kettős célt szolgált. Egyrészt a romániai magyar kisebbségi eliték sérülékeny helyzetükből adódó meggyengült önreprezentációs és diskurzusmeghatározó képességéből kiindulva, híreivel megpróbált közbenjárni az értelmiségi intézményvédelem terén. Másrészt a romániai magyarság nehézségeiről nemzeti szempontok helyett emberi jogi szemlélettel tudósított, amellyel könnyebben befogadhatóvá tette a közösség problémáit Nyugaton, ám mint közvetítő, alárendelte magát a jogvédelmi szervezetek és a Szabad Európa Rádió önlegitimációs törekvéseinek.

A Hungarian Human Rights Foundation kezdeményezésére született és támogatásával működő hírügynökség hozzájárult a szervezet lobbitevékenységének sikereihez, amelynek legnagyobb eredménye, hogy Románia 1988-ban, mielőtt az Amerikai Egyesült Államok megvonta volna az országtól a legnagyobb kedvezmény elvét, visszamondta a kereskedelmi egyezményről járó előnyöket. Akkora erővel azonban nem rendelkezhetett sem a HHRF, sem pedig a Hírügynökség, hogy a romániai helyzetet érdemben javítani tudjon, ugyanakkor a romániai magyarokban erősítette azt az érzetet, hogy (sérrelmeikkel) nincsenek egyedül, és valahol, valaki figyel rájuk, meghallgatja őket. Jelentős változást viszont csak a rendszerváltás hozott.

Felhasznált irodalom

Források

(Ara-Kovács Attila): *Miért éppen rólunk nincs szó?*, *Ellenpontok*, 1982, 7.

Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității, I210560, vol. 5, ff. 20-21.

Az Erdélyi Magyar Hírügynökség jelentései 1983–1989.
<http://emh.adatbank.ro/index.php?osszes=1>

REGIO 27. évf. (2019) 2. szám 182-210.

Bégány Attila”, *Magyar Nemzet*, 2005. 07. 16.

https://mno.hu/migr_1834/mindig-ellenekben-552723)

Interjú Ara-Kovács Attilával az Erdélyi Magyar Hírügynökségről.

Készítette: Bárdi Nándor, Budapest, 2016. december 4.

Interjú Blénesi Évával az Erdélyi Magyar Hírügynökségről.

Készítette: Bárdi Nándor, Budapest, 2016. december 3.

Interjú Blénesi Évával az Erdélyi Magyar Hírügynökségről.

Készítette: Bárdi Nándor és Timár Norbert, Budapest, 2017. augusztus 21.

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató

Intézete, HHRF Archívum

Timár Norbert: Erdélyi Magyar Hírügynökség repertórium 1983–

1989, é. n. <http://emhrepertorium.adatbank.ro>

Vera and Donald Blinken Open Society Archives Records of Radio

Free Europe/Radio Liberty Reseach Institute

Feldolgozások

Ara-Kovács Attila: A rinocérosz éve, *Beszélő*, 1999, III, IV, 2.

Ara-Kovács Attila: Egy hírügynökség története, *ÉS*, 2005. augusztus 26. 34.

Cs. Gyimesi Éva: *Szem a láncban: bevezetés a szekusdossziék hermeneutikájába*. Kolozsvár: Komp-Press, 2009.

Géring Zsuzsanna: Tartalomelemzés: A virtuális és a 'valós' világ határán. Egy vállalati honlap-elemzés bemutatása, *Kultúra és Közösség*, 2014, 5, 1.

Hermann Gabriella: A diaszpóra-politika koncepciójának különböző aspektusai és lehetséges tanulságai kutatás számára, *Kisebbségkutató*, 2015, XXIV, 2.

Herner-Kovács Eszter: Challenging the Conventional Wisdom: Ethnic Lobby Success in the United States: the Case of HHRF, *Minorities Research*, 2005, XV.

- Herring, Susan C.: Web Content Analysis: Expanding the Paradigm. In: Hunsinger, J. – Allen, M. – Klastrup, L. (eds.): *The International Handbook of Internet Research*. Dordrecht: Springer Verlag, 2010
- Kaszás Veronika: A magyarországi „alternatív szervezetek” fellépése az erdélyi menekültek ügyében 1988–1989-ben, *Múltunk*, 2014, 59, 1.
- Krippendorff, Klaus: *Content Analysis. An Introduction to Its Methodology*. Thousands Oaks: Sage Publications, 2004.
- Laguerre, Michel S.: *Diaspora, politics, and globalization*. New York & Houndmills, England: Palgrave Macmillan, 2006.
- McMillan, Sally J.: The Microscope and the Moving Target: The Challenge of Applying Content Analysis to the World Wide Web, *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 2000, 77, 1.
- Molnár Gusztáv: *Transzcendens remény. A Limes-kör dokumentumai 1985–1989*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2004.
- Molnár János: *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története*. Szeged: Magánkiadás, AGAPÉ Kft., 1993.
- Novák Csaba Zoltán: *Holtvágányon. A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája II. 1974–1989*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2017.
- Szöczy Árpád: *Temesvár. A romániai forradalom kitörésének valódi története*. H. n.: Partium Irodalmi Társaság, 2013.
- Tóth Károly Antal – Tóth Ilona: *Egy szamizdat az életünkben. Az Ellenpontok*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2017.
- Vincze Gábor: Lăncrănjantól Lăncrănjanig. Fejezetek a magyar-román kapcsolatok nyolcvanas évekbeli történetéből, *Magyar Kisebbség*, 2006, 10, 41-42. (3-4.).

„Minden sikeres szervezet mögött társadalmi megrendelés áll”

Beszélgetés az 50 éves Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem három elnökségi tagjával: Varga Pállal, Gaál Enikővel és Kőszegi Ábellel¹

Filep Tamás Gusztáv: *Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem idej konferenciáját – az Akadémiai Napokat – ugyanott rendezte meg, ahol harminc évvel ezelőtt, a Felsőöri Református Egyházközség gyülekezeti termében – voltaképpen kultúrtermében. Meghívott vendége voltam annak a harminc évvel ezelőtti konferenciának. Nagy lendület jellemezte, vártuk a rendszerváltást, és már bizonyos volt, hogy az be is következik. Egy itt szervezett kirándulás során mentünk el a határig, az ausztriai oldalról, megnézni a még álló, de már lebontásra ítélt szögesdrót kerítést. Kegyelmi pillanat volt – talán túl gyorsan múlt el. Úgy éreztük, gondoltuk akkor, hogy a magyarországi változásokban, ami a szellemi mozgásokat illeti, az EPMSZ-nek nagyon fontos szerepe lesz, sok nyugat-európai hatást tud közvetíteni, becsatornázni. Nem sokkal később úgy éreztem, hogy az EPMSZ értéke hamar devalválódik. Azok az irányzatok, magyarországi ellenzéki csoportok is egymásnak estek, amelyek akkor itt képviseltették magukat, a nyugati magyar szerveződések pozitív hatása egyáltalán nem érvényesült. Három évtized múltán van-e az EPMSZ-nek valamilyen*

¹ Gaál Enikő (1976) történész, néderlandista, középiskolai tanár. Jelenleg főállású családanya. Budapesten él.

Kőszegi Ábel (1940) tanár, az EPMSZ magyarországi egyesületének alelnöke.

Varga Pál (1948) ref. lelkipásztor, az EPMSZ elnöke 2009–2019 között. 1977 óta Németországban él, és aktívan részt vesz a nyugati magyar egyházi munkában.

Az interjú Filep Tamás Gusztáv és Kovács Eszter készítette.

új koncepciója, célképzete, talált-e új feladatkört, amit be kíván és tud tölteni? Konkrétabban: a Szabadegyetem emigráns szervezetként indult, emigráns értelmiségi körként próbált működni, Magyarországnak is, a határon túli magyar kisebbségeknek is próbált valamilyen – elsősorban szellemi – segítséget, támpontokat nyújtani, könyveket juttatott a Kárpát-medencébe, természetesen illegális csatornákon keresztül. Erre már régóta nincs szükség. Maradt-e valamilyen feladat, kitűzetett-e új cél, vagy pedig a Szabadegyetem megmarad egyszerű értelmiségi baráti körnek, amely rendezvényeket szervez sok tagját érdeklő kulturális és társadalmi kérdések megvitatására?

Varga Pál: Az EPMSZ jelenlegi elnöke vagyok. Az első konferencia, amelyen jelen voltam, 1975-ben, az olaszországi Appianóban volt, rövidebb a megalakulás után, azóta 25-30 konferencián vettem részt, és látom a változást, hogy a Szabadegyetem mint nyugati értelmiségi és könyvkiadó szervezet az idők folyamán kezdeti jellegzetességét elvesztette. Hála Istennek – ugyanis a kapcsolatunk a Kárpát-medence magyarságával most sokkal intenzívebb, közvetlenebb és egyszerűbb is. Annak idején nehezen tudtuk megszervezni, elérni, hogy egy-egy jó előadó, író, színész, művész eljusson onnan egy-egy konferenciánkra, most ez nem gond a számunkra. Meg kell, sajnos, állapítanom, hogy az alapítók, a „nagy öregek” már nem lehetnek köztünk, és már egy következő generáció tartja a kezében, amennyire tudja, a Szabadegyetemet. Mi is érezzük, hogy szükség van fiatalításra. Ezért örvendek, hogy itt van mellettem Gaál Enikő, programbizottságunk vezetője, a fiatalság képviselője.

FTG: *Enikő jelenléte, aki Budapesten él, viszont annak a közvetlen bizonyítéka, hogy a fiatalítás bázisa már a Kárpát-medence, nem a nyugati emigráció.*

Gaál Enikő: 2002-ben történészként találkoztam először az EPMSZ-szel, tehát egy kicsit a múltját is ismerem, nemcsak azt, ami 2002 óta történt. Én is látom a történetnek az ívét: az a fajta küldetése, amire eredetileg hivatott az EPMSZ, természetesen megszűnt. Azok az erők és tényezők, amelyek életre hívták és összetartották, már nincsenek. Ezen lehet keseregni, a megosztottságon is, de teljesen természetes, hogy ahogyan színesedett a világ és a magyar politikai paletta, úgy tagolódott ebben a kérdésben az emigráció is. Kérdés, hogy hogyan lehet ezt a helyzetet kezelni; erre

majd visszatérek. Tehát a Szabadegyetem eredeti küldetése megszűnt. Most valóban egy szeretetteljes baráti társaság, amelyiknek a lendülete kifutóban van, de amelynek a tagjai még szívesen találkozhatnak, és értelmes dolgokról beszélgetnek egymással.

Köszegi Ábel: A Szabadegyetem eredetileg többre vágyott. Ugyan nem tért haza, de a rendszerváltozás után felkínálta szolgálatait a hazai értelmiségnek. Ez a „felkínálkozás” számomra a balatonkenesei Akadémiai Napokon manifesztálódott, ahová számos hazai értelmiségi is eljött. „Európából jöttünk” – hirdette a meghívó, de az EPMSZ nem ezzel büszkélkedett, hanem „gyónással”: elmondták, hogy mit csináltak rosszul az emigrációban. Titkon azt remélték, hogy ez hasonló szembenézésre ihleti a honi vendégeket. Nem ez történt. Azok egymással versengve sorolták, hogy mi mindent csináltak még rosszul az emigráns magyarok. Az itthoniak hibáiról szinte szó sem esett. Ez az önreflexió-hiány fontos oka lehetett, hogy a Szöllősy Pál vezette elnökség úgy döntött: a Nyugaton megszokott metódus folytatását inkább a sorra megalakuló magyarországi, erdélyi, felvidéki, vajdasági és kárpátaljai egyesületeire bízta. Például a hazai egyesületet a hagyományokat jól ismerő Topolánszky Ákos, Frenkl Róbert és Bibó István vezette, illetve vezeti. Ettől kezdve az EPMSZ elsősorban menedzselési feladatokra vállalkozott. Hagyományai közül az évente megrendezett Akadémiai Napokat őrizte meg, amely mindig egy-egy társszervezet segítségével valósul meg. Ezek a konferenciák kitűnőek. Átlagban százan jönnek össze. Ám mind világosabb, hogy a szervezéshez és a lebonyolításhoz nincs elég káderünk. Ezért merült fel többekben, hogy be kellene fejezni a konferenciázást.

GE: Én a folytatás mellett vagyok. Ha most befejezzük, mindenki hazamegy, egy idő után már nem fogunk hiányozni egymásnak... de valószínű, hogy valaki valamikor valami mást újrakezd. Valamilyen közösséget mindenki igényel. És egy offline közösség a mai világban, azt gondolom, már önmagában is érték. Ha tehát adott egy régóta működő társaság, azaz egymás szellemi és fizikai társaságát igénylő közösség, miért ne éljünk vele? Ahogy annak idején volt egy adottság, amire fölépült a Szabadegyetem, most megint van egy másféle adottság, amire lehet alapozni. Mit érdemes továbbvinni? Ami számomra vonzó és inspiráló, hogy különböző országokból, azaz más-más világokból gyűlnek össze értelmes emberek, különböző generációk, különböző szakterületekről, és különböző

vallásúak (az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem nevében a protestáns már a kezdetektől fogva ökumenikus gondolkodást jelentett). Van, aki többségben, van, aki kisebbségben, van, aki szórványban él. Ezért lehetséges, hogy bár egy nyelvet beszélünk, és nagyjából egy értékrend szerint, azaz nemzetben, felelős keresztyén módján gondolkozunk, ugyanazokra a kérdésekre – akár a nemzetünket érintő kérdésekre – mégis sokszor különbözőképpen válaszolunk, és különböző megoldásaink szü-letnek. Számomra éppen ez az érdekes és értékes. Mert aki kisebbségből jön, mondjuk egy faluból, és aki többségből, a fővárosból, adott esetben teljesen máshogy látja ugyanazt a kérdést. Ez végül is érthető és nagyon tanulságosan értelmezhető. Miért ne lehetne így tovább élnie az EPMSZ-nek? Ez nyilván más, mint az eredeti küldetés, azonban az eredeti adottságok között is jelen volt a sokszínűség, és a célok között is szerepelt a közösség megélése. És miért kellene tovább erőltetni, légüres térben azt a korábbi küldetést, aminek már valóban nincs alapja? Egykor, a politikai változás előtt az EPMSZ egyik legfontosabb feladata a könyvkiadás volt – erre már régen nincs szükség, hiszen bárki bármit kiadhat. Ahogy a politikai paletta színesedett, színesedett a Szabadegyetem tagsága is. Az viszont nem mindegy, hogy hogyan beszélgetünk azokról a kérdésekről, amelyek megosztanak minket. Ez az, amiben nagyon sokat tudunk tanulni az elődeinktől. Személy szerint én is, az idősebbektől, a nyugatiaktól. A vitakultúrának arra a fajtájára, ami az EPMSZ-ben kialakult, még mindig szükség van. Ez eredetileg nem küldetesként fogalmazódott meg, hanem velejárója volt a találkozóknak és eszmecseréknek. Most viszont ez válhat céllá: úgy próbáljunk a közös dolgainkról beszélgetni, különböző felfogás szerint különböző válaszokkal, konstruktívan, hogy az előre vigye, ne pedig szétzilálja a közös ügyet.

FTG: Gondolom, az EPMSZ utóbb elsősorban társegyesületeinek létrehozását és működését menedzselte.

KÁ: Igen. Mi például az EPMSZ Egyesület vagyunk, a Szabadegyetem magyarországi szervezete. Mi úgy gondoltuk, hogy Magyarország tragédiája az a hihetetlen bozótháború, ami itt évtizedek óta zajlik. A magunk eszközeivel megpróbálunk ez ellen tenni valamit. Ahhoz kicsik vagyunk, hogy ezt megváltoztassuk, de nagyon szeretnénk érteni az okait, és azokról párbeszédet folytatni – lehetőleg az ellenfelek meghívásával... Ezt szolgálja a Lehet-e?

Fórum, amelyet a Magyar Pax Romanával havonta rendezünk. Az internet segítségével vitáink és előadásaink világszerte követhetőek, sőt: azonnal reflektálhatóak is. Nagyon fontosnak tartjuk, hogy ne egy belterjes budapesti páholy legyünk, hanem lehetőség szerint másoknak is megteremtjük a kapcsolódás lehetőségét. Hál’ istennek a Pax Romanában, a katolikus értelmiségi szervezetben – amellyel elődeink mindig jó viszonyt ápoltak, mi pedig szövetségre léptünk velük – ebben jó társra leltünk. Azt, hogy minden egyesület megtalálja a maga arculatát, szerintem természetes folyamatnak lehet tekinteni. Ma is arra törekszünk, hogy meghonosítsuk a Szabadegyetem vitakultúráját. Átvettük a Pax Romanától az *Egyház és Társadalom* c. online folyóirat szerkesztését (www.egyhazestarsadalom.hu). Ebben a lapban adjuk közre a szabadegyetemi konferenciák legjobb előadásait is. Ennek törzsanyaga az a videósorozat, amelyben a Deák téri evangélikusoknál havonta megrendezett vitaestjeinket tesszük közzé. A Lehet-e? Fórum azon fáradozik, hogy lehessen toleráns és megértő vitát folytatni az eltérő nézetek között. Hogy milyen eredménnyel, arról az E&T folyóirat archívuma tanúskodik. Vitáink a számítógépek segítségével élőben is követhetőek, így kérdések és megjegyzések azonnal küldhetőek. Természetesen foglalkozunk egyházi kérdésekkel, de a társadalmiakat favorizáljuk.

Ami pedig a menedzselést illeti: munkánkat anyagilag is támogatja az EPMSZ, és teljes függetlenséget biztosít nekünk. Rendszeresen pályázunk támogatásokért is. Nem túl sok sikerrel. Igyekszünk segítségére lenni a társegyesületeinknek. Például mi szereztünk pénzt arra, hogy a Kárpátaljai Kör honismereti kötetet adhasson ki.

FTG: Egykor az EPMSZ egyértelműen a politikai emigrációra támaszkodott, most szintén van „emigráció”, lélekszámát tekintve talán még nagyobb is, mint 1956 után – de nem politikai. Vissza tud-e valahogy helyezkedni az EPMSZ az akkori helyzetébe, akar-e, tud-e foglalkozni az újonnan Nyugat-Európába kiköltöző magyarokkal, vagy egyszerűen nemzedéki okokból, habituális okokból nem is képes erre, és nincs is benne ilyen akarat? Ez a mostani megoldás hibridnek tűnik föl. Magát „összmagyar”-nak nevező szervezetet fenntartani bárki tudna, tehát ez önmagában kevés. Nem vitatom, hogy a pusztá lét, a fönmaradás is érték, de hiányzik az egyéni arculat.

VP: Én úgy látom, hogy a Szabadegyetem első 20 évében (69-től 89-ig), az úgynevezett határnyitásig, elsősorban a híd szerepét töltötte be a Kárpát-medence felé. Bár a kapcsolat nem volt intenzív, azt mindig szem előtt tartottuk, hogy mi történik otthon. Amikor a helyzet megváltozott, már az első években hazajött „konferenciázni” a Szabadegyetem, és megpróbált azok számára is ajtót nyitni, akik a Kárpát-medencében éltek. Hogy el tudjuk-e érni az új emigrációt, illetve kivándorlást, vagy nem – ez nagyon nagy kérdés számunkra, ugyanis a mai fiatalság elsősorban más irányba megy – úgy érzem én –, mint amit a Szabadegyetem felkínálhat. A mi munkánk iránt nincs nagy érdeklődés. Ezért is próbáltunk meg itt a Kárpát-medencében több helyi egyesületet létrehozni, hogy azok vigyék tovább azt az eszmét, amit a Szabadegyetem képviselt addig Nyugat-Európában.

FTG: *Milyen egyesületekről is van szó pontosan?*

VP: A magyarországiról Ábel beszélt már. Van egy jól működő Erdélyi Kör, amelyik minden évben tanulmányi hétvégéket rendez. Oda mi, nyugatiak is el szoktunk menni néhányan, és a magyarországiak is. S van Kárpátalján is egy új – mondjuk így – Szabadegyetem-fiók, ez is egyesületi formában, amely szintén szervez konferenciákat. Létezett Délvidéken és a Felvidéken is egy-egy egyesület. Ezek pillanatnyilag a szervezés szempontjából gyengén állnak, de egyik tervünk az, hogy hozzájuk is elmegyünk, s megpróbálunk segíteni, hogy feléledjen ott is ez a munka.

FTG: *Ez azt jelenti, hogy a következő években ott rendezitek meg a konferenciákat? Vagy más formát kerestek?*

GE: Igen, 2021-ben Délvidéken szeretnénk megrendezni az Akadémiai Napokat. De persze egy-két komoly vagy ügyes közösség-szervező ember is szükséges ahhoz, hogy elinduljon vagy fennmaradjon egy helyi fiókegyesület.

FTG: *Nyugati alegység nincs?*

VP: Csak az anyaegyesület.

FTG: *Az, hogy nem éritek el az új kivándorlókat, összefügghet-e azzal, hogy ők már döntően egy teljesen szekularizálódott generációhoz tartoznak?*

VP: Azt hiszem, kevesebb érdeklődés van már a vallási témák iránt. A mi közösségünk magyar és protestáns. Az új nemzedék érdeklődési körére valóban nagy mértékben rányomta a bélyegét a szekularizáció.

FTG: *Akkor, amikor ez a 30 évvel ezelőtti történet, amelyet említettem, lezajlott, elég egyértelműnek látszott, hogy a magyar szellemi irányzatok közül a népi-nemzetiekhez áll közelebb a Szabadegyetem. Nyilván a személyes kapcsolatok révén is.*

KÁ: Nem, nem volt ilyen „elkötelezettség”.

FTG: *Ha fölidézem az akkori magyarországi résztvevőket, Csoóri Sándor, Für Lajos, Görömbei András arca villan először, ez az a kör, amelyből az MDF megalakult. Az akkori urbánus csoport prominenseiből, az úgynevezett demokratikus ellenzékéből talán senkié.*

VP: De, ott voltak. Két tündöklő konferenciája volt a Szabadegyetemnek: az egyik az általad is említett felsőöri konferencia; maga volt a csoda, hogy kiket lehetett egy asztal mellé ültetni, ma már szinte elképzelhetetlen. A második Magliasóban, Svájcban történt 1991-ben, ahol az akkor már teljesen egymásnak feszülő két szekértábor békésen tudott vitatkozni fontos kérdésekről. Olyan ellentétes pólusok találkoztak ott, amelyek Magyarországon akkor már régen hadban álltak egymással. S a Szabadegyetem légkörében volt valamiféle olyasmi, hogy ha Magliasóból nézzük ezt az egész dolgot, akkor az, ami otthon van, egy felfújt hólyag. Tehát a Szabadegyetemnek igenis volt a kezdeti időkben erjesztő jellege, és mi éppen ezt a hagyományt szeretnénk folytatni: változatlanul párbeszédre készíteni az embereket. De még egy mondat erejéig visszatérve: a Szabadegyetem mindig nagyon sokat adott a függetlenségére. Az alapszabály szerint például, ha valaki kormányzati tisztséget vállal, ki kell lépnie az elnökségből. Ezt a fajta integritását változatlanul őrzi a Szabadegyetem, de az tagadhatatlan, hogy ma már maga is megosztott. Vannak olyanok, akikről egyértelműen azt lehet mondani, hogy az egyik avagy a másik szekértáborhoz tartoznak – ez azonban egyáltalán nem kizáró oka az együttműködésnek. Ilyen értelemben én mindig példamutatónak tartom ezt a gesztusjellegét, hogy itt a komoly nézeteltérések ellenére tudunk beszélni, együtt konferenciázni.

FTG: *Talán éppen a mintaadás az, ami az egykori programból megmaradhatott. Viszont a könyvkiadást, azt, hogy saját szellemi teljesítménye legyen az EPMSZ-nek, föladiátok.*

VP: 4-5 évvel ezelőttig még volt évkönyvünk, egy-egy konferencia anyagát, előadásait mutattuk be könyvecske vagy füzet formájában. Végül azt is föladtuk, mert az igazság az, hogy most

hiányzik az erőnk, a képességünk ahhoz, hogy könyvet szerkesszünk. A konferenciáinkon elhangzott fontosabb előadásokat változatlanul igyekszünk elektronikusan megjelentetni.

GE: Arra én szívesen reagálok, hogy a most Nyugat-Európába költöző nagy tömeggel kíván-e kapcsolatot teremteni a Szabadegyetem. Akik most kint vannak, jobbra az Y generációhoz tartoznak. A szándék, az érdeklődés megvan bennünk, de az erőtlenség és a tanácstalanság is, tehát azt tudom mondani, hogy az útkeresés állapotában vagyunk. Még a megszólítás nyelvezetét sem találtuk meg. De ezzel küszködik a nagyobb múltú közösségek, egyesületek jó része: hogyan lehet a fiatalokat, a már digitális generációkat megszólítani, bevonni a hagyományos közösségekbe. A mostani felsőri konferencia utolsó napján például éppen arról hallgattunk előadásokat, hogy miképpen lehet elérni az új generációt. A mi esetünkben a fiatalok kisebb érdeklődésének egyik oka valóban lehet az értelmiség körében (főleg a kitelepülő értelmiség körében) lezajló szekularizáció. Ha körbenézünk, nem jellemzőek az olyan értelmiségi, szakmai konferenciák, ahol a megtárgyalásra kerülő témát teológiai szempontból közelítik meg először, vagy ahol áhítattal indul minden nap, és ahol a program szerves része az istentisztelet. Ezek az egyházi rendezvények és az ún. evangelizációs hetek sajátosságai. Az EPMSZ világi szervezetként a vallásos jellegét viszont végig megőrizte. Az Akadémiai Napjaink programja sokszor zsúfolt, de az sosem merült fel, hogy az áhítatok vagy az ökumenikus istentisztelet rovására rövidítsünk. Az említett sokszínűség például ebben is megmutatkozik: tegnap nem győzték erdélyi barátaink fotózni a „klérus”-t. Az ökumenikus istentiszteleten két katolikus, egy evangélikus és egy református lelkész szolgált. Az erdélyiek többször hangsúlyozták, hogy ez számukra milyen nagy dolog. Fővárosi lakóknak ez talán már nem annyira újszerű, de számukra az.

FTG: *Tegnap részt vettünk a Szabadegyetem közgyűlésén. Szembeötlő volt, milyen kínosan vigyáztok rá, hogy ne szereztek olyan helyről forrásokat, amely miatt utólag támadhatóak lennétek azzal, hogy megjelent munkátokban az ideológiai, politikai befolyásoltság. Honnan szereztek pénzt a munkához?*

VP: A közgyűlésen szó volt arról, hogy milyen anyagi forrásaink vannak. Az előző évekből maradt némi tőkénk, egy alapítvány is támogatja a munkánkat, és a jövőben pályázatokkal is szeretnénk

élni. Tudjuk, hol lehet pályázni; nem biztos, hogy megszerezzük azt az összeget, amire gondolunk, de azzal is kell élnünk, ha esetleg elutasítanak is. Ha kapunk anyagi segítséget, megköszönjük, de a konferenciáinkat a tagok befizetéseiből is tudjuk biztosítani.

GE: Amikor én ide bekerültem a 2000-es évek elején, még nagyon erősen élt az a szemlélet, hogy semmilyen külső forrást nem veszünk igénybe, mert az elköteleződést jelent. Mindent a magunk erejéből kell előteremtünk. Amíg a nyugatiak voltak többségben, így is történt. Ők nagyon sok pénzt tettek bele a Szabadegyetembe, amiből a Kárpát-medenceieket, így bennünket is, tudtak támogatni, sokáig alatta fizettünk a valós költségeknek. Ahogy a nyugatiak fogynak, ez egyre kevésbé lehetséges. Ahhoz, hogy tovább menjen a munka, nemcsak ember szükséges, hanem pénz is. Honnan? Ma már nagyon sok pályázati lehetőség van. A miénkhez hasonló rendezvényeket nagyrészt pályázati pénzekből szervezik meg Magyarországon. Ma már mondhatni balek, aki nem pályázik. Jócskán vannak olyan lehetőségek, amik nem járnak elköteleződéssel. A legnagyobb baj, ami történhet, hogy ha nem szimpatikus a tevékenységünk, nem nyer a pályázatunk. Én így gondolom. De ebben a kérdésben jellemzően másképp, más beidegződésekkel gondolkoznak nyugati tagjaink, mint mi, Kárpát-medenceiek, akik önköltségi áron nem járnak konferenciákra, legalábbis a humán szektorban. Amit nagyobb kihívásnak érzek jelenleg, hogy a pályázati írásokhoz ember és energia szükséges. Feladat lenne, csak a munkás kevés.

KÁ: A magyarországi egyesület például több adományt kap a Lehet-e? Fórum barátaitól, alkalmi és rendszeres résztvevőitől, mint ami a tagdíjakból befolyik. Kik a támogatóink? Akiknek tetszik ez a társadalmi párbeszéd, és egyetértenek azzal, hogy ezek Szatymaztól Párizsig láthatóak és hallhatóak legyenek. Az ehhez szükséges technika drága. Pályáznunk kell. Az Európai Unióba való belépésünk után nagyon sokat beszéltünk arról, hogy mi leszünk a rendszerváltozás első számú nyertesei, hiszen az Unió nem az országok, hanem a régiók együttműködését preferálja. A magyarok mindenütt országhatárokon átnyúló régiókat alkothatnának. Azt reméltük, hogy ez extra előnyt fog jelenteni a pályázatoknál. Eddig szinte semmi előnyt nem éreztük, hogy EU-konformok vagyunk.

Kovács Eszter: *Ábel említette, hogy vannak véleménykülönbségek az EPMSZ-en belül. Ez az elnökségre vonatkozik vagy a tagokra is?*

KÁ: A tagokra is, az elnökségre is. Változatlanul vannak olyanok, akik a liberalizmus eszméjéhez ragaszkodnak, és vannak olyanok, akik ezt szitokszóként használják. Nekünk ebben a légkörben kell tudnunk együttműködni.

KE: *Ezek a véleménykülönbségek hol törnek felszínre?*

KÁ: Az élet minden területén. Abban, hogy hogyan fogunk egy programot megszervezni a következő évben, egészen a közgyűléseken elhangzó hozzászólásokig, az elnökségi üléseken, minden téren. Közvetlenül politikával nem foglalkozunk, de sokszor előfordul, hogy valaki favorizálja ezt a kérdést. De ha – mint ahogy többször előfordult – valaki gyűlölködve, uszítva, indulatosan, dühödten beszél, folyton feláll valaki, és azt mondja, hogy kérem, ezt így tovább ne! Úgy kell együttműködnünk, mint ahogy tulajdonképpen egész Magyarországnak is kellene. Tudomásul venni, hogy emberek bizonyos dolgokról másként vélekednek. Ám ez senkit sem jogosít fel arra, hogy meggyőződésével a másik fejét verje be.

GE: Ehhez kapcsolódóan, és visszakanyarodva ahhoz, amivel kezdtem: a sokszínűség – ebből adódik. Vegyük példának a ma délelőtti előadások témái közül a cserkészetet. Teljesen más kérdéseket tett föl egy erdélyi, egy Nyugaton élő és egy magyarországi magyar. Teljesen más konklúziókat vont le, máshogy pörgette magában tovább, hiszen a kisebbségben a cserkészet teljesen máshogy jelenik meg, és más szerepet tölt be, mint a nyugati szórványban vagy Magyarországon.

FTG: *Megemlíthető itt néhány éves konferencia témaköre?*

GE: Az utolsó évek konferenciáinak színhelyei, témája:

2014, Berekfürdő: *Nemzedékváltások;*

2015, Patfűrdő: *Nem tudhatom, hogy másnak e tájék mit jelent...
Térértelmezések a Duna mentén;*

2016, Balatonszárszó: *„Ahogy gondozza, úgy veszi hasznát”.
Ökológiai gondolkozás és társadalom;*

2017, Révfűlöp: *Reformáció 500: Posztmodern társadalmak,
protestáns tartalmak;*

2018, Makkosjányosi: *Kárpátaljai körkép.*

FTG: *Visszatérve egy pillanatra a „világnézeti”
elkülönböződésre: nem lehet megértetni az emberekkel, hogy a
nacionalizmus meg a liberalizmus mai, illetve mindenkori aktuális
változatához lehet különféleképpen viszonyulni, de ez a kettő kéz a*

kézben lépett fel a 19. században, hogy liberalizmus és nacionalizmus elképzelhetetlen volt egymás nélkül, hiszen az egész reformkor ezen alapult? Nem tudna segíteni egy ilyen történelmi elemzés?

KÁ: Például a Fórumainkon rendszeres elemzést folytatunk és nézeteket ütköztetünk. Ám ettől nem gondoljuk, hogy széles körök társadalmi igényét elégítjük ki. Egyre többen hisznek a saját történelemszemléletükben, amely nem tűri az elemzést. Egyre messzebb vagyunk attól, hogy históriánkról legalább minimális közmegegyezés alakuljon ki. Így van ez az életünk számos más területén is. Minden sikeres szervezet mögött társadalmi megrendelés áll. A rendszerváltozás idején a Szabadegyetem könyvei, szellemisége, vitakultúrája és ökumenikus gyakorlata sokak számára példaértékű volt. Elmúlt ez az időszak. Most arra van inkább igény, hogy az elkülönülésnek, az álmoknak és hiteknek a szektái erősödjenek. Az én hitem szerint ennek kiszolgálása nem szabadegyetemi feladat.

Felsőőr, 2019. május 2.

Malomkövek között – Egy ómódi Magyar Intézet Bajorországban

Filep Tamás Gusztáv beszélgetése K. Lengyel Zsolttal, a Regensburgi Egyetem Magyar Intézetének vezetőjével

Filep Tamás Gusztáv: *A Münchener Magyar Intézet – 1962-ben alakult meg, az utolsó tíz évben Regensburgban működik, betagozódva a helyi egyetembe – történetének kérdéseim szempontjából több jól elkülöníthető fázisa van. Indulása idején már tudományos célokra tűzött ki maga elé, de tudomásom szerint az emigráció szellemi értékeire épült, és munkáját is az emigrációs szemlélet határozta meg. Volt-e egyéb feladata, mint az ottani magyar tudományos és mozgalmi élet szervezése?*

K. Lengyel Zsolt: Az első fél évtizedben valóban ez a kettősség határozta meg az intézet működését. Egyrészt a német irányban, német nyelven végzendő hungarológiai, vagyis magyarságtudományi – tehát alapvetően tudományos – munka volt a fő feladatkör, ugyanakkor magyar irányban magyar nyelvű, az akkori emigráció belső kulturális és politikai igényeit kielégíteni hivatott kulturális rendezvényszervezési és egyéb munkakörrel volt szó. Ez a két tevékenység azonban – az akkori viszonyok között – nemigen fért meg egymás mellett. Éppen ezért kellett a 60-as évek végén egyfajta kon-cepcionális „tisztogatást” végrehajtani. Bogyay Tamás művészettörténész-történettudós, az alapító igazgató a tudományos arculat híve volt. Azt gondolta, hogy egyrészt erről nem akar lemondani, másrészt a tudományos jövő kedvéért úgymond feláldozza a maga szerepének egy részét, azaz lemondott az igazgatóságról egy német történész, Georg Stadtmüller müncheni Kelet-Európa-kutató professzor javára. Stadtmüller a 60-as évek végétől, a 70-es évek elejétől igazgatóként az anyagi helyzetet is rendezte: immár nem a szövetségi német, hanem

a bajor tartományi kormány támogatásával lényegében tudományos intézetté fejlesztette tovább a Münchener Magyar Intézetet.

FTG: *Jelentett ez a német, pontosabban bajor támogatás valamiféle politikai indoktrinálást?*

KLZS: Nem. Semmi nyoma, dokumentuma nincs annak, hogy tematikai, szemléleti, módszertani vagy egyéb elvárásokat, netán utasításokat kapott volna az intézet.

FTG: *Azzal, hogy a tudomány iránt kötelezte el magát, megszűnt az emigrációs, a társadalomépítő munkakapcsolat?*

KLZS: Bizonyos fokig igen. Kikoptak azok a személyiségek, akik az első szakaszban az intézet nemzetpolitikai jellegű munkáját kívánták támogatni. Fönmaradtak az akkori levelezésben emigráns személyek sorozatos kilépési nyilatkozatai; majdnem bizonyos, hogy ezek megszervezett, fölkerít – aláírt formanyomtatványokon érkező – kilépések voltak. Az új igazgató úgy látta, hogy csak akkor tud nyugalomban tovább dolgozni az intézetben, ha akár ennek árán is, tehát vállalva ezt a szervezett kilépési hullámot, megszűnteti a belső ellenzéket.

FTG: *Mondhatjuk úgy, hogy maga az intézet tudományos munkát folytatott, de azok, akik ott dolgoztak, más szalon szereplői voltak az emigrációs politikai – vagy inkább kulturális – tevékenységnek?*

KLZS: A 70-es, 80-as években már nem. Akkor már...

FTG: *... akkor már például az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem elnöksége folytatta ezt a feladatot, amelynek tagjaként...*

KLZS: ... nem voltam elnökségi tagja. Igaz ugyan, hogy a 80-as évek közepén jelöltek egy éppen megüresedő ilyen tisztségre. De volt még egy jelölt ugyanarra a pozícióra. Aztán a színpalak mögött közölték, hogy protestánsra és hölgyre lenne szükség. Mivel én egyik feltételnek sem feleltem meg, a másik személyt választották be az elnökségbe...

FTG: *... vagyis amelynek szűkebb környezetében a megbízásából te is szerepet vállaltál.*

KLZS: Igen, ez már egy másik, az utolsó korszaka a régi rendszer történetének. Én ennek a kezdetén kerültem az intézetbe, 1982-ben. Akkor azok közül, akik a régi politikai emigrációs szerep hívei voltak, már csak egy-két személy bukkant fel ott, de ők sem

szakmai együttműködésekben; pusztán személyi kapcsolatokat ápoltak az intézettel. Magát Bogyay Tamást kiemelem ebből a hagyományos emigráns csoportból, mert ő szociológiailag ugyan oda tartozott, de szellemileg nem. Ő emigránsként haláláig az intézet elnökségi tagja s meghatározó személyisége maradt. Én ott, 82-től koncepcionális szinten csak vele találkoztam az emigránsok köréből.

FTG: *Nos, te a saját személyi, tudományos pályádon függetlenül tudtad egymástól a kétféle tevékenységet? Azt, amit az intézetben, és azt, amit az EPMSZ-ben vagy egyéb szervezetekben folytattál?*

KLZS: Mindez a 80-as években párhuzamosan zajlott saját pályámon. Egyrészt német egyetemistaként, a Müncheni Magyar Intézet munkatársaként és a magam akkori elhivatottsága szerint történészként, hungarológusként teljesen beleillőnek éreztem magam az intézetbe. Ugyanakkor nem éreztem szerves ellentmondást az intézeti, és egy olyan, döntően magyar nyelvű és ilyen értelemben akkor még emigráns – mi akkor már kezdtük úgy nevezni, hogy *külhoni* vagy *nyugati magyar* – kulturális munka között, amelyet aztán az EPMSZ és Münchenben a másik felekezeti csoport, a katolikus Pax Romana keretében végeztem.

FTG: *Ezekben az években, a kommunista korszak végén az intézet már működtetett magyarországi kapcsolatokat. Volt-e ennek hátszele vagy ellenszele?*

KLZS: Ez két szálon alakult ki, amelyek a 80-as évek második felére egybefonódtak. Az egyik szál intézeten belüli volt, ebben az Országos Széchényi Könyvtár akkori és későbbi legendás csereosztály-vezetőjének a kezdeményezése volt a döntő, Vekérdi Józsefé, aki a 80-as évek közepén megkeresett minket azzal, hogy szívesen támogatná az intézetet főleg könyvadományokkal. Ide kapcsolódott az 1985 tavaszán a Budavári Palotába költözött OSZK hamarosan megalapított egyik részlege, a Magyarágkutató Csoport (később Intézet); több munkatársához szorosabb, a politikai rendszerváltáson túl is élő szakmai kapcsolat fűzött. A másik mozzanat a 80-as évek második felében a magyarországi helyzet „fokozódása” volt. Ahogy kezdtek kialakulni az egyre önállóbb, öntudatosabb különböző ellenzéki csoportok, azt személyi szinten le lehet bontani népi-nemzetire, illetve urbánusra, amihez a 80-as évek végén hozzáért egy polgárjogi fiatal, ősfideszes réteg, amelynek tágabb környezetében *Motolla* néven európai magyar ifjúsági lap

készült Münchenben és Bécsben. 1988-ban *Körvonalak* címmel ennek irodalmi és művészeti mellékletét szerkesztettem Szász Judit Annával. Emlékszem, azon év kora nyarán megjelent a Fidesz vezérkarának egy küldötte Münchenben, és hívott egyik soron következő összejövetelükre (egyébként nem állt módomban elmenni, mert akkoriban, friss házasként, más dolgok jobban lefoglaltak). Így alakult ki a másik magyarországi szál – és egyre inkább úgy, hogy a két szál 88–89-re a hungarológia, a tudományos munka elsőbbségével kulturális vízióvá egyesült az intézet berkeiben.

FTG: *1989 előtt a német tudományosságban mennyire tudtátok képviselni a magyart?*

KLZS: Az intézet formálisan, munkajogilag és minden egyéb vonatkozásban független volt az akkori egyetemi közegtől, elsősorban a müncheni Ludwig-Maximilians-Egyetem Kelet-Európai Történeti Tanszékétől, ám valamennyi ott dolgozó kolléga s munkatárs, így az intézeti főnököm, Horst Glassl professzor is, egyidejűleg az egyetem alkalmazottja volt. Magam is – előbb gyakornokként, aztán ösztöndíjasként, majd tudományos munkatársként. Tehát személyileg összeforrott az egyetemi tanszék és az intézet. Azt mondhatjuk, hogy a Müncheni Magyar Intézet egyetemi intézet volt személyi értelemben. Ennek az volt az egyik lényeges következménye, hogy az intézet szervesen betagozódt az akkori – még a régi korszak éveit éljük, tehát még viszonylag erős – Kelet- és Délkelet-Európa-kutatás és -oktatás közegébe. Ez nyilvánvalóan Stadtmüllernek is köszönhető volt, aki intézeti igazgatóként és egyetemi tanszékvezetőként a 70-es évek elejétől az 1969-ben beindult *Ungarn-Jahrbuch* hungarológiai évkönyv és a (még Bogyay által 1964-ben alapított) *Studia Hungarica* könyvsorozatok, előadások, konferenciák, megpályázott kutatási projektek révén bevitte az intézetet mint magyar intézetet – nem leplezetten az egykori berlini Magyar Intézet mintájára – a német tudományos életbe. Ezzel folytatta azt, amit Bogyay a lelegejétől legfőbb célként kitűzött: a betagozódást a német tudományosságba.

FTG: *1989-től, a fordulat után viszont valamennyire minden átpolitizálódott – minthogy minden a politikáról kezdett szólni. Ez érzékelhető volt az intézeti munkatársak tevékenységén is?*

KLZS: A rendszerváltás első éveiben doktoranduszként tudományos munkatárs voltam mind az egyetemi tanszéken, mind az intézetben. Az intézetben 1998-ban kerültem társirányító, ügyvezetői munkakörbe, majd lettem 2002-ben igazgató. Legkésőbb 92 nyaratól

kulcskétkitűzésként kezdtem ráhangolni – ez aztán sikerült is – az intézet vezetőségét arra a gondolatra, hogy most, hogy nincsenek már ideológiai, politikai, egyéb jogi elválasztó határok, tessék megpróbálni bevonní Magyarországot, a mintegy *küldő* országot, az intézetbe, hiszen ez lenne a legertermészetesebb, tekintve, hogy az intézet lényegében a magyar külügyi tudománypolitika valamelyik szegletében helyezkedik el és kíván tovább működni. 92-ben kerestük meg első ilyen jellegű beadványainkkal az akkori illetékes magyar miniszterelnökségi politikai államtitkárt, a történész Katona Tamást, és onnan aztán körülbelül hat évig köröztettük ezt a témát, illetve köröztettek a különböző hivatalok ezzel a témával időnként engem is, nyilvánvalóan egyrészt meglepődve a gondolat eredetiségén és szokatlanságán. Tehát igazán nem volt befogadó közeg arra a gondolatra, hogy Magyarország szálljon be anyagilag is, koncepcionálisan is egy ilyen intézetbe azzal a céllal, hogy létrejőjön egy Bajor–Magyar Hungarológiai Intézet – a maga nemében elsőként, és rendhagyó módon az államközi viszony piciny, de kedves alkotóelemeként, ugyanakkor függetlenül is a két államtól. 1999-re látszott megérni ez a gondolat. Ehhez nyilvánvalóan szükség volt az akkori harmadik demokratikus parlamenti választás eredményére, amely lehet, hogy programszerűen is, de személyi szinten mindenképpen kedvezőnek bizonyult. Így sikerült aztán Orbán Viktor miniszterelnöki ajánlásával és Németh Zsolt külügyi politikai államtitkár, Pröhle Gergely kulturális minisztériumi közigazgatási államtitkár, valamint Ujváry Gábor kulturális minisztériumi titkárságvezető–főosztályvezető hatékony közreműködésével elfogadtatni azt az elképzelést, hogy az intézet ügyét vigyék be a Magyar–Bajor Kormányközi Vegyes Bizottság munkatervébe, és állapodjanak meg egy méltányos mértékű magyar–bajor közös finanszírozásban.

FTG: *De a költségek arányai, ha jól emlékszem arra, amit akkor mondtál, nem azonosak.*

KLZS: Nem, sem akkor nem voltak, sem a későbbiek során nem lettek azzá, és ma sem azonos nagyságrendűek. Ez szerintem természetes. Méltánytalan is lenne, ha a bajor fél elvárná, hogy akkor, amikor a munkatársak Bajorországban fizetik adójukat, a magyar fél azonos szinten vállaljon anyagi kötelezettséget. Az 1/3–2/3-os elosztás az elmúlt húsz évben stabilnak bizonyult; ideiglenes kivételek mindig voltak, attól függően, hogy volt-e mód becserkészniünk

magyar és/vagy bajor, német forrásból kiegészítő céltámogatásokat mindenekelőtt rendezvényekre, kiadványokra. Nagyobb mértékben magyar oldalon történt ez meg. Alapjaiban viszont ma is nagyjából 1/3–2/3-os a magyar–bajor támogatási arány.

FTG: *Mekkora személyzettel dolgoztok?*

KLZS: Jelenleg három főállású tudományos munkatársunk van – az egyik 60 százalékos részmunkaidővel –, ezenkívül egy magyarországi vendégkutatónk teljes normában, egy heti tíz órás titkársági adminisztrátorunk, egy félállású könyvtárosunk, két óraadó magyartanárnk és két gyakornokunk, heti öt-tíz órában. Csakhogy az intézet magyar társfinanszírozója, a Külügyminisztérium ezekben a napokban szünteti meg intézetünkben a 2014-ben létrehozott vendégkutatói státuszt – még nem derült ki, hogy végleg-e, vagy csak átmenetileg. Megjegyzem azt is, hogy e személyzet finanszírozásához nem elegendő a két állami támogatás, folyamatosan harmadik forrást is be kell vetnünk.

FTG: *Kérlek, ejtsél szót munkátok tartalmi jellegzetességeiről is!*

KLZS: Ha most csak az elmúlt húsz évre tekintünk vissza, akkor elsőként kerettémánkat illik megemlítenem, amelynek címe „Magyarország Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa kapcsolattörténeteiben”. Évek óta dolgozom – hol németül, hol magyarul – egy ilyen vagy hasonló című monográfián, egyszer talán a végére érek valamelyik nyelven. Erre a tematikára alapoztuk az 1999-ben kiépített intézet szakmai koncepcióját, ezzel vettünk részt a bajor kormány által 2001-től 2005-ig finanszírozott „Forschungsverbund Ost- und Südosteuropa” (*Kelet- és Délkelet-Európa Kutatóhálózat*) munkájában. Menet közben kialakítottunk egy történettudományi, egy politológiai és egy irodalomtudományi irányt – a tudományos munkatársak publikációs jegyzékeiben nyomon követhető –, például olyan témákkal, mint az osztrák neoabszolutizmus közigazgatás-története Magyarországon, a transzszilvanizmus politikai eszmetörténete, a politikai rendszerek összehasonlítása Kelet-Közép-Európában, etnikai-kulturális identitások területi, politikai és jogi összefüggésben, a magyar–német irodalmi fordítások kultúráközvetítő szerepe.

Különgyűjteményeink is kutatási tárgyként meg tartalmi súlypontként vannak jelen mindennapjainkban. Az elmúlt években valamennyi jelentékeny hagyatékot rendeztük, és elkészítettük legalább a felső

szintű leltárakat. E téren élen jár, külön-külön gazdag hátrahagyott anyaggal, Bogyay Tamás, Borbándi Gyula és Molnár József, intézetünk eszmei triáza. Vendégkutatónk 2019 tavaszára megközelítőleg 18.000 ezer levelet katalogizált és jegyzetelt a 20 folyóméternyi Borbándi-hagyatékból, több publikált tanulmány kíséretében; a levelezésből eddig több mint 14.000 darabot digitalizáltunk is. A Bogyay-hagyaték fényképgyűjteményének a digitalizálását az MTA BTK Művészettörténeti Kutatóintézetével együttműködve kezdtük meg évekkal ezelőtt, eddig körülbelül 2.000 darabot dolgoztak fel budapesti kollégáink. A Bogyay-hagyatékot 1994-es átvételétől jómagam elemzem több-kevesebb megszakítással; eddigi eredményeimet közzétettem 2018-ban a *Studia Hungarica* 54. köteteként megjelent német nyelvű Bogyay-életrajzomban.

Intézetünknek van még két szakmai pillére, mégpedig már a 60-as évektől: a könyvtár és a kiadványsorozatok. Az elmúlt két évben mindkettő jövőjét mélyen befolyásoló döntést hoztunk – remélem, elég bölcsen. Könyvtárunkat a Regensburgi Egyetemi Könyvtárnak adományoztuk, így ma már annak Magyar Könyvtára, amely becslések szerint a berlini és a göttingai után a leggazdagabb németországi egyetemi hungarikumgyűjtemények egyike. Jelenleg zajlik a hozzávetőlegesen 18.000–20.000 tétel katalogizálása, illetve katalógusának digitalizálása, és eközben a többi regensburgi Kelet-Európa-könyvtárral való összevetése, a fölőspéldányok hol értelmes, hol értelmetlen selejtezése. Még tisztázatlan, hogy az egyes hagyatékokhoz tartozó könyv- és folyóirat-gyűjtemények, például az említett triászé, hosszabb távon Regensburgban maradjon-e. Maguk az irathagyatékok biztosan nem. Remélem, bölcs döntés lesz az is, ha ezeket a közeljövőben Magyarországra szállítjuk, amennyiben Budapesten megfelelő helyszínt találunk őrzésükre és további feldolgozásukra.

Ami pedig két kiadványunkat illeti, az éppen szóba hozott *Studia Hungarica* könyvsorozatunkat 53. kötetétől, az *Ungarn-Jahrbuch* évkönyvet pedig 33. kötetétől 2017-től már a patinás nevű regensburgi Pustet Kiadónál jelentetjük meg; korábban az intézet saját kiadója felelt ezért a munkáért. Úgy gondoltuk, e tevékenységi körben is eljött az ideje a jövő tervezésének. A könyvsorozat és az évkönyv fő célja az alap kutatásokra épülő tudományos eszmecsere és tájékoztatás a magyar állam és nemzet történelmével és jelenével kapcsolatos témákban. Így a két kiadvány ellensúlyozni kívánja az e téren

Németországban tapasztalható komoly hiányosságokat. Német nyelvű hungarológiai szakfolyóiratokkal a magyar könyvkiadás sem dicsekedhet. A kéziratgyűjtés, szerkesztés, lektorálás és nyomdai előkészítés munkáját intézetünk végzi. Az *Ungarn-Jahrbuch* esetében újabban az MTA BTK Történettudományi Intézete közreműködik az egyes kötetek összeállításában.

FTG: *Úgy tudom, Regensburgban részt vesztek az egyetemi oktatásban is.*

KLZS: Igen. Az intézet munkatársai 2010-től történet- és politikatudomány szakokon, valamint a Hungaricum elnevezésű, saját kezdeményezésre beindult tanulmánykiegészítő képzés (*studienbegleitende Zusatzausbildung*) keretében oktatnak. E legalább négy szemeszteres képzés a magyarországi szakirányú továbbképzéshez hasonlítható; az egyetem bármelyik szakáról látogatható. Úgy látom, hogy az egyetlen németországi egyetemi hungarológia, amely az *Area Studies* jegyében modulárisan egybeötövi a magyar nyelv- és országismereti, valamint a szaktárgyi – elsősorban történet- és politikatudományi – elemeket. Célja, hogy felkészítse a hallgatókat a magyarországi partnerekkel való együttműködésre vagy a magyar vonatkozású szakmai területeken való érvényesülésre. Eddig összesen 29-en iratkoztak be; a többségükben nem magyar származású résztvevők hungarológiai tanulmányaikról egyetemi tanúsítványt kapnak. Az intézet diákjainak a száma a Hungaricumba be nem iratkozottakkal együtt 2010-től összesen 908 (történettudományi és politológiai előadásokon, gyakorlatokon, fősze­mináriumokon), illetve 523 (magyar nyelvkurzusokon és országismereti órákon). A 2019. évi nyári szemeszterben például *Magyarország történelme alapvonalai*ban című előadásomra 144-en iratkoztak be, az előző szemeszteri 105-tel szemben; végül az itteni szabályok szerint az utolsó napig tovább nőtt a vizsgajelöltek száma, s 168-an írtak zárthelyit a szemeszter utolsó napján. A tanulmányi osztály titkárságának közlése szerint ez a Regensburgi Egyetemen jelenleg beiratkozott történészhallgatók 11,5 százaléka.

FTG: *Próbálták-e politikai szempontból befolyásolni a munkátokat a magyar demokratikus kormányok? Ha igen, mikor, mivel, milyen értelemben?*

KLZS: 1999–2019 – ma már húsz évről beszélhetünk. Ezalatt egyik kormány idején sem tapasztaltunk ilyen szándékot, nem

kaptunk semmilyen írásos vagy szóbeli üzenetet, levelet, felszólítást, amely politikai befolyásolási igyekezetre vallott volna. Egyetlen eszköz volt, ami számításba jöhetett – de ez a bajor félre is áll –, és ez a mindenkori állami támogatók végső varázseszköze: a pénz, vagyis az anyagi támogatás mértéke. Ezzel szembesültünk először 2002–2003-ban. Az akkori kormányváltás után Budapesten minket is előbb egy „nem tudom, kik ezek, kik s miért küldték őket, kinek a barátai” című fejezetbe soroltak. Egy ideig bizonytalan volt, hogy az új kormány az előzőnek a nyomdokain halad-e velünk tovább. Hatályos együttműködési szerződésünk volt, tehát formálisan mindenképpen ezt az utat kellett járnunk. Aztán ezt is jártuk. De kellett néhány hónap, amíg sikerült elhárítanunk a magyar támogatás hirtelen megszüntetésének a veszélyét. Idő múltával a budapesti anyagi támogatás értéke egyre csökkent, a forint árfolyamától függően is. Tehát a támogatás egyre szerényebb szinten, de szilárdnak bizonyult. Mondjuk ki: sem a baloldali, sem a jobboldali magyar kormányok nem avatkoztak be az intézet kulturális vagy tudományos programjának a tervezésébe, lebonyolításába. Ajánlások voltak, időnként vélhetően nemcsak szakmai indítékból, de azokat, ha jónak tartottuk, elfogadtuk, ezt tehát nem tekintem befolyásolási kísérletnek. És ugyanezt mondhatom lényegében a 2010-ben kezdődő, ma is tartó szakaszra. Tehát nem volt s nincs befolyásolás szakmai, koncepcionális vonalon. Mégis kérdés – és ez már az aktuális folyamatokba visz minket tovább –, hogy milyen más eszközökkel szeretné a budapesti kormány ezt az intézetet, amely egyre inkább egyfajta szigetletbe kényszerül, vagy nemesül (mondhatom így is, hiszen a szigetletnek vannak előnyei is), megtartani, továbbfejleszteni – vagy esetleg akár elsorvasztani? Legújabbban azt érzem s észlelem, hogy a magyar kormány ez ügyben illetékes képviselői nem tudják, hogy minek nézzenek: megbecsülendő, ajándékszerű külföldi magyar tudományos-kulturális intézetnek, avagy nyűgnek, amelyet ebben a tartalmi szerkezetében és személyi felállásában le kellene rázni. Szerénytelenség volna felsorolnom a megbecsülés mellett szóló érveket. Ami pedig az esetleges nyűgszerepet illeti, feltűnik, hogy időnként félreértés lengi körül kétoldalú viszonyunkat, amely félreértésből például olyan következtetés adódik, hogy – átvitt értelemben kifejezve – *szófogadatlanok* lennénk. De bizakodó maradok, hiszen ezen a tévedésen egykönnyen túlléphetünk, ha

elfogadjuk, hogy intézetünk nem beosztottja, hanem partnere a magyar kormány mindenkori megbízott hivatalának.

FTG: *Mivel szoktál emellett érvelni?*

KLZS: Alkalmanként igyekszem arra emlékeztetni, hogy az intézet akkor is tiszta munkát végez magyar témákban, ha nem beosztott. És hogy ez, amíg itt vagyok, biztosan nem fog megváltozni.

FTG: *A szigetlét minnek a következménye? Valamelyik ideológiai váltásnak vagy a magyar–német viszony megváltozásának?*

KLZS: Szigetlétünket alapvetően az okozza, hogy sem a bajor, sem a magyar fél nem tekint – és az eddigiek során nem is tekinthetett – a magáénak, legalábbis nem minden lényeges szempont szerint. Ez nem pusztán magánjogi szervezettségünkől adódik. Hiszen például a hesseni Darmstadtban 1980-ban megalakult Német–Lengyel Intézet (*Deutsches Polen–Institut*) úgyszintén bejegyzett egyesület (*eingetragener Verein*), vagyis az, ami a legtöbb civil egyesület Németországban. Csakhogy a Német–Lengyel Intézetnek nemcsak támogatói, hanem alapító-hordozói is állami, illetve tartományi szervek, például Hessen Tartomány, Darmstadt város és a német Külügyminisztérium. Ennek megfelelően erős a testületeiben a politikai-közhivatalnoki-diplomáciai képviselőket is protokoll, ami akkor is döntően sajátos jegy, ha – mint honlapja közli – koncepcionálisan a mi interdiszciplináris hungarológiánkra emlékeztető Polish Area Studies-zal is foglalkozik. Ugyanezt a szervezeti mintát követi a Baden-Württemberg-i Ludwigsburgban éppúgy „bejegyzett egyesületi” formában székelő, párizsi irodát is működtető, hét évtizedes múltra visszatekintő Német–Francia Intézet (*Deutsch–Französisches Institut*), amelynek jelenlegi fenntartói a német Külügyminisztérium, a tartomány tudományügyi minisztériuma és Ludwigsburg városa, és amelynek testületeiben többségükben politikai és gazdaságpolitikai személyiségek foglalnak helyet.

E példákat sorolhatnánk tovább, de gondolom, máris világos a döntő különbség, nevezetesen az, hogy a Münchener Magyar Intézet ténylegesen alulról szerveződött a 60-as évek elején, magyar emigráns alapítói mögött nem állt sem az óhaza, sem az új haza. Ennyiben eltért koncepcionális mintaképétől, a két világháború között magyar–német kormányzati támogatású berlini Magyar Intézettől. Vagyis beállt egy saját, új hagyományvonalra, testületeiben is civil jellegű létesítményként fejlődött tovább elsősorban a kutatóintézeti és az egyetemi közege felé. Jellemző, hogy a korai intézeti projektek egyikét,

a Kelet-Közép-Európa Művészeti Atlasza (*Kunstatlas des östlichen Mitteleuropa*) címűt, Bogyay Tamás a németországi Kelet-Európa-kutatás egyik központjával, a marburgi Herder Intézettel együttműködve, annak munkatervébe beágyazottan irányította, ottani felkérésre. Talán éppen civil jellege miatt volt és maradhatott a tudomány az intézeti tevékenységek meghatározó tényezője. Ez az alapjegy nem változott meg a közös magyar–bajor finanszírozással kezdődő első kerek egy évtizedben sem, az intézet egyfajta kultúrdiplomáciai megnyilvánulásainak az idején. 2000-től számos magyar és német nyelvű felolvasóestet, koncertet és kiállítást rendeztünk, összekapcsolva az egyes művészeti ágazatokat azok tudományával. Tehát igyekeztünk becserkészni az országot ismertető, népszerűsítő hungarológiát a művészetekbe – és fordítva. Vendégeink voltak mások mellett a zenei életből az Amadinda együttes, Bogányi Gergely, Hacki Tamás & Ex Antiquis, Halász Judit, a Kaláka, a Kalamajka, Pege Aladár, Presser Gábor, Ránki Dezső és Klukon Edit, továbbá a magyar nyelvű irodalmi vagy tudományos jellegű műsorok egyik – női – sorozatában Erdélyi Zsuzsanna, Jókai Anna, Polcz Alaine, Péter Katalin, Szabó Magda, Szinyei Merse Anna és Valachi Anna, a német nyelvű irodalmi estek és zenei produkciók sorában pedig Darvasi László, Dalos György – Szabó Magda, Dudás Lajos – Philipp van Endert, Simon Géza Gábor, Esterházy Péter, Ingeborg Drews – Zoller Attila, a Muzsikás együttes és Sebestyén Márta, Nádas Péter, Sebő Ferenc, Vámos Miklós, a Vujicsics együttes és Zilahy Péter. A vizuális projektek közül itt csak hármat említek meg, a passauai bajor–magyar történeti kiállítást, a Márai Sándor-fényképkiallítást és Stefan Moses neves német fényképész fotótárlatát az 1956-os forradalomról. 2009/2010 óta csak kivételesen szervezünk vagy társrendezünk nagyobb ívű kulturális eseményt, például a 2018-as Semmelweis-emlékév alkalmából, a regensburgi egyetem orvosi karával együttműködve.

FTG: *Miért hagytátok abba ezt a tevékenységet?*

KLZS: A 2002 és 2010 közötti budapesti kulturális kormányzat egyre kevésbé szívelte a részfinanszírozott, mégis független intézetünket. Így fokozatosan kiszorította a pályáról, a szó szorosabb értelmében is. Az akkori müncheni főkonzulátus nemcsak tudomásul vette, hanem leplezetlen egyezkedésekkel megtámogatta a bajor tudományügyi minisztérium döntését intézetünk Münchenből Regensburgba való 2009-es átköltöztetéséről.

Az elmúlt kilenc-tíz évben aztán fokozatosan egy különlegesen köztes helyzetbe kerültünk, részben új okoknál fogva. Az intézet mind bajor, mind magyar oldalon egyre élesebben, egyre nyilvánvalóbban, egyre hűsba vágóbban érzi azt, hogy bizony itt sem, ott sem a rendszer teljes körű része. Nem állíthatjuk, hogy maradéktalanul betagozódtunk érezzük magunkat a mai bajor tudományos közegbe, és a másik oldalon sem mondhatjuk azt, hogy a külföldi magyar tudomány- és kultúraközvetítés szerves részei vagyunk. Magyar oldalon ez végső soron abból következik, hogy a 90-es évek végén nem váltunk magyar állami intézetté. Támogatott, amolyan szponzorált intézet voltunk s maradtunk, a civil szférában, a jogi, biztonságpolitikai, diplomáciai szabályok behatárolta mezőnyön kívül. Ugyanakkor a magyar oldalon az is mindegyre meghatározó szempont, hogy a hungarológia mint munkaterület a maga eredeti, külföldi pályáján maga is szigetlétbe kényszerül. Mi a magunk helyét a német nyelvterületen ennek ellenére a Bécs–München–Regensburg–Stuttgart–Berlin tengelyen határozzuk meg. Ha mondhatom a szerénység illemszabályát egy pillanatra áthágva, akkor ezen a tengelyen már csak a mi intézetünk az, amelyik igyekszik korszerű, interdiszciplináris hungarológiát művelni tudományos kutatásban, felsőoktatásban és ismeretterjesztésben, tehát a hungarológiát nem fokozza le pincérszerepbe, pusztá nyelvközpontjára.

FTG: *Nem mondd ki, de azért értek a szóból: a magyar kultúrpolitika nem kezeli az intézetet kellő súllyal.*

KLZS: Jól érted, aláírom. És ez azért feltűnő az elmúlt kilenc-tíz évben, mert ugyanakkor, legalábbis programszerűen, a feltételeknek a jelentős része egyébként adottnak tekinthető. Létezik egy természetes és egészséges nemzeti önképviseleti rendszernek az igénye. Szó van arról, hogy Magyarországnak ügyelnie kellene arra, hogy a saját múltbeli és mai kulturális, tudományos értékeit józan módon közvetítse a nagyvilág felé. Adott a magyar–német politikai kapcsolatrendszer, amely azonban nem volt mindig olyan zavaros és terhelt, mint napjainkban. Az, amit manapság tapasztalunk, egészen friss fejlemény; nyilvánvaló, hogy ez az intézetünket nem érinti túlzottan kedvezően. Különösképpen a magyar–bajor államközi kapcsolatok elhidegülése nyugtalanító, amely lehet, hogy átmeneti jellegű – de hát rövid idő alatt is lehet hosszú távra nagy kárt okozni.

FTG: *Ha megkérdem, hogy ebben ki a hibás, akkor elütöd valami keserű humorral, ugye?*

KLZS: El hát, mégpedig azzal, hogy valószínűleg nem adtuk el magunkat túl hatékonyan – ez volna a felszínes magyarázat. A mélyebb magyarázata – lehet ezt is jókedvűen körülírni – az, hogy, amint már említettem, nem vagyunk egyik oldalon sem a rendszer teljes körű, minden következménnyel járó része, ami persze sokszor nagy előnyt: szabadságot biztosít. Korábban is voltak féltékeny irigyeink; ezeknek a száma azonban – szerepvállalásainkkal egyetemben – érezhetően növekedett az elmúlt néhány évben. A féltékenység s irigység néha nagy erő – főleg, ha ostobasággal párosul. Ennek viszont már van ára. Az, hogy amikor például pusztán eszmei támogatásra lenne szükségünk, az nem érkezik meg, amikor nagyobb odafigyelést igényelnénk, akkor arra hiába várunk. Ugyanakkor a malomkő a másik oldalon is örül, mégpedig éppen azért, mert a bajor oldal egyszer már befogadott – sőt, ott már jóformán bent is voltunk. Csakhogy az elmúlt évek történéseinek és a mi megátalkodott, minden irányban érvényesített semlegességi igényünknek a következtében mintha meglazultak volna a bajor kapcsolataink. Mintha egyfajta kirekesztésnek, dezintegrációnak lennénk az alanyai, vagy inkább tárgyai, akaratunkon kívül. Az egykor – számomra legalábbis – jóformán tökéletes integrációnk abban az értelemben megkérdőjeleződött, hogy a német és a bajor tudományosságban való elhelyezkedésünk – a felsőoktatásban, a kutatásban, a könyvtár- és rendezvényszervezésekben – az elmúlt három-négy évben, de tulajdonképpen már az elmúlt kilenc-tíz évben egyenes viszonyítási kapcsolatba került a mindenkori magyarországi helyzettel, Magyarország németországi megítélésével. A magyar kormány képe már korábban, 2010 előtt fokozatosan romlott, s romlik még mindig, amely folyamatban Németország külső megítélőként élen járt s jár. Ezzel párhuzamosan erősödött a bajorországi egyetemeken is meghatározó baloldali körök ellenszenve a vélt vagy valódi hibákat elkövető „orbáni Magyarország”-gal szemben, következőképp egyre határozottabban, még ha nem is mindig nyíltan fogalmazódik meg az „orbáni diktatúrától” való elhatárolódás bajor elvárása is. Érdekes, hogy a 2002–2010 közötti baloldali magyar kormányok idején nem észleltünk ilyesmit az akkori Münchenben, nem szóltak német kollégáink, hogy tüntessünk nyilvánosan például a 2006-os budapesti túlkapások ellen. Mindenesetre a regensburgi átköltözésünk óta eddig eltelt kerek egy évtized során a mégiscsak Magyar Intézetnek nevezett munkahelyünkön a semlegesség olyan vágyálommá nemesedett –

vagy zsugorodott –, amely az egyre átpolitizáltabb német tudományos közvéleményben nem látszik hitelesnek, sőt, az Orbán-pártiság csalafinta elfedőjének tűnik. Amit ti Budapesten vagy másutt az országban nem érzékeltek olyan életszerűen, mint mi: a magyarországi „új jobboldal” előretörésével egyidejűleg errefelé is zajlik egyfajta radikalizálódás, mégpedig a liberális demokrácia leple alatt fokozódó, a klasszikus liberális szabadságeszménytől valójában eltávolodó hangulatközpontosítás és véleményirányítás alakjában. Ennek a türelmetlen nyugati elmozdulásnak az egyik fontos tünete, hogy a Németországi Történészek Szövetsége (Verband der Historiker und Historikerinnen Deutschlands) 2018. szeptemberi határozatában kimondta: a történésznek nyilvánosan fel kell emelnie a szavát, adott esetben ki kell mennie az utcára tüntetni, ha „veszélyben a demokrácia”. Ez a felhívás akár vállalható is lenne (a történelmi szakszerűség feltétlen megőrzése mellett), ha a demokráciára ólálkodó veszélyeket nem rendszerint ugyanaz a csoport állapítaná meg, és ezt nem mindig saját pártpolitikai érdekei alapján tenné. Szerintem ez csapda, amelybe egy magára adó tudósnak nem szabad belelépnie.

A Münchener Magyar Intézet Bogyay, Stadtmüller és Glassl igazgatósága alatt a hidegháború idején sem lépett a politikai aktivizmus mezéjére. Éppen ma kényszerüljön politikai-ideológiai pártosságra? Elgondolkodtató látni, hogy intézeti semlegességünk ma már gyakorlatilag a legfőbb akadálya lehet annak, hogy a bajor fél, főleg a látható világnézeti-pártpolitikai elkötelezettségektől sem visszariadó Regensburgi Egyetem, belássa azt, hogy vállalnia kell minket akár abban az esetben is, ha netán a magyar fél viszont úgy gondolja, hogy az államközi és az Európa-politikai viszonyrendszerben, amelyben Európát sok esetben maga Németország képviseli vagy mozgatja, nincs már értelme egy olyan intézetet támogatnia, amely nem a magyar államé. Tehát az a kérdés merül fel most, ezekben a hetekben, hónapokban, harminc évvel a rendszerváltozás után, hogy fönne lehet-e tartani ezt a modellt, lehet-e tovább is működtetni egy olyan intézetet, amely az egyik nézőpontból mindkét államé, nemzeté – kifejezőbben: mindkét kultúráé s tudományosságé –, a másiktól viszont egyiké sem. Most már mondanom sem kell, hogy intézetünk melyik nézetet képviseli.

FTG: Magyarország mai németországi megítélése tudományos hozadék szempontjából kedvez-e a „senkié, hanem

mindenkié” intézeti modellnek? Azért is kérdem ezt tőled, mert jó ideje kutatod a magyar országimázszt is. Miért fontos ez neked, és mikor vált azzá? Hiszen erdélyi élettörténetedből és tudományos témáidból, de egyéb historiográfiai munkáidból sem feltétlenül ez következne.

KLZS: A jelzett kettős kapcsolódás Európa-szerte annyira szokatlan és akkora szervezési igényességet követel, hogy igazából csak kitűnő vagy legalább normális államközi viszonylatokban valósulhat meg. Márpedig, mint már mondtam, egy ilyen normalitásról jelenleg nem beszélhetünk sem a magyar–német, sem a magyar–bajor kapcsolatokban. Legújabb értesülések szerint a májusi Európa-parlamenti választások óta úgymond jegelik a felső szintű magyar–bajor kommunikációt. Ez a körülmény nem könnyíti meg az intézetünkre vonatkozó államközi célmegállapodás esedékes megújítását; a hatályos dokumentum ez év végén jár le.

De a magyar országimázs iránti szakmai érdeklődésem jóval régebbi keletű. Megvolt már korai intézeti éveimben. És nemegyszer magában foglalja Erdélyt is, valamint a többi magyarlakta kelet-közép-európai vidéket. Számomra az országimázs egyben nemzetimázs is, amint egyik, néhány évvel ezelőtt Budapesten megjelent könyvemben kimutatni igyekeztem. A transzszilvanizmushoz vagy az osztrák neoabszolutizmushoz hasonlóan szemszögemben ez a kérdésfelvetés is szakmai jellegű, nevezetesen az imagológia izgalmas feladata, amelybe a 80-as években a müncheni egyetemen az irodalomtudományi komparatisztika mellékszakomon beletanultam. A *rólunk alkotott kép* vizsgálatának az eszköztárát aztán kiegészítettem másik mellékszakom, a politikatudomány segítségével. A tudományos otthont ehhez is a Münchener Magyar Intézet biztosította nekem, amely hőskorától programszerűen foglalkozott a németországi Magyarország-képpel, például a 60-as években, amikor egy publikált projektje azt vizsgálta, hogy a Német Szövetségi Köztársaság középiskolai történelemkönyvei miként ábrázolták Magyarországot. Az intézet akkoriban kezdte többé-kevésbé rendszeresen gyűjteni az ország- és nemzetimázs német publicisztikai forrásait, és ez az adattározási munka azután nem is szakadt meg. Sőt, a 80-as évek második felétől új lendületet kapott, amely a 90-es évek első felében, az Antall- és a Boross-kormány, majd a kezdeti Horn-kormány idején egy újabb kutatási projektben csapódott le. Ezzel a munkatervvel alakultak ki legelőször az intézet kapcsolatai magyarországi kormányhivatalokkal, akkor elsősorban a

Külügyminisztériummal, amely a kutatásokat szponzorálta. A projektben egy sor eredetileg nem publikált tanulmány született 1993–1994-ben. Ezeket az írásokat szerkesztettem 2014-ben az előbb említett budapesti könyvembe. Utószavamban kitérek arra is, hogy miért vártam a publikálással a magyar határnyitás negyedszázados évfordulójáig.

FTG: *E könyved főcíme* Tükrözés és torzulás ...

KLZS: ... az egyik figyelmes olvasóm megjegyezte, írhattam volna azt is, hogy „Tükrözés és *torzítás*”. Valóban, nem mellékes kérdés, hogy a németországi médiák mikor vélekednek Magyarországról tudatlanságból, tájékozatlanságból, aminek folytán *torzul* az általuk megfestett kép, és mikor *torzítanak*, tudatosan, valamilyen érdekből. Egy másik kulcsprobléma ebben a témakörben, hogy az ábrázolatok szólhatnak egy kormányról és holdudvaráról, de az egész országról, a nemzetről is. E két sík megkülönböztetése akkor is komoly módszertani kihívás, ha pusztá tükrözésről beszélünk. Végző soron olyan jelenségeket is érdemes imagológiai közelítésben megértenünk és megértetnünk, mint amilyen például a német zsrunalizmus viszonya a más állami ünnepek s ünneplések egyik kelléke, a zászlók használatához.

FTG: *Mire gondolsz?*

KLZS: Miért van az, hogy amikor 2012-ben, az angol királyné trónra lépésének 60. évfordulóján fia, Károly trónörökös az *Union Jack* lobogók tengerében megköszöni nemzetük nevében azt, hogy Erzsébet uralkodásának idején „büszkéek lehettek arra, hogy angolok” (*proud to be british*), vagy amikor minden év július 14-én Párizs meg Franciaország égboltját a trikolor fényára fedi be, akkor a német politikai publicisztika nem hördül fel, nem kiált nacionalizmust – nem úgy, mint amikor Budapesten Orbán Viktor valamelyik ünnepi beszédét nemzeti színű díszletek között tartja. Ilyen s hasonló történések, megnyilvánulások tárulnak elénk intézeti sajtóadattárunkból, amelyet még az internetes korszak előtt kezdtünk felépíteni. Ma is gyarapodik, papíralapon, hogy öt-tíz év múlva is elérhetőek legyenek az egyes cikkek. Igen tanulságos forrásgyűjtemény.

FTG: *Az intézet elmúlt tíz-tizenöt éves, de talán a korábbi munkáját is nyilván korlátozta, ami épp a te erről szóló írásaidból derült ki számomra, hogy a németeket jobban érdeklik a finnugorok, mint a magyarok. Nem származik-e hátrány ebből (is)?*

KLZS: De, származik. Szűkítsük le a „németeket” a német felsőoktatásra (a köznémet polgár vajmi keveset tud a finnugorokról). A német felsőoktatási logikában a magyar téma elsősorban a finnugor tanszékekbe sorolódik. Ez szerintem félreértés – jó kétszáz éve, amelyet nem könnyű helyreigazítani (ha egyáltalán helyreigazítható). Nem a finnugor szak létjogosultságáról van szó – bár a németországi felsőoktatás-politika legújabbban éppen egy ilyen legitimációs kérdést vetett fel Göttingában, amelynek egyeteme bejelentette, hogy a jelenlegi tanszékvezető nyugalmába vonulása, 2023 után nem szándékszik újra betölteni az ottani tanszékvezetői tisztséget. A finnugrisztika magyar szempontú problémája abból ered, hogy a magyar tematika a kelet-közép-európai regionális tudomány tárgyaként nem illik az uralisztikai és nyelvészeti irányultságú finnugor szakba. Ezt maguk a finnugor szakos kollégák tanúsítják a gyakorlatban azáltal, hogy például Németországban az elmúlt két-három évtizedben egyre inkább elzárkóztak magyar tárgyak vizsgálatától s oktatásától. Mára már általános érvényű ez az érdektelenség. A mai németországi finnugor tanszékeken magyar téma többnyire csak a magyar nyelvoktatásban van jelen. Míg a mi intézetünk épp ennek a többszörösét próbálja megfogni – a magyar nyelvvel együtt, de nemcsak a nyelvoktatással. Mi a nyelvoktatást szerkesztileg elodázhatatlan feltételnek tartjuk, de nem öncélként. Ahhoz, hogy önálló, eredeti hungarológiát végezzünk Nyugaton, kell tudnunk magyarul. De nem elég csak magyarul tudnunk. Magyar nyelvtudással pedig Kelet-Közép- és Délkelet-Európára összpontosítunk, ahol a magyar törzsszövetség a finnugor őshaza korszaka után hont foglalni érkezett, és ahol aztán a kereszténység felvételével az állami fejlődés útjára lépett.

Természetes történeti nagytérségében a 90-es évek legvégéig viszonylag jól érezhette magát a németországi magyarságtudomány. Az ezredfordulótól azonban egy olyan átrendeződés tanúi lehettünk, amely a hungarológia szerepkörét még a mai politikai jellegű nézeteltéréseket megelőzően beszűkítette. Ez a német Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-kutatás egyik komoly, de nyilvánosan be nem vallott nehezéke, amely addig nem volt annyira erősen érezhető, amíg személyek és tanszékek, a régi vágású német történettudomány képviselői, ennek ellenálltak. A müncheni egyetem tanszéke, amelyen én tudományosan felnőttem, még azt az iskolát képviselte, amely a magyar témát az eszme- és társadalomtörténeti Kelet-Közép- és

Délkelet-Európa-kutatás elidegeníthetetlen alkotóelemének tekintette. Egykori professzoraim utódai azonban szakítottak ezzel az igényes szemlélettel. Ezt nem elsősorban politikai okoknál fogva tették – akkor éppenséggel baloldali kormányok voltak Magyarországon hatalmon –, hanem mert az illető tudományzokban a szláv nyelvek és régiók felé irányuló érdeklődés jóformán mindenhol átvette az irányítást. Tanszékeken, intézetekben, kiadók környékén. Hogy ebben mennyiben játszottak közre véletlenszerű tényezők, például személyes érdekeltségek, illetve tudománypolitikai elképzelések, még felderítetlen. Mindenesetre a német Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-kutatás, amelybe tartalmilag kiválóan beleillik a hungarológia, az elmúlt kerek húsz esztendőben visszatért gyökereihez, amennyiben ismét elsősorban a szláv világgal szemben határozza meg magát, mint hőskorában, a 20. század elején és első felében. Visszatekintve kivételes szakasznak tűnik az 50-es évektől az ezredfordulóig és a 2000-es évek kezdetéig eltelt öt évtized, amelynek során az 1958-ban Stadtmüller alapította müncheni egyetemi tanszék a tanítvány-tanszékvezetői utód Edgar Hösch 2003-as nyugállományba vonulásáig a magyar témákat befogadta s türelmesen engedte érvényesülni. Így doktorálhattam a 90-es évek elején Höschnél a transzszilvanizmus témájából.

FTG: *Az új helyzet: az emigráció hazajön, kihal, megszűnik. Közben azonban a magyar nyelvterületről új kitelepült hullám érkezett Németországba is. Egész Európa magyarokkal van tele. Az világos, hogy az intézetnek magának nem feladata a velük való teljes körű foglalkozás. De részlegesen esetleg mégis adódik számotokra e téren értelmes feladat.*

KLZS: Igen, adódik. Itt hadd térjek ki az intézeti tevékenység újabb, a fentiekben már érintett bővülésére, amely az elmúlt évtizedben több tényező együttes hatásából vált indokolttá. 2009-ben a Müncheni Magyar Intézet a fő támogató bajor tudományügyi minisztérium nyomatékos ajánlatára és a magyar társfinanszírozó fél beleegyezésével átköltözött Regensburgba – valójában a tudományos mivolta folytán. Így alakult ki néhány év alatt a Regensburgi Egyetem Magyar Intézete, amely 2015-től hivatalosan a Hungaricum – Ungarisches Institut der Universität Regensburg nevet viseli. De a korábbi intézetet működtető és fenntartó létesítmény, a Müncheni Magyar Intézet Egyesület nem szűnt meg, hanem egy új folyamat következtében, nem várt módon, új feladatkörhöz jutott, ebbe kezdett

belenőni. Ez az, amire az előbb céloztál, és ez szervesen illik a tudományos részleg, tehát az egyetemi Magyar Intézet munkakörébe is: a magyar nyelv és kultúra terjesztése, ápolása és oktatása azon csoportokban – diaszpórának nevezzük őket –, amelyek lélekszáma az elmúlt tíz-tizenöt évben jelentős mértékben megnövekedett. A német nyelvterületen számszerűen Dél-Németország, vagyis Bajorország és Baden-Württemberg tartományok a legerősebben érintettek ebben. A Németországi Magyar Szervezetek Szövetsége hivatalos statisztikai adatokat is feldolgozó becslései szerint Németországban jelenleg 300 ezer körüli nagyságrendben élnek magyarok, hozzávetőlegesen 70%-ban az említett két tartományban. E népesség több mint a fele Magyarország 2004. évi Európai Unió csatlakozása után települt ki, legnagyobb részben Magyarországról. Ennek következtében megnőtt annak a feladatnak a súlya, amelyet a Münchener Magyar Intézet már a 90-es évektől inkább személyes és egyéb informális, szabadidős munkák révén látott el: a magyar nyelv oktatása magyar gyermekek számára hétfői – vagy hétközbeni – iskolákban. Ez a tevékenységi kör volt az, amelyet 2009–2010-től az intézet tudományosan már Regensburgban, de kulturálisan, nyelvoktatási szempontból még Münchenben kezdett koncepcióvá fejleszteni. E munkálatok eredményeképpen napjainkban immár több, mint 400 gyereket számláló Bajorországi Magyar Iskolát működtetünk a Münchener Magyar Intézet Egyesület saját részlegeként. Ötödik tanévünket zárjuk most. A jelenleg öt tagiskolát (München, Regensburg, Nürnberg, Burghausen, Weiden) magában foglaló iskolaszövetségünk a regensburgi egyetemi intézettel párhuzamosan, ugyanabban a tematikai keretben, de magyar irányban oktatja a magyar nyelvet az óvodás és iskola-előkészítő csoportoktól az érettségi korosztályáig. Nemrégiben bölcsődei csoportokat is indítottunk. A legnagyobb tagiskola a müncheni, több mint 200 gyermekkel. Az egyes tagiskolák önállóan végzik munkájukat, de a Münchener Magyar Intézet Egyesület ernyőszervezet szakmai, anyagi és jogi felelősségével.

FTG: *Honnan vannak ehhez tanárok?*

KLZS: Többnyire a kitelepült magyar családok nőtagjai közül, akik között számos magyar óvónő, tanító, magyartanár nő keres értelmes munkát bajor földön. Egyesek magyar kisebbségi területekről települtek ki. Ezenkívül vannak még hétfői iskolák, amelyek nem ebben a szövetségben végzik a munkájukat. Felméréseink szerint Bajorországban jelenleg körülbelül 600–700,

viszonylag rendszerezett módon, hétvégenként, vagy pedig hét közben délutáni, esti órákban oktatott magyar gyermekről beszélhetünk. Baden-Württembergben nagyjából ilyen arányban és módon szintén zajlik magyar nyelvoktatás, amelyet 2015–2016-ban intézetünk a stuttgarti főkonzulátus felkérésére indított el az ottani „konzuli modell” keretében. Németország más tartományából is értesülünk ilyen kezdeményezésekről, amelyek azonban ismereteim szerint még nem érték el a bajorországi és a baden-württembergi szervezetségi szintet. Bajorország már a számszerűség okán is jelentékeny előnnyel bír, ide érkezik a legtöbb kitelepülő magyar. Müncheni tagiskolánk jogelődje 1949-ben alakult, munkájába a 90-es évek második felében kapcsolódtam be, amikor még a Müncheni Magyar Katolikus Misszióban működött. Intézeti szinten akkor kezdtem el vele foglalkozni, amikor jó egy évtizeddel ezelőtt világosan látszott, hogy kinőtte a Misszió infrastrukturális adottságait. Ösztönzően hatott egyúttal a Magyarország müncheni Főkonzulátusának élén 2010-ben végbement személyi váltás is. A 2010 második felében kinevezett főkonzul érdeklődő nyitottsággal karolta fel azon javaslatunkat, hogy a müncheni magyar hétvégi iskolát helyezzük el a bajor tanügy elvi támogatását élvező „konzuli modell”-ben. E pedagógiai vállalkozás általános alapelveiről 2014 tavaszán Együtműködési Megállapodást kötött a Müncheni Magyar Intézet Egyesület a magyar Külügyminisztériummal (illetve a hivatalból eljáró müncheni Főkonzulátussal), amelyet azóta, immár az új főkonzullal való együttműködésben, évente megújítunk.

FTG: *Pontosabban mit jelent a „konzuli modell”?*

KLZS: Azt, hogy Bajorország elismeri: a kitelepült családok iskolaköteles tagjainak magyar anyanyelve értékes hozomány, amelyet ápolni és fejleszteni kell. Ugyanakkor a bajor tanügy ezt a munkát nem támogatja sem anyagilag, sem szervezeten, hanem mintegy kiszervezi a küldő országok hatáskörébe. A 2009–2010-es tanévtől a többi érdekelt nyelv, így például a lengyel vonatkozásában is a diplomáciai képviselők, és adott esetben társult szakintézetek végzik e célcsoport anyanyelvi oktatását. Az illetékes müncheni államminisztérium pusztán tájékoztatói segítséget nyújt azáltal, hogy eljuttatja a magyar anyanyelvi oktatás látogatásához szükséges kérvényt minden állami és államilag elismert bajorországi iskolának, azért, hogy lehetőleg az összes Bajorországban beiskolázott magyar származású diák értesüljön erről a nyelvtanulási

lehetőségről. A konzuli modelles foglalkozások magánoktatási tevékenységnek minősülnek, ezért kívül esnek az állami baleset- és felelősségbiztosítás szabályozási körén. A müncheni tanügyminisztérium tantervek bérbeadásáról sem gondoskodik. A tantervekért és tanmenetekért a konzulátusok és ezek szakmai partnerei felelnek, mind tartalmi, mind pénzügyi szempontból. A tanév elvégzését kérvényre hivatalos tanúsítvány igazolja, amely a diák bajor iskolai bizonyítványához csatolandó, illetve abban feltüntetendő.

FTG: Ki finanszírozza ezt a munkát?

KLZS: A Bajorországi Magyar Iskola kiadásait 25–30%-ban az intézet újabb magyar partneri közegének, a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkárságának köszönhető éves egyedi támogatásból, a maradék kétharmadot a tandíjából finanszírozzuk. A magyar kormányzati támogatást az elmúlt öt tanévben a Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. révén pályáztuk meg évről évre. Emellett fut a Nemzetpolitikai Államtitkárság Kőrösi Csoma Sándor Programja, amely ösztöndíjasokat biztosít nekünk most már negyedik éve, akik nagyobb részben a Bajorországi Magyar Iskola munkakörében erősítik intézetünket. És immár második éve létezik egy mindehhez hozzárendelt diaszpóra pályázati program, amely évente biztosít anyagi céltámogatást rendezvényekre, a tankönyvkészlet frissítésére, egyéb eszközbeszerzésekre. Mindez az elmúlt kilenc év magyarországi kormányzati szintű koncepcióbővítése nélkül elképzelhetetlen lenne. Az elmúlt kerek három évtizedben mindegyik magyar kormány szépen emlékezett meg a nyugati magyarokról, de kézzelfogható és kiszámíthatóan követhető, fontos elemekre lebontható módon ezt elsőként a 2010 óta fölállt kormányok teszik. Ők is inkább az első ciklus második felétől.

FTG: Megérte kialakítanotok egy ekkora egyesületi munkakört?

KLZS: Szakmailag igen. A diaszpóra közösségeiben világos s évek óta növekvő igény van a magyar anyanyelvi oktatásra legalább hétvégi, illetve hétközbeni iskolákban. Ugyanakkor iskolaszövetségünk koncepcionális összhangban van egyetemi nyelvoktatási programunkkal. Józan és jövőbe mutató kulturális-társadalmi szemléletet szolgál: a diákok magyar nyelvtudásuk megerősítésével azonosságtudatukat is megszilárdíthatják, ami fontos

feltétele a német társadalomba való sikeres betago­lódásuknak éppúgy, mint a magyar társadalomba való esetleges visszatérésüknek.

Egyéb szempontból viszont váratlanul, de mára már megmagya­rázható módon komolyabb alkalmazkodási problémákkal szembesü­lünk ezen a pályán. Ezek egyik legfontosabb oka az, hogy ez a tevékenység a kitelepült magyar oktatóknak a létfontosságú, még ha nem is elsősorban anyagi természetű szociális érvényesülés lehetőségét biztosítja, az önmegvalósítás esélyét, amely végső soron azt a tudatot erősítheti, hogy érdemes volt külföldre költözni, netán vegyes házasságot kötni, de közben magyar öntudattal élni s nevelni idegen környezetben a felcseperedő gyereket. Ebben a közegben igen mélyre nyúlnak és időnként vezérlő szerepet játszanak a személyes érdekek, amelyek egykönnyen átcsaphatnak személyeskedésekbe. A problémák másik oka abban rejlik, hogy magyar kormányzati szinten mindmáig nem alakult ki egyöntetű – és a gyakorlatba átültethető – vélemény arról, hogy szakmai tevékenységnek tekintendő-e a magyar nyelvoktatás diaszpórában, avagy inkább közművelődésinek, amely baráti-családi körökben szervezkedik, és a közösség építését, nem a nyelvtudás ápolását és fejlesztését tartja elsőrangú feladatának. A személyes önmegvalósítások vonatkozásában sem látszik a kockázatok egyhangú elutasítása és magabiztos kezelése.

A Münchener Magyar Intézet Egyesület viszont a konzuli modell szerinti magyar nyelvoktatást nem a személyes érvényesülés kiszolgálójának, hanem a magyar külügyi nemzetpolitika szerves tartozékának, és ekként alapvetően szakmai tevékenységnek tekinti. Ebben a közösségépítés természetes elem – hogyne volna az! –, de nem helyettesítve, hanem kiegészítve a nyelvoktatást. A Bajorországi Magyar Iskolát a föderalizmus legáltalánosabb arany­szabálya, a szubszidiaritás elve szerint működtetjük, mivel azt gondoljuk, hogy a központi ügyintézés, az intézet többrendbeli felelőssége nem korlátozza, hanem, ellenkezőleg, a munkamegosztás révén erősíti a tagiskolák messzemenő önállóságát. Ez az álláspontunk maradéktalanul egybevág a témában szintén érdekelt Németországi Magyar Szervezetek Szövetségének felfogásával. A diaszpórában töltött, a Kádár-korszakba visszanyúló hosszú évek tapasztalatai arra intenek, hogy amennyiben a kulturális munka terén választani lehet a szövetkezés és a központosítás közül, akkor az előbbi szervezési módot – a föderációt – ajánlatos választani. Magyar szervezetek bajor földön egymással szövetkezve eredményesebben képviselhetik

érdekeiket, mint külön-külön. Szerintem az a kívánatos, hogy ugyanígy vélekedjen a mindenkori magyar külképviselet is. Ellenkező esetben fennáll a megosztás és széthúzás veszélye.

FTG: Hogyan foglalnád össze az intézet jelenlegi helyzetének legfőbb összetevőit egy olyan olvasónak, aki ebből a beszélgetésből értesült először munkáitokról?

KLZS: A fentieket úgy foglalnám össze az illetőnek, hogy bizony ellentmondásos a helyzet. Intézetünk a magyarságtudomány művelésére és gyakorlati hasznosítására, valamint a magyar kultúra nyilvános bemutatására és terjesztésére jött létre 1962-ben, és ezzel az alapcéllal működik ma is. Első négy évtizedében német, illetve bajor, 1999/2000-tól bajor–magyar közös állami finanszírozásban részesül. 2009-től, Regensburgba való átköltöztetése óta két főhelyszínen működik, 2015-től pedig megkétszereződve tevékenykedik. Az intézetfenntartó Egyesület jogi kötelékéből a Regensburgi Egyetemhez csatlakozott tudományos részlege Hungaricum – Ungarisches Institut der Universität Regensburg néven a történeti és a filológiai kar közös szervezeti egységeként németül, illetve német irányban elsősorban felsőoktatási, kutatási, könyvtártudományi és könyvkiadási feladatokat lát el, beleértve a magyar mint idegen nyelv egyetemi oktatását. A változatlanul müncheni székhelyű Egyesület a bajor fővárosban, valamint a tartomány további településein a délnémet térségben jelentős számarányú magyar diaszpóra nyelvi és kulturális igényeinek kielégítésén fáradozik.

Látható és köszönetre méltó körülmény, hogy intézetünk egyfelől a 2010 utáni magyar kormányzat támogatásával emelkedett arra a szintre, amelyen jelenleg vagyunk, egyrészt egyetemi hungarológiai intézetként, másrészt iskolaszövetséget működtető egyesületként, vagyis egyazon szellemi vállalkozás egymáshoz illő s illeszkedő egységeiként. A magyar nyelv óvodai, elemi és középiskolai, valamint egyetemi oktatása és terjesztése szaktudományos, elsősorban történet- és politikatudományi környezetben egyazon munkaterv részeként színesíti, szélesíti és szilárdítja e jogilag két pillérű, de tartalmilag egyetlen tudományos-kulturális műhelyt. Tehát egyazon szellemi vállalkozásról van szó, amely a magyar tudományos és kulturális diplomácia szélesebb összefüggésében egyedi példája a civil jellegű, ugyanakkor a magyar–bajor államközi térben kétirányú integrációt elősegítő és tartósító kezdeményezésnek. Másfelől éppen ez a támogatási viszonyrendszer és a vele járó államköltség a Magyar–

Bajor Kormányközi Vegyes Bizottság munkatervében a közvetett oka annak, hogy az intézet az elmúlt években nem csak jóindulattal találkozott munkálkodásai során, előbb csak bajor oldalon. Újszerű bonyodalom, mint említettem, hogy az idei európai parlamenti választások alkalmából kölcsönösen megrendült a magyar és a bajor kormány egymás iránti bizalma; ilyen fordulat a korábbiakban elképzelhetetlen volt. Mostanában ráadásul külön nehezzékké nőttek ki magukat magyarországi kormányhivatali partnerségeinkben a rendezetlen – vagy fégyelmezetlenül rendezett – kérdések, amelyek így befelé, úgymond saját térfélen, de kifelé, bajor irányban is gyengítő hatást fejtenek ki. Hiszen azt a látszatot keltik, hogy sem a tudományos-kulturális külképviseletben, sem a bajorországi magyar diaszpóra nyelvi igényeinek ápolásában nincs megbízható magyar egyezség. Tovább súlyosbodhat a gond, ha ez nem csak látszat, hanem nyers valóság.

Mindebből kitűnik a politikai szempontok jelentősége a két fél egyezkedésében – és az, hogy mekkora kihívás ilyen körülmények között a semlegesség megőrzése. Mintha a közös magyar–bajor utunknak nem a huszadik évében, hanem ismét az elején lennénk, 1999-ben, amikor mindenekelőtt azt kellett bebizonyítanunk, hogy érdemes ennek az Európa-szerte szokatlan intézeti mintának a megvalósításába fognunk. De ez a helyzet is kínál hasznos fogódzót. Ha már így alakult, akkor kérdezzünk rá újra: mire való egy olyan magyar intézet bajor földön, amely eltökélten semleges, politikai aktivista célokért nem megy se utcára, se hivatalba, sehova. Tehát tényleg *ómódi*: ósdi módon magyarságtudományt művel, oktat, könyveket szerkeszt és publikál, hungarológiai könyvtárat szervez s gyarapít, magyar kultúrát terjeszt nyilvános rendezvényeken is. Se ide, se oda nem kapcsolható politikai célzattal akkor, amikor viszont a politikai természetű megítélések súlya sajnos mind a két oldalon megnövekedett.

Budapest/Regensburg, 2019. május–július

Az egymás elleni áskálódás tönkretesz minket

Filep Tamás Gusztáv beszélgetése Deák Ernővel, a *Bécsi Napló* főszerkesztőjével¹

Filep Tamás Gusztáv: *Beszélgetésünk tárgya az, hogy az emigráns szervezetek, intézmények, lapok találnak-e, találtak-e valamilyen új feladatkört az 1989 után létrejött helyzetben, illetve megmaradt-e valami a régiből. Ehhez vissza kell lépniünk a Bécsi Napló kezdeteihez, akár még az orgánium előzményeihez is. Kérlek, vázold röviden a lap eddigi történetét! Mi volt a feladata, milyen volt a szemlélete, ki volt a fenntartója, működtetője?*

Deák Ernő: A médiának, főképp a sajtónak más volt a szerepe akkor, amikor új menekültekként ideérkeztünk, mint manapság, amikor egyrészt már van internet, másrészt pedig az emberek leszoktak az olvasásról. Világos volt, hogy közösséget csakis írott formában lehet összetartani. Hogy körlevelekkel, falragaszokkal vagy sokszorosított ügynevezett újságok révén, az mindegy: a rendezett élet akkor kezdődött, amikor létrejött egy lap. 1945-től egészen 1957-ig nem volt magyar sajtóorgánium Ausztriában. München volt az ellátóközpont, 1971-ig ott jelent meg az *Új Hungária*. Pontosabban

¹ Deák Ernő (Pereszteg, 1940. június 9.) történész. 1956 decembere óta él Ausztriában, a filozófiai tudományok doktora, 2005-ig az Osztrák Tudományos Akadémia munkatársa. Az *integratio* című magyar–német nyelvű kulturális folyóirat egyik alapítója, 1980-tól az Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége főtítkára, 1991–2014 között elnöke, 1985-től a *Bécsi Napló* szerkesztője. A Nyugat-Európai Országos Magyar Szervezetek Szövetségének elnöke. Három kötetben jelent meg a magyar várostörténettel foglalkozó munkája az Osztrák Tudományos Akadémia kiadásában (1979; 1989) németül. Magyar összefoglalóval adta ki a Lex Liszt 12 kiadó *Lánzsér vára és mezővárosa* c. monográfiáját (2008), szintén németül. A *Magyar Napló* kiadásában jelent meg *Az Öreghegytől a Schneebergig. Utam állomásai* c. munkája magyarul (2016).

volt egy *Bécsi Napló* nevű vállalkozás, de csak egy vagy két évig állt fön. A főszerkesztője, Turcsányi Gyula szociáldemokrata volt, a Peyer Károly képviselte irányhoz tartozhatott; kijött Magyarországról, hogy a 47-es választásokat előkészítse, illetve innen befolyásolja. Az elvtársak ezt megtudták – a magyar állam nem volt független, viszont Ausztria, főképp Bécs megszállás alatt állt –, s panaszt emeltek a szovjet főparancsnokságnál. Itt volt a szerkesztőség a Ferenc József rakparton, az I. kerületben, ahol havonként váltotta egymást a négy nagyhatalom. Amikor éppen a szovjet parancsnokság ellenőrzése alatt állt a kerület, kifüstölték a szerkesztőséget, mindent elvittek. Turcsányi még időben megszimatolta a dolgot, és eltűnt Svájcba. Semmi többet nem tudunk róla. Ez tehát rövid lejáratú dolog volt, és amikor az új *Bécsi Napló* 1980 márciusában létrejött, Hanák Tibor, az első főszerkesztő kvázi kis szenzációként bejelentette, hogy volt már ilyen lap meg olyan lap a városban, de *Bécsi Napló* még nem volt, ezért most az új orgánum ilyen címmel indul. Mindjárt a második számban közölni kellett a helyesbítést: az egyik olvasónk jelezte, hogy jelent már meg ilyen címmel lap. Azután egy magyarországi illető, aki itt kutatott különböző emigráns vonatkozások után, s akinek meg tudtam mondani, hol érdemes ennek utánajárni, az egyik számunkba meg is írta, hogyan történt a *Bécsi Napló* kifüstölése.

Most egy kicsit visszalépek az időben. Országos lap tehát 1957-ben nem volt itt, csak egyesületi közlemények. Amikor mi jöttünk 56-ban, egészen világos volt: mindegy, hogy az ember menekült vagy nem, egy közösségnek szüksége van újságra, a létet jelenti, életszükséglet számára. 1957 januárjában a magyar menekülteket segélyező osztrák bizottság (Österreichisches Komitee für Ungarnhilfe) anyagi támogatásával jött létre a *Bécsi Magyar Híradó*. Lényegében ennek a bizottságnak volt köszönhető a kiadása. Az osztrákok rájöttek arra, hogy a menekültek élete nemcsak zabálásból áll, hanem szellemi táplálékra is szükségük van, másrészt a jövevényeket föl kell világosítani arról is, hogy mi történik Magyarországon, de ugyanúgy Ausztria gazdasági, szociális helyzetéről, történetéről, életéről, a kivándorlási problémákról, a menekültügyekről. Ez a lap 1979 decemberéig folyamatosan figyelemmel kísérte a magyarországi eseményeket is. Közbevetőleg: a *Nemzetőr* című újság ugyanitt indult Bécsben, 1956 decemberében, a szerkesztőség itt volt a városban, az újságot viszont Münchenben nyomtatták. 1963 nyarán aztán Tollas Tiborék, a szerkesztők

elköltöztek Németországba, Münchenbe, a *Nemzetőr* így kivált az ausztriai magyar újságírói tevékenységből. Addig, amíg itt volt, nagyobb volt a hatása Ausztriában, mint a *Bécsi Magyar Híradónak*.

Klamár Gyula, a *Híradó* főszerkesztője 1979 decemberében egészen hirtelen meghalt, egy reggel nem ébredt föl, és mi törtük a fejünket, hogy mi legyen a továbbiakban. A lapot működtető hivatalos jogi személy neve Bécsi Magyar Újságírók Köre volt, de lényegében már Klamár családi vállalkozása volt az újság, és néhány barátjáé. Az özvegy rögtön kijelentette, hogy anyagilag is csődben vannak, a lapot meg kell szüntetni. Én akkor próbáltam többekkel beszélni, így Hanák Tiborral, a filozófus-esszéíróval is, akivel nagyon jól együttműködtünk. A család végül ráállt arra, hogy amennyiben az újság anyagi léte biztosítva van, akkor fönntartják, ne menjen veszendőbe főleg a címtár, ne kelljen feladni a szerkesztőségi irodát, de ennek az is feltétele volt, hogy általuk megbízhatónak tartott személy kezébe kerüljön a lap szerkesztése. Végül is a vállalkozásból nem lett semmi. Ugyanakkor Amerikából Varga Béla, Varga László, Kovács Imre és még többen írtak, lehetetlen, hogy 65 kilométerre a vasfüggönytől nincsen magyar lap, tehát mindent kövessünk el, hogy fönntmaradjon! Az erkölcsei támogatás megvolt, de egy fityinget sem kaptunk tőlük. Közben – 1980. február 9-én – megalakult az Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége, többek között azzal a határozott szándékkal, hogy meg kell jelentetni egy újságot. Miután a *Bécsi Magyar Híradót* nem lehetett megmenteni, tovább szőttük a gondolataink fonalát, és beszélgettünk Hanák Tiborral, hogyha létrejönne egy ilyen lap, vállalná-e a szerkesztését. Ha szabad kezét kap, ha nem kotyog bele mindenki a szerkesztésbe, válaszolta, akkor igen. A szabad kezét meg is kapta, semmi egyebet. Nem volt pénzünk, nem volt szerkesztőség. Ennek ellenére 1980 márciusában megjelent a *Bécsi Napló* első száma. Hogy milyen elveket vallott, annak megértéséhez vissza kell lépnünk az 1956 utáni helyzethez. Az akkori úgynevezett nemzeti emigráció, tehát a politizáló emigráció fő célja az volt, hogy ébren tartsa 56 szellemét. Voltak politikai akcióink is, ha nem is olyan látványosak, mint Nyugat-Európában vagy Amerikában. Érdemes föllapozni az első szám vezércikkét, amelynek Hanák Tibor volt a megfogalmazója; ez pontosan tisztázza az alapelveket:

„Mint az osztrák társadalom, és mint az összmagyarság tényleges tagolódása, ez az újság is pluralista jellegű kíván lenni. Nem akar egyetlen pártpolitikai irányt és meghatározott világnézetet propagálni, hanem minden humánus világnézetnek és demokratikus politikai álláspontnak lehetőséget ad az újság révén hatni és véleményt kifejezni. Egyúttal azonban ügyel arra, hogy a lapon belül – a tematikát és a hangvételt illetően – az olvasótábor világnézeti és politikai felfogásának megfelelő arányok és nyomatékok alakuljanak ki. A »parlamentari« szélesség, a »koalíciós« jelleg és a demokratikus pluralizmus elvével kívánja a szerkesztőség leküzdeni mind a vélemények kizárólagosításának (monopolizálásának) veszélyét, mind pedig a többség felfogását és ízlését sértő radikalizmust. Épp ezért a Bécsi Napló igyekszik mellőzni a szétválasztót, kerüli a meddő vitákat, az akarnok törekvéseket és hangsúlyozza az összekapcsolót, a közöset.

A TÖBBSZÍNŰSÉG, a pluralizmus vállalásából és akarásából következik az újság viszonyulása a mai magyar államhoz. Bár a szerkesztőség kerül mindennemű polémia- és heccelődést, mely az osztrák–magyar államközi kapcsolatokat zavarhatná, az Ausztriában biztosított sajtószabadságot arra is felhasználja, hogy a kommunista diktatúrával szemben ellenzéki magatartást tanúsítson és a magyarországi viszonyokat bírálja. A szerkesztőség különös figyelmet szentel a pozitív irányú fejlődés minden jelének, a magyarság szabadságtörekvése és az emberjogi követelések magyarországi megnyilvánulásainak. Ebben a tekintetben is a közöstre, a magyarság gondoljaival és kulturális gazdagodásával összekötő momentumokra helyezük a nyomatékot, s elutasítjuk azt, amit a magyarság is elutasít: a diktatúra minden változatát.” (A szerkesztőség: *Köszöntjük az Olvasót!* Bécsi Napló, 1980. 1–2. szám, [1.]

FTG: Említetted, te tárgyaltál Hanákkal arról, hogy vállalja el a főszerkesztői posztot. Milyen minőségben kerested meg? Szó volt az Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetségéről. Neked akkor milyen funkciód volt ott?

DE: A Központi Szövetségnek lettem a főtárgyalója, de már előtte létezett a Központi Szövetség megalakulását előkészítő bizottság; az egészet én agyaltam ki. Hanák ismerte célkitűzésünket, és így kötélnék állt. Ennek köszönhetően meghívtuk a Központi Szövetség alakuló közgyűlésére. Itt bejelentettük, hogy új újság

kiadását vettük tervbe, Hanákot pedig mint jövőendő főszerkesztőt mutattuk be. Az első szám, ahogy említettem, 1980 márciusában meg is jelent. Igen ám, de nem tudtuk, hogyan-miként tovább. Abban hittünk, hogy ha az első szám megjelenik, akkor már címekre szét lehet küldeni, például a katolikus egyházközség vállalta a 4500-ra méretezett lapszám egy részének postázását. A második számnál már voltak nevek és címek, de nem volt pénz. Akkor a Központi Szövetség elnöke, egyben magyar lelkész, páter dr. Radnai Tibor kapucinus azt mondta: itt van 10 000 schilling az újság kiadására. Kitől van? Egy magát megnevezni nem akaró nyugdíjastól. Gyanítom, hogy ő saját maga volt az. A lényeg: megjelent a második szám. A németországi Königsteinben működött az Ostpriesterhilfe (1948 őszén a szükségét szenvedő kelet-európai egyházak támogatására létrejött katolikus segélyszolgálat), ennek vezetőjéhez, Pater Werenfried Philipp van Straaten vagy Speck páterhez is eljutott a segélykiáltó szó. Körülbelül egy számra való pénzt küldött ő is, tehát az első három esetben számról számra össze tudtunk kaparni annyi pénzt, hogy megjelent a lap, azzal a korlátozottsággal, hogy összevont számokat adtunk ki. A *Bécsi Magyar Híradó* havilap volt, és mindannyiunknak az volt a kívánsága – Hanáknak is –, hogy a *Bécsi Napló* is az legyen. Én azt mondtam neki, hogy a jelenlegi helyzetben képtelenek vagyunk havonta megjelenni, adjunk ki most összevont számokat, ilyenféle jelzéssel, hogy 1–2. szám, és hogyha kedvezően fejlődik a lap, akkor azt mindenki úgy fogja fel, hogy gyakorlatilag is havilappá válunk, viszont ha most nagy lendülettel kiadunk egy havilapot, aztán átváltunk kéthavi megjelenésre, azt senki sem fogja jó néven venni, és megvonják tőlünk a bizalmat. Ez a provizórium tart, ha jól számolom, most már negyven éve. Képtelenek voltunk átállni a havi megjelenésre, csak a terjedelem növelését tudtuk elérni, az eredeti 8 oldal helyett átmenetileg esetlegesen 10, majd 1987 óta 12 oldalon jelenik meg az újság, de változatlanul 3500 példányban (a 4500-at nem sikerült tartani). A történethez hozzátartozik: mi magyarok kegyetlenül szeretjük egymást. Hiába kapott a főszerkesztő szabad kezét, egyesek szerettek fontoskodni, mások pedig – mégis csak Hanák Tibor, *Bécsi Napló*, ez valamit jelent, rangot ad – dörgölőzési alapon iparkodtak a lap közelébe kerülni, s szerették volna az újságban olvasni halhatatlan gondolataikat, amiket Hanák elhárított. Mondta is az egyikre: Nem tudom, mit csináljak ezzel az emberrel, olyanokat ír, hogy ha a kutyának beadják, megdöglik tőle. Udvarias ember volt,

nemet nem akart mondani, másrészt viszont látta, hogy azokat a cikkeket közölni lehetetlen. Egy másik alak beérte volna a „tanácsadói” szereppel. Ez az ember ugyan annyit értett az újságíráshoz, egyáltalán az íráshoz, mint tyúk az ábécéhez, ellenben mint „jóakaró” Hanák Tibornak tanácsokat osztott, amitől ő majd megveszett. Végül ráfógták Hanákra, hogy olyan cikkeket jelentet meg a *Bécsi Napló*ban, amik elfogadhatatlanok. Ezért jött a javaslat – ettől a két embertől mint vezetőségi tagoktól –, hogy nyomtatás előtt a Központi Szövetség vezetősége ellenőrizze az anyagot, és csak azután jelenhessen meg az adott szám. Hanák – említettem, hogy udvarias ember volt – erre azt válaszolta, hogy neki tulajdonképpen tudományos munkával kellene foglalkoznia, a szerkesztés rettentő időrabló dolog, ezért ő köszöni szépen. Ez valamikor 1984 második felében történt, ősz felé, tehát kerekén öt éven át szerkesztette a lapot. Mi lesz utána? Teljes tanácstalanság. Jöttek egyesek azzal, hogy folytatni kell, mások meg, hogy nem kell folytatni. Az egyik atyai jó barátunk, a két világháború közötti felvidéki kisebbségi közélet jeles alakja, gróf Révay István – gróf Révay Józsefnek, az 1945 áprilisában Gyömrőn kommunisták által meggyilkolt filozófusnak a testvére – azt mondta: ha nem tudjuk tartani a színvonalat, akkor inkább ne legyen semmi Hanák Tibor után. Végül is odáig jutott a dolog, hogy legyen újság, és én kaptam meghatalmazást a folytatásra. Hanák fölajánlotta, hogy ír a lap munkatársainak, Határ Győzőnek, Borbándi Gyulának, a többieknek, s megkéri őket, ha a megjelenés folytatódna, ne szüntessék meg a kapcsolatot a *Bécsi Napló*val. Kapott is ígéretet néhányuktól, de a csata eldöntetlen volt, végül a Központi Szövetség vezetősége tartotta magát a folytatással kapcsolatos elképzeléséhez. Ám ki legyen a főszerkesztő? Az említett jóember, aki korábban Hanákot „boldogította”, látván, hogy kicsit neki kedveznek a dolgok, máról holnapra – noha nekem korábban volt vele galibám – nagy haverkodásba kezdett: Így Ernő, úgy Ernő, majd mi megcsináljuk – én csak hümmögtem. 1984 végén viszont szorgalmaznom kellett a döntést a vezetőségben: már dolgozni kellene a január–februári számon, de eddig semmi nem történt. Itt az érseki palotában tartottunk megbeszélést, ahol olyan elképzelés született, hogy az illető és én közösen szerkesszük a lapot. Azt gondoltam, lesz, ami lesz, várjuk ki a végét, ám ekkor az egyik vezetőségi tag felszólalt, hogy ilyen nincsen, egy újságnak csak egy főszerkesztője lehet. Olyan határozottan állította ezt, hogy az elnök szavazásra bocsátotta a

dolgot: az illető vagy én. Ő egyetlenegy szavazatot kapott, mert saját magára szavazott; akkor tényleg sajnáltam az illetőt. Pár percig ott maradt, rettentő idegesen, aztán felállt: Úgy érzem, hogy nekem már nincs semmi keresnivalóm ebben a társaságban – és távozott. Még írt az elnöknek egy levelet, felhívta a figyelmét, hogy Deák Ernő egyeduralomra tör, s a burgenlandi magyarokat is én riasztottam el. Hogyha ez bekövetkezik, emlékezzenek rá, hogy ő már föl hívta a figyelmet arra a veszélyre, amit a Deák jelent. Ennek aztán nem lett folytatása, viszont az újság 1985. január-februárjában megjelent, és azóta is él. Ez nagyon cifra élettörténet. Szerencsére Hanák Tibort sikerült megtartanunk főmunkatársként; 1991-ben az impresszumba is bekerült a neve. Én nem akartam főszerkesztő lenni, átmenetinek tekintetem a szerepemet, másrészt meg hogyan írjam oda a nevemet főszerkesztőként Hanák után? Csináljuk az újságot név nélkül, és kész. Ugyancsak 1991-től különböző új munkatársakból kialakult egy közösség, de szerkesztőség nem volt. (Hanák Tibor is egy személyben vállalta a szerkesztést.) Addig szorítottak, hogy adjam meg a nevemet, hogy végül azt mondtam: abban az esetben, ha a legközelebbi munkatársakból szerveződik szerkesztőség, vállalom, de az impresszumban ábcésorrendben hozzuk a neveket. Ám fel kellett tüntetni a lapban, hogy ki a felelős a szerkesztésért. Így aztán 1994-től a munkatársak szerkesztőséggé szerveződtek, s a névsorban zárójelben a nevem mellé odakerült a főszerkesztőségre való utalás. Lett aztán szerkesztőbizottságunk is, mindkét helyre próbáltunk rangos emigráns és magyarországi személyiségeket megnyerni. Az újság története ez. Persze állandó anyagi gondok kísérték, annyi pénzt megelőzően mindig elő kellett teremteni, amennyi a kiadási költségeket meg a postaköltséget fedezi. Ez a mai napig nem változott, úgyhogy képtelenek vagyunk honoráriumot fizetni. Nálunk nincsen szerkesztőségi ülés, telefonon vagy villanypostán tárgyaljuk meg, amit kell, de évenként egyszer van egy nagy, kibővített szerkesztőségi megbeszélés, ahová meghívjuk a szerkesztőbizottság tagjait is. Tavaly decemberben Bodzsoni István, a szabadkai Pannon RTV igazgatója, szerkesztőbizottsági tagunk, aki valahogyan támogatni szeretné az újságot, meghívta az egész társaságot Szabadkára. A Pannon TV stúdiójában volt egy nagy, egész napos szövegelés, ahol beszámoltam minden gondunkról-bajunkról. Valaki föl tette azt a nem egészen szónoki kérdést, hogy meddig lesz *Bécsi Napló*? Azt válaszoltam, hogy addig, amíg vannak idioták. Ezt úgy gondolom: idealisták. Tehát

akik hajlandók ingyen és bérmentve írni az újságba. Ha ez megszűnik, akkor nem megy tovább a vállalkozás. A honorárium kérdésén kívül a másik, nagyon prózai dolog: a postaköltséget botrányos mértékben fölemelték külföldre, úgyhogy ma a Központi Szövetség azon töri a fejét, hogy a külföldi postát le kell állítani, mert nem bírjuk szusszal. Most itt tartunk. Közben egyesek kezdik fölfedezni, hogy én nem vagyok ma született bárány. Ami a fiatalítást illeti, én mindent elkövetek annak érdekében, hogy új szerzők, új munkatársak legyenek, ami félig-meddig sikerül is. Az egészet persze úgy is be lehet állítani, hogy én nem akarok megválni ettől a nemes feladattól, és éppen ezért mindenkit elhárítok. Ez ugyan nem így van, de nem is ez a lényeg. Ausztriában megjelenő újságról van szó, tehát a szerkesztőségnek itt kell lennie. A másik probléma: a leendő főszerkesztő személye. Az idei januári kimutatás szerint 80 000-en fölül volt a magyar állampolgárok száma Ausztriában. El lehet azt képzelni, hogy ebben a 80 000-ben ott van az a csillag, az a fárosz, aki azt mondja: én azért jöttem, hogy a *Bécsi Napló*t átvegyem és szerkeszsem, de én eddig nem találkoztam vele. Nem akarom elemezni, hogy akik ide kijönnek, miért jönnek. Vannak viszont az úgynevezett öregebbek, második-harmadik generációsok, itt-ott akad, aki tud is még magyarul, és ezzel már rátapintottam a lényegre: az itteniek között nincsen senki olyan – tudom, ez nagyon erős, határozott állítás –, legalábbis eddig nem szerencsétlítettünk abban, hogy van olyan személy, aki megfelelő újságírói felkészültséggel rendelkezik, ami persze nem vonatkoztatható a cikkírára. Ha elméletileg esetleg lenne is: annak a korszaknak vége, hogy valaki javadalmazás nélkül vállalja a szerkesztést. Ha eljutnánk arra pontra, és lenne ilyen személy, akkor az illető megszabná, hogy számonként vagy évenként ennyi és ennyi honoráriumot vagy fizetést kérne... Most egyelőre úgy néz ki a dolog, hogy a lap az év végéig megjelenik. Lehet, hogy a Központi Szövetség jövő évi közgyűlése, ahol vezetőségválasztás is lesz – én benne vagyok a Szövetség vezetőségében, de azon belül mint megbízott főszerkesztő nem én döntöm el a dolgok további menetét –, úgy határoz, hogy Deákot ki kell söpörni. És igazuk lesz: a laptulajdonos és a kiadó a Központi Szövetség. A másik dolog pedig az, amire én nem tudok válaszolni, hogy milyen lesz akkor az újság profilja. A szerkesztőség mindent elkövet annak érdekében, hogy ez a profil sajtóságos legyen. Nemcsak egymás közötti beszélgetésekből, de a visszajelzésekből is úgy látom,

a *Bécsi Napló* bizonyos egzotikum szerepét tölti be. Nincs még egy ilyen újság, amelyik ennyire behatóan foglalkozik például a magyar kisebbségek helyzetével, noha nem kisebbségi lap. Azt, hogy bennünk megvan a legjobb szándék, azt senki sem vitatja el esetleg, de nem vagyunk hajlandók – én magam nemcsak koromnál fogva – a horizontunkat, a látókörünket beszűkíteni, ezen változtatni. Ehhez olyan gárda kell, amely külsőleg és belsőleg a divatáramlatok szerint alakítja a lapot.

FTG: *A kezdeteknél eleve emigrációs lapban gondolkodtatok, vagy ausztriai magyar lapban? Esetleg Ausztriában megjelenő, de Nyugat-Európában élő, illetve általában nyugaton élő magyarok számára szóló lapban?*

DE: Ez nagyon lényeges kérdés, de annál komplikáltabb a felelet, illetve a valóság. Az egyik igény az volt, hogy legyen Ausztriában megjelenő lap, azaz ahogy a *Magyar Híradónak*, úgy a jövődöbéli ausztriai magyar lapnak is legyen ilyen szerepe, amire rábólintottak, sőt, kérően rábólintottak az amerikai magyarok. A másik szempont: Magyarországon még korántsem volt rendszerváltó idő 1978–1980-ban. A Központi Szövetségben úgy láttuk, főként a fiatalabb nemzedék, hogy nekünk csak akkor van jövőnk, ha integrálódunk az osztrák társadalomba. Az emigráció egygenerációs valami, akár tetszik, akár nem, a gyermekeinket már nem tudjuk emigránsnak megtartani, annak nevelni. Hogyha pedig ez így nem megy, akkor más utat kell keresnünk. Ez akkor roppant nehéz volt, de szerencsénkre 1976-ban az osztrák kormány kiadta az első népcsoporttörvényt, a Volksgruppengesetzet. Én véletlenül hallottam erről a rádióból. Különben az „Európa” Clubban már tanácskoztunk erről, mi, fiatalok. Egyikünk, Stipsits Péter, akinek az apja horthysta katonatiszt volt, azt mondta, hogy ez nem megy tovább, szűnjünk meg végre emigránsok lenni, legyünk ausztriai magyarok. Ez nekem nagyon tetszett. Amikor megalkották a nemzetiségi vagy népcsoporttörvényt, azt mondtam, hopplá, ez lenne az a szalmaszál, amibe belekapaszkodhatunk. Az „Európa” Clubban próbáltam kifejtetni ebbéli nézeteimet, s az akkori elnök megbízott, hogy szerezzem meg a törvény szövegét, amit aztán megtárgyalunk a vezetőségben. Meg is szereztam, föl is készültem, ki is tűztük a tárgyalás napját – de azon a kilenc tagú vezetőségből összesen hárman vettünk részt. Én aztán ott is hagytam az „Európa” Clubot. A lényeg az, hogy eljutottam odáig: a kátyúból csak úgy léphetünk ki, ha

integrálódunk, és az osztrákok elfogadnak minket mint magyarokat; nem mint magyar menekülteket, hanem mint közösséget. Erre használtuk föl a népcsoporttörvényt. Ezen az úton indultunk el, ilyen céllal alakult a Központi Szövetség, legyen az osztrák honosságú – mert ezt előírja a törvény – magyaroknak az érdekképviselete, amelynek feladata volt az újság megjelentetése is. Milyen újság legyen a *Bécsi Magyar Híradó* után? Emigráns lapot nem lehet szerkeszteni, az amerikai és a nyugat-európai magyarok felé viszont kell híreket közölni. Közben már Magyarországon is kezdett mocorogni a levegő, és mi tudtuk, hogy 56 szellemében és demokratikus alapon foglalkoznunk kell ezzel a kérdéssel. Az impresszumban az áll, hogy a *Bécsi Napló* az ausztriai magyarok lapja. A másik feladat viszont: a határokat átlépve a nyugat-európai hírek közlése; a munkatársaink nagy része nem is ausztriai magyar volt, hanem Nyugat-Európában élt – akkor még voltunk elegen. Harmadszor pedig erkölcsi támogatást akartunk nyújtani a Magyarországon kibontakozó ellenzéki mozgalmaknak. Ez természetesen eleve túllépte a népcsoporttörvény kereteit. Lavíroztunk így is, úgy is, de hát azzal együtt, hogy ott volt az impresszumban, hogy az ausztriai magyarok lapja, és annak ellenére, hogy sikerült éveken át kiadnunk egy német nyelvű összefoglalót is, hogy mit tartalmaznak az egyes lapszámok, ha valaki tüzetesebben odafigyelt, láthatta, hogy ez nem kisebbségi lap, nem táncházról vagy disznótoros vacsorákról van benne szó, hanem másról. A mai napig fönnáll ez a visszásság, legutóbb is szóvá tették, hogy ha a *Bécsi Napló* az ausztriai magyarok lapja, hol vannak az egyesületi hírek? Próbáltam megválaszolni – ez megint csak technikai kérdés. Példának okáért az egyesületeket minden évben megkérjük, hogy küldjenek be híreket a rendezvényeiről, ha másképp nem, akkor kronológiaként közöljük ezeket. Rátelefonálunk, rá-e-mail-ezünk az egyesületekre, hogy tájékoztassanak az eseményekről, s a hírek most immel-ámmal meg is érkeznek – csak annyi, hogy Szent István napokat tartanak ekkor és ekkor, itt és itt –, de beszámolók is megjelennek. Egyébként van, aki ezzel is visszaélt, s azzal vádolta a *Bécsi Naplót*, hogy nem az ausztriai magyarok lapja, és hogy főképp az egyesületekkel nem foglalkozik. Ez itt már szintiszta személyeskedés, ez az illető nem vette tudomásul például, hogy nemcsak az egyesületükről írtam, hanem miután eldicsekedett azzal, hogy a fia valamelyik osztrák sportklub tagjaként az egyik sportágban tartományi első helyezett lett,

ezt is megírtuk. Így állunk most. Állandóságra törekszünk – de ezt csak nagyon nehezen lehet tartani.

Sarkalatos pont a lap történetében a rendszerváltás. Abban az időben meglátogatott minket Vörös Vince, az első demokratikusan választott Országgyűlés kispapja, az első demokratikusan választott Országgyűlés alelnöke, akivel akkor találkoztam először, de úgy beszéltünk, mintha gyermekkorunk óta ismertük volna egymást. Megkérdeztem tőle: Vince bátyám, a rendszerváltás megtörtént, látod-e még értelmét egy Nyugaton, Bécsben megjelenő magyar lapnak? Azt válaszolta, hogy „szükség van a sajtósági bécsi látószövegekre, amit csináltok, egészen érdekes fókuszot képvisel”. Mindegy, hogy New Yorkból, Kolozsvárról vagy Budapestről érkeznek a cikkek, a szerkesztőség nyújtotta fórumon keresztül sajtósági színezetet képviselnek, sajátos prizmat alkotnak, ahogy ezt Szili Katalin is jelezte. Nincsen öncélúság. Lépjünk túl az osztrák határokon. Ha a nyugati magyarság öncélúnak tekinti a táncházat, a disznótoros vacsorákat, akkor nincsen jövője. Ám ha összmagyarságban gondolkozunk, tehát azért kell fennmaradnunk, mert felelősek vagyunk egymásért, és ha szorít a cipő, egymásért kell kiállnunk, akkor a munkánknak megvan az értelme, megvan a kötelesség, mint ahogy a politizáló emigrációnak mindig megvolt Magyarországra felé. Amikor már kezdtünk ellanyhulni, jött az erdélyi falurombolás, és akkor ezek a kérdések minket mindig feldobtak. Ebben a kategóriában és ezen a szinten látom most is a *Bécsi Naplónak*, illetve hasonló lapnak a rendeltetését.

FTG: *A népcsoporttörvény életbe lépése jogi keretet adott, vagy gazdaságit is?*

DE: Mindkettőt. A népcsoporttörvény kimondja az elismert egyesület, közösség, népcsoport támogatását. Itt is azt kell mondanom, utólag látom, hogy objektív értelmezéseknek álcázva személyi ellentétek léptek fel. A törvényben ott áll, hogy a népcsoport fogalma az osztrák állampolgárságú és ausztriai identitású közösségekre érvényes. Hiába vagyok osztrák állampolgár tegnap óta, ettől még nem tartozom a közösségi alapon működő népcsoportba. Jöttek hozzám erdélyi, vajdasági magyarok, szülőföldjüket nevükben hordó egyesületek képviselői, hogy rájuk miért nem terjed ki a törvény hatálya? Próbáltam nekik megmagyarázni, hogy Ausztriában sem Vajdaság, sem Erdély nevű táj nem létezik. Tiroli Magyarok Egyesülete, Stájerországi Magyarok Egyesülete – az más. De ilyen régió, ami a ti nevetekben szerepel, Ausztriában nincsen. Vegyetek föl

más nevet: Kőrösi Csoma Sándorét, Kosztolányi Dezsőét. Erre nem voltak hajlandók, így kimaradtak, ezért aztán nem tetszett nekik a rendszer. Ezek csak amolyan mellékvágások, amelyek viszont sok idegfejszültséggel járnak.

FTG: *Harminc évvel ezelőtt, amikor beszéltünk erről, úgy látszott, hogy a burgenlandi magyarok vezetői próbálják megvétozni, hogy a népcsoporttörvény érvényessége a bécsi magyarokra is kiterjeszhető legyen. Most együtt vagytok az Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetségében.*

DE: Együtt is, meg nem is. Amikor a terv megszületett egy ausztriai központi szövetségi érdekképviselő létrehozásáról, azt mondtuk, hogy ez Burgenland nélkül nem lehetséges. Még a megalakulás előtt küldöttségileg fölkerestük a Burgenlandi Magyar Kultúregyesületet, de ők nem vállalták a közös részvételt. Utóbb arra hivatkoztak, hogy jönnek a kommunisták, és ezt meg kell akadályozni. (Természetesen ez az összevisszaságra jellemző kitaláció volt, csak hogy sikerüljön elhatárolódní, szembehelyezkedni a nem burgenlandi „emigráns” magyarokkal.) A burgenlandi kultúregyesület alelnöke aztán magánemberként eljött hozzánk, végighallgatott minket. Őszinte volt. Azt mondta: Értsék meg, mi a Magyarok Világszövetségén és a Hazafias Népfronton keresztül nagyon jó kapcsolatokat tartunk fönn a Magyar Népköztársasággal, és ezeket a kapcsolatokat nem akarjuk veszélyeztetni emigráns egyesületekkel való együttműködéssel. Akárhogyan is volt, később ők akartak változtatni a taktikán, míg aztán – ez már persze az eredendő bűn lett az ő szemükben –, mi kimondtuk, hogy mindenkivel szóba állunk, de a kommunistákkal nem. Itt Bécsben, a Collegium Hungaricumban volt három egyesület, amelyek a Magyar Népköztársasággal szemben valóban lojálisak voltak, és a Burgenlandi Magyar Kultúregyesület, amikor látta, hogy a korábbi módszerrel nem ér cél, akkor úgy akarta, hogy ez utóbbiakat is vegyük be a buliba. Megmondtuk, hogy ez nem megy. Panaszt emeltek ellenünk a kancellárián, hogy az osztrák államszerződés 7. paragrafusa értelmében a Központi Szövetséget be kell tiltani. Ezek vagyunk mi, magyarok, ezt is ki kell mondani. Az osztrák kormány ennek ellenére a népcsoporttörvény fogalomkörét kiterjesztette a bécsi és Bécs környéki magyarokra is. Mi aztán bizonyítottuk, hogy már a honfoglalás előtt – minden vicc nélkül: az első forrás 881-ből számol be magyarokról – itt voltunk. Erhard Busek tudományügyi miniszter és alkancellár volt az egyik fő támogatónk,

de még szocialista oldalon is voltak embereink. 1992-ben tehát az osztrák kormány kimondta, hogy a törvény ránk is érvényes, 1993-ban létrejött a kibővített nemzetiségi tanács vagy népcsoporttanács. A tanácstagok számát 8-ról – ennyien voltak a burgenlandiak – fölemelték 16-ra, és ebbe már bekerültek a bécsiek is. Mi volt ennek a szépséghibája – hogy nagyon szépen fejezzem ki magam? A tanács kibővítésének olyan nagy jelentőséget tulajdonított a kancellária, hogy az akkori kancellár, Franz Vranitzky nyitotta meg az alakuló ülést, amire a burgenlandi elnök – aki a fiát is bevétette a tanácsba – el sem jött, bejelentette tiltakozását, és azt, hogy ők kiválnak a tanácsból. Pechje volt, a Burgenlandi Magyar Kultúregyesület nem értett egyet az ő határozatával. Végül ők ketten léptek ki, a Kultúregyesület viszont kinevezett két másik képviselőt. Ezáltal vált jogi fogalom szerint eggyé, vagyis a Magyar Népcsoporttanács keretében együvé a burgenlandi és nem burgenlandi magyarok közössége. Jó emberi kapcsolatok is kialakultak, mert a burgenlandiakkal lehetett tárgyalni, csak ezzel a két emberrel nem (sőt, néhányal közülünk sem).

A Népcsoporttanács mint testület tulajdonképpen keret; csak tanácsadó jelleggel működik. A kancellária, ha akarja, meghallgatja és elfogadja a javaslatait, ha nem akarja, akkor nem.

FTG: *Mi a pontos neve? És ért-e el az elmúlt évtizedekben konkrét eredményeket?*

DE: Volksgruppenbeirat für die ungarische Volksgruppe. Minden népcsoportnak van külön tanácsa, Volksgruppenbeirat für die Kroatische Volksgruppe, és így tovább. A leegyszerűsítő besorolás ellenére nagyon is fontos szerepet tölthetnének be a népcsoporttanácsok, ellenben olyan méreteket öltött az asszimiláció, és a hivatalos politika is ezt a vonalat követi, hogy 1995 óta még az anyagi támogatás kereteit sem sikerült bővíteni. Magyar szempontból egészen új irányzatot, mintegy honfoglalást jelentett a népcsoportkénti elismerés, a rendszerváltozás óta ellenben nagyon erős dezintegráció indult meg, ennek következtében Magyarországnak nagyobb befolyása van az ausztriai magyarok életére, mint az osztrák kormányoknak. Ezért nem is lehet csodálkozni a növekvő közömbösségen történetesen a magyarokkal szemben.

FTG: *A tanácsnak a Központi Szövetséggel ma milyen a kapcsolata?*

DE: A Központi Szövetségnek ma már csak egy jelöltje tagja a népcsoporttanácsnak. Pedig a Központi Szövetség egyedül harcolta

ki a Burgenlandon kívül, történetesen Bécsben és vonzáskörében élő, osztrák honosságú magyarok népcsoportkénti elismerését, a népcsoporttanács tagjainak megkettőzését, nagyon súlyos kerékkötőkkel, élükön a Magyar Népköztársasággal szemben. A *Népszabadságban* például egész oldalas cikk jelent meg ellenünk. Amikor a kibővített Népcsoporttanács megalakult, a Burgenlandi Magyar Kultúregyesület mellett a Központi Szövetség képviselői vettek benne részt. Teljes volt a harmónia. Igen ám, de az elvtársak nyugtalanokdtak, és azt mondták, hogy a Központi Szövetséget ki kell löni. A Collegium Hungaricumhoz kapcsolódó egyik magyar egyesület vezetőségi tagja, aki egyébként az Osztrák Kommunista Párt ifjúsági referense volt, és nem is tudott magyarul, erősködött, hogy be kell venni a bécsi munkásegyesületet is, amely kétségtelenül a legrégebbi magyar szerveződés. Igen ám, de velünk nem tárgyaltak. Végül átmenetileg sikerült megakadályozni, hogy az illető bekerüljön a tanácsba, hanem a munkásegyesület másik jelöltje került be, de ő is provizórikusan.

FTG: *Mikor történt ez?*

DE: 1997-ben.

FTG: *Tehát ez már nem magyarországi hatásra történt?*

DE: Beláttuk, hogy van itt egy kínai fal, aminek el kell tűnnie. Nem azt vártuk el ezektől az egyesületektől, hogy bocsánatot kérjenek, csak azt, hogy revideálják a nézetüket, mondják ki: korábban gyalázatos, áruzó tevékenységet fejtettek ki, de ők erre nem voltak hajlandók. Ennek ellenére úgy döntöttünk, üsse kő, megbeszéljük a dolgot a munkásegyesület elnökasszonyával. Már a magyar követséget is bosszantotta ez a lehetetlen dolog, pedig még a kommunista rendszernek volt az örököse. Elmentünk a magyar határ mellé, Nickelsdorfba, ahol ez a hölgy lakott, egész estén át tárgyaltunk, és megállapodtunk – éppen a Tanács új kinevezéséről volt szó –: ők elfogadják, hogy a Központi Szövetség állítja továbbra is egyesületi szinten a négy bécsi egyesületi jelöltet (a másik négyet a pártok és az egyházak képviselői alkották), ugyanakkor kötelezi magát arra, hogy a következő négy évben először is egyetért a munkásegyesület támogatásával, képviseli annak igényeit, és kötelezi magát, hogy a következő tanácsban elfogadja az ő jelöltjüket is, de így máról holnapra nem megy. Ez egy pénteki napon történt; a hölgy a következő csütörtökön jelentkezett, hogy nagyon sajnálja, de a vezetőség elutasította a megállapodást. Erre föl elindult a fűrés-

faragás; végül a szocialista oldalon az említett kommunistának sikerült bekerülnie az új tanácsba, mi pedig panaszt emeltünk ez ellen a Közigazgatási Bíróságnál. A tipikus osztrák módszer szerint ez a per négy éven át folyt, anélkül, hogy döntés született volna. Közben a Tanács mandátuma lejárt, s akkor a Közigazgatási Bíróság meghozta a döntést, amely úgy hangzott, hogy a panasz tárgya elévült, nincs miről tárgyalni. Hogyha a feleknek megint problémájuk lesz egymással, akkor a panaszt újból benyújthatják. Különbösen a kancellária volt az, amelyik azt mondta, élhetünk a panasz jogával, aztán ellenünk fordult; amit csak lehetett, megtettek ellenünk. Ehhez tudni kell, hogy a Népcsoporttanács tagjai jelölésének jogát a kancellária tartja fenn magának. Időközben az eredetileg egy, majd két, illetve három után 12 egyesületet ruháztak fel jelölési joggal. Jogosnak vélt lépésünket végül is ellenségesen fogadta, azáltal megromlott a Központi Szövetséggel szemben fennálló fogadási készség.

FTG: *Gyakorlatilag jelenleg hogyan működik a Magyar Népcsoporttanács?*

DE: Működni működik, de úgy, hogy vannak dolgok, amikről a konfrontáció veszélye nélkül nem szabad vagy nem illik beszélni. És az ellenünk beszélők, köztük a Központi Szövetségnek volt vezetőségi tagjai, magyarok, bepanaszoltak minket a kancelláriánál. Ennek hátterében a legnagyobb probléma áll: az anyagi támogatás.

FTG: *Milyen magyar kulturális vagy tudományos jelenlét létezik Ausztriában – vagy éppen Bécsben –, és a Szövetség vagy a Népcsoporttanács mennyiben tudja ezt irányítani, illetve koordinálni?*

DE: Az egyházközségekkel együtt 50-55 magyar közösséggel számolhatunk. Ezek nemcsak Bécsben és Burgenlandban működnek, hanem Grazban, Linzben, Salzburgban, Innsbruckban is. Azzal a különbséggel, hogy a kancellária a burgenlandiak mellett csak a bécsi magyarokat ismeri el népcsoportnak, a többieket nem. Ahhoz kell legalább száz év kontinuitás, zárt településterület, ami egyikük esetében sem áll fenn. Annyit sikerült kivívnunk, hogy a Központi Szövetség támogatásra ajánlhassa ezeket a vidéki egyesületeket. Kapnak is nagyon szerény összegeket, annyira szerényet, hogy nem is mondom meg, mekkorát. Ezt is ott faragják, ahol csak lehet, úgyhogy élni kevés, meghalni sok. Ettől függetlenül van kulturális élet, van közösségi élet. A bécsi és a többi magyar lelkészségek (ugyan nem plébánia szintjén) korábban önállóak voltak, a magyar lelkészek most

már csak osztrák pasztorációt vállalva láthatják el a magyar lelki gondozói szolgálatot, legalábbis a katolikusoknál. A plébánia külön jogi hatáskörrel bír, tehát a magyar lelkész nem keresztelhet, nem bérmálhat, temethet külön, a saját szakállára, hanem ezt a püspökkel, illetve az illetékes helyi plébánossal kell elintézni. Az evangélikus meg a református gyülekezetek önállóak, de például a mostani evangélikus lelkész Sopronból jár ki. A reformátusoknál az autonómia persze egészen más, mint a katolikusoknál. Burgenlandban, eltekintve attól, hogy lelkészhiány van, ami általános jelenség, sikerült a pannonhalmi apátsággal az alsóőri plébániára vonatkozóan megállapodást kötni. Az előző lelképásztor, aki bencés volt, hosszú-hosszú huzavona után megkapta az alsóőri plébánosi kinevezést. Ő elintézte azt, hogy Alsóört kivonják a kismartoni püspökség hatásköréből, így jelenleg a tihanyi apátság küldötte látja el a plébánosi feladatokat. Nemrégiben beszéltem a mostani lelképásztorral, aki szintén bencés szerzetes, ő szerződéses alapon újabb három évig itt van. Hogy hogyan lesz azután, nem tudom. Ugyanő tartja a magyar miséket Felsőörött. Óriszigeten van evangélikus lelkész Erdélyből, állandó jelleggel. Felsőörött van református lelkész, szintén állandó jelleggel. Pontosabban most ment nyugdíjba; ő Magyarországról költözött ide. Ezek a gyülekezetek már kétnyelvűek.

1958-ban magyar jezsuiták alapították a Magyar Egyházzociológiai Intézetet. Nagyon érdekes, sokrétű munkát fejtett ki, és amikor az utolsó igazgatója, dr. András Imre, erdélyi ember, megöregedett s beteg is lett, kezdtünk tárgyalni arról, hogy mi legyen az intézet sorsa. Sikerült rábeszélnem, hogy alakítsunk ausztriai magyar kutatóintézetet. 2010-ben az új alapszabályban a nevet megváltoztattuk, ma Ausztriai Magyar Kutatóintézet, illetve németül Österreichisches Institut für Ungarische Studien – ezt egyébként Gyenge Imrének, a volt felsőőri református lelkésznek a lánya találta ki. András Imre lett az elnök, Seidler Andrea, aki a finnugrisztikán egyetemi tanár, az elnök. Az alapszabályban szerepel, hogy az új egyesület az Egyházzociológiai Intézet jogutódja, viszont a tevékenységi köre az ausztriai magyar örökség ápolása, a bécsi magyar emlékek fölkutatása. Volt egy kezdeményezése az Ausztriában működő magyar (származású) egyetemi tanárok, majd a bécsi magyar paloták számbavételére, ismeretterjesztő előadásokat is szervez. Bemutatkozásként a kancelláriai hivatalhoz fordultunk, ahol

csalétekként kaptunk 2000 euró támogatást. Erre nekibuzdultunk, és a következő években is próbálkoztunk, de azóta egy garast nem kapunk. A Magyar Tudományos Akadémiának a Magyar Tudományosság Külföldön programján keresztül kaptunk az utóbbi időben támogatást, de már azt is kezdik bürokratikusán lehetetlenné tenni. Nem tudom, hogyan-miként lesz tovább, de fontosnak tartom a Kutatóintézet létét, mert minden népcsoportnak van úgynevezett tudományos tevékenysége, intézete, amit maguknak szerveztek meg, nekünk korábban nem volt. És most hál'istennek van.

Van több tucat egyesület, például nálunk Bécsben is a Központi Szövetség tagjaként a Kaláka Klub, az Ausztriai Magyarok Gazdasági Érdekközössége, a Semmelweis Orvosi Egyesület, aztán most nemrégén lépett be a Napraforgó nevű táncsoport, és tartományonként más-más szerveződések. Mind kulturális feladatot látnak el, az igények viszont teljesen különbözőek. Nagyon fontos, hogy minden évben megünnepeljük március 15-ét, október 23-át vagy külön, vagy összefogva, attól függ, hogyan sikerül. Ezek a főbb események. Akkor van itt augusztus táján, szeptemberben a Szent István-ünnepély, a többit mindenki magának szervezi. Az „Európa” Club honismereti alapon szervez rendezvényeket, sőt, legalább három évtizede kitalálták a honismereti utazásokat, először a Kárpát-medencébe, de most már jártak Izraelben, Bajorországban, mindenütt a magyar emlékeket kutatják. Az ifjúság körében a táncház a legnépszerűbb. Abból is van kettő Bécsben, és erre is érvényes, hogy két dudás egy csárdában nem fér meg. Van aztán az iskolai oktatás, amit nagy nehezen sikerült megszervezni és aránylag jól is ment.

FTG: *Az iskolai, óvodai, bölcsődei nevelés, oktatás különösen érdekes számunkra. Abban a vonatkozásban is, hogy mennyire éri el az újonnan idevándorolt magyarokat.*

DE: Annak idején tényleg a régi értelemben „emigráns alapon” indult meg az iskolai oktatás; nem szabad elfelejteni, hogy akkor ifjúsági szempontból a cserkészlet volt a legfontosabb tényező. Viszont a Központi Szövetség keretében 1987-ben sikerült beindítanunk a Bécsi Magyar Iskolát. Az úgynevezett lojális csoportoknak volt iskolaegyesületük, sőt most is megvan, ezzel nem törődünk, mi a saját vonalunkat vittük. Volt körülbelül 100-150 tanuló. Az egyik tanítónő, aki Sankt Pöltenben élt, s az alsósokat tanította, szorgalmazta, hogy indítsunk óvodás csoportot, ő vállalja. Megtörtént, most már van Ringató meg Kuckó csoport is, tehát már a

születés után itt kötnek ki a gyerekek. Itt is volt azonban egy kis zökkenő. Sigmund Freudot kellene idehívni, aki ezeket elemezhetné. Ahogy a *Bécsi Napló* nem jogi személy, úgy a Bécsi Magyar Iskola sem az, hanem a Központi Szövetség tevékenységének egyik ágazata. Annak ellenére, hogy a nyugati világban ez ismeretlen volt, mi kijártuk, hogy ugyan szerény keretek között, de a tanítók vagy tanítónők kapjanak valamennyi honoráriumot. Ám az egyikük kitalálta, hogy ez a mostani megoldás nem jó, összedugta a fejét a többiekkel, végül kisütötték, hogy úgy megszorítja őket a Központi Szövetség, hogy semmi önállóságuk nincs. Sok hercehurca után fogták magukat, és megléptek, de úgy, hogy kibérelték a Központi Szövetséggel szomszédos helyiséget, és ott hoztak létre egy új intézményt, kimondottan iskolai vállalatot, magukkal csábítva a legtöbb tanulót; most már óvodát is működtetnek. Ez hihetetlenül nagy konkurenciát jelent; például el akarták vinni magukkal a Bécsi Magyar Iskola nevet is, mert ennek volt ismertsége. A Szabadalmi Hivatalban meg kellett védenünk a nevet. Kénytelenek voltunk bírósághoz fordulni, hogy tegyen igazságot. Ez 2011-ben történt. Erre föl többen, többek között a katolikus lelkészség is, felháborodásuknak adtak kifejezést, ez disznóság, micsoda dolog az, hogy az egyik magyar egyesület följelenti a másikat? Nekik szabad volt a puccszerű szakítás, de a Központi Szövetségtől elvitatták a helyzet tisztázását célzó védekezés jogát is. Ez a békétlenségi állapot jelenleg is tart, habár időközben kiköltöztek a házból.

FTG: *Akkor tehát most két iskolarendszer van?*

DE. Három! A Collegium Hungaricum-beli Iskolaegyesületnek új vezetősége van, új tanítónővel, értelmes ember, úgy néz ki, hogy lehet vele tárgyalni...

FTG: *Tehát akkor a magyaroktatás költségeinek bizonyos hányadát a magyar állam fizeti?*

DE: Azért várjunk még, engedtessek meg nekem, ha már éppen magyarországi folyóiratban jelenik meg ez a beszélgetés, hogy kifejtsem: amikor az ellentétek kitörtek, éppen akkor itt jártak magyarországi illetékesek a bécsi nagykövetségen, fogadták az egyesületeket. Többek között Semjén Zsoltnak kétszer is elmondtam, hogy mi a helyzet – mosolygott. Közben létrejött a Diaszpóra Tanács, oda először a Központi Szövetséget hívták meg, most a vele szemben ellenséges magatartást tanúsító, Kerekasztalnak nevezett szervezetet is meghívják. Felhívtam erre a problémára a figyelmet, hiába –

fülemülepolitika érvényesül itt: jobbról füttyül, balról füttyül – nekünk füttyül. Megmondtam: értsétek meg, a támogatás rendben van, de szabjátok meg feltételként, hogy addig, amíg nincs békeség, és egymás ellen dolgoztok, nincs támogatás. Másként nem lehet minket nyomás alá helyezni. Ez nem történt meg. A Központi Szövetség támogatást kapott a magyar állam részéről, és amikor a botrány kitört, egyszerre csak a másik oldal is támogatásban részesül.

FTG: *A tiétek kárára?*

DE: Hát persze hogy a miénk kárára, mert az iskolások nem járnak két helyre, vagy hozzájuk járnak, vagy hozzánk, de ezt egyszerűen nem lehet megértetni a magyarországi illetékesekkel. A legutóbbi Diaszpóra Tanácson fényképezkedéskor véletlenül éppen egymás mellé kerültünk Orbán Viktorral, és nem is Ausztriára gondolva, hanem a Nyugat-Európai Országos Magyar Szervezetek Szövetségére, megkérdeztem, mikor fogadja a küldöttségünket. „Ja, az ausztriai magyarok helyzete áttekinthetetlenül bonyolult”, mondta, és hozzátette, hogy ez az ausztriai nagykövetnek lenne a feladata. Erre hivatkozva írtam levelet a nagykövetnek, hogy tegyen valamit; mivel mi nem vagyunk képesek leülni és tárgyalni, hívjon össze ő egyeztető ülést. Meg is ígérte, persze a különböző fűrésok-faragások után láttam, mennyire ódkodik ettől. Most volt azért ilyen ülés, egyelőre nem lehet azt mondani, hogy van kibontakozás, de legalább leültünk egymás mellé vagy egymással szemben, sőt, júliusban volt egy második megbeszélés is. Bécs nem Budapest. Ha a bécsi magyarokat nézzük, hiába gondolkodunk tízezres létszámban, van egy személyi kör, amelynek tagjai részt vesznek az egyesületi munkában, eljárnak rendezvényekre; 1000-1500 ember. Előfordul, hogy ugyanazon az estén két-három rendezvény is van. De mintha még ez sem lenne elég, egymásra licitálunk, s az is megtörténik, hogy a nagykövetség licitál a Collegium Hungaricumra. Előfordult már kétszer is, hogy ugyanazon időben kiállításmegnyitó volt a nagykövetségen, rendezvény a Collegium Hungaricumban. Én azt javasoltam, hogy legalább ebben legyen koordináció.

FTG: *A gyereknevelési program, óvoda, iskola Bécsben, illetve Ausztriában milyen arányban éri el a magyarokat? Hány embernek „kell”? Hány százaléknak?*

DE: A százalékot nem tudom megmondani, de ki lehet következtetni. Említettem, hogy most tekintettem át a 2019. január 1-i állapotot. A magyar állampolgárságú magyarok száma, tehát a nem

ausztriai születésűeké és nem Erdélyből vagy Szlovákiából érkezetteké, 80 000-en fölül van. A statisztika azt is megállapította, hogy a migránsoknak – nem az araboknak, hanem általában a külföldi állampolgároknak – az átlagos életkora 42 év. A magyaroké 32. Tehát fiatalokról van szó, családalapító korosztályokhoz tartozókról; van, aki gyerekkel, feleséggel van itt. Mi pedig pillanatnyilag száz gyerekkel kinlódunk, óvodásokkal együtt. A másik iskola vezetői azt állítják, ők már 600-700-nál tartanak. Ebből ki lehet következtetni az arányokat. Ez az oktatás kezdetben csak kéthetenként volt, most hetenként van két magyaróra. Fogadjuk el a maximális, akár túlzó lélekszámot, aszerint mondjuk nyolcszáz gyerek vesz részt a magyar-oktatásban. De itt is istentelenül nagy a fluktuáció, mert ez nem kötelező erejű, lehet, hogy beiratkozik valaki, de szeptemberre, októberre, karácsonyra már eltűnik; sokan kihúzzák húsvétig, aztán ahogy megjön a tavasz, elpárolognak. Előfordult az is, hogy a záró ünnepséget nem tudtuk megtartani, mert a diákok már elröpködtek. Vannak viszont pozitív dolgok is (persze már az is pozitív, hogy az oktatást legalább így tudjuk működtetni). A Stadtschulraton, az Iskolatanácson, illetve az oktatási minisztériumban sikerült keresztülvinni, hogy a Volksschulében, ami tízéves korig tart, nyolc vagy kilenc bécsi általános iskolában magyar nyelvet is oktattak. Sőt, akkor még a Bécsi Magyar Iskola kiadott a diákoknak igazolást is, hogy az illető magyaroktatásra jár, ezt ő leadta az iskolájában, és bekerült a bizonyítványába. Ezt Mödlingben is sikerült meghonosítani, de másutt is.

FTG: *Tehát a városnak vannak olyan részegységei, kerületei, ahol él annyi magyar, hogy anyanyelvoktatásuk akár hivatalos lehet. De kevés ilyen városrész van, gondolom.*

DE: Most ezeket nem követem figyelemmel. Ami fontos: tavalyelőtt 30 éves lett a Bécsi Magyar Iskola. A nagykövetségen nagy dárídó volt, amire eljött a bécsi Stadtschulrat két embere is, és azzal leptek meg, hogy a bécsi magyaroknak szóló ajándékként kiszemelnek egy iskolát, ahol megkezdődik a kétnyelvű oktatás, tehát kimondottan magyar osztály indul. Itt megint kénytelen vagyok csak a számokra hagyatkozni. Azt mondták, legyen 20 diák, akkor ez megvalósítható. Erőlködünk jobbra-balra, a másíkok ugyan nem tiltakoztak ellene, de szépen agyonhallgatták, úgyhogy 12 gyerek jött össze. Sikerült rábeszelnünk az illetékeseket, hogy csökkentsék a kötelező létszámot. Megtették, és most szeptembertől a

Schulgasséban, a XVIII. kerületben, mindenesetre a Gürtelen túl, az egyik iskolában beindulna egy magyar osztály, jelenleg állítólag 16 vagy 18 tanulóval.

FTG: *Ezek mind az újonnan kitelepültek gyermekei, gondolom.*

DE: Többé-kevésbé. Persze vannak, akik már itt születtek. Teljesen fölborult a rendszer, nem lehet követni, hogy ki az ausztriai magyar, ki tartozik a népcsoport fogalmkörébe, ki nem. Az oktatás terén mi azt mondtuk, természetesen kifelé, hogy a Bécsi Magyar Iskola az osztrák nemzetiségi vagy népcsoporttörvény értelmében működik – de befogadjuk azokat is, akik nem osztrák állampolgárok, ha itt születtek.

FTG: *Még egy kérdés röviden. Szerepet vállaltál a Nyugat-Európai Országos Magyar Szervezetek Szövetsége munkájában is. A szövetségnek különös módon az észtországi, litvániai, lettországi magyar „érdekképviselő” is a része. Miből áll ez Szövetség, és mi a funkciója?*

DE: Rossz a példázat, de nem tudok jobbat. A könnyebb érthetőség kedvéért említem, amikor ez a Szövetség megalakult, működött a Magyarok Világszövetsége. A Nyugat-Európai Országos Magyar Szervezetek Szövetsége kezdeményezői – én nem voltam közöttük – eldöntötték, az akkori Világszövetség vezetésével és célkitűzéseivel nem lehet egyetérteni, tehát el kell kezdeni az önálló szervezkedést. Össze is jöttek a korifeusok Stockholmban, engem is meghívtak, egy éjszakán át dolgoztunk az alapszabály véglegesítésén. Ez kontinentális csúcsszervezet, ernyőszervezet, amelyik összefogja a magyar közösségeket, azzal a kikötéssel, hogy országonként csak egy reprezentatív egyesület vehet részt benne. Rájöttünk arra, hogy a konkurencia és az egymás elleni áskálódás tönkretesz minket, úgyhogy Ausztriában a Központi Szövetség lett a tagja. Illetve, ahol országos szervezetek vannak, azok lehetnek a tagjai. A koordinációtól a célkitűzéseikig minden belefér a programba. Rendszeres kapcsolathálózat jött létre az országos szervezetek között, a magyar kormány stratégiai partnerként fogad el minket. Figyelemmel kísérjük a magyar kisebbségek helyzetének alakulását, s ha szükséges, felemeljük szavunkat a befogadó államok kormányainál, de ugyancsak Brüsszelben is. A célkitűzés eddig a régiók megtartása volt, most pedig az újak megnyerése. Ez rettentő nehéz és bonyolult föladat, mert az emberek nem azért jöttek ide, hogy magyarkodjanak,

hanem hogy megéljenek. Főképp, hogyha orvosokra, mérnökökre gondolok, ők minél jobb keresetre akarnak szert tenni, de akik szakmunkásként jöttek ki, azokkal is hasonló a helyzet. Nagyon sokan ingáznak közülük, főképp ausztriai vonatkozásban. Azt például nem lehet megállapítani, hogy Burgenland térségében hány magyar van, mert sokan napi ingázók, mondjuk Szombathelyről járnak át naponta Felsőőrbe, Felsőpulyára stb. Ha a család otthon van, akkor a gyerekeik ott járnak iskolába. Ha a gyerekek is kijöttek, akkor itt próbálják megoldani az iskolába járást. Linzben is van hasonló vállalkozás, Innsbruckban is. De sajnos már egyre szűkebb körben. Nem lehet abból kiindulni, hogy mennyiségileg hány magyar él itt, hanem hány fiatal magyar család veszi igénybe az egyesületek által felkínált magyaroctatást. Ezen a téren bizony nagyon szerények a lehetőségek, nem is beszélve arról, hogy Burgenlandon kívül még magániskola sem áll a potenciális tanulók rendelkezésére. Nagyon sokan érdeklődnek, hogy hol lehet olyan iskolába beíratni a gyerekeket, ahol magyarul folyik az oktatás. Mondjuk, hogy ilyen nincs. Akkor előhozakodnak a Bécsi Magyar Iskolával. Mondjuk, hogy itt csak heti két órából áll az oktatás. Azt tehetik, hogy beíratják a gyerekeket a lakóhelyükhöz legközelebb álló iskolába. Vagy boldogulnak, vagy nem boldogulnak. De általában boldogulnak, mert rendszerint gyorsan megy a nyelvtanulás. Igaz, ez nincs párhuzamban a magyar nyelv megtartásával, művelésével.

Nézőpontok – Csehszlovákia 100

1918 a cseh és a szlovák történetírásban

Az első világháború kirobbanása, majd az egyes háborús évek századik évfordulója után 2018-ban elérkezett a világégés befejezésének centenáriuma is. Ezt az évfordulót minden európai államban – de a világon máshol is – kiemelt jelentőségűnek tekintették, és így is emlékeztek meg róla. De különösen Közép- és Kelet-Európában irányult rá nagy figyelem, az itteni országok és nemzetek történetében ugyanis hatalmas változásokat hozott az 1918-as év. Közhelynek számít, hogy az I. világháború számos következményét még most is érezzük – ezek nem csupán jelenlegi nemzettudatunkat befolyásolják (elégtétel, diadal, sérelem, hisztéria vagy éppen frusztrációk formájában), hanem hétköznapjainkban is jelen vannak (a közlekedéstől a nyelvhasználaton át az 1918 után kialakult határvidékek periferizálásáig).

A száz éve történelemből azonban az is következik, hogy mindenki másképp emlékezik a régi rend összeomlására és az új kialakulására. Az egyes nemzeti emlékezetek, illetve azokon belül a kisebb-nagyobb közösségek – régiók, városok, családok – viszonyulásai különböznek egymástól, és ez valószínűleg még egy ideig így is marad. A nemzeti éliték, a kollektív emlékezetet alakító és reprodukáló értelmiségiek és politikusok is aktívan hozzájárulnak ehhez a különbözőséghez. Azzal, hogy nemzeti nézőpontból vizsgálják, és saját nemzeti narratíváikba illesztik az 1918-as fejleményeket és következményeiket, fenntartják azokat a virtuális, de attól még nem kevésbé mély törésvonalakat, amelyek elsősorban a háborúból győztesként, illetve vesztesként kikerült országok/nemzetek között húzódnak. Ezért nem könnyű azoknak a dolga, akik nem külön-külön, hanem a maguk komplexitásában szeretnék áttekinteni és megérteni a száz éve lezajlott folyamatokat. Nemcsak azért, mert azok eleve számtalan módon fonódtak össze, hanem azért is, mert bármilyen összképhez, szintézishez szükség van legalább az egyes nagyobb nemzeti narratívák ismeretére, illetve elemzésére (amelyeket természetesen még más szempontok alapján is érdemes tovább bontani és árnyalni). A *Regio* következő összeállításában ezért az 1918-as év olyan cseh és szlovák értelmezéseit mutatjuk be – neves külföldi történészek

tollából –, amelyek különböznek az események magyar olvasataitól, nem egy ponton vitában állnak velük, vagy egyenesen tagadják őket. Célunk az, hogy ezek az eltérő vélemények megjelenjenek a magyar tudományos fórumokon, akár megtermékenyítő hatást is kifejtve. Elsődleges szándékunk a vélemények közreadása, vagyis az írásokat változatlan formában publikáljuk, csak néhány kiegészítő, a magyar olvasó számára a megértést megkönnyítő lábjegyzetet fűzve hozzájuk. Ugyanakkor ezeket a szövegeket akár egy eszmecsere kezdeteként is lehet olvasni – mivel nem egy állításuk kifejezetten inspiráló vagy vitára ingerlő –, így a *Regio* minden színvonalas hozzászólás előtt nyitva áll.

Zahorán Csaba

ROMAN HOLEC*

Szlovákia a Csehszlovák Köztársaságban¹

1 1918 októberének vége történelmi mérföldkő jelentőségével bír. Ezek az októberi napok nem csak az I. világháború végét, hanem a csehek és szlovákok számára egy új állam kezdetét is jelentették. Egy olyan országét, amely ezután majdnem „végigkísérte” őket a teljes 20. századon. Annak ellenére, hogy az évszázad végét már nem élte meg, megteremtette az alapokat ahhoz – legalábbis a szlovákok számára biztosan –, hogy méltósággal folytassák útjukat a történelemben a közvetlen jelenkorig. Csehszlovákia születésnapja ezért az újkori szlovák történelem kezdete volt, és tekintettel a megelőző kontextusra, mesébe illően boldog befejezésű történetként lehet rá tekinteni. Egyetlen háború előtti politikai alternatíva sem számolt hasonló céllal – vagyis az önállósággal –, de még a háború alatt sem merült fel a legmerészebb álmódzóban sem, hogy ilyen irányt vehetne az események alakulása az ezeréves Magyarország romjain.

A turócszentmártoni deklarációval 1918. október 30-án a szlovák politikai elit a pártok és felekezetek fölötti, össznemzeti Szlovák Nemzeti Tanácson keresztül kinyilvánította csatlakozását a csehekkel közös államhoz. Bár csak a prágai események² után két

* Roman Holec (1959) szlovák történész, a pozsonyi Comenius Egyetem oktatója, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének (HÚ SAV) munkatársa.

¹ Jelen írás a *Dějiny a současnost* 2018/7. számában jelent meg *Slovenský krok do neznáma. Diletantismus, naivita, poctivost vs. předvídavost, pragmatismus, vypočítavost?* [Szlovák lépés az ismeretlenbe. Diletantizmus, naivitás, becsületesség vs. előrelátás, pragmatizmus, számítás?] címmel. A szerzőnek ezúton is köszönjük, hogy hozzájárult tanulmánya magyar nyelvű közléséhez, továbbá, hogy képanyagot is adott a cseh és szlovák szövegekhez.

² A Csehszlovák Nemzeti Bizottság október 28-án mondta ki Prágában a független Csehszlovákia megalakulását.

nappal tették ezt meg, de az ottani történések ismeretének hiányában. Másként szólva, a turócszentmártoni gyűlés résztvevőit csak az „mentette” meg a történelemtől, hogy Ivan Dérer és Milan Hodža nem értek oda időben, hogy beszámoljanak a legfrissebb eseményekről. Igaz, ez a körülmény a Deklarációt sokkal jelentőségtelegebb fényben tünteti fel, így a szlovák képviselők hittétele az új köztársaság mellett még értékeesebb.

Ennek a valóban államférfiúi lépésnek azonban volt egy komoly hibája is. Nem hagyott időt arra, hogy Szlovákia helyzetét és feladatait a jövőbeli államban végiggondolják. Amennyiben ezt a mentális felkészületlenséget (amelyet jól szemléltet a Szlovák Nemzeti Párt elnökének, Matúš Dulának a párt titkos tanácskozásán elhangzott, a történelmi pillanathoz nem illő megnyilatkozása, vagy Ferdiš Juriga képviselő szervilisen lojális publicisztikája 1918 folyamán)³ összevetjük a még csak tervek szintjén létező állam részletekbe menően kidolgozott cseh gazdasági terveivel, akkor nemcsak a cseh politikai elit érettségéről kapunk tanúbizonyságot, hanem arról is, hogy az mennyire előrelátó, pragmatikus és számító volt... A jelzők megválasztása az értékelő személy egyéni álláspontjától függ. A szlovák politika érettségéhez pedig olyan jelzők társíthatók, mint a dilettantizmus, a naivitás vagy a becületesség. A választás megint csak nézőpont függvénye, de ha politikáról beszélünk, akkor nem lehetnek illúzióink sem annak jellegéről, sem pedig praktikáiról.

A cseheknek ebben a tekintetben döntő előnyük volt. Hiszen a cseh gazdasági és pénzügyi elit már 1918 nyarán, a szlovákok jelenléte nélkül megalapozta a leendő állam (a cseh birodalom!) gazdasági programját. A koncepció jellege és megvalósítása – a Bécstől való gazdasági függetlenedés folyamata, a gazdaság irányításának átvétele a csehszlovák állam által, a nosztrifikáció („honosítás”),⁴ a nagybirtokok és latifundiumok kisajátítása, a

³ Juriga kinyilvánította Magyarország iránti lojalitását, felszólalt az ország felosztása ellen, és tagadta a csehekkel való szövetkezés értelmét.

⁴ Az 1920-ban elfogadott nosztrifikációs törvény alapján a csehszlovák állam felszólíthatta az ország területén működő vállalatokat, hogy helyezték át Csehszlovákia területére külföldön lévő székhelyüket és vezetésüket. A nosztrifikációval egy időben került sor az értékpapírok „repatriációjára” is, a tulajdonviszonyoknak a hazai vállalatok javára történő megváltoztatása céljával. Mindezek az intézkedések Csehszlovákia gazdasági önállóságát voltak hivatva megerősíteni.

vasutak és fegyvergyárak államosítása, a bányatársaságok kényszerigazgatása – azonban nem vette kellőképpen figyelembe a szlovák gazdaság realitásait, sem annak bizonyos jellemzőit. Szlovákia az említett program 86 paragrafusából közül csak kétszer, marginális összefüggésben került megemlítésre. A kialakuló negatív következmények lehetővé tették, hogy a gazdasági problémákat a későbbi években különböző politikai szereplők saját politikai céljaik érdekében ragadják meg és használják ki, ami végeredményben már alapításának első éveitől kezdve gyengítette a fiatal köztársaságot.

A Csehszlovákiában egyesülő, két gazdaságilag egyenlőtlen alakulat mintha kicsiben a Monarchia hasonló szerkezetű államalakulatára emlékeztetett volna. A gyengébbik fél gazdasági emancipációs törekvéseit ebben az esetben is dezintegrációs jellegűként és végső soron károsként jellemezték, és politikailag felhasználták, sőt kihasználták, mégpedig mindkét oldalon. A háború utáni időszakban objektív és szubjektív tényezők sora akadályozta a két gazdaságilag különböző rész gyorsabb integrációját, főként mivel Szlovákiának programszerűen a köztársaság agrárfüggelékének avagy éléskamrájának a szerepét szánták. A közös gazdálkodás kiegyensúlyozottságának hiánya és több vitás kérdés megléte ahhoz vezetett, hogy a szlovák közegben a rendszeres osztrák–magyar gazdasági egyezkedésekre hivatkoztak, miközben azok léggöréről és következményeiről mintha már meg is feledkeztek volna. A szlovák politika autonomista vonulata már 1921 novemberében Ludovít Labaj indítványával a Csehszlovák Köztársaságon belüli önálló vámterület és dualista gazdasági berendezkedés követelését tűzte ki célul.

Szlovákia Csehszlovákián belüli államjogi helyzetének tisztázatlansága lehetőséget adott a politikai zsarolásra az autonómiapárti blokk részéről, illetve a Pittsburgi egyezményre való hivatkozásra – vagy pedig mindkettőre egyszerre. Az a tény, hogy a szlovákkérdés teljes húsz esztendőn keresztül politikai harcok tárgyává vált, vagy a cseh politikusi elit mentális kudarcáról tanúskodik, vagy arról, hogy a Csehszlovákián belüli nemzeti kérdés túsul ejtette a szlovákokat, vagy pedig, hogy a szlovák politikusok leragadtak ennél a témánál. Mindezek következtében a nemzetiségi kérdés megoldáskeresésének traumája tartósan destabilizálta a belpolitikai helyzetet, és külpolitikailag is gyengítette a köztársaságot.



A cseh oroszlán a magyar kapu előtt. *Borsszem Jankó* (Budapest), 50, 44. sz. (2604) 1917. november 4.

Az államfordulat idején még senki sem számolt hasonló turbulenciákkal. Teljesen más dolgok élveztek prioritást. Míg Prágában órákban mérték a fordulat idejét, Csehországban és Morvaországban napokban, a határvidéken, főként a Szudéta-vidéken pedig hetekben, addig Szlovákiában csupán elkezdett kibontakozni a politikai, diplomáciai és katonai küzdelem az új államhoz való csatlakozásért, bár annak határaitól nemegyszer egymásnak ellentmondó elképzelések éltek. A köztársaságnak még bizonyítania kellett Szlovákiában az életképességét, ami politikai bölcsességet, diplomáciai tapintatot, katonai határozottságot és kellő meggyőző képességet igényelt.

A szakolcai átmeneti kormány megalapítása, az egyes nemzeti tanácsok és nemzeti gárdák létrehozása, a zsidóellenes fosztogatások, a Szlovákia Teljhatalmú Minisztériumának a létrehozása, Pozsony elfoglalása, a valutareform, amely a felkészületlen és tájékozatlan embereket megfosztotta megtakarításaiktól, a budapesti forradalom és a magyarokkal vívott katonai összecsapások, a Magyar és az eperjesi Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltása, a szlovák területen folytatott nagyszabású hadműveletek, amelyeket fosztogatások és számos területen a katonák és a civil lakosság elleni atrocitások kísérték, a rendkívüli állapot, az új helyzet súlyos szociális következményei, a feszültség és az összecsapások a demarkációs vonalon – ez jellemezte az új állam első két viharos évét.

Így tehát az új állam elfogadása a lakosság részéről egyáltalán nem volt egyszerű. Az emberek elsősorban nyugalmat akartak, amiben a háború utáni első években egyáltalán nem volt részük. Az emberek szociális biztonságra vágytak, amit az új állam nem biztosított nekik. A bonyodalmakkal teli munkálkodás az új állam alapjain és a közeljövő iránt érzett bizonytalanság összezavarták a lakosságot, és fogékonná tették a hatékony Csehszlovákia-ellenes propagandára.

A fentiekből kifolyólag Szlovákia lakossága rendkívül ambivalens érzelmekkel viseltetett az új állam iránt. A politikai elit nem tudta elhinni, hogy a magyar autokratikus rendszer és a magyar állam romokban hever, és hogy váratlanul új korszak köszöntött a szlovákokra. Az evangélikusok lelkesen fogadták, mivel a cseh–szlovák nyelvi közösség és a közöttük fennálló sokoldalú együttműködés mély gyökerekkel rendelkezett. A csehekkel való államjogi egyesülésre történelmileg a hosszú közeledés időszakának logikus beteljesedéseként tekintettek. A katolikusok ugyan pozitívan tekintettek az új államra és az új berendezkedésre, de nem rejtették véka alá aggályait a szekularizált cseh társadalommal való együttélés és a katolikusellenes tendenciák kapcsán. A magyarok a kezdetektől fogva elutasították a köztársaságot, mivel egyik napról a másikra a domináns nemzet pozíciójából kisebbségi helyzetbe kerültek, ettől pedig politikai és vagyoni elnyomásra számítottak. Kiváráo vagy elutasító álláspontot foglaltak el a németek és a zsidók, akik a magyar állammal szemben hagyományosan lojálisak voltak, az államjogi változásokkal pedig bizonytalan és kiszámíthatatlan helyzetbe kerültek, hasonlóan meghatározható kilátásokkal. A kisszámú ruszin elit számára a csehszlovák megoldás csak az egyik lehetőség volt, ezért kívárt, mit hoznak a további fejlemények.

A lakosság széles rétegei nem vettek ténylegesen részt az államjogi viszonyok megváltoztatásában, minderre inkább bizalmatlanul és félelemmel tekintettek. Az 1918. októberi döntés a Monarchiától való elszakadásról és a köztársaság megalapításáról a politikai elit döntése volt. Azok a vádak, hogy miért nem a nép döntött népszavazással vagy egyéb hasonlóan demokratikus módszerrel, hitelüket veszítik, ha belegondolunk, hogy kinek a szájából hangzottak el. Ha az a magyar, arisztokratikus, álliberális elit használta ezeket manipulációihoz, amely emberemlékezet óta elképzelhetetlennek tartott más döntési módszert, mint a rendi érdekek mentén megkötött folyosói alkukat egy nem demokratikus

választott parlamentben, akkor az egésznek több mint komikus volt a kicsengése. Amikor Apponyi Albert gróf és más arisztokraták vagy Wekerle Sándor és további, a háborús területi igények által diszkreditált személyek a demokratikus intézményeket emlegették – most, hogy kezdett forróvá válni a talpuk alatt a talaj –, nyilvánvalóan csak szerepet játszottak a céljaik érdekében.

A születő Csehszlovákia a győztes pozíciójában volt, minden lapot a kezében tartott, miközben a magyarok a legyőzött nemzet pozíciójában kétségbeesetten próbáltak minél többet megőrizni a könnyelműen eltékozolt és rossz gazdaként kezelt apai örökségből. Az 1848–49-es forradalom tanulságát, amikor a nem magyarok túlnyomó többsége szembeállt a magyarokkal, még a háború alatt sem vonták le, az önreflexió pedig a nullával volt egyenlő. Vagy ha mégis, akkor tendenciózusan és álságosan, de mindenképpen túl későn. Nem csoda, hogy a nem magyar elitek körében a centrifugális tendenciák váltak uralkodóvá. Mindenki távozni akart, a megoldások azonban gyakran kétségesek voltak. Hol húzódtak a reális követelések határai? A csehszlovák politikai elit elképzelései széles skálán mozogtak – Masaryk csallóközi magyarokkal kapcsolatos aggályaitól⁵ egészen a Salgótarján környéki barnaszén-lelőhelyekre és a miskolci iparvidékre formált túlzottan mohó, maximalista igényekig.

⁵ Tomáš Garrigue Masaryk, Csehszlovákia első elnöke tartott még egy erős kisebbség – a németek mellett – és egy kompakt magyar terület kialakulásától az új államban, ám a Csallóközhez és a dunai határhoz ragaszkodók – a szlovákok, a maximalista Edvard Beneš külügyminiszter, a csallóközi magyar aktivisták, az előljárók és az utolsó pozsonyi főispán, Bartal Aurél – végül meggyőzték a térség integrációjának szükségességéről.



Magyarellenes szórólap: „Ne féljeteK, gyermekek, anya megvéd benneteket!”

A határok népszavazással történő kijelölése nem volt eleve kizárt – ellenkezőleg, Burgenlandban, Karintiában és máshol is éltek ezzel a lehetőséggel. Miért nem alkalmazták hát népszavazást Szlovákia területén (pontosabban a Felvidéken, mivel ezt a fogalmat csak nehezen adták fél a birtokos és arisztokrata magyar „demokraták”)? A demokratikus Csehszlovákia miért utasította el már a kezdetektől keletkezésének legdemokratikusabb legitimációs módját? Egyszerűen azért, mert jól tudta, milyen eredményre vezetett volna Szlovákiában egy ilyen népszavazás. Az emberek még nem voltak „politikailag érettek”, a magyar viszonyokból fakadóan nem rendelkeztek semmilyen politikai tapasztalattal, hogy egy ilyen bonyolult kérdésben rájuk lehessen bízni a döntést. Ez részben igaz volt – ráadásul éppen véget ért egy közel öt éves világháború, az emberek létbiztonsága megingott, és mindenki teljesen természetesen békére és stabilitásra vágyott. Ezt paradox módon éppen a történelemmé váló Magyarország kínálta nekik, miközben az új államot a bizonytalanság és félelem övezte. Elvégre emberi tulajdonság inkább a járt utat választani a járatlanért, és természetes, hogy hatott a háború előtti élet és szokások iránti nosztalgia, főként pedig, hogy féltek mindentől, ami új és még kipróbálatlan. A

diszkontinuitás sokkal érzékenyebben érintette az embereket, akik inkább a folyamatosságra tekintettek – a jelentős változások dacára – logikus lépésként. Az, hogy fejest akarjanak ugrani az újba és az ismeretlenbe, főként egy ilyen hosszú és kimerítő háborús kataklizma után, többnyire ellenkezett az emberi természettel.

Az új államnak már a megalakulását követő első hónapokban rendkívül komplikált volt a léte Szlovákiában, ráerősítve a meglévő félelmekre. Az első konfliktusok az érzéketlen cseh katonákkal (a templomok lóistállókként történő felhasználása, kelyhes zászlók kifüggesztése, erőszakos rekvirálás stb.) csak erősítették a Csehszlovákia-ellenes propaganda által gerjesztett ellenállást és a negatív előítéletet. Éppen ezért nagy volt a jelentősége a pozitív, felvilágosító propagandának, amelynek keretében a Szlovák Propagandairroda⁶ védnöksége alatt előadásokat szerveztek, színházi és bábszínházi előadásokat tartottak, szórólapokat és brosúrákat osztogattak. Ezekben ismertették az új állam szimbólumait, szerveit és céljait. Ilyen tevékenység cseh környezetben elképzelhetetlen volt. A néhány ezer szlovák légiós csak csepp volt a tengerben, a meglepett korszak politikai és értelmiségi eliten átgázolt az események gőzhengere. Nem csoda, hogy az új állam elfogadásának és a vele való azonosulásnak a folyamata komplikált és lassú lefolyású volt. Masaryk elnök képe csak fokozatosan, az évek során váltotta le a hivatalokban – főként a magyar nemzetiségű környezetben – a magyar nemzeti hősök és politikusok képeit.

Az új állam legnagyobb belső problémája a feszült nemzetiségi helyzetből eredt. Ez egyszerre nyilvánult meg az egymással nem kompatibilis, eltérő társadalmi és szociális fejlettségű két államalkotó nemzet, a csehek és a szlovákok, valamint a nagyszámú kisebbségek vonatkozásában. Társadalmuk polgárosodása merőben eltérő színvonalú volt, csakúgy, mint szociális struktúrájuk és műveltségi szintjük, továbbá különböző mentális beállítottságuk és történelmi tapasztalatuk is. Teljesen más – strukturálisan és életszínvonalát tekintve szó szerint harmadik – társadalmat alkottak a ruszinok. Bezárkóztak a németek és még inkább a fejlemények által deprimált magyarok. Egy ennyire tarka, az újonnan alakuló köztársasághoz ambivalensen viszonyuló spektrumnak kellett

⁶ Az ún. Propagandairroda („Propagačná kancelária”) a Szlovákia területén 1921-ig működő, az (elsősorban magyar) államellenes és irredenta tevékenység megakadályozására létrehozott testület (tulajdonképpen titkosrendőrség).

megalapoznia a leendő csehszlovák társadalmat. Arról, hogy ez végül mégis sikerült, legjobban az 1938. májusi katonai mozgósítás tanúskodik, amikor is a társadalom – nemzetiségtől függetlenül – összezárt az állam védelmében, amelyet annak jellegével és küldetésével egyetemben időközben sajátjaként fogadott el. Ez volt a Csehszlovák Köztársaságnak a saját lakosságával kapcsolatban elért egyik legjelentősebb teljesítménye – hogy sikerült egybekovácsolni ennyire eltérő, teljesen különböző érdekekkel és célokkal rendelkező társadalmakat és etnikumokat.

Ez még a sokszor emlegetett magyar lakosságot is érintette, amelynek el kellett fogadnia szokatlan kisebbségi helyzetét, Budapest és a magyar kisebbségi pártok heves Csehszlovákia-ellenes propagandája ellenére. Eközben a földreform révén először jutott földhöz a magyar paraszt is, az új állam demokratizálta a magyar oktatást, és létrehozta annak az előfeltételeit, hogy a kulturális vívmányok hozzáférhetővé váljanak a Csehszlovákiában élő magyarok számára is. Mindezeket a tényeket a kisebbségi magyarok összehasonlíthatták Horthy arisztokratikus Magyarországgal, és ha valaki eddig nem értette volna meg a különbséget, az a saját bőrén is megtapasztalhatta a bécsi döntést követően, amikor a visszaszerzett területeken a magyar parasztok elvesztették a földjüket – azt ugyanis visszakapták eredeti arisztokrata tulajdonosaik sérelmeik jóvátételeként. A demokratikus viszonyokat akkor egy jóval alacsonyabb színvonalon álló politikai kultúra váltotta fel, egy gazdaságilag és szociálisan elmaradottabb ország számtalan demokratikus hiányosságával. A kijózanodás gyorsan jött, és a háború után azok „élvezhették” a következményeket, akik a legkevésbé tehettek mindenről, más szóval a „nagypolitika” újra a „kisembereken” verte el a port.



(Szlovák) Néppárt-ellenes plakát

A vitathatatlan integrációs eredmények ellenére az állam legnagyobb problémájának az a körülmény bizonyult, hogy a két államalkotó és egymáshoz látszólag legközelebb álló nemzet – a cseh és a szlovák – gyakorlatilag nem is ismerte egymást. Az I. világháborút megelőző együttműködésük csak tevékenységek szűk körére és még szűkebb társadalmi rétegekre korlátozódott. A két egymástól merőben különböző társadalom együttélése törvényszerűen vezetett azokhoz a jelentős problémákhoz, amelyekre senki sem volt kellően felkészülve. A Hajnal-vonal⁷ a morva–szlovák határvidéken haladt át, és a házasságkötési életkor, a gyerekszám és az egyedül élő egyének száma vonatkozásában két különböző életvezetési modellt választott el egymástól. A csehek szekularizált és polgári társadalmát a nyugat-európai modellhez közelített, a szlovákoké pedig – amelyet nagyfokú vallásosság és rurális jelleg határozott meg – a kelet-európai modell ismérveit mutatta. Ezeket az egymással nem kompatibilis egységeket rendkívül érzékenyen kellett kezelni, mellőzve az erőszakos beavatkozásokat, és inkább szabad utat engedve az egymás melletti fejlődésnek. A morva társadalom valahol a cseh és a szlovák között helyezkedett el, a ruszin pedig a szlovákokhoz állt nagyon közel. A magyar kálvinista „egykemodell” tovább színesítette a házassággal kapcsolatos minták tarka mozaikját.

Szlovákia urbanizáltsága kezdetleges jelleggel bírt, a lakosok többsége vidéki településeken lakott, és a mezőgazdaságból élt. A lakosságnak csupán 9%-a élt 20 000 főnél nagyobb lélekszámú városokban, és 5 000 főnél nagyobbakban is csak 22%. A nagyarányú vallásosság (több mint 70% római katolikus, 12% evangélikus, több mint 6% görögkatolikus, több mint 4% zsidó és kálvinista, ateista pedig nem egész 1%) és az uralkodó konzervatív beállítottság szöges ellentétben állt a nyílt cseh társadalommal, amely olyan új jelenségeket hozott magával Szlovákiába, mint a „politizálgatás”, a társulásokba tömörülés, a szabadidős tevékenységek (társasági szórakozás, sport, turizmus, egyesületek), a női emancipáció, új életmód, továbbá az öltözködés (női nadrágok, úszóruha, sportruházat stb.), az étkezés (sör, knédli, bukta, félkész

⁷Az 1900-as európai demográfiai adatok alapján a házassági mintákat vizsgáló John Hajnal egy Trieszt–Szentpétervár vonallal „osztotta ketté” Európát. A vonaltól nyugatra élők családalapítása a középkortól egyre későbbre tolódott.

termékek, konzervek stb.) és a zene új formái stb. A szlovák falu, amelyet már a háború előtti kivándorlási hullám következményei is megviseltek, kezdte elveszíteni erkölcsi normatív és szociálisan összetartó közösségi jellegét. Az új viszonyok még inkább hozzájárultak felbomlásához és nyitásához, ami tulajdonképpen ugyanannak az éremnek a két oldala volt.

Az urbanizáció alakulása Szlovákiában 1910–1940 között az 5 000 fősnél nagyobb települések példáján.

1.sz. táblázat:

	településszám	lakosság száma	Szlovákia lakosságának aránya (%)
1910	46	473 528	16,2
1921	49	562 931	18,8
1930	61	748 847	22,5
1940	69	832 461	23,5

Az urbanizáció alakulása Szlovákiában 1910–1940 között a 20 000 fősnél nagyobb települések példáján.

2.sz. táblázat:

	településszám	lakosság száma	Szlovákia lakosságának aránya (%)
1910	2	113 935	3,9
1921	2	146 087	4,9
1930	7	304 582	9,1
1940	6	302 059	8,5

Forrás: Mannová, Elena: Podmienky vývoja meštianskych vrstiev na Slovensku v 20. storočí. In: *Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900 – 1989*. Bratislava, 1998. 11.

Csehszlovákia kezdettől fogva egyértelműen deklarált köztársasági berendezkedése igyekezett következetesen megvalósítani a feudális viszonyok lebontását, az állampolgári egyenlőség érvényesítését pedig az új állam egyik alapvető kötelességének tekintette. Ennek szellemében a legelső törvények egyike megszüntette a nemesi rangokat és privilégiumokat, amelyeknek ez a réteg mindaddig örvendhetett. A földreform fő célja

a domináns földtulajdonviszonyok megbontása volt, amit Szlovákiában az idegen Pálffyak (több mint 100 000 ha), Coburgok (több, mint 80 000 ha), Andrássyak (majdnem 80 000 ha) és egy sor további család képviselt. Ellentétben a cseh területekkel, az elmaradottabb Szlovákia feudális viszonyainak felszámolása magában foglalta a feudális kötelezettségek alóli felmentés pénzbeli megváltásának eltörlését is, vagy keleten a görögkatolikus papoknak járó feudális adók – a „koblina” (termésadó) és a „rokovina” (évi egy munkanap) – megszüntetését.

A „szlovák nemesség” hiánya a történelmi Magyarország széthullásának előestéjén jelentősen megkönnyítette a szlovák társadalom – főként szerény elitjének – problémamentes alkalmazkodását az új viszonyokhoz (a cseh történelmi nemességgel ellentétben). Ám az, hogy a birtokosi-nemesi identitás is befolyásolhatta negatív módon a szlovák vezetők döntéseit, a legjobban Ján Vanovič példáján látható, aki 1914-től a Szlovák Nemzeti Párt alelnöke volt. Apja elszegényedett birtokosi családból származott, anyja pedig a neves Jeszenszky földbirtokos családból. A szlovák politika további alakulása szempontjából meghatározó jelentőségű 1918. május 24-i titkos tanácskozáson nem jelent meg, sőt annak előestéjén pártbéli tisztségéről is lemondott. Meglepő lépésének magyarázatát Pavol Halaša emlékirataiban olvashatjuk: „Vanovič a törvény embere volt, tisztelte a paragrafusokat, és ennek következtében tántoríthatatlanul ragaszkodott a formalitásokhoz, ilyen értelemben: ha én elvárom a hűbérúrtól, hogy betartsa a hatályos törvényt, akkor nekem is kötelességem azt betartani tekintet nélkül arra, hogy forradalmi idők járnak. Ráadásul érvényben volt még Dula bejelentése a párt tevékenységének felfüggesztésére vonatkozóan a háború idejére, amely még tartott. Azt gondolom, hogy nemesi lelkiismerete is hatott rá, hiszen a címer hosszú időn keresztül lógott bekeretezve az irodájában. Hogy is adhatná magát egy magyar nemes ilyen lázadáshoz, míg áll a monarchia!”⁸ Vanovič nem vett részt a turócszentmártoni gyűlésen sem, de amint törvényessé vált a helyzet, 1918. november 3-án már nem jelentett számára problémát, hogy az új államot támogatva szóljon a néphez.

⁸ Halaša, Paľo: *Spomienky II.* [Visszaemlékezések II.] Literárny archív SNK Martin, sig. 37 AD 3. s. 179–181.

A nemességhez – mint a letűnt Monarchia tartópillérehez és nem szlovák elemhez – való egyértelműen elutasító viszonyulás nem akadályozta meg az új rezsimet abban, hogy felhasználja a nemesség hagyományos karitatív és közérdekű tevékenységét, főként helyi és regionális keretek között (kórházak, különféle üzemek, egyesületek és szövetkezetek által). Sok téren így helyettesítették az állam elégtelen szociális politikáját. Egyes nemesek és arisztokraták, Odescalchi Livio herceggel az élen, még a kezdeményezést is magukhoz ragadták az államfordulat alatt, közösséget vállaltak az új állammal, és megpróbálkoztak programszerűen visszatérni saját állítólagos szlovák gyökereikhez. Mivel a szlovák eliteknek hagyományosan gyengéje volt a nemesi szövetségesek keresése, támogatták az ilyen törekvéseket, és igyekeztek őket kihasználni (Jozef Škultéty).

Szlovákia társadalma – annak ellenére, hogy általános választójog nélkül (a nők választójogáról nem is beszélve), valamint minimális politikai tapasztalatokkal, torz politikai kultúrával és a demokratikus intézmények és normális politikai aktivitás teljes hiányával lépett be a köztársaságba – rendkívül hamar hozzászokott a demokratikus parlamentarizmus nyújtotta új és jobb körülményekhez. Az állampolgári öntudat lényegesen alacsonyabb fokáról tanúskodott azonban az, hogy a két világháború közötti teljes időszakban a szlovákiai választók főként felekezeti és nemzetiségi alapon szavaztak. Amikor a szlovák politikusok az agrárpárti Antonín Švehlát arról győzködték 1917-ben, hogy a választók Szlovákiában alapvetően „rendi alapon” fognak szavazni, azaz a parasztok elsősorban az agrárpártra, akkor az vagy misztifikáció volt Švehla megnyerése érdekében, amit valóban sikerült is elérni, vagy a realitásokat és a politikai kultúrát nem tükröző naiv vágy kifejeződése. Végül csupán a szlovák – túlnyomórészt paraszt – választók 17-19%-a szavazott az agrárpártra. A „rendies” pártokat Szlovákiában egyenesen károsnak bélyegezték.



A politikai cirkuszban. (Képalírás:) Hang a közönségből: – No, most akkor melyik oldalra is egyensúlyoz át? A politikai cirkuszban. *Kocúr*, 6, 11–12. sz. 1928. november–december

Ha megpróbáljuk megvonni az új állam és a világháborúk közötti két évtized egyenlegét, azt láthatjuk, hogy a szlovákok parlamenti demokráciával kapcsolatos rövid, két évtizedes tapasztalata óriási hatással volt Szlovákia lakosságának további politikai tevékenységére a 20. században. A háború alatti szlovák állam rendszerével és kormányzati formájával szembeni határozott ellenállás, a szlovák nemzeti felkelés, az 1946-os választási eredmények, a kommunista rezsim bukása, de a mečiarizmus felszámolása is a 90-es években – ez mind a két világháború között működő parlamentáris demokráciával kapcsolatban megszerzett

tapasztalatnak volt köszönhető, ami erőteljesen és hosszú távon hatott a szlovák társadalom fejlődésére. Ellentétben például a magyar társadalommal, amelynek éppen ez a tapasztalata hiányzik, és így – miután megszabadult a kommunista diktatúrától – belpolitikai fejlődése utat tévesztett. Az a hatás ez, amelyet a mindmáig alulértékelt masaryki politikai kultúra fejtett ki a korábban csak az eltorzult magyarországi liberalizmus antidemokratikus formáját ismerő társadalomra. Szlovákiának a csehszlovákiai viszonyok elhozták az alkotmányt és a parlamentáris demokráciát, az általános választójogot – első ízben beleértve a női választójogot is –, csakúgy, mint a rendszeren működő pártpolitikai rendszert. Mindez nem volt magától értetődő az egész akkori Európa számára sem, és Szlovákia hirtelen, a köztes lépcsőfokok kihagyásával jutott el ide.

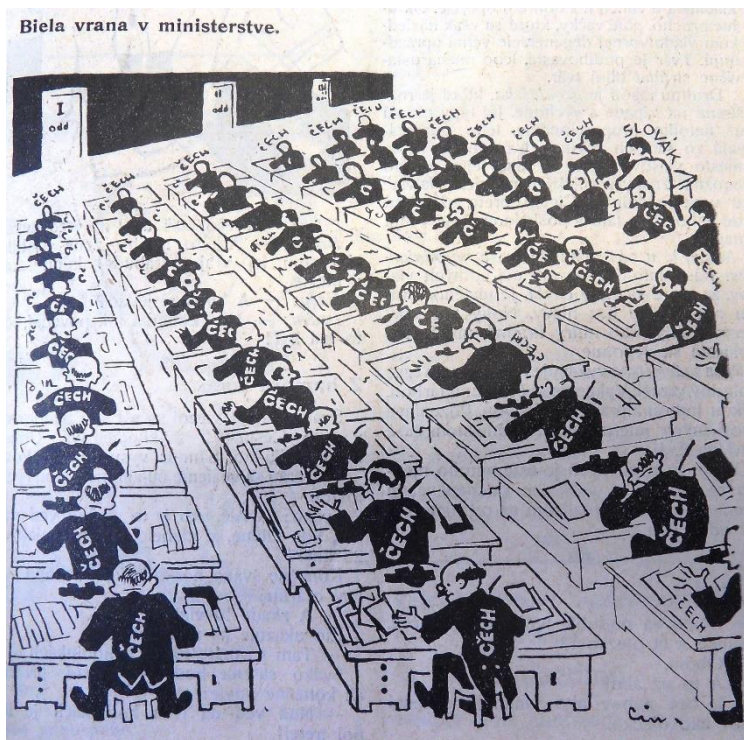
A legnagyobb változásokra azonban talán az iskolarendszerben és az oktatásügyben került sor. 1918 tavaszára a szisztematikus magyarosítási törekvések következményeként Szlovákia területén az összesen 3 641 népiskolából csak 140 volt szlovák oktatási nyelvű és 186 volt magyar–szlovák kéttannyelvű. Egyetlen középiskolában sem folyt szlovák nyelvű oktatás. Ennek eredménye volt az akár 30%-os szintet is meghaladó írástudatlanság, amely a cseh területeken csak 2%-ot ért el. Ezt a sanyarú állapotot Csehszlovákia alapvetően változtatta meg, az iskolarendszer pedig nemcsak elszlovákosodott, hanem minőségileg is fejlődni kezdett és modernizálódott. A nép- és középiskolák sűrű hálózatán túl fokozatosan kialakult a felsőoktatás is. A legnagyobb problémává az egyházi iskolák kérdése vált, mert a klérus számára gyakran fontosabb volt az iskola jellege, mint a nyelv, amelyen az oktatás folyt⁹.

Az 1918-as év a szlovák politikai elitek lakmusztesztje volt, különös tekintettel a jellegükre és politikai elveikhez való hűségükre. Sokan közülük diszkreditálták magukat a magyar korszakban, és vagy teljesen kívül álltak a szlovák nemzeti emancipációs törekvéseken (Vojtech Tuka, Jozef Tiso), vagy átugrottak a szlovák politikai táborból a magyarba (František Jehlička), vagy egy bizo-

⁹ Az egyházi iskolák bezárásának ürügyét a magyar tanárok képezték – ebben az iskolatípusban a csehek nem tudták biztosítani a tanerő pótlását, ám az intézkedést Hlinka hívei az egyházi oktatás elleni lépésként értékelték (nem mindig alaptalanul).

nyos időre felhagytak politikai karrierükkel (Ferdiš Juriga). Az úgynevezett nemzetiek, akik hosszú ideje megingathatatlanul a szlovák nemzeti önrendelkezés elvét vallották, sőt elkötelezettségük miatt akár még az államhatalommal és erőszakszerveivel is konfrontálódtak, nehezen viselték az államfordulat után, hogy főképp a Szlovák Nemzeti Párt soraiban a volt „magyarónok” érvényesültek – olyanok, akik a háború előtt semmilyen érdemet sem szereztek, sőt még különböző szlovákellenes elemek is voltak köztük. A Néppárt (Ludová strana) mint katolikus politikai tényező és a legerősebb politikai párt Szlovákiában, megsínylette a szlovák értelmiségi elit hiányát (felekezeti alapon a katolikusok 1914 előtt sokkal könnyebben elmagyarosodtak), ezért nemegyszer a háború előtt hitelüket veszített embereket is könnyen beengedett soraiba. A hagyományos és többnyire evangélikus nemzetiek és a pragmatikusan váltó, szlovák szempontból langyos álláspontú politikusok közötti feszültség így nemcsak morális, hanem felekezeti dimenzióval is bírt, és hosszú távon befolyásolta a szlovák politikai színtér viszonyait. A hagyományos és evangélikus elitek alkották a csehszlovákbarát erők magját, ellentétben a Prága-ellenes katolikusokkal, akik ellenezték a prágai centralizmust és a cseh-szlovák kölcsönösséget is.

A szlovák politikai elit a háború előtt erőteljes vallásossággal és a papság magas arányával küzdött, ami nagymértékben korlátozta akcióképességét, és ideológiailag is behatárolta. Megalakulásakor a Matica slovenská tagjainak 30%-a pap volt, a turócszentmártoni nyilatkozatot elfogadó gyűlésén pedig hivatalosan 107 férfi vett részt, akiknek 20%-a volt pap. Ennek az volt a következménye, hogy a prágai parlamentben a szlovákok között ugyan a csehekhez képest kétszeres volt az egyetemi végzettségű személyek aránya, politikai tőkéjük azonban tapasztalatok, kapcsolatok és pártkötődés hiányában jelentősen gyengébb volt. A miniszterek, egyetemi professzorok, a vállalkozói elit körében és a tábournoki karban a szlovákok aránya minimális volt, jóval kisebb annál, mint ami a lakosságon belüli arányukból következett volna. Ez az aszimmetrikus állapot természetes következménye volt a háború előtti iskolarendszernek.



Fehér holló a minisztériumban. *Kocúr*, 8, 8. sz. 1930. augusztus

Miután a húszas évek végére a szlovák középiskolákban, illetve az ország egyetemlein és főiskoláin végzett szlovák hallgatók első nemzedéke elkezdett munkába állni, fokozatosan háttérbe került a szlovák szakemberek és az értelmiség ügye, és végre teljessé vált a szlovák társadalom szerkezete, amely addig nélkülözötte a műszaki értelmiséget, az adekvát női foglalkoztatást és további társadalmi rétegeket. Létrejött a komplett politikai, értelmiségi és gazdasági elit. Az oktatási rendszer és a politikai kultúra fejlődésének függvényében végre az újkori szlovák nemzetfejlődés befejezéséről lehetett beszélni, valamint a közös történelmi emlékezet, a közös mítoszok és a tömegkultúra létrehozásáról.

Az utóbbi tényezővel összefüggésben ki kell emelni, hogy Csehszlovákia körülményei között éppen a kultúra örvendett példátlan fellendülésnek. A dinamikus fejlődést a közeli és távolabbi

világ felé való nyitás alapozta meg. A kultúra letéteményesei szó szerint teli tüdővel szívták magukba az európai kulturális fejlődést – vagy közvetlenül, vagy gyakran a fejlett és tematikáját tekintve közeli cseh vagy a nyelvileg még mindig érthető magyar kultúra közvetítésével. A nyitottságon kívül nagy jelentőséggel bírtak a hazai hagyományok is, bár a legjobb művek ennek a két tematikus és ideológiai forrásnak a szintéziseként keletkeztek. Komoly szimbolikus szerepet játszott a Matica slovenská újjáalakulása is, amely Szlovákia társadalmára és kultúrájára nemcsak intellektuális erejével, hanem történelmi érdemei révén is jelentős befolyással bírt. Óriási, sokoldalú és mindmáig alulértékelt szerepe volt a szlovák kultúra fejlesztésében Prágának, amely nyitottságával és kozmopolitizmusával bizonyos mértékig ellensúlyozta a nemzeti jellegű és kissé befelé forduló Matica működését és hatását.

Mi volt hát a valós hozadéka annak a megoldásnak, amely mellett a szlovák elit ritka egységben kötelezte el magát 1918. október végén? A szlovákok – történelmük során először – olyan államhatárra tettek szert, amely apróbb változtatásokkal mindmáig érvényben van. Ez egyáltalán nem volt kevés, mivel azelőtt bármikor, ha Szlovákiáról volt szó, területi meghatározása nem volt egységes. A határ végül nem vette figyelembe az etnikai arányokat, és olyan területeket is Csehszlovákiához csatolt, amelyeken nem csekély magyar kisebbség élt. Hogy ez nyereség volt-e vagy állandó problémaforrás, az nézőpont és történelmi tapasztalat kérdése. A szlovákok páratlan kulturális, civilizációs és politikai fellendülésen mentek keresztül, és megfizethetetlen tapasztalatra tettek szert a demokrácia terén. A világháborúk közötti két évtizedre mindmáig építenek, és ha sok tekintetben kedvezőbb a kiindulópontjuk, mint déli szomszédaiknak, ez kétségtelenül ennek a történelmi tapasztalatnak tudható be. Mentális hatása lényegesen nagyobb volt, mint első pillantásra tűnhet, ha csak azt a 20 évet vesszük, ami a köztársaságnak megadatott.

Fordította: Zahorán Tamás

JAN RYCHLÍK*

Csehszlovákia és az utódállamok létrejötte a történetírásban¹

A történeti kiadványok többsége azzal a kijelentéssel kezdődik, hogy a problémának, amellyel az adott könyv foglalkozik, idáig nem szenteltek kellő figyelmet. Ám az I. világháború, az Osztrák–Magyar Monarchia, valamint Csehszlovákia és a többi utódállam létrejötte vonatkozásában ez az állítás nem helytálló. Ellenkezőleg: ezek a témák az elmúlt száz évben óriási figyelemben részesültek. Ha megnyitjuk a [Cseh] Nemzeti Könyvtár Cseh Köztársaságot tárgyaló rendszerkatalógusát, akkor csak az „I. világháború” címszóhoz 7267 tétel tartozik, az „Osztrák–Magyar Monarchiához” 7502, a „Csehszlovákia keletkezése” címszóhoz pedig 533.² Végeláthatatlan mennyiségű, különböző színvonalú munka foglalkozik a többi utódállam, elsősorban Lengyelország és Jugoszlávia kialakulásával.

* Jan Rychlík (1954): cseh történész, a prágai Károly Egyetem oktatója, a Cseh Tudományos Akadémia Masaryk Intézetének munkatársa.

¹ Jelen írás Jan Rychlík 1918: *Rozpad Rakousko-Uherska a vznik Československa* [1918: Ausztria–Magyarország felbomlása és Csehszlovákia létrejötte] című, a prágai Vyšehrad kiadónál 2018-ban megjelent könyvének bevezető fejezete. A szerző így fogalmaz az előszóban: „Jelen műnek nem új részletek felfedezése a célja, hanem a Monarchia fokozatos bomlási folyamatának bemutatása. A széteső birodalom és a növekvő nemzetiségi ellentétek kontextusában tárgyaljuk Csehszlovákia 1918-as létrejöttét is, amire a fő hangsúlyt helyeztük. Szeretnénk megmutatni, hogy a csehek és szlovákok közös államának keletkezése nem egyedülálló és rendkívüli folyamat volt, hanem az akkori Közép-Európa komplex eseménysorozatának részét alkotta. Az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnését pedig nem mint a »gonosz birodalmának« végét mutatjuk be, hanem mint ezeknek az eseményeknek a következményét.” A szerzőnek ezúton is köszönjük, hogy hozzájárult írása magyar nyelven történő közzetéséhez.

² L. <https://aleph.nkp.cz/> (letöltés ideje: 2018. február 15.)

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának viszonylag kiterjedt irodalma van külföldi szerzőktől, akik többnyire megegyeznek abban, hogy a dezintegráció kiváltó okai az Osztrák–Magyar Monarchia számára kedvezőtlenül alakuló háború következtében eszkalálódó nemzetiségi konfliktusok voltak.³ Az I. világháború kitörésének okai és az azért viselt felelősség kérdése mindmáig viták tárgyát képezik a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó történészek között. Érthető, hogy a vélemények országoként is megoszlanak.⁴ Ez a kérdés azonban nem képezi jelen mű tárgyát. Nem kevésbé kiterjedt az I. világháborúval foglalkozó irodalom,⁵ azonban a hadműveletek lefolyása csak marginálisan érinti ezt a könyvet: fő tárgyát azok a folyamatok képezik, amelyek a Habsburg Monarchia felbomlásához és Csehszlovákia, illetve a többi utódállam létrejöttéhez vezettek, mivel a csehszlovák kérdést nem lehet kiragadni az I. világháború utáni közép-európai átrendeződés tágabb kontextusából. Azonban itt sem lehetséges elolvasni és értékelni a teljes irodalmat. A főbb művek felsorolása helyett – ami úgysem lehetne teljes – ezért inkább a kérdéskörrel kapcsolatos szempontok alakulására fogunk összpontosítani.

Az egyes utódállamokban az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását már a húszas évektől kezdték feldolgozni, az

3 Seton-Watson, H. – Seton-Watson, Ch.: *The Making of a New Europe. R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*. London: Methuen, 1981.; Michel, B.: *La chute de l'empire austro-hongrois*. Párizs: Robert Laffont, 1991.; Plaschka, R. G.: *Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung in Donauraum*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1970.; Sachslehner, J.: *Der Infarkt: Österreich-Ungarn am 28 Oktober 1918*. Wien: Pichler, 2005.

4 Vö. pl.: Ivančík, M.: *Diskurzívna analýza britskej historiografie príčin prvej svetovej vojny*. Disszertáció. Gépelt szöveg. Univerzita Komenského v Bratislave, Bratislava: Filozofická fakulta, Katedra všeobecných dejín, 2017.

5 A Prágai Hadtörténeli Intézet (Vojenský historický ústav – VHÚ) 2014 óta évente nemzetközi konferenciát szervez „Léta do pole okovaná” címmel az egyes háborús évekről, száz év távlatából (azaz 2014-ben az 1914-es évről, 2015-ben az 1915-ösről stb.). A konferenciák eredményeit, amelyek főként hadtörténészek szempontjait és megállapításait mutatják be, folyamatosan publikálják. L.: Lánik, J. – Kykal, T. (eds.): *Léta do pole okovaná 1914: proměny společnosti a státu ve válce*. Praha: Ministerstvo obrany – VHÚ, 2015.; Lánik, J. – Kykal, T. (eds.): *Léta do pole okovaná. Sv. II. 1915: noví nepřátelé – nové výzvy*. Praha: Ministerstvo obrany – VHÚ, 2017.

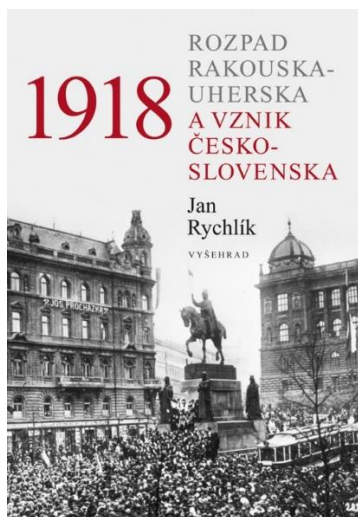
érdeklődés pedig napjainkig tart. Természetesen különbség volt (és van mindmáig) a történetírás és a publicisztika viszonyulásában azokban az országokban, amelyekben a Monarchia megszűnését veszteségként értékelték, saját testrészük elvesztéseként, vagy olyan terület elvesztéseként, amelyet sajátjának tartottak. Ez az utódállamok közül egyrészt Ausztria esetében áll fenn, ahol az elveszített óriási birodalom iránti nosztalgia érzése uralkodott,⁶ de elsősorban a trianoni Magyarországra érvényes. Az utóbbiban az ezeréves Magyarország megszűnését már a kezdetektől határtalan tragédiaként értékelték⁷ – „magyar kálváriaként”, ahogy ezt az eseményt Kristóffy József magyar politikus nevezte emlékirataiban,⁸ vagy úgy, mint az I. világháború előtti és a két világháború közötti időszak jelentős magyar történésze, Szekfű Gyula, aki *Három nemzedék* c. művében Trianont az 1526-os mohácsi katasztrófához hasonlította.⁹ Az egyes utódállamok történetírása éppen ellenkezőleg, saját nacionalista szemszögéből tekint az I. világháborúra és a Habsburg Birodalom megszűnésére, vagyis nemzeti vágyaik részleges vagy teljes beteljesüléseként (vagy épp ellenkezőleg, be nem teljesüléseként).¹⁰

6 Horstena-Glaise, E.: *Die Katastrophe. Die Zertrümmerung Österreich-Ungarns und das Werden der Nachfolgerstaaten*. Zürich – Leipzig – Wien, 1929.
7 A Trianonra reagáló magyar irodalom elemzését l. Vörös, L.: *Rozpad Uhorska, vznik Československa a Trianon. Reprezentácie udalostí rokov 1918–1920 v maďarskej a slovenskej historiografii*. In: Michela, M. – Vörös, L. (eds.): *Rozpad Uhorska a trianonská mierová zmluva. K politikám pamäti na Slovensku a v Maďarsku*. Bratislava: Historický ústav SAV, 2013. 26–34.

8 Kristóffy J.: *Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890–1926. I.–II. 2. kiadás*. Budapest: Wodianer, 1928.

9 Szekfű Gy.: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest: „Élet” irodalmi és nyomda R. T., 1920.. A kiadvány nem tekinthető a szó szoros értelmében vett történeti monográfiának, inkább történeti eszmeűtáratások gyűjteménye. A mű rendkívül népszerűvé vált, és több kiadást is megélt. 1934-ben a Trianon utáni fejleményeket taglaló fejezettel kibővítve jelent meg, 1989-ben ismét kiadták újraszerezett változatban.

10 Pajewski, J.: *Odbudowa państwa polskiego 1914–1918*. Poznań: Uniwersytet A. Mickiewicza, 2018.; Magočij, P. R.: *Ukrajna. Istorija jz zemel' ta narodiv*. Užgorod: Vydavnytvo V. Padjaka, 2012. 445–487. (eredetileg angolul jelent meg; Magocsi, P.: *A History of Ukraine. The Land and Its Peoples*. 2nd ed. Toronto – Buffalo – London, 2010.; Hrycak, J.: *Historia Ukrainy. 1772–1999*. Lublin: Instytut Europy Środkowo – Wschodniej, 2000. 117–168.; Pascu, Ș.: *The*



Jan Rychlík könyvének címlapja

Természetes, hogy a két világháború közötti két évtizedben is jelentős figyelmet szenteltek nálunk Csehszlovákia keletkezésének, az érdeklődés középpontjában a külföldi és a hazai ellenállási tevékenység állt. Az Osztrák–Magyar Monarchiával szembeni ellenállás alkotta ugyanis a csehszlovák államalapítás történetének az alapjait, fő képviselői pedig a húszas években egyúttal a csehszlovák politikai élet fontos szereplői is voltak. Hamarosan ők is megírták a saját „ellenállás-történetüket”, emlékiratok vagy aktuálpolitikai írások formájában.¹¹ Ez abból adódott, hogy a húszas években éles

Making of the Romanian Unitary National State 1918. Bucharest, 1988.; Terzić, S. et. al.: *Srbija 1918 godine i stvaranje jugoslavenske države.* Beograd: Istorijski institut SANU, 1989.

11 L. pl. Masaryk, T. G.: *Světová revoluce.* Praha: Čin–Orbis, 1925.; Beneš, E.: *Světová válka a naše revoluce. I.-III.* Praha: Orbis – Čin, 1927–1929.; Soukup, F.: *28. říjen 1918. I–II.* Praha: Orbis, 1928.; Kalina, A. S.: *Krví a železem dobyto československé samostatnosti.* Praha: [s. n.], 1938.; Dérer, I.: *Slovensko v prevrate a po ňom.* Bratislava: [s. n.], 1924.; Medvecký, K. A.: *Slovenský prevrat. I.–IV.* Trnava: Bratislava: Spolok sv. Vojtecha – Vydavateľská spoločnosť Komenský, 1930–1931.; Šrobár, V.: *Oslobodené Slovensko. I.* Praha: Čin, 1928 ((II. díl Bratislava: Academic Electronic Press, 2004); Šrobár V.:

viták zajlottak a hazai és a külföldi ellenállás résztvevői között arról, hogy ki bír jelentősebb érdemekkel a csehszlovák állam megalapításával kapcsolatban. Az eltelt viszonylag rövid idő ellenére már akkor megjelentek az első népszerűsítő és tudományos munkák.¹²

Minden új államnak, amely egy másik államból kiszakadással vagy annak felbomlásával jön létre, valahogyan meg kell határoznia önmagát az eredeti állammal szemben. Ez a meghatározás a dolog logikájából fakadóan negatív, mivel másként az új állam elveszíténé létjogosultságát. Természetesen Csehszlovákia sem volt e tekintetben kivétel. Az első köztársaság olyan képet közvetített önmagáról, amelyen a csehek és szlovákok a kezdetektől fogva tömegesen harcoltak az Osztrák–Magyar Monarchia ellen, akár az otthoni, akár pedig a külföldi fronton. Az irodalom kihangsúlyozta a csehek és szlovákok ellenérzését, hogy az osztrák–magyar hadsereg soraiban harcoljanak, és értelemszerűen kiemelte a csehszlovák légiók jelentőségét. A legionárius hagyomány adta egyébként a csehszlovák hadsereg két világháború közötti létrehozásának ideológiai alapját. Így hát nincs abban semmi meglepő, hogy a legionárius és a légiókról szóló irodalom¹³ a külföldi ellenállásról

Pamäti z vojny a z väzenia. Praha: Gustav Dubský, 1922.; Hodža, M.: *Slovenský rozchod s Maďarmi.* Bratislava: Slovenský denník, 1929.; Opočenský, J.: *Konec monarchie rakousko-uherské.* Praha: Čin, 1928.; Opočenský, J.: *Zrození našeho státu.* Praha: Čin, 1928.; Habrman, G.: *Mé vzpomínky.* Praha: [s. n.], 1928.; Hajšman, J.: *Česká maffie.* Praha: Orbis, 1932.; Markovič, I.: *Slováci v zahraničnej revolúcii.* Praha: Památník odboje, 1923.; Janoška, J.: *Z historie prevratu.* Trnava: [s. n.], 1927.; Markovič, I.: *Slováci v zahraničnej revolúcii.* Praha: Památník odboje, 1923.

12 Tobolka, Z.: *Česká politika za světové války.* Praha: Československý kompas, 1922.; Tobolka, Z.: *Politické dějiny československého národa od roku 1848 až do naší doby. IV. 1914–1918.* Praha: Čs. kompas, 1937.; Paulová, M.: *Dějiny Maffie. Odboj Čechů a Jihoslovanů za světové války 1914–1918. I.–II.* Praha: Čs. grafická unie, 1937–1939.; Sidor, K.: *Slováci v zahraničnom odboji.* Bratislava: [s. n.], 1928.; Papoušek, J.: *Boj za československou samostatnost.* Praha: Orbis, 1928.

13 A „legionárius irodalom” fogalmát általában tágabban, s nem csupán légiókról szóló irodalmként értelmezzük: ide tartoznak a legionárius írók, mint például Rudolf Medek, Josef Kopta, František Langer és mások művei is, amelyek művészileg dolgozzák fel a légiók harcait az Osztrák–Magyar Monarchiaival szemben és részvételüket az oroszországi polgárháborúban.

szóló irodalom¹⁴ meghatározó részét alkotta. Ami a háború értékelését illeti, a bizonyos mértékig eltérő nézőpontok egyöntetűen a jó ügyért igazságos háborút folytató félként mutatják be az antant államait. A csehszlovák állam létrejöttét úgy magyarázták, hogy az egyrésről annak volt az eredménye, hogy sikerült az antanthatalmakat az Osztrák–Magyar Monarchia felosztásának elképzelése mellé állítani, külön kihangsúlyozva Woodrow Wilson amerikai elnök szerepét, másrésről pedig az Osztrák–Magyar Monarchia katonai vereségének következménye volt, amelyhez hozzájárultak mind a külföldi csehszlovák légiók, mind pedig a Maffia, azaz a hazai ellenállás hírszerző tevékenysége.

Miközben az első köztársaság idején Csehszlovákia létrejöttét egyértelműen a csehek és szlovákok nemzetfejlődésének természetes betetőzéseként értékelték, a náci megszállás és a szlovák állam jelentős elmozdulást hozott. A protektorátus idején megjelentek – természetesen nem képzett történészek, inkább historizáló, kollaboráns publicisták tollából – olyan írások, amelyek Csehszlovákia létrejöttét egyenesen hibaként értékelték. E koncepció alapján a köztársaság megalakulása azt eredményezte, hogy a csehek kiszakadtak a közép-európai térségből, ami végső soron egyáltalán nem segített rajtuk, mivel csupán a politikailag tényezőnek számító Franciaország és Nagy-Britannia Németország-ellenes szándékait juttatta érvényre. Amikor 1938-ban a két állam prioritásai megváltoztak, elvesztették érdeklődésüket Csehszlovákia iránt, és hagyták elbukni. Csehország számára ez azonban nem káros fejlemény volt, hanem éppen ellenkezőleg, inkább előnyt jelentett: visszatérhetett oda, ahova mindig is tartozott, vagyis a nagy Németország keretei közé. Itt részese lehet minden olyan előnynek, amelyet a Németország által egyesítendő Európa fog jelenteni az emberiségnek. Ennek a náci propagandára épülő elméletnek a

14 L. pl. Kudela, J.: *Československé a polské vojsko v Rusku*. Praha: Čs. obec sokolská, 1927.; Kudela, J.: *československá anabase v Rusku*. Brno: Čs. obec sokolská, 1928.; Kudela, J.: *Československé vojsko v Itálii.*, Praha: Čs. obec sokolská, 1928.; Kudela, J.: *Československé vojsko ve Francii*. Praha: Čs. obec sokolská, 1928.; Kratochvíl, J.: *Cesta revoluce. Československé legie v Rusku*. Praha: Čin, 1922. (2. doplněné vydání Praha: Čin, 1928.); Klecanda, V.: *Operace československého vojska na Rusi v letech 1917–1920*. Praha: Čs. vědecký ústav vojenský, 1921.

szószólói Karel Lažnovský¹⁵ és Vladimír Krychtálek¹⁶ aktivista újságírók voltak, valamint Emanuel Moravec, a protektorátus oktatási és népművelési minisztere – és talán a leggyűlöltebb kollaboráns.¹⁷ Ám a Csehszlovákia megalakulását mint „hibát” elutasító diskurzusnak természetesen nem volt esélye a sikerre cseh környezetben.

Ugyanebben az időben Szlovákiában egy másfajta beszédmód alakult ki, amely új perspektívát nyújtott Csehszlovákia létrejötte kapcsán. Ez a diskurzus elsősorban a kormányzó párt, a Hlinka-féle Szlovák Néppárt politikai céljait követte. Noha a szlovák állam, amely 1939. március 14-én jött létre, az éppen megszűnt Csehszlovákiával szemben határozta meg önmagát, már csak azért sem tudta megtagadni 1918 jelentőségét, mert védekeznie kellett az erősödő magyar revizionizmussal szemben – Csehszlovákia megalakulásának elutasítása a Magyarországtól való elszakadás elutasítását is jelentette volna. A néppárti történetírás és publicisztika ugyan szimpátiával tekintett 1918-ra, ám abban csak egy – bár jelentős – mérföldkövet látott a szlovák történelem logikus végkifejlete, az önálló szlovák állam felé vezető úton. Ezt a koncepciót már a harmincas évek végén kidolgozta František Hrušovský történész, a znióváraljai (Kláštor pod Znievom) gimnázium tanára, majd igazgatója, aki a világháború alatti Szlovák Köztársaságban a szlovák parlament képviselője, 1944-től pedig a szlovák történelem professzora volt a pozsonyi Comenius Egyetemen (amelyet akkor „Szlovák Egyetem”-re kereszteltek át). Kiforrott formában először a *Szlovák történelem* c. szintetizáló

15 Lažnovský, K.: *Hovory s dějinami*. Praha: Orbis, 1940. 1941-ig összesen hat kiadásban jelent meg.

16 Krychtálek, V.: *Bolševici, Beneš a my*. Praha: Orbis, 1941. 150–156.

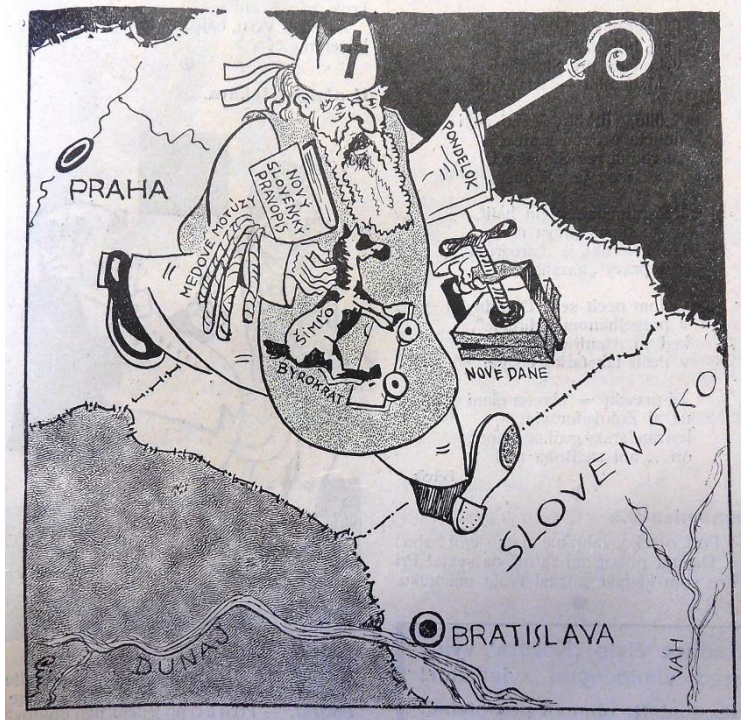
17 Moravec, E.: *V úloze mouřenina. Československá tragédie*. Praha: Orbis, 1940. A művet a háború során többször is kiadták, 1942-ig összesen nyolc kiadása jelent meg. A könyv 1941-ben a prágai Orbis könyvkiadónál német nyelven is megjelent *Das Ende der Benesch-Republik. Die tschechoslowakische Krise 1938* címmel, és 1942-ig összesen öt német kiadást ért meg. 2004-ben a könyv újra megjelent csehül a Filip Trend Publishing kiadónál, Pardubicében. L. szintén: Moravec, E.: *Děje a bludy*. Praha: Orbis, 1941. (2. bővített kiadás, Praha: Orbis, 1942.)

művében találjuk meg ezt a koncepciót.¹⁸ A köztársaság 1918-as megalapítására tisztán szlovák perspektívából tekint, a csehekkel való egyesülésre pedig mint az adott körülmények között szükséges és helyes lépésre. Fejtegetéseiben elsősorban Štefánik ellenállásbeli szerepét emeli ki, valamint a szlovák emigránsok, főként az amerikai Szlovák Liga elkötelezett tevékenységét. Csehszlovákia Hrušovský szerint a szlovákok számára tagadhatatlanul helyzetük javulását jelentette, tekintet nélkül arra a körülményre, hogy a Pittsburgi egyezmény betartása cseh részről elmaradt, a beígért autonóm Szlovákia pedig nem valósult meg. A két világháború közötti két évtized Hrušovský szerint egy átmeneti időszak szerepét töltötte be; Csehszlovákia „átszálló állomás volt, amelyen át kellett haladni, hogy a szlovákok megérjenek és bátorságra tegyenek szert, hogy megindulhassanak a tényleges közös cél felé, amely kizárólag Szlovákia önállósága lehetett, mint a valóban szabad szlovák élet előfeltétele”¹⁹

18 Hrušovský, F.: *Slovenské dejiny*. Turč. Sv. Martin: Matica slovenská, 1939. Könyve csak 1940-ig 6 kiadást ért meg, ami mellett átdolgozott formában középiskolai és népiskolai tankönyvként is ismételtelen megjelent. Rövidített változatának elkészült német (*Die Geschichte der Slowakei*. Bratislava: Slowakische Rundschau, 1940) és a háborút követően angol fordítása is *This is Slovakia. A Country You Do not Know*. címmel. 2. kiad. Cambridge (Ontario): Friends of Good Books, 1976. Az első kiadást a szerzőnek nem sikerült beszereznie.

19 Hrušovský, F.: Cesta slovenských dejín k Slovenskej republike. In: Špinc, M. (ed.): *Slovenská republika 1939–1949*. Scranton, Pa.: Obrana Press, 1949. 21.

Pražský Mikuláš dobrým slovenským dietkam.



A prágai Mikuláš [ajándékai] a jó szlovák gyerekeknek. *Kocúr*, 9, 11. sz. 1931. november. (A Mikuláš kezében és hóna alatt „mézesmadzag”, „bürokrácia”, „új adók”, a „hétfő” és az „Új szlovák helyesírás”.)

A „Csehszlovákia mint átszálló állomás” elképzelése – mint olyan államé, amelyben a szlovákok ugyan meglehetősen jól érezték magukat, de már betöltötte történelmi szerepét – 1989 után vált újra népszerűvé Szlovákiában, még inkább pedig 1993 után, jóllehet a mai nagyközönség előtt ismeretlen František Hrušovský nevét nem

kapcsolják hozzá.²⁰ Ez a perspektíva ugyanis lehetővé tette, és ma is lehetővé teszi a szlovák történészek és közéleti személyiségek számára, hogy pozitívan tekintsenek Csehszlovákiára, ugyanakkor ne viszonyuljanak negatívan 1992-es megszűnéséhez sem.²¹

A világháborúról és Csehszlovákia megalakulásáról szóló diskurzusba az 1948-as kommunista fordulat és az azt követően formálódó marxista történetírás hozott alapvető változást.²²

A Csehszlovák Kommunista Párt értelmiségi elitjei már a két világháború közti időszakban is a folyamatban lévő nemzeti és szociális forradalom perspektívájából értékelték Csehszlovákia létrejöttét. Ebben az értelmezésben a munkásság 1918-ban nemcsak a nemzeti függetlenségért küzdött, hanem a szociális szabadságért, vagyis a szocializmus győzelméért is. E tekintetben október 28. és az önálló állam megalakulása csak a forradalom első szakasza volt, mivel csupán a nemzeti program valósult meg (tegyük hozzá: csak a cseh, illetve esetleg még a szlovák). A szocializmus nem győzedelmeskedett, mivel a forradalmi folyamatot erőszakkal megszakította a rendőrség, a csendőrség és a hadsereg, amikor 1920 decemberében leverte – a szocialista baloldal elképzelése szerint – a dolgozók felkelésének kezdetét jelentő általános sztrájkot. A „szocialista diskurzus” első köztársaságbeli csírája 1945 után, teljességében pedig 1948 után bontakozott ki: a náci megszállók elleni 1945. májusi felkelésre az 1920-ban félbeszakított nemzeti és szociális forradalom újratekintéseként és folytatásaként tekintettek, amelynek végső győzelme 1948 „diadalmas februárja”²³ volt. A

20 Hrušovský 1945-ben elmenekült Olaszországba, majd az USA-ba emigrált, ahol 1956-ban, 53 éves korában hunyt el. Hatásának továbbélése kapcsán I. Otčenášová, S.: Egy új mesternarratíva felé: a szlovákiai történelemoktatás egy vitás kérdése a rendszerváltás után. In: Szalai L. (szerk.): *A nemzeti mítoszok szerkezete és funkciója Kelet-Európában*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2013. 185.

21 L. pl.: Mannová, E. et al.: *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava: Academic Electronic Press (AEC), 2003. 265–269. és 325–326.

22 Ehhez I. Sommer, V.: *Angažované dejepisectví. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem 1950–1970*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny (NLN) – Filozofická fakulta UK, 2011.; Hudek, A.: *Najpolitickéjšia veda. Slovenská historiografia v rokoch 1948–1968*. Bratislava: Historický ústav (HÚ) SAV, 2010.

23 A csehszlovákiai kommunista fordulat megnevezése 1989 előtt.

gyakorlatban ez azt jelentette, hogy 1918. október 28. ugyan fontos mérföldkő maradt, ám az 1945. májusi események (elsősorban május 9., Csehszlovákia szovjet hadsereg általi felszabadításának napja) és 1948. február 25. árnyékába került. A „forradalom két szakaszának” szemlélete valójában az 1917-es orosz forradalommal kapcsolatos marxista–leninista szemléletet másolta, annyi különbséggel, hogy míg Oroszországban kilenc hónap telt el közöttük, Csehszlovákiában harminc év.

Az ötvenes években hasonló volt a szlovák történetírás álláspontja is: az 1956-ban kiadott hivatalos *Szlovákia történelmi tézisei* például megállapítja: „A Csehszlovák Köztársaság valójában nemzeti és demokratikus forradalommal keletkezett. A cseh és a szlovák nemzet felszabadult az osztrák²⁴ és magyar uralkodó osztályok igája alól, szétverte a Monarchiát és megszüntette a nemesi kiváltságokat. A nemzeti felszabadító harc hordozója és hajtóereje a cseh és a szlovák munkásosztály volt, ám a jobboldali szociáldemokraták árulásának következtében az új államban a cseh és a szlovák burzsoázia jutott hatalomra. Az új állam keletkezésekor a belföldi osztrákpárti és az ún. külföldi ellenállás (T. G. Masaryk, E. Beneš, M. R. Štefánik) burzsoá képviselői szövetséget kötöttek a cseh és a szlovák nép ellen.”²⁵ Az 1948-as kommunista fordulatot ezután a nemzeti és szociális küzdelem beteljesüléseként írja le: „1948 februárjában döntő győzelmet aratott a dolgozó nép. 1948 februárjának eseményei megerősítették a népi demokráciát a proletariátus diktatúrájának szerepében, és mindörökké elhárították annak esélyét, hogy a belső reakció erői Csehszlovákiában újjáalakíthassák a kapitalizmust.”²⁶

Az orosz forradalom azonban más módon is hatott 1918 történeti feldolgozására. A cseh és a szlovák hivatalos marxista történetírás ugyanis kénytelen volt átvenni Lenin tézisé a világháborúról mint

24 Az „osztrák uralkodó osztályok” kifejezés rendkívül problematikus, és kérdés, hogy mit is kellene értenünk alatta. „Osztrák nemzet” valójában akkor, az Osztrák–Magyar Monarchia idején nem létezett. Az „osztrák uralkodó osztályok” kifejezés így az összes Lajtán túli nemzet „uralkodó osztályát” takarja, ideértve a csehet is.

25 Holotík, E. et al.: *Dejiny Slovenska (Tézy). Príloha Historického časopisu III (1955)*. Bratislava: SAV, 1956. 191.

26 Holotík, 1956. 289.

imperialista háborúról, amelyben mindkét fél saját önző céljaiért harcolt,²⁷ és természetesen a bolsevik tézist is 1917. november 7-éről (a „Nagy Októberi Szocialista Forradalomról”) mint a világtörténelem új korszakának kezdetéről, amely döntő hatással bírt az összes nép, főként a Habsburg Monarchia népeinek nemzeti-felszabadító harcára.²⁸ Elsősorban a külföldi ellenállásra vetült ezáltal „rossz fény”, amelynek vezéralakjait immár a cseh és a szlovák burzsoázia szolgálaként vagy a brit és francia imperialisták fullajtárjaiként jelenítették meg. Legrosszabbul természetesen a csehszlovák légiók jártak – értékelésük alapvetően negatív volt, és nemcsak az imperialista antant oldalán vívott harcuk miatt, hanem elsősorban az orosz polgárháborúban a bolsevikok elleni fellépésük okán.²⁹ Már csak azért sem lehetett másként, mint negatívan értékelni a légiókat – különösen az ötvenes években –, mert az orosz polgárháborúban játszott szerepüket elítélte a hivatalos *Az Összszövetségi Kommunista (bolsevik) Párt története* is, amelyet 1938-ban hagyott jóvá a Kommunista (bolsevik) Párt központi bizottsága, Sztálin uralkodása idején pedig a kötelező kánont jelentette.³⁰ Csehszlovákia létrejöttében a „szocialista diskurzus” szerint már nem a külföldi és hazai vezető cseh és szlovák politikusok tevékenysége és az antant támogatása játszotta a döntő szerepet, hanem az oroszországi „Nagy Októberi Szocialista Forradalom” visszhangja. Amaz ugyanis kinyilvánította a nemzetek

27 Lenin, V. I.: *Spisy*. Sv. 21. Praha: SNPL, 21.

28 Ez az értelmezés található a szovjet *Világtörténelemben (Vsemirnaja istorija, tom 8, Moskva: Socekiz, 1961.)*, amely csehül is megjelent. L.: *Dějiny světa, Díl. 8*. Praha: Svoboda, 1966. 15. 79–89, 151–164.

29 Muška, J. – Hořec, J.: *K úlohe československých légii v Rusku*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry (SVPL), 1954.; Vávra, V.: *Z Masarykovy kontrarevoluční činnosti v Rusku*. Historie a vojenství, 1954. č. 1, 84–114; Muška, J. – Hořec, J.: *Klamná cesta. Příprava a vznik protisovětského vystoupení československých legii*. Praha: Naše vojsko, 1958. Pozitív értékelést kapott azonban a legionáriusoknak az a (számszerűen meglehetősen csekély) része, amely a polgárháborúban átállt a bolsevikok oldalára. L. pl. Veselý, J.: *Češi a Slováci v revolučním Rusku 1917–1920*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury (SNPL), 1954.; Vodička, J.: *Jak jsme žili a bojovali*. Praha: Svaz protifašistických bojovníků (SPB), 1957.

30 A cseh légiókra vonatkozó passzust l. csehül: *Dějiny Všesvazové komunistické strany (bolševiků)*. Praha: Svoboda, 1951. 231.

önrendelkezési jogát, beleértve az elszakadáshoz való jogot is, kiállt az igazságos békéhez való jogért („annexiók és hadisarc nélküli béke”), de főképp más államokban is arra inspirálta a munkásosztályokat, hogy szintén lépjenek a forradalom útjára.

Csehszlovákia megalakulásának az oroszországi bolsevik forradalom pusztá tükörképeként való értelmezése – amelyet gyakran „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom nélkül nem lenne szabad Csehszlovákia sem”³¹ jelszóval fejeztek ki – a köztudatban sohasem terjedt el túlságosan. Ezt a kommunista ideológusok az „alapító atyákról” – Tomáš Garrigue Masarykról, Edvard Benešről és Milan Rastislav Štefánikról – szóló „burzsoá legendák” továbbélésének tulajdonították. Ezekről a politikusoktól a „dolgozó nép” vette át a nemzeti függetlenségi harc fő mozgatójának és szereplőjének a pozícióját. Csehszlovákia történetének intenzív átdolgozása 1951-ben kezdődött el, amikor ezt a Csehszlovák Kommunista Párt (CSKP) vezetésének új ideológiai iránymutatása előírta. Ennek keretében öszre eltörölték az október 28-i nemzeti ünnepet, igaz, valamelyest paradox módon az évforduló egészen 1975-ig munkaszüneti nap maradt.³² A „burzsoá legendák” elleni harc, amelybe sok, akkor fiatal történész kapcsolódott be, az ideológiai harc fontos része maradt. A kommunista vezetés egyáltalán nem titkolta, hogy mostantól éppen ez kell, hogy a történészek feladata legyen, és nem annak a kutatása, hogy „mi is történt valójában”. A később a történelemhamisítás szimbólumává váló Václav Král ezt írta *Masaryk és Beneš ellenforradalmi és szovjetellenes politikájáról* című könyvében: „Ez a mű azt hivatott bemutatni, hogy nem Masaryk, Beneš és Štefánik tevékenysége vezetett nemzeti felszabadulásunkhoz és az önálló Csehszlovák Köztársaság megteremtéséhez, hanem a forradalmi dolgozó nép volt az, otthon és a frontokon, amely a Nagy Októberi Szocialista

31 Křížek, J.: *Bez Velké říjnové socialistické revoluce by nebylo Československa*. Rovnost, Praha 1951. Ennek az állításnak egy másik alakváltozata volt a „November 7. nélkül nem lenne október 28.,” ami azonban némiképp logikátlanul hatott.

32 Az 1951. november 2-i 93. törvény alapján. Ettől kezdődően csupán május 9. volt állami ünnep, mint Csehszlovákia 1945-ös szovjet felszabadításának napja. Október 28-át a törvény az államosítás napjának nevezte, ami az 1945. évi 100–104-es államosítási dekrétumok kihirdetésére utalt.

Forradalom példáját követve eltemette a régi, reakciós monarchiát.³³ Ľudovít Holotík *A Štefánik-legenda és Csehszlovákia létrejötte* című művében pedig ezt fejtegette: „A felszabadítási legendák, köztük a Štefánik-legenda eltorzították a történelmi igazságot a Csehszlovák Köztársaság keletkezéséről, a munkásosztály és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom szerepéről az Osztrák–Magyar Monarchia ellen és a nemzeti függetlenségért vívott harcban.”³⁴ Az új értelmezésnek megfelelően az ötvenes évek elején kampány indult T. G. Masaryk³⁵, E. Beneš³⁶ és M. R. Štefánik, valamint az amerikai elnök, Woodrow Wilson lejáratására, akit az expanzív amerikai világ- és főként európai politika legfőbb képviselőjeként azonosítottak.³⁷

33 Král, V.: *O Masarykově a Benešově kontrarevoluční protisovětské politice*. SNPL, Praha: 1953. 7.

34 Holotík, L.: *Štefánikovská legenda a vznik ČSR*. 2. vydanie, Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1960. 8. A munka először 1958-ban jelent meg Pozsonyban, a Szlovák Tudományos Akadémia kiadásában, de művét Holotík már korábban írta, amivel kapcsolatban az 1960-as kiadás előszavában, a 12. oldalon ezt írja: „Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a témán már 1951-ben elkezdtünk dolgozni, amikor a burzsoá legendák elleni harc pártunk ideológiai harcának homlokterébe került. Ebben az időben több olyan tanulmányt jelentettünk meg, amelyek jelen mű kiindulópontjai voltak”. A szöveget 1956-ban fejezte be a szerző (Holotík, L, 1960. 13.)

35 Nečásek, F. – Pachta, J. – Raisová, E. (eds.): *Dokumenty o protilidové a protinárodni politice T. G. Masaryka*. Praha: Orbis, 1953.; Nečásek, F. – Pachta, J. (eds.): *Dokumenty o protisovětských piklech československé reakce*. Praha: SNPL, 1954.

36 Král, V.: *Beneš a obrana štátu*. Bratislava: Tatran, 1952.

37 Hájek, J.: *Wilsonovská legenda v dějinách ČSR*. Praha: SNPL, 1953. 149–157. A könyv előszava egyébként nem tér el ettől a vonaltól: „A cseh burzsoázia számos mítoszba és legendába burkolta a nemzet fölötti uralmának történetét. [...] Ezek a legendák azt a képzetet voltak hivatva kelteni, terjeszteni és megerősíteni a népi rétegek körében, hogy csak ezek a »nagy« burzsoá férfiak a nemzeti történelem igazi hősei és alkotói. [...] Ez volt az 1918. október 28-áról szóló legenda értelme és tartalma is. Elhallgatták, sőt eltorzították benne az oroszországi Nagy Októberi Szocialista Forradalom jelentőségét, csakúgy, mint a cseh és szlovák nép forradalmi mozgalmának jelentőségét” (9).



Plakát Csehszlovákia létrejötte alkalmából

Az oroszországi bolsevik forradalom Csehszlovákia megalakulására kifejtett közvetlen hatását nem lehet kimutatni levéltári dokumentumok vagy más igazolható tények alapján, és az ötvenes években is csupán egy bizonyíthatatlan hipotézisről volt szó. Az ötvenes évek történészei ezért a gyakorlatban – többé-kevésbé kényszerűen – az Osztrák–Magyar Monarchiában lezajlott

különböző sztrájkok és lázadások hangsúlyozására és leírására szorítottak az 1917–1918³⁸ közötti időszak kapcsán, annak ellenére, hogy azok nem járultak közvetlenül hozzá Csehszlovákia létrejöttéhez, ráadásul az esetek többségében az oroszországi forradalommal való összefüggésük sem bizonyított. A régi, ténybelileg olykor valóban hibás legendák³⁹ lerombolása keretében így új legendákat hoztak létre, amelyek még távolabb álltak a valóságtól. Másrésztől fontos leszögezni, hogy Csehszlovákia keletkezésének a jelentőségét nem kérdőjelezték meg a kommunisták; egy ilyen lépés annyira szöges ellentétben állt volna a cseh és a szlovák nemzeti történettel, hogy azt a köztudat (beleértve a CSKP tagjait is) nem fogadta volna be.

A hatvanas években, a fokozatos liberalizáció körülményei között, lassú visszatérést tapasztalunk a Habsburg-ellenes ellenállás alakjai, október 28-a és végül a csehszlovák légiók rehabilitációja felé, az utóbbiak szovjetellenes fellépését egyfajta sajnálatra méltó tévedésként, félreértésként értelmezve, amelyhez a bolsevik forradalom valódi céljainak „meg nem értése” vezetett.⁴⁰ Ez az eltolódás a „visszatérés a forrásokhoz” jelszavával történhetett meg. Olyan munkák jöttek létre, amelyek – elsősorban formailag – ugyan hűek maradtak a marxista-leninista szólamokhoz, ám tényekkel alátámasztott értelmezéseket tartalmaztak. Természetesen ez szükségszerűen ellentmondásba került a hivatalos tézissel, amely az oroszországi forradalomnak az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlására és Csehszlovákia, illetve a többi utódállam létrejöttére kifejtett alapvető hatására vonatkozott, bár ezt az ellentmondást a szerzők taktikai okokból nem hangsúlyozták. Az első ellenállás vezetőinek és pozitív szerepüknek a rehabilitációja 1968-ban érte el csúcspontját, Csehszlovákia keletkezésének 50. évfordulója alkalmából. Akkor jött ki Karel Pichlík rendkívül bátor műve az

38 Fiala, J.: *Rumburská vzpoura*. Praha: Naše vojsko, 1953.; Pichlík, K.: *Vzpoura 71. pluku v červnu 1918*. Praha: Naše vojsko, 1956.

39 Ide tartozik az a továbbra is élő elképzelés, hogy Csehszlovákia függetlensége mellett először Woodrow Wilson szólalt fel 1918. januári 14. pontjában.

40 Pichlík, K. – Vávra, V. – Křížek, J.: *Červenobílá a rudá. Vojáci ve válce a revoluci 1914–1918*. Naše vojsko, Praha 1967.

ellenállásról és a légiókról.⁴¹ Pichlík Moszkvában, a csehszlovák–szovjet történeשבizottság májusi ülésén adta elő nézeteit fő előadóként.⁴² További jelentős eredményt képviselt Zdeněk Kárník könyve a szociáldemokratáknak az önálló állam létrejöttéhez való viszonyulásáról és tényleges hozzájárulásáról⁴³ vagy Jan Galandauer műve a csehszlovák program kialakításáról.⁴⁴

Az 1968 utáni normalizáció időszaka⁴⁵ a történetírásban visszatérést jelentett az „osztályalapú történelemfelfogáshoz” és az „osztályhüen elfogult történelemhez”, szakítást eredményezve az objektivistá, szigorúan tényszerű megközelítésekkel. Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy kifejezetten ezt a tendenciát ítélte el a normalizáció legfontosabb történésze, Václav Král, aki 1972-ben nyilvánosan kritizálta a reformer történészeket – akiket addigra már megfosztottak a publikálás vagy nyilvános védekezés lehetőségétől – objektivizmusukért, amelyet saját maga a „burzsoá ideológia eszközének” bélyegzett.⁴⁶ Král egyidejűleg nyíltan kiállt a „tudomány és ideológia egysége” mellett a történetírásban.⁴⁷ Általában véve ez a követelmény annak az elvnek az elfogadását jelentette, hogy „ha az ideológiai értelmezés ellentmond a tényeknek, az a tények baja”; koncepcionális síkon – Csehszlovákia kezletkezésének értelmezésében – pedig visszatérést jelentett az ötvenes évek meghaladott interpretációihoz, mindamelltt (és vitán

41 Pichlík, K.: *Československé osvobozenécké hnutí za první světové války a vznik Československa*. Ústí n. L.: Krajské pedagogické nakladatelství, 1968.; Pichlík, K.: *Zahraníční odboj 1914–1918 bez legend*. Praha: Svoboda, 1968.

42 Az előadás belső nyomtatványként jelent meg: *Čechoslovenské osvoboditel'noje divížení vo vremena mirovoj vojny*. Praha [s. n.], 1968. Karel Pichlík 1998-ban azt nyilatkozta a szerzőnek, hogy előadása a Szovjetunióban nem részesült pozitív fogadtatásban.

43 Kárník, Z.: *Socialisté na rozcestí. Habsburk, Masaryk či Šmeral?* Praha: Svoboda, 1968.

44 Galandauer, J.: *Formování českého politického programu v letech první světové války*. Praha, 1969;

45 Az 1968-as csehszlovákiai reformfolyamatot („prágai tavasz”) a Varsói Szerződés csapatainak augusztusi intervencióját követően felváltó, visszarendeződéssel járó időszak megnevezése (a szerk. megj.).

46 Král, V.: *Historie v naší společnosti*. In: Král, V. (ed.): *Úkoly československé historiografie*. Praha: ČSAV, 1972. 89.

47 Král, V., 1972. 91.

felül ez volt a legrosszabb) lényeges történelmi tények elhallgatásához, eltitkolásához és eltorzításához vezetett. Pozitív elmozdulást csupán abban lehet látni, hogy legalább megszűnt a Habsburg-ellenes ellenállás képviselőivel szembeni agresszív lejárató kampány, egyes művek pedig új részleteket tártak fel, amelyeket természetesen csak abban az esetben lehetett publikálni, ha nem kerültek szembe a koncepcióval.⁴⁸ Tekintettel arra, hogy a hatvanas években a kérdéskör számos szakemberét a normalizációs rendszer betiltotta (elsősorban Karel Pichlíket), megjelent a megfelelő szerzők kérdése is. Nem lehet véletlen, hogy a fő szerzőkké azok a történészek váltak, akik a témához már az ötvenes években tisztán ideológiai szemszögből fordultak – elsősorban Jurij Křížek és Václav Král.⁴⁹ Természetesen mindketten ismételten hangsúlyozták a bolsevik forradalom jelentőségét – Křížek⁵⁰ írása előszavában, Král pedig az utószóban.⁵¹ Ebben az összefüggésben érdekes, hogy mindketten leszögezték, hogy munkájukat csehszlovákiai és külföldi levéltárakban folytatott komoly kutatás eredményeire alapozták, miközben a jegyzetek ezt egyik esetben sem támasztják alá.⁵² Kérdés, hogy valójában milyen újdonságot hoztak

48 L. pl. Hronský, M.: *Slovenské národné rady a gardy roku 1918*. SAV, Bratislava 1975.; Hronský, M: *Slovensko na rázcestí: 1918*. Východoslovenské vydavateľstvo, Košice 1976.

49 Křížek, J.: *Vznik Československa*. Praha, 1978.; Král, V.: *Vznik ČSR*. Praha: Melantrich, 1985.

50 „Hatvan évvel ezelőtt, 1918. október 28-án, Prágában kikiáltották az önálló csehszlovák államot. A csehek és szlovákok új államukon belül éppen akkor kezdték meg közös életüket, amikor az emberiség története új korszakba lépett – a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korszakába. Ezt a tényt, amelyet már az ismert jelszó is tartalmazott, miszerint a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nélkül nem lenne Csehszlovákia, rendkívül fontos kihangsúlyozni. Ha nem ismerjük fel teljeskörűen és egyetemes érvénnyel, hogy Csehszlovákia kialakulása a világ első győztes proletárforradalmával megszülető világforradalmi folyamat része és folyománya volt, nem tudjuk megfelelően értelmezni a csehszlovák állam létrehozásának történeti fejlődését, sem pedig további sorsának alakulását” (Křížek, J.: 1985. 5).

51 „A csehek és a szlovákok elnyerték nemzeti szabadságukat és függetlenségüket. Ez az orosz proletariátus győzedelmes forradalma által inspirált hatalmas forradalmi mozgalom eredménye volt.” (Král, 1972. 308).

52 L. Křížek, J.: 1978. 5. Ez egy nem túl terjedelmes munka, csupán 109 oldalas, inkább népszerűsítő brosúra. Král műve, amelynek szövegét 1983 júniusára

az említett művek. Ebből a szempontból a normalizáció időszakában sokkal hasznosabb volt például Alexander Haritonovics Klevanszkij orosz történész művének lefordítása, amely az oroszországi csehszlovák felszabadítási mozgalmat és a légiók fellépését tárgyalta, és a kötelező tiszteletkörök mellett pontos idézeteket is tartalmazott az idegen szerzők számára akkoriban teljesen hozzáférhetetlen szovjet levéltárakból.⁵³ A mű megjelenítése nyilvánvalóan azt a kiadói számítást tükrözte, hogy bár hazai történettől ilyen érzékeny témájú könyvet nem lehetett volna kiadni, feltételezhető volt, hogy a Szovjetunióban már megjelent mű közzététele ellen a pártszervek valószínűleg nem fognak fellépni.

A helyzet a csehszlovákiai reformok idején változott csak meg. 1988-ban a kommunista rezsim felvállalta október 28. örökségét, és újra nemzeti ünnepé minősítette ezt az évfordulót – a csehszlovák állam megalakulásának napját.⁵⁴ Azt mondhatjuk, hogy az 1918-cal kapcsolatos szemlélet tekintetében – a hatvanas évek végéhez hasonlóan – egyfajta átfedésbe került a polgári demokratikus és a szocialista diskurzus. Csehszlovákia keletkezésének 70. évfordulójára két monográfia is kijött – Jan Galandauer és Václav Čada tollából⁵⁵ –, ezúttal a tények legmélyebb ismeretére alapozva. A két diskurzus átfedése mindkét műben érzékelhető. Jan

fejezte be a szerző – vagyis fél évvel a halála előtt (a könyv posztumusz jelent meg) –, sokkal terjedelmesebb volt (320 oldal). Král előszava megalomán jellegű: „A szerző felhasznált minden értékeset, ami csak megjelent az irodalomban. Egyes kérdésekre az eredeti forrásanyagokban kellett keresni a választ. Így kulcsfontosságú levéltárakat kutatott át Prágában, Bécsben, Bonnban, Párizsban és Londonban.” (Král, 1972.7.) A könyv végén található teljes jegyzetapparátus azonban mindössze három oldalt foglal el, levéltári forrásokra alig van utalás. A könyv ténybeli hibákat is tartalmaz.

53 Klevanszkij, A. Ch.: *Českoslovenští internacionalisté a legionářský sbor v Rusku*. Praha: Horizont, 1973. Az orosz eredeti címe: *Čechoslovackýje internacionalisty i prodannyj korpus*. Moskva: Nauka, 1965.

54 Az 1975. június 4-i, 56. sz. törvénnyel október 28. megszűnt munkaszüneti nap lenni, és csupán emléknap maradt. 1988. szeptember 21-én a Szövetségi Népgyűlés (törvényhozás) 141. sz. törvényerejű rendelete, amelyet 1988. november 8-án, a 170. sz. törvénnyel utólagosan hagytak jóvá, október 28-át május 9-ével együtt nemzeti ünnepé nyilvánította.

55 Galandauer, J.: *Vznik Československé republiky 1918. Programy, projekty, předpoklady*. Praha: Svoboda, 1988.; Čada, V.: *28. říjen 1918. Skutečnost, sny a iluze*. Praha: Mladá fronta – Naše vojsko, 1988.

Galandauer könyvében lényegében rehabilitálta a külföldi és a hazai ellenállást is, azonban munkájába beleszótt egy fejezetet *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom visszahangja*⁵⁶ címmel, amely megismételte a régi tézist a bolsevik fordulat nagy (bár a szerző sehol sem állítja, hogy döntő) hatásáról a belföldi viszonyokra: „1918 januárjának második felében tetőzött a Nagy Októberi Szocialista Forradalom visszhangjának első hulláma. A néptömegek fellépése megrengette a Habsburg Monarchiát. Az Osztrák–Magyar Monarchia ugyan túlélte 1918 elejének krízisét, azonban gazdasági, szociális és politikai struktúrája nehéz és állandóan mélyülő válságba került, amelyet felbomlásáig nem volt képes leküzdeni.”⁵⁷ Čada munkája kifejezetten 1918. október 28. történéseivel foglalkozik, így jócskán nyílt tere az oroszországi forradalom hatásainak fejtegetésére. Ezért a szerző legalább az utószóban megjegyezte: „Tegyük még hozzá, hogy a csehszlovák burzsoáziának nem sikerült beteljesítenie álmait. Csak az illúziók maradtak, majd végül azok is eltűntek. A Csehszlovák Köztársaság létének kezdetén azonban, de talán erre már az olvasó is rájött, elkezdtek formálódni azok a társadalmi erők, amelyek programszerűen célozták meg népünknek nemcsak nemzetiségi, hanem szociális felszabadítását is. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom eszméi megszülték Csehszlovákiában is a kommunista pártot, amely többéves érési folyamat, kemény próbatételek és harcok során vissza tudta szerezni a burzsoázia által Münchenben elveszített szabadságunkat, és nemzeteink élére tudott állni, hogy minőségileg új szociális és nemzetiségileg igazságos alapokon újítsa meg a Csehszlovák Köztársaságot.”⁵⁸

Annyit még hozzá kell tenni, hogy a cseh–szlovák viszony élénkülő diskurzusával összefüggésben Szlovákiában megjelentek a Csehszlovákia létrejöttét szlovák nézőpontból vizsgáló művek is. Ezek elsősorban azt a kérdést járták körül, hogy milyen mértékben járultak hozzá az ország keletkezéséhez a szlovákok,

56 Galandauer, 1988. 105–128.

57 Galandauer, 1988. 121.

58 Čada, 1988. 299.

kihangsúlyozva, hogy az új államban megvalósultak-e a szlovák követelések, s ha igen, milyen mértékben.⁵⁹

1989 után minden korlátozás megszűnt, és a szerzők teljesen szabadon írhattak. A kilencvenes években tulajdonképpen a koncepciók tekintetében az első köztársaság diskurzusához való visszatérésre került sor. Ebben az időszakban újra kiadtak egyes régebbi műveket is, amelyekben szerzőik kidolgozták a politikai okokból eredetileg nem közölhető passzusokat. Így jelentek meg újra például Karel Pichlík javított munkái.⁶⁰ Az 1989. novemberi fordulat óta eltelt közel harminc év alatt természetesen óriási mértékben megnőtt a kiadott könyvek száma. Szükségesnek tartom itt megemlíteni legalább Antonín Klimek,⁶¹ Robert Kvaček⁶² vagy Ivan Šedivý,⁶³ Szlovákiában pedig Marián Hronský és Miroslav Pekník⁶⁴ műveit. Másrészről azonban a csehszlovák felszabadítási mozgalommal foglalkozó hazai történetírásból szembeötlően hiányoznak azok a művek, amelyek Oroszország és az orosz forradalmaknak a külföldi ellenállásra kifejett hatásait elemeznék tudományos alapossággal.⁶⁵

Már szó volt róla, hogy Csehszlovákia létrejöttét nem lehet a megszűnt Osztrák–Magyar Monarchia területén létrejött többi államalakulattól elszigetelten vizsgálni. Jelen fejezet korlátozott

59 Plevza, V.: *Rok osemnásťty*. Bratislava: Smena, 1988.; Hronský, M.: *Slovensko pri zrode Československa*. Bratislava: Pravda, 1987. (ténylegesen 1988-ban jelent meg).

60 Pichlík, K.: *Bez legend. Zahraniční odboj 1914–1918 a zápas o československý program*. Praha: Panorama, 1991.; Pichlík, K. – Klípa, B. – Zabloudilová, J.: *Českoslovenští legionáři 1914–1920*. Praha: Mladá fronta, 1996.

61 Klimek, A.: *Říjen 1918: Vznik Československa*. Praha – Litomyšl: Paseka, 1998.

62 Kvaček, R.: *První světová válka a česká otázka*. Praha: Triton, 2003. (2. átdolgozott és bővített kiadás. Praha: Triton, 2013).

63 Šedivý, I.: *Češi, české země a velká válka*. Praha: NLN, 2001. (2. kiadás Praha: NLN, 2014).

64 Hronský, M. – Pekník, M.: *Martinská deklarácia. Cesta slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska*. Bratislava: Veda, 2008.; Hronský, M.: *Boj o Slovensko a Trianon 1918–1920*. Bratislava: Národné literárne centrum, 1998.

65 A hivatkozott témával foglalkozik részben Ivan Savický könyve – I. Savický, I.: *Osudová setkání. Češi v Rusku a Rusové v Čechách 1914–1938*. Praha: Academia, 1999. 28–132.

terjedelme, valamint a szerző nyelvi korlátai nem teszik lehetővé a Csehszlovákia keletkezésével foglalkozó történetírás részletes összevetését a többi utódállam létrejöttének történeti szakirodalmával, ezért azt a csehszlovák (cseh és szlovák), lengyel és részben a magyar historiográfia összehasonlítására korlátozzuk, néhány megjegyzéssel a volt Jugoszlávia nemzeteinek történetírására vonatkozóan. Kezdjük Magyarországgal! Magyarországon, amely sohasem dolgozta fel igazán Trianon traumáját, az ötvenes években először „mély hallgatás” uralkodott. A „horthysta fasiszta rezsim”-től való elhatárolódás iránti igény keretében a történelmi Magyarország megszűnése és a Trianon okozta területvesztés egyfajta „tabuvá” vált, mivel a népi demokratikus országok közti „testvéri kapcsolatok” kontextusában nem volt ildomos a szomszédos államokban élő magyar kisebbségeket emlegetni. Továbbá a magyar historiográfiának is át kellett vennie a szovjet korszakolást: nem 1918, hanem 1917 lett a magyar történelem „alapvető mérföldköve”, annak ellenére, hogy a perspektíva abszurditása mindenki számára nyilvánvaló kellett hogy legyen. Mód Aladár kommunista történész például a *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*⁶⁶ c. könyvében a történelmi Magyarország megszűnését elsősorban nem a területvesztés perspektívájából vizsgálta, mint ahogy a régebbi magyar historiográfia, hanem a forradalom szemszögéből, amely (természetesen az orosz forradalom hatására) megbuktatta a régi rezsimet, és létrehozta a magyar szocialista Tanácsköztársaságot. A történelmi Magyarország felbomlása így a magyar nép és a régi Magyarország többi népének győzelmévé válhatott volna, ami azonban a magyar kommunista rendszernek a csehszlovák, román és magyar ellenforradalmároktól elszenvedett veresége miatt sajnos nem valósult meg. Trianon így az ellenforradalmi politika logikus végkimenetele volt csupán.⁶⁷ A hatvanas évek végétől a hetvenes évek elejéig a történelmi Magyarország felbomlása és Trianon újra a historiográfiai

66 Mód, A.: *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*. 7. kiadás, Budapest: Szikra, 1954.

67 Uo., 536–538. Hozzá kell tenni, hogy könyve régebbi kiadásában (az első már 1943-ban, vagyis a Horthy-korszakban megjelent) Mód még nem így értékeli Magyarország felbomlását. Ez először, sokkal enyhébb formában, az 1948-as ötödik kiadásban jelenik meg. Ehhez l. Vörös, 2013. 35–36.

vizsgálódások tárgyává vált. Veszteségként és hibaként értékelték a történelmi Magyarország megszűnését, amit az egyes magyarországi nemzetiségek kialakuló nacionalizmusai okoztak. Ilyen – alapvetően bizonyára helyes – álláspontra jutott 1977-ben például Kovács Endre, aki azonban gyakorlatilag megfedkezik az egész folyamatban lényeges szerepet játszó magyarosítás jelentőségéről.⁶⁸ A kommunista rendszer bukását követően Magyarországon egyfajta visszatérés figyelhető meg a II. világháború előtti időszak perspektíváihoz. A történelmi Magyarország felbomlása újra megélt katasztrófává válik.⁶⁹



Karikatúra a *Borsszem Jankó*ból (Budapest), 53. 24. sz. (2733) 1920. június 13.

Lengyelország 1795-ban három részre szakadt – egy oroszországi, egy poroszországi (császári németországi) és egy ausztriai. A lengyel nemzeti felszabadulás és a lengyel államiság megújítása szempontjából nem az Ausztria, majd az Osztrák–Magyar Monarchia elleni harc volt a meghatározó, hiszen ott jó volt a helyzetük, hanem az oroszok elleni, akik 1795-re bekebelezték a történelmi lengyel területek legnagyobb részét, valamint a császári Németországgal szembeni küzdelem. Ausztria–Magyarországgal szemben ezért lengyel környezetben sosem volt szükség negatív elhatárolódásra, és a történetírásban gyakorlatilag nem is találni ilyet.

68 Kovács E.: *Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon*. Budapest: Magvető könyvkiadó, 1977. 523–534.

69 Ehhez részletesebben: Vörös, 2013. 39–44.

A két világháború közti időszakban nagy kultusza volt Józef Piłsudski marsallnak, az önálló Lengyelország 1918-as megteremtőjének és megújítójának, valamint légióinak, amelyek eredetileg a központi hatalmak oldalán harcoltak. Ez a hagyomány a II. világháború utáni „népi” Lengyelország számára nem volt megfelelő, ezért lehetőleg teljes egészében megpróbálták felszámolni, vagy – később – legalább meggyengíteni.⁷⁰ Eközben a lengyel történetírás és publicisztika részben Piłsudskinak a nemzeti demokraták és a szanáció⁷¹ ellenzőinek soraiból érkező kritikájára támaszkodott.⁷² Lengyelországban is átvették azt a szovjet tézist, hogy a lengyel önállóság elsősorban az orosz forradalom hatására jött létre. A lengyel történészek mindazonáltal 1956-tól jóval nagyobb szellemi szabadságnak örvendhettek, ezért nem kényszerültek különösebben exponálni ezt a tézist. Ráadásul – amint az már elhangzott – ez Lengyelország tekintetében részben az igazságon is alapult. Csupán azt a körülményt kellett valahogy megkerülni, hogy az orosz bolsevikok Lenin vezetése alatt a valóságban Lengyelország függetlenségét egy másik szocialista köztársasággént képzelték el, amely a későbbiekben újra egyesülhet Oroszországgal a szovjet föderáció keretében. Egészen egyértelmű összefüggés van az I. világháború alatti lengyel ellenállás képviselőinek megítélése és a lengyelországi politikai fejlemények

70 L. pl.: Migdał, S.: *Piłsudczyna w latach pierwszej wojny światowej. Zarys działalności i ideologii*. Katowice: Śląsk, 1961.; Wójcik, W.: *Legenda Piłsudkiego w polskiej literaturze międzywojennej*. Katowice: Śląsk, 1986.; Małęcz, D.: *Józef Piłsudski – legendy i fakty*. Warszawa: Młodzieżowa agencja wydawnicza, 1986. A Lengyelországban a nyolcvanas években megjelent kiadványokkal kapcsolatban még meg kell jegyezni, hogy Wojciech Jaruzelski tábornok, az akkori pártvezér, nem viszonyult negatívan Piłsudskihoz, akinek elismerte jelentőségét az önálló Lengyelország létrejöttében. Nyilván ezért is adhatták ki egyes politikai tárgyú elmélkedéseit és nézetait – l.: Piłsudski, J.: *O państwie i armii. Wybrał i opracował Jan Borkowski*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1985.

71 A szanáció egy morális megújulást hirdető politikai mozgalom volt, amely Józef Piłsudski marsall 1926. májusi államcsínye után került hatalomra, és autoriter rendszert épített ki Lengyelországban (amelyet az 1939-es német támadás számolt fel) (a szerk. megj.).

72 Leczyk, M. (ed.): *Piłsudski i sanacja w oczach przeciwników. Wybór z pamiętników i publicystyki*. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1987.

között a 20. század hatvanas éveiben. A politikai lazítás időszakában, a Szolidaritás idején – 1980–1981 között – részben még Piłsudski kultuszát is megújították. Közvetlenül a szükségállapot kihirdetését követően ugyan visszatértek a régebbi koncepciókhoz, ám nem túl hangsúlyosan, és a nyolcvanas évek közepétől újra pozitív megítélésben részesültek a lengyel függetlenség megújítói. Az ebbe az irányba történt elmozdulást képviselte Olgierd Terlecki műve a két világháború közti Lengyelországról,⁷³ valamint a Piłsudski nézeteiről és tevékenységéről megjelent munka Bohdan Urbankowski tollából.⁷⁴ Természetesen a kommunista rezsim bukása óta a két világháború közötti Lengyelország alapítói és elsősorban Piłsudski egyértelműen pozitív megítélésben részesülnek.⁷⁵

Ami a délszláv térséget illeti, a két világháború közti időszakban a hangsúly a csehek és az ausztriai délszlávok, azaz az Ausztria–Magyarország területén élő szlovének, horvátok és szerbek függetlenségi mozgalmai közti párhuzamokra helyeződött.⁷⁶ A párhuzamok, amelyek elsősorban a háború alatti együttműködésre alapoztak, azonban nem voltak olyan meggyőzőek. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (1929-től Jugoszlávia) 1918-as születése ugyanis alapvetően különbözött Csehszlovákia ugyanabban az évben történt létrejöttétől – elsősorban azért, hogy a délszláv állam tulajdonképpen csak a meglévő, önálló szerb állam kiterjesztése volt. A hivatalos történetírás – elsősorban a szerb – természetesen a nemzeti egyesülésért folytatott harc magától értetődő

73 Terlecki, O.: *Z dziejów drugiej Rzeczypospolitej*. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1985. 9–30.

74 Urbankowski, B.: *Filozofia czynu: światopogląd Józefa Piłsudskiego*. Warszawa: Pelikan, 1988. Átdolgozott kiadás 1.: *Józef Piłsudski. Marzyciel i strateg*. Poznań: Wydawnictwo Zysk, 2014.

75 Wójcik, Z.: *Józef Piłsudski 1867–1935*. Warszawa: Rytm, 1999; Garlicki, A.: *Józef Piłsudski 1867–1935*. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2008.; Eckert, M.: *Historia Polski 1914–1939*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1990.; Roszkowski, W. (Albert, Andrzej): *Historia Polski 1914–1997*. 6. wyd., Warszawa: wydawnictwo naukowe PWN, 1998.

76 L. Paulová, M.: *Jihoslovanský odboj a česká maffie. I. Chorvatská politika za světové války do otevření říšské rady ve Vídni 1914–1917*. Praha: Bečková, 1928. L. szintén az átdolgozott kiadását: Paulová, M.: *Tajný výbor (maffie) a spolupráce s Jihoslovany 1916–1918*. Praha: Academia, 1968.

beteljesüléseként értékelte Jugoszlávia megalakulását.⁷⁷ Az egyes délszláv nemzetek két világháború közötti történetírása, amely minden fenntartása ellenére üdvözölte az új államot, kénytelen volt megjeleníteni ezt a szemléletet – tekintettel a királyi cenzúrára –, ám ez nem jelentette azt, hogy valóban el is fogadta volna. Elsősorban a horvátok szemében – akiknek Magyarország keretén belül autonóm pozíciójuk volt – nem kapott az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnése olyan egyértelműen pozitív értékelést, mint Csehszlovákia esetében.⁷⁸ A királyi Jugoszláviát a horvátok és a szlovének elsősorban az őket 1918 óta fenyegető olasz revizionizmussal szembeni szükséges védelemként értékelték. Csehszlovákiával összehasonlítva továbbá különbséget jelentett Jugoszlávia létrejöttének interpretációja a kommunista diktatúra idején. Tekintettel a Sztálin és Tito közötti 1948-as szakításra, nem volt szükséges hangsúlyozni a bolsevik forradalom jelentőségét Jugoszlávia megalakulásában.

A jelenlegi helyzet az egykori Jugoszlávia nemzeteinek esetében különböző. Míg a szerbek továbbra is egyértelműen pozitívan értékeli az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnését és Jugoszlávia létrejöttét, a horvát történetírás elsősorban nemzeti területeinek az olasz és részben magyar területi igényekkel szembeni védelme szempontjából tekint pozitívan a királyi Jugoszlávia megalakulására, másrészt azonban komoly fenntartásokkal és kritikusan viszonyul a királyi Jugoszláviához.⁷⁹ Természetesen itt is megfigyelhető eltolódás: a kilencvenes években, röviddel az önálló Horvátország létrejöttét követően – a Horvátországban „honvédő háborúnak” (*domovinski rat*) nevezett polgárháború idején – sokkal kritikusabb volt a viszony Jugoszláviához, és minimalizálták annak a jelentőségét, hogy megszületett a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság. Gyakorlatilag semmilyen pozitívumot nem talált Jugoszlávia

77 Popović, V.: *Istorija oslobođenja i ujedinjenja Jugoslovena*. Sarajevo: Prosveta, 1923.; Grisogono, P.: *Jugoslávie sjednocená: od národného kmene a regionálné koncepcie k národnému štátu*. Praha: Máj, 1935.

78 L. Šišić, F.: *Hrvatska povijest od najstarijih dana do potkraj 1918 g. I.–III.* Zagreb: Naklada školskih knjiga, 1925.

79 L. pl. Goldstein, I.: *Hrvatska povijest*. Zagreb: Novi liber, 2003. 234–239.; Goldstein, I.: *Hrvatska 1918–2008*. Zagreb: EPH Liber, 2008. 15–35.; Matković, H.: *Na vrelima Hrvatske povijesti*. Zagreb: Tehnička knjiga, 2006, 243.

létrejöttében például Dragutin Pavličević, aki *Horvátország története* című művében⁸⁰ a szerb hadsereg 1918-as zágrábi bevonulását tulajdonképpen szerb megszállásnak tekinti,⁸¹ az SZHSZ Királyság megalakításában pedig nem lát semmi egyértelműen előnyös fejleményt.⁸² Ezzel szemben Ivo Goldstein, egy jóval fiatalabb horvát történész (szül.: 1958-ban), a nacionalista vezér, Franjo Tuđman ellenfele, az először 2004-ben kiadott *Horvát történelem* c. könyvében sokkal több szimpátiával tekint az új állam létrejöttére, bár azt ő is hangsúlyozza, hogy saját államiságuk hagyományával a horvátok bizonyosan nem úgy képzelték el a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot, mint Szerbia puszta területi kiterjesztését.⁸³

A szlovén történetírás Jugoszlávia megalakulását egészen pozitívan értékeli – a szlovének számára az új állam lehetőséget nyújtott a továbbfejlődésre, elsősorban kulturális és szociális téren, amit természetesen korlátoztak a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, majd főként Jugoszlávia centralista törekvései.⁸⁴ A Jugoszlávia létrejöttére vonatkozó szlovén nézőpont így bizonyos mértékig közelít a szlovákok Csehszlovákia jelentőségével kapcsolatos nézőpontjához.

A román nyelv ismeretének hiánya sajnos nem teszi lehetővé a szerzőnek a román történetírással való összehasonlítást. Ott az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, Erdély és Bukovina Romániához való csatolása és „Nagy-Románia” (*România Mare*) létrejötte a nemzeti eszme nagy győzelme volt, és nyilván az a mai napig is. Ám a bemutatott – bár csak részleges – áttekintésből így is látható, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának perspektívája az utódállamok közül alapvetően csak a cseh, szlovák és lengyel történetírás esetében kompatibilis, az egykori

80 Pavličević, D.: *Povijest Hrvatske. 2. izmijenjeno i znatno prošireno izdanje*, Zagreb: Naklada Pavličić, 2000. Ezen mű első kiadása nem állt a szerző rendelkezésére.

81 Pavličević, D.: *Historia Chorwacji*. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza, 2004. 301. A lengyel kiadás, amely a szerző rendelkezésére állt, a második horvát kiadás fordítása.

82 Pavličević, 2004. 317–330.

83 Goldstein, 2003. 233–241.

84 L. pl. Gašparič, J.: *SLS (Slovenska ljudska stranka) pod kraljevo diktaturo*. Ljubljana: Modrijan, 2007. 32–33.

Jugoszláviánál a kompatibilitás csupán látszólagos volt, és Jugoszlávia 1991-es végleges megszűnéséig tartott. Onnantól fogva alapvetően eltérő perspektíva jellemzi a horvát és részben a szlovén történetírást is.

Amint láthatjuk, az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnése és az utódállamok létrejötte kapcsán nincs összhang az egyes nemzeti történetírások között, de a szempontok különbözősége valójában nem is annyira meglepő. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával és az utódállamok megalakulásával kapcsolatos munkák túlnyomó többségének az a hiányossága, hogy az eseményeket az adott ország és nemzet nézőpontjából írják le. Felmerül hát a kérdés: volt rá esély, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetei egy elfogadható kompromisszum révén fenntarthassák ezt az államalakulatot? Véleményem szerint egy ilyen kompromisszum lehetősége illuzórikus volt, mivel az egyes nemzeti programok kölcsönösen kizárták egymást, ez pedig – tekintettel a birodalom katonai vereségére – nehezen vezetett volna máshova, mint a széthulláshoz.

Fordította: Zahorán Tamás

Felhasznált irodalom

Beneš, E.: *Světová válka a naše revoluce. I.-III.* Praha: Orbis–Čin, Praha 1927–1929.

Čada, V.: *28. říjen 1918. Skutečnost, sny a iluze.* Praha: Mladá fronta – Naše vojsko, 1988.

Dérer, I.: *Slovensko v prevrate a po ňom.* Bratislava: [s. n.], 1924.

Dějiny světa, Díl. 8. Praha: Svoboda, 1966. 15. 79–89, 151–164.

Dějiny Všesvazové komunistické strany (bolševiků). Praha: Svoboda, 1951.

Eckert, M.: *Historia Polski 1914–1939.* Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1990.

- Fiala, J.: *Rumburská vzpoura*. Praha: Naše vojsko, 1953.
- Galandauer, J.: *Formování českého politického programu v letech první světové války*. Praha, 1969.
- Galandauer, J.: *Vznik Československé republiky 1918. Programy, projekty, předpoklady*, Praha: Svoboda, 1988.
- Garlicki, A.: *Józef Piłsudski 1867–1935*. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2008.
- Gašparič, J.: *SLS (Slovenska ljudska stranka) pod kraljevo diktaturo*. Ljubljana: Modrijan, 2007. 32–33.
- Goldstein, I.: *Hrvatska povijest*. Zagreb: Novi liber, 2003.
- Goldstein, I.: *Hrvatska 1918–2008*. Zagreb: EPH Liber, 2008.
- Grisogono, P.: *Jugoslávie sjednocená: od národního kmene a regionální koncepce k národnímu státu*. Praha: Máj, 1935.
- Habrman, G.: *Mé vzpomínky*. Praha: [s. n.], 1928.
- Hájek, J.: *Wilsonovská legenda v dějinách ČSR*. Praha: SNPL, 1953.
- Hajšman, J.: *Česká maffie*. Praha: Orbis, 1932.
- Hodža, M.: *Slovenský rozchod s Maďarmi*. Bratislava: Slovenský denník, 1929.
- Holotík, Ľ. et al.: *Dejiny Slovenska (Tézy). Príloha Historického časopisu III (1955)*. Bratislava: SAV, 1956.
- Holotík, L.: *Štefánikovská legenda a vznik ČSR. 2. vydanie*, Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1960.
- Horstenau-Glaise, E.: *Die Katastrophe. Die Zertrümmerung Österreich-Ungarns und das Werden der Nachfolgerstaaten*. Zürich – Leipzig – Wien, 1929.

- Hronský, M.: *Slovenské národné rady a gardy roku 1918*. Bratislava: SAV, 1975.
- Hronský, M.: *Slovensko na rázcestí: 1918*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1976.
- Hronský, M.: *Slovensko pri zrode Československa*. Bratislava: Pravda, 1987. (ténylegesen 1988-ban jelent meg).
- Hronský, M.: *Boj o Slovensko a Trianon 1918–1920*. Bratislava: Národné literárne centrum, 1998.
- Hronský, M. – Pekník, M.: *Martinská deklarácia. Cesta slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska*. Bratislava: Veda, 2008.
- Hrušovský, F.: *Slovenské dejiny*. Turč. Sv. Martin: Matica slovenská, 1939.
- Hrušovský, F.: Cesta slovenských dejín k Slovenskej republike. In: Špinc, M. (ed.): *Slovenská republika 1939–1949*. Scranton, Pa.: Obrana Press, 1949.
- Hrycak, J.: *Historia Ukrainy. 1772–1999*. Lublin: Instytut Europy Środkowo – Wschodniej, 2000.
- Hudek, A.: *Najpolitickéjšia veda. Slovenská historiografia v rokoch 1948–1968*. Bratislava: Historický ústav (HÚ) SAV, 2010.
- Ivančík, M.: *Diskurzívna analýza britskej historiografie príčin prvej svetovej vojny*. Disszertáció. Gépelt szöveg. Univerzita Komenského v Bratislave, Bratislava: Filozofická fakulta, Katedra všeobecných dejín, 2017.
- Janoška, J.: *Z historie prevratu*. Trnava: [s. n.], 1927.
- Kalina, A. S.: *Krví a železem dobyto československé samostatnosti*. Praha: [s. n.], 1938.

Kárník, Z.: *Socialisté na rozcestí. Habsburk, Masaryk či Šmeral?* Praha: Svoboda, 1968.

Klecanda, V.: *Operace československého vojska na Rusi v letech 1917–1920.* Praha: Čs. vědecký ústav vojenský, 1921.

Klevanskij, A. Ch.: *Českoslovenští internacionalisté a legionářský sbor v Rusku.* Praha: Horizont, 1973.

Klimek, A.: *Říjen 1918: Vznik Československa.* Praha – Litomyšl: Paseka, 1998.

Kovács E.: *Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon.* Budapest: Magvető könyvkiadó, 1977, 523–534.

Král, V.: *Beneš a obrana štátu.* Bratislava: Tatran, 1952.

Král, V.: *O Masarykově a Benešově kontrarevoluční protisovětské politice.* Praha: SNPL, 1953.

Král, V.: *Historie v naší společnosti.* In: Král, V. (ed.): *Úkoly československé historiografie.* Praha: ČSAV, 1972. 89.

Král, V.: *Vznik ČSR.* Praha: Melantrich, 1985.

Kratochvíl, J.: *Cesta revoluce. Československé legie v Rusku.* Praha: Čin, 1922

Kristóffy J.: *Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890–1926. I.–II. 2. kiadás.* Budapest: Wodianer, 1928.

Křížek, J.: *Bez Velké říjnové socialistické revoluce by nebylo Československa.* Praha: Rovnost, 1951.

Křížek, J.: *Vznik Československa.* Praha, 1978.

Krychtálek, V.: *Bolševici, Beneš a my.* Praha: Orbis, 1941.

150–156.1

Kudela, J.: *Československé a polské vojsko v Rusku*. Praha: Čs. obec sokolská, 1927.

Kudela, J.: *československá anabase v Rusku*. Brno: Čs. obec sokolská, 1928.

Kudela, J.: *Československé vojsko v Itálii.*, Praha: Čs. obec sokolská, 1928.

Kudela, J.: *Československé vojsko ve Francii*. Praha: Čs. obec sokolská, 1928.

Kvaček, R.: *První světová válka a česká otázka*. Praha: Triton, 2003.

Láník, J. – Kykal, T. (eds.): *Léta do pole okovaná 1914: proměny společnosti a státu ve válce*. Praha: Ministerstvo obrany – VHÚ, 2015.

Láník, J. – Kykal, T. (eds.): *Léta do pole okovaná. Sv. II. 1915: noví nepřátelé – nové výzvy*. Praha: Ministerstvo obrany – VHÚ, 2017.

Lažnovský, K.: *Hovory s dějinami*. Praha: Orbis, 1940.

Leczyk, M. (ed.): *Pilsudski i sanacja w oczach przeciwników. Wybór z pamiątek i publicystyki*. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1987.

Lenin, V. I.: *Spisy. Sv. 21*. Praha: SNPL.

Magočij, P. R.: *Ukrajna. Istorija jj zemel' ta narodiv*. Užgorod: Vydavnyctvo V. Padjaka, 2012.

Małęcz, D.: *Józef Pilsudski – legendy i fakty*. Warszawa: Młodzieżowa agencja wydawnicza, 1986.

Markovič, I.: *Slováci v zahraničnej revolúcii*. Praha: Památník odboje, 1923.

Masaryk, T. G.: *Světová revoluce*. Praha: Čin–Orbis, 1925.

Matković, H.: *Na vrelima Hrvatske povijesti*. Zagreb: Tehnička knjiga, 2006.

Medvecký, K. A.: *Slovenský prevrat. I.–IV.* Trnava–Bratislava: Spolok sv. Vojtecha – Vydavateľská spoločnosť Komenský, 1930–1931.

Michel, B.: *La chute de l'empire austro-hongrois*. Paris: Robert Laffont, 1991.

Migdał, S.: *Pilsudczyna w latach pierwszej wojny światowej. Zarys działalności i ideologii*. Katowice: Śląsk, 1961.

Moravec, E.: *V úloze mouřenína. Československá tragédie*. Praha: Orbis, 1940.

Moravec, E.: *Děje a bludy*. Praha: Orbis, 1941.

Mannová, E. et al.: *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava: Academic Electronic Press (AEC), 2003. 265–269, 325–326.

Mód A.: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért*. 7. kiadás, Budapest: Szikra, 1954.

Muška, J. – Hořec, J.: *K úlohe československých légii v Rusku*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry (SVPL), 1954.

Muška, J. – Hořec, J.: *Klamná cesta. Příprava a vznik protisovětského vystoupení československých legii*. Praha: Naše vojsko, 1958.

- Nečásek, F. – Pachta, J. – Raisová, E. (eds.): *Dokumenty o protilidové a protinárodní politice T. G. Masaryka*. Praha: Orbis, 1953.
- Nečásek, F. – Pachta, J. (eds.): *Dokumenty o protisovětských piklech československé reakce*. Praha: SNPL, 1954.
- Opočenský, J.: *Konec monarchie rakousko-uherské*. Praha: Čin, 1928.
- Opočenský, J.: *Zrození našeho státu*. Praha: Čin, 1928.
- Otčenášová, S.: Egy új mesternarratíva felé: a szlovákiai történelemoktatás egy vitás kérdése a rendszerváltás után. In: Szalai L. (szerk.): *A nemzeti mítoszok szerkezete és funkciója Kelet-Európában*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2013. 185.
- Pajewski, J.: *Odbudowa państwa polskiego 1914–1918*. Poznań: Uniwersytet A. Mickiewicza, 2018.
- Papoušek, J.: *Boj za československou samostatnost*. Praha: Orbis, 1928.
- Pascu, Ș.: *The Making of the Romanian Unitary National State 1918*. Bucharest, 1988.
- Paulová, M.: *Jihoslovanský odboj a česká maffie. I. Chorvatská politika za světové války do otevření říšské rady ve Vídni 1914–1917*. Praha: Bečková, 1928.
- Paulová, M.: *Dějiny Maffie. Odboj Čechů a Jihoslovanů za světové války 1914–1918. I.–II.* Praha: Čs. grafická unie, 1937–1939.
- Paulová, M.: *Tajný výbor (maffie) a spolupráce s Jihoslovany 1916–1918*. Praha: Academia, 1968.
- Pavličević, D.: *Povijest Hrvatske. 2. izmijenjeno i znatno prošireno izdanje*, Zagreb: Naklada Pavičić, 2000.

- Pavličević, D.: *Historia Chorwacjii*. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza, 2004.
- Pichlík, K.: *Vzpoura 71. pluku v červnu 1918*. Praha: Naše vojsko, 1956.
- Pichlík, K. – Vávra, V. – Křížek, J.: *Červenobílá a rudá. Vojáci ve válce a revoluci 1914–1918*. Praha: Naše vojsko, 1967.
- Pichlík, K.: *Československé osvobozenécké hnutí za první světové války a vznik Československa*. Ústí n. L.: Krajské pedagogické nakladatelství, 1968.
- Pichlík, K.: *Zahraniční odboj 1914–1918 bez legend*. Praha: Svoboda, 1968.
- Pichlík, K.: *Bez legend. Zahraniční odboj 1914–1918 a zápas o československý program*. Praha: Panorama, 1991.
- Pichlík, K. – Klípa, B. – Zabloudilová, J.: *Českoslovenští legionáři 1914–1920*. Praha: Mladá fronta, 1996.
- Piłsudski, J.: *O państwo i armii. Wybrał i opracował Jan Borkowski*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1985.
- Plaschka, R. G.: *Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung in Donauraum*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1970.
- Plevza, V.: *Rok osemnácty*. Bratislava: Smena, 1988.
- Popović, V.: *Istorija oslobođenja i ujedinjenja Jugoslovena*. Sarajevo: Prosveta, 1923.
- Roszkowski, W. (Albert, Andrzej): *Historia Polski 1914–1997*. 6. wyd., Warszawa: wydawnictwo naukowe PWN, 1998.

Sachslehner, J.: *Der Infarkt: Österreich-Ungarn am 28. Oktober 1918*. Wien: Pichler, 2005.

Šedivý, I.: *Češi, české země a velká válka*. Praha: NLN, 2001.

Savický, I.: *Osudová setkání. Češi v Rusku a Rusové v Čechách 1914–1938*. Praha: Academia, 1999.

Seton-Watson, H. – Seton-Watson, Ch.: *The Making of a New Europe. R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*. London: Methuen, 1981.

Sidor, K.: *Slováci v zahraničnom odboji*. Bratislava: [s. n.], 1928.

Sommer, V.: *Angažované dějepisectví. Straničná historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem 1950–1970*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny (NLN) – Filozofická fakulta UK, 2011.

Soukup, F.: *28. říjen 1918. I–II*. Praha: Orbis, 1928.

Šišić, F.: *Hrvatska povijest od najstarijih dana do potkraj 1918 g. I.–III*. Zagreb: Naklada školskih knjiga, 1925.

Šrobár, V.: *Oslobodené Slovensko. I*. Praha: Čin, 1928 (II. díl Bratislava: Academic Electronic Press, 2004.)

Šrobár, V.: *Pamäti z vojny a z väzenia*. Praha: Gustav Dubský, 1922.

Szekfű Gy.: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest: „Élet” irodalmi és nyomda R. T., 1920

Terlecki, O.: *Z dziejów drugiej Rzeczypospolitej*. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1985.

Terzić, S. et. al.: *Srbija 1918 godine i stvaranje jugoslavenske države*. Beograd: Istorijski institut SANU, 1989.

Tobolka, Z.: *Česká politika za světové války*. Praha: Československý kompas, 1922.

Tobolka, Z.: *Politické dějiny československého národa od roku 1848 až do naší doby. IV. 1914–1918*. Praha: Čs. kompas, 1937.

Urbankowski, B.: *Filozofia czynu: światopogląd Józefa Piłsudskiego*. Warszawa: Pelikan, 1988. Átdolgozott kiadás I.: *Józef Piłsudski. Marzyciel i strateg*. Poznań: Wydawnictwo Zysk, 2014.

Vávra, V.: *Z Masarykovy kontrarevoluční činnosti v Rusku*. Historie a vojenství, 1954. č. 1, 84–114.

Veselý, J.: *Češi a Slováci v revolučním Rusku 1917–1920*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury (SNPL), 1954.

Vodička, J.: *Jak jsme žili a bojovali*. Praha: Svaz protifašistických bojovníků (SPB), 1957.

Vörös, L.: Rozpad Uhorska, vznik Československa a Trianon. Reprezentácie udalostí rokov 1918–1920 v maďarskej a slovenskej historiografii. In: Michela, M. – Vörös, L. (eds.): *Rozpad Uhorska a trianonská mierová zmluva. K politikám pamäti na Slovensku a v Maďarsku*. Bratislava: Historický ústav SAV, 2013. 26–34.

Wójcik, W.: *Legenda Piłsudkiego w polskiej literaturze międzywojennej*. Katowice: Śląsk, 1986.

Wójcik, Z.: *Józef Piłsudski 1867–1935*. Warszawa: Rytm, 1999.

Muravidéki sorsok a XX. század viharaiban

Göncz László: *Emberek a pannon végeken. Huszadik századi sorsok a magyar-szlovén határ mentén.* Magyar Nyugat Könyvkiadó, 2019. 341.

„a magyarok körében is vannak olyanok, akik nem érdemlik meg, hogy magyarnak nevezzük őket, és a szerbek és cigányok között sem csupán olyanokkal találkozunk, akik csak lopnak.”¹

A szlovéniai magyarság az egyik legkisebb határon túli nemzetrés. 2002-ben a Muravidéken 6.237 személy mondta magát magyar anyanyelvűnek (Szlovénia egész területén 7.713-an), és 5.212 magyar nemzetiségűnek (Szlovénia egész területén 6.243-an). A 2011-es népszámláláskor más módszertannal végezték az összeírást, s az nem tette lehetővé a nemzetiségi, illetve anyanyelvi adatok rögzítését. Ezért Kovács Attila a korábbi népszámlálás, valamint a demográfiai adatok alapján készített egy becslést. Eszerint a Muravidék kétnyelvűnek elismert területén mintegy 4.600–4.800 magyar élhet, országosan ez a szám 5.500–5.800 lehet.²

*A szerző politológus, nyugdíjas.

E-mail: haszi@online.hu

¹ Salamon Árpád interjúalany édesapja fogalmazott így, annak ellenére, hogy őt néhányszor, a jelek szerint magyarsága miatt, még fizikailag is bántalmazták. in Göncz L. 39.

² Kovács, Attila: A Muravidéki Magyarok a statisztikák tükrében 1869–2011 között. Ljubljana, Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport... (etc.) 2013, 1. 73-80. A kötet csak e-könyv formájában létezik:

Ez a kislétszámú magyarság azonban igen komoly kulturális és közéleti tevékenységet folytat. Ebben természetesen komoly szerepe van a viszonylag szép számú értelmiséginek. „Göncz László (...), 2003. november 2-án, a Márton Áron emlékérem átvételkor megtartott beszédében rámutatott: a Muravidéken sajátos helyzet állt elő, megfogyatkozott a magyarság létszáma, de feltűnően növekedett a magyar kulturális életben meghatározó szerepet vállaló értelmiségiek (pedagógusok, írók-újságírók, tudományos kutatók, képzőművészek és művelődésszervezők) aránya, ami mára már megközelíti a 180-at.”³ A jelek arra utalnak, hogy a helyzet a 2003 óta eltelt időben sem romlott. Halász Albert, a korábban két önálló intézmény, a könyvtár, illetve a színház- és hangversenyterem integrálásával létrejött új kulturális központ igazgatója, 2017 elején úgy vélte: „a muravidéki magyar kultúra rendkívül színes és sokoldalú, abban a könyvkiadástól az alkotó képzőművészeten át a hagyományörző és a műkedvelő tevékenységig szinte minden megjelenik.”⁴

A számos nagyszerű értelmiségi között az egyik élenjáró Göncz László. 1986-tól vesz részt aktívan a muravidéki közéletben, s azóta a kultúra, a tudomány és a politika számos területén mutatott fel komoly teljesítményt. Ezekből én hármat emelek ki: 2001-ben a pécsi egyetemen doktorált történelemből, 2008-tól tíz éven át a szlovéniai magyar nemzeti közösség országgyűlési képviselőjeként tevékenykedett a ljubljanoi országgyűlésben. Jelenleg a ljubljanoi *Inštitut za narodnostna vprašanja* (Nemzetiségi Kutatóintézet) kutatója.

<https://en.calameo.com/read/002974134b2a81d68fd7e> (letöltés ideje: 2019. augusztus 28.).

³ Mák Ferenc: „A nagyok gondjainak peremén” A muravidéki magyarság története (1990-2005). Kisebbségkutatás 2006. 1. szám <https://epa.oszk.hu/00400/00462/00029/cikk2d83.html> (letöltés ideje: 2019. augusztus 28.).

⁴ Gyuricza Ferenc: Beszélgetés Halász Albert muravidéki magyar költővel az irodalomról, a színházról és a művelődésről. zaol.hu, 2017. január 13., <https://www.zaol.hu/kultura/a-kultura-a-megmaradas-zaloga-is-1811715/> (letöltés ideje: 2019. augusztus 28.). Lásd még: A magyar kultúra napját ünnepletétek (sic!) Lendván. lendava-on.net, 21. January.2019., <http://lendava-on.net/hu/a-magyar-kultura-napjat-unnepletek-lendvan/> (letöltés ideje: 2019. augusztus 28.).

Úgy vélem, ebben a keretben is érdemes röviden kitérni Göncz László képviselői munkájára, illetve annak egy nagy jelentőségű, de sajnos megvalósulatlan elemére. Göncz László, aki első parlamenti mandátumának kezdetétől egyik legfontosabb feladatának tekintette az általános nemzetiségi törvény elfogadását, képviselőségének befejezésekor adott interjújában kifejtette: „– Épp a napokban tekintettük át kollegámmal a mandátumban meg tett lépéseinket, beterjesztéseinket, javaslatainkat, reflexióinkat. Gyakorlatilag az általános nemzetiségi törvénytől eltekintve minden fontosabb ügyben az ösztöndíjaktól kezdve a gazdasági alap kérdésén át a szociális és az egészségügyi területen minden javaslatunk átment. Lehet, hogy nem mindig épp olyan formában, ahogy elképzeltük, de megnyugtató szinten, így nincs arra ok, hogy elégedetlenek legyünk. A nemzetiségi jelenlét a törvényalkotásban jóformán minden területen jelen van. Persze vannak még fehér foltok, és éppen ezért lett volna fontos a nemzetiségi törvény, amelyet az első pillanattól a kisebbségvédelmi rendszer alappilléreinek tekintettem. Ezt a három mandátum négy kormányának mindegyike a zászlajára tűzte, és mindegyik, természetesen más-más hozzáállással, de próbált tenni ennek elfogadása érdekében. Úgy gondolom viszont, egyik kormány sem akarta az általános nemzetiségi törvényt annyira, hogy sikerüljön is elfogadni. Emellett úgy látom, a mindenkori végrehajtó hatalom, magyarán a mindenkori kormány szerkezetében van ebből a szempontból egy rendszerbéli hiány, amelyet a jövőben mindenképpen pótolni kellene. Úgy gondolom, nincs jól megoldva a nemzetiségi érdekképviselet, vagyis a Nemzetiségi Hivatal státusza túl gyenge, a kompetenciái nem elég erősek a kormánydöntéseknél. Körülbelül tíz változatban készítettem el a nemzetiségi törvényt, és csak reménykedni tudok abban, hogy a következő években ezt sikerül átpréselni a törvényhozáson. Keserű szájjal kell mondanom: nem vagyok róla megbizonyosodva, hogy bármilyen színezetű is lesz a következő kormány, ezt a törvényt majd ténylegesen akarja.”⁵

⁵ Tomka Tibor: Megtettem, ami az erőmből telt, újat én már nem tudnék nyújtani. nepujsag.net, 2018. május 2., <https://nepujsag.net/nemzetiseg/4870-megtettem,-ami-az-er%C5%91mb%C5%91l-telt,-%C3%BAj%C3%A9n-m%C3%A1r-nem-tudn%C3%A9k-ny%C3%BAjtani.html> (letöltés ideje: 2019. augusztus 22.)

Gyurác Ferenc a könyv utószavában kiemeli, hogy a kötetben 27 szociografikus portré található. Göncz László az előszóban megírja, hogy a kilencvenes évek második felében kezdett „rendszeresen és módszeresen történelmi mélyinterjúkat készíteni.” Göncz ma már bánja, hogy ezt a munkát nem kezdte meg egy évtizeddel korábban, hiszen akkor még megszólaltathatta volna azt a nemzedéket is, amely felnőttként élte meg az első világháborút. Bár expressis verbis nem láttam leírva, az elő-, illetve utószóból kikövetkeztethető, hogy a 2006-ig készült interjúk, az abban az évben megjelent *Egy peremvidék hírmondói* című kötetben olvashatók, míg ez a kötet a 2007-től folyó feltáró munka eredményeit tartalmazza. A kötetben közölt interjúkon kívül persze maradt még a későbbiekben közlésre váró anyag.

Figyelemre méltónak tartom, hogy amíg Gyáni Gábor azt hangsúlyozza, nem tudjuk, hogy mennyire lehet hiteles forrásként kezelni az oral history anyagait⁶, addig Göncz szerint „egybehangzó véleménynek számít (...), hogy az ún. történelmi interjúk (oral history) esetében a 75-80% vagy az annál magasabb »pontosság« az elfogadott arány.”

A hitelesség kérdése ebben az esetben azért is különösen fontos, mert ahogy az előszóból megtudjuk, a szerző az anyagot nem a hagyományos kérdés-válasz formában tárja az olvasó elé, hanem, ahogy ő fogalmaz, „leír”, szociográfiai jellegű írásnak is nevezett közlési formában. Ez azt jelenti, hogy az olvasó nem látja a szerző által feltett kérdéseket, csak azt, amit az interjúalany elmondott, azt is a Göncz László által közzé tett formában. Lehet, sőt sok esetben gyanítható, hogy az idézőjel nélküli mondatok valójában szinte szó szerint, egyfajta közvetett idézetként adják vissza a meginterjúvolt által elmondottakat. Például: „Az 1940-es években Toplak Istvánnak Alsólendva városa a világ közepét jelentette. Kisgyermekként csak Gáborjánházát és a Bükkhegyet ismerhette meg, és amikor már nagyobbacska fiúként a városba is eljutott, az számára mindig rendkívüli alkalomnak számított.”

A szerző így magyarázza eljárását: „Talán azért történik így, mert személyemben a történész és az író egyaránt fel kívánja karolni

⁶ Hol van a helye az oral history-nak? mult-kor.hu, 2013. május 27., https://mult-kor.hu/20130527_hol_van_a_helye_az_oral_historynak (letöltés ideje: 2019. augusztus 10.)

kedves beszélgetőtársaim fontos mondanivalóját. (...) Szerintem ily módon valamennyire teljesebb, és talán könnyebben olvasható és értelmezhető a mondanivaló, mint az általam túlságosan »száraznak« vélt klasszikus interjú-közlési forma esetén. (...) Arra törekedtem, hogy teljes mértékben megőrizsem interjúalanyaim üzenetének »színét és magvát«, valamint azon túl »átvezetéseimmel«, kiegészítéseimmel és bevezető gondolataimmal teljesebbé tegyem a »beszámolókat.«»

Magam úgy vélem, hogy Göncz László előtt kettős cél lebeghetett. Egyfelől történészként a szakma számára kívánt igen hasznos és még teljes mértékben feltáratlan anyaggal szolgálni. Szerintem, ez a módszerrel kapcsolatos esetlegesen felmerülő kritikáktól függetlenül, sikerült. Másfelől, tudva azt, hogy a szerző milyen intenzíven él benne a muravidéki és a magyar-szlovén határmenti területek életében, egészen biztos, hogy az említett vidék nem történész, vagy más, nem szakértelmiségi lakosai számára kívánt olyan, számukra is „emészthető” anyaggal szolgálni, amelyben egyrészt magukra ismerhetnek, másrészt jobban megérthetik saját múltjukat is.

Mindennek érdekében a szerző az adott keretek között megvalósítható teljességre törekedett. Minden egyes interjú esetében megismerjük az illető szűkebb és tágabb családi hátterét, a család anyagi körülményeit, az adott interjúalany szempontjából fontos helytörténeti eseményeket, sajátosságokat és létesítményeket (iskolákat, boltokat, üzemekeket, templomokat stb.), az illető életútját. Mindezt persze az adott településre, és/illetve az adott tájegységre gyakorolt történelmi eseményekbe illesztve, ami több esetben gyaníthatóan a történész, helytörténész Göncz László „átvezetéseinek, kiegészítéseinek” köszönhető. Bár mindegyik életútnak megvannak a maga teljesen egyedi sajátosságai, természetesen mindegyikre hatottak valamiképpen a következők: Trianon következménye, azaz az adott terület elszakadása Magyarországtól, az, hogy az ott élő magyar tudatú lakosság kisebbségi helyzetbe került. Az új hatalom különböző szinteken (iskola, helyi előljárók, az úgynevezett kolonizáció stb.) tapasztalható viszonya a kisebbséghez. Az elcsatolt területek visszacsatolása Magyarországhoz, a nyilas uralom, az „orosz” hadsereg és a jugoszláv partizánok megjelenése és magatartásuk, az új, kommunista hatalomgyakorlás, a vasfüggöny leereszkedése.

Szinte valamennyi életrajzból kiderül, hogy a trianoni döntés sokként érte az ott élőket, és meg voltak győződve arról, hogy lakóhelyük egy idő múlva visszakérül Magyarországhoz. Így azután nem csoda, hogy az 1941-es visszacsatolást teljes eufóriában élték meg. Ez az élmény a legtöbb interjúban igen nagy hangsúllyal szerepel.

Bár az interjúk fókuszában a muravidéki emberek és életük áll, Göncz László nem csupán velük, de pl. a Vajdaságból rövid időre Muravidékre, majd a szlovéniai Velenjébe szakadt Salamon Árpáddal, a Muravidékről kényszerből Magyarországra sodródott Toplak Istvánnal, illetve a Magyarországról házasság révén a szlovéniai Pártosfalvára kerülő és ott teljesen beilleszkedő Koltay Annával is interjút készített. De nem csupán ez mutatja az említett teljeségre törekvést, hanem az is, hogy Göncz a tájegységek sajátosságait is érzékeltetni kívánta, ezért külön alfejezetekben olvashatunk a hetési, az őrségi, az alsólendvai, a Kerka-menti interjúalanyok életéről. Úgy vélem, éppen azért, mert közmondásosan keveset tudunk a Muravidékről, szerencsés lett volna, ha a könyvben lett volna egy térkép, amely megkönnyítette volna a nem muravidéki olvasó tájékozódását.

Az említett alfejezeteket keretezi az első alfejezet, amelyben a beszélgetőtársak életútja a tágabb európai szellemi áramlatokkal is összefügg, illetve valamilyen módon túlmutat az említett tájegységeken. Ezt a részt az Illyés Gyula által „két nép hű fiának” nevezett Pável Ágoston leányával készített interjú nyitja és az „Európában és Amerikában otthonos”, Kanadába került Juretics Ferenc emlékezése zárja. Juretics nem gazdasági megfontolásból vagy kalandvágyból hagyta el szülőföldjét, hanem azért, mert 1956-ban néhány társával együtt fegyverrel szeretett volna segíteni a magyarországiaknak, de leleplezték és hazaküldték őket. A főszervező letartóztatása után a büntetéstől való félelem készítette az akció résztvevőit arra, hogy Ausztriába szökjének. Göncz szerint „egyszerre volt világpolgár és magyar, nagyvárosi és falusi, aki minden népet tisztelt, és valamennyi jóra való embert megbecsült.” A már említett területi alapozású alfejezeteket követi egy, a Lendvidéki pedagógusok sorsát bemutató rész, és az egész kötet legszomorúbb, legmélyebb benyomást keltő, szörnyűségeket tartalmazó zárófejezete, amely a muravidéki magyarok második világháború utáni kollektív meghurcolását tárja elénk.

Számos egyéb szemponton túl különösen érdekessé teszi az interjúkat, hogy részben objektív, részben szubjektív okokból menyire eltérően élték meg „ugyanazokat” a körülményeket az egyes interjúalanyok. Ezek közé tartozik, hogy amíg egyesek a két világháború között is magyarul tanulhattak, másoknak az iskolában meg sem volt szabad szólalniuk magyarul, s a számukra ismeretlen szlovén nyelven kellett elsajátítaniuk az ismereteket. Ez a téma ugyancsak hangsúlyos helyen szerepel az interjúban. Ebből az egyébként tragikus körülményből néha komikus jelenetek kerekedtek ki. Dora Gézával történt meg, hogy a magyarul nem tudó tanító „piši Geza, piši” ösztönzéssel írásra szólította fel. A gyerek azt hitte, hogy a tanító az illemhelyre küldi, de szerencsére az osztatlan iskola egyik idősebb diákja felvilágosította, hogy mit óhajt tőle a tanító. Az is megtörtént azonban, hogy a magyarok ellenálltak. A már említett Juretics Ferenc elmondta, hogy az egyik tanár néha nagyon megverte a gyerekeket. Az így kialakult feszültségek következtében egy alkalommal három markos diák megverte az illetőt, akinek a magyarok iránti ellenszenvé később enyhült.

Az iskola persze fontos, de csupán egyetlen szelete az új államalakulat intézményrendszerének, s a mindennapi életre gyakorolt hatásának. A Muravidékre máshonnan származó délszlávokat, kolonizátorokat telepítettek be. A magyarokkal korábban is együtt élő szlávok körében ugyanis, a kivételektől eltekintve, nem volt igazán erős a magyarellenesség, az új államhatalom pedig a magyarok gyors asszimilálását (a magyar helyett beszélj államnyelvet! stb.), a helyi magyar tisztségviselők eltávolításával, a magyarokkal szemben ellenséges szellemben nevelt betelepülők hivatalba helyezésével és tevékenységével kívánta biztosítani. Ugyancsak a magyarok hátrányos megkülönböztetésének megnyilvánulása volt, hogy a földreform áldásaiból a magyarok nem részesülhettek.

A kisebbségi sorba kerülést, a megkülönböztetéseket a magyarok vérmérsékletüktől függően élték meg, sokszor akár egy családon belül is. Amíg például Salamon Árpád édesapja a mottóban említett módon reagált, addig édesanyja irredenta nótákat énekelt, amiért azután börtönbe zárták.

A határ mentén élőknek ugyancsak komoly problémát jelentett, hogy birtokaik egy része az újonnan meghúzott határvonal túloldalára esett. Ők az úgynevezett kettős birtokos státusszal

rendelkezve három napig tartózkodhattak a birtokaikon, de a határon átkelésüket a legtöbbször a vámosság gyanakvása kísérte, akik ezért hegyes tárggyal beleszúrtak a terménybe, hogy lássák, nem csempésznek-e be valamit.

A visszacsatolás utáni időket természetesen a legtöbben kedvezőnek ítélték meg, bár egy-két interjúból kiderül, hogy nagyjából 1943 után már ellátási nehézség, illetve beszolgáltatási kényszer is volt. A Muravidéken élők többségének jó, gyakran baráti kapcsolata volt a helyi zsidósággal. Így azután gyakran szóba kerül, hogy a zsidók elhurcolását a legtöbben helytelenítették. Az igazi megpróbáltatást azonban a nyilas uralom jelentette. Az ő tevékenységüket sokan ellenszenvvel figyelték és többen ellenálltak annak a nyomásnak, hogy a nyilas párt tagjai legyenek. Voltak azonban olyanok is, akik vagy meggyőződésből, vagy annak reményében, hogy tagságuk esetén nem kell a frontra menniük, beléptek a pártba. Az, hogy az interjúalanyok sorsát milyen nagy mértékben befolyásolta a szerencse, vagy egy-egy jugoszláv tisztviselő személye, egyebek között jól mutatja, hogy voltak olyanok, akik a párttagság következményeként komoly büntetést szenvedtek el, míg mások egy rövid eljárás után megúszták.

Az oroszok megjelenése persze nagy riadalmat keltett, de ez sem járt egységes következményekkel. Volt, ahol az oroszok erőszakoskodtak, raboltak, máshol viszonylag békében telt el az az idő, amíg a Muravidéken tartózkodtak, de a lakóházakat és egyéb épületeket a hadsereg szükségleteire lefoglalták.

Az oroszokkal nagyjából egy időben megjelentek a jugoszláv partizánok is, akik között néha magyar származásúak is voltak. Az ezután következő megtorlások legrémületesebb eseményeit ismerteti az utolsó alfejezet. Mindenekelőtt a Hrastovecben lévő tábor viszonyai voltak elviselhetetlenek, hiszen a durva bánásmódot, éhezés, nem embernek való ételmezés, lehetetlen szállás körülmények kísérték. A szomorú példák között is talán a legszomorúbb Meszelics Irén édesanyjának története. Őt ugyanis, aki ekkor már várandós volt, az egyik partizán hasba rúgta, aminek következtében méltatlan körülmények között meghalt.

De nem volt problémamentes az immár konszolidáltnak nevezhető jugoszláv időszak sem. Az ottani állambiztonság szervei sokakat zaklattak, megpróbálták beszervezni, illetve az informbűró idején arra rávenni, hogy Magyarországon kémkedjenek Jugoszlávia

érdekében. Voltak olyanok, akik a fizikai és lelki nyomásnak nem tudtak ellenállni.

Mindez persze a valóságban az itt kényszerűen sűrítetten elmondottaknál sokkal komplexebb, bizonyos szempontból színesebb is volt, hiszen az élet nem csupán szomorúságokból, szenvedésekből állt, s a délszlávok között is számos humánus magatartású, sőt segítőkész ember volt. Így például sokan elismeréssel szólnak Miroslav Kokolj tanárról, aki ugyan egyértelműen szláv érzelmű volt, de diákjaival rendkívül korrekten viselkedett.

Azoknak, akik azt szeretnék megtudni, hogy milyen az, amiről József Attila így ír:

(...) „néztem a határt:
egykedvű, örök eső módra hullt,
szintelenül, mi tarka volt, a mult.”,
melegen ajánlom, hogy olvassák el Göncz László könyvét. Hiszen túl azon, hogy sokat tanulhatnak belőle, nem mindennapi „élményben” lesz részük.

ORDASI ÁGNES*

Határokat változtatni, emlékezetet konstruálni?

Borut Klabjan (ed.): *Borderlands of memory: Adriatic and central European perspectives. Cultural memories 11*. Oxford: Peter Lang, 2019. 316.

1 933 nyarán Martin Čedermac, az agg vrsniki káplán minden bátorságát összeszedve, felkavarodott érzelmekkel ült az udinei olasz prefektus előtt. Panaszt akart tenni, mivel a fasiszták már a templomi szertartásokon sem engedték anyanyelvük használatát a keleti (határ)területeken élő szlovéneknek.¹ A prefektus azonban megelőzte az idős papot, és rögtön a városban nemrégiben felavatott vízvezeték ügyére terelte a szót. Erről pedig még a káplán sem nyilatkozhatott másképp, minthogy nagy áldás a faluja számára. „Az állam minden tőle telhetőt megtesz” – mosolygott magabiztosan a prefektus –. „E téren még soha ennyit nem tettek. Ismerje csak el!”²

* A szerző doktorjelölt, a KRE Történelem Doktori Iskolájában. E-mail: wolfsrain17@gmail.com, Jelen tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP–19–3–III–KRE–1 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ Az első világháborút követően a történet színhelyét adó terület Venezia–Giulia néven olasz fennhatóság alá került.

² Matic Batić a dialógust tanulmányában szlovénról angolra fordítva–közli, de mivel a mű magyar fordításban is megjelent, én a vonatkozó részeket ez utóbbiból idézem. Matic Batić: *Le Terre Redente si presentano a noi come vecchie terre italiane*: Building italianità in the Provincia di Gorizia between the Two World Wars. *Borderlands of memory: Adriatic and central European perspectives*.

Ahogy Matic Batić is megjegyzi, France Bevk szlovén író *Kaplan Martin Čedermac* című, 1938-ban megjelent regényének ezen szakasza nemcsak egy határ menti község helyi lakosainak és a berendezkedő idegen hatalomnak kapcsolatáról –vagy az újonnan végrehajtott infrastrukturális fejlesztésekről szól, hanem ennél jóval többről. Egyfelől azon stratégiákról, melyeket az olasz kormányzat a saját fizikai, ideológiai és társadalmi helyzetének, legitimációjának megerősítése érdekében alkalmazott. Másfelől jól példázza a világi hatalom és az egyház, az állampolgárság és a nemzeti identitás, az eltérő elkötelezettségek és lojalítások közt feszülő ellentétet, valamint az értelmiség szerepének és az egyéni lehetőségek, felelősségek és lelkiismeret körül felmerülő kérdéseket. Ugyanakkor még ennél is jelentősebb a tény, hogy mivel Bevk regényét kortársként, saját élményeire, megtörtént eseményekre és valóban élt személyekre építette,³ könyve felfogható a múlt egyfajta sajátos elbeszéléseként is.

Noha a határok, identitások és az emlékezetek kutatása aligha számít újdonságnak a nemzetközi és hazai szakirodalomban, mindez nem jelenti azt, hogy ne lehetne újat mondani—, vagy új megközelítéseket, módszereket felhasználni e témák vizsgálatához. Elég csak Gyáni Gábor könyveire⁴ vagy a Filep Tamás Gusztáv szerkesztésében nemrég kiadott *Ünnep és felejtés. Emlékezet. Identitás. Politika*⁵ című kötetre gondolni. Ez a megállapítás vonatkozik a Matic Batić értekezését közlő, Borut Klabjan szerkesztette tanulmánykötetre is, melyet a Peter Lang kiadó idén jelentetett meg. A kötet egyben Klabjan az észak-adriai régió transznacionális kapcsolataira, kollektív identitásaira, emlékezeire

Borut Klabjan (ed): *Borderlands of memory: Adriatic and central European perspectives. Cultural memories 11*. Oxford: Peter Lang, 2019. 163–186. 163–186.; France Bevk: *A föld sója*. Budapest: Európa Könyvkiadó, Budapest, 1979. 274.

³ Bevk a főhős Martin Čedermac személyét Anton Cuffolo lazéi plébánosról mintázta, és a történet cselekményének kialakítása során is nagyban támaszkodott a pap naplójára.

⁴ A teljesség igénye nélkül: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000., Gyáni Gábor: *A történelem mint emlékmű*. Kalligram, Budapest, 2016.

⁵ Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Ünnep és felejtés. Emlékezet. Identitás. Politika*. Budapest: Kalligram, 2018. 278.

fókuszáló, a Marie Skłodowska-Curie Akciók programjának keretein belül megvalósuló projektjének része,⁶ és a 2017-ben Koperben megrendezett *Sites of memory, sites of border* című konferencia⁷ előadásainak írásos közlése.

Miként a kutatási program témája és a konferencia címe sejteti, Klabjan is azon történészek közé tartozik, akik a manapság igen népszerű birodalmi fordulat gondolatától és az „egymásba fonódó” történelem módszertanától megigézve, elsősorban a nemzeti kereteket meghaladó narratívákat és teoretikus fejtegetéseket helyezik előtérbe. Így a konferencia programjához hasonlóan a kötet szerzői között is olyan nevek szerepelnek, mint a *New Imperial History*⁸ egyik legsikeresebb képviselőjének számító Pieter M. Judson, a csehszlovák és német területekre specializálódott Nancy Wingfield és a „fantomhatárokat” tanulmányozó Hannes Grandits. Mellettük szintén említést érdemel a „másság” jelenségét és az emlékezetkonstrukciókat mikrotörténeti módszerekkel is vizsgáló Marta Verginella és Vida Rožac Darovec. Továbbá a nyelvi és az etnikai határok közti „szörfölés” jelenségét hirdető Vanni D’Alessio, és a legújabbban a trieszti irodalmi határokat és az azokhoz kapcsolódó identitásokat taglaló Katia Pizzi. A közreműködők sorában ugyancsak feltűnik az építészttörténész Klaus Tragbar és Elmar Kossel, továbbá a partizánemlékműveket és -ünnepségeket vizsgáló Oto Luthar. Rajtuk kívül az ifjabb korosztály is képviselteti

⁶ Adriatic Perspectives: Memory and Identity on a Transnational European Periphery (no. 655609).

⁷ International conference. Sites of memory, sites of border: http://www.zrs-kp.si/wp-content/uploads/2018/06/Kraji-spomina_zbornik_ZA-SPLET.pdf (letöltés ideje: 2019. augusztus.7.) az ARRS-founded research projects részeként (Slovenian Research Agency, grant agreements no. J6-6833 and J6-7152)

⁸ Új birodalmi történetírás: lényege, hogy a nemzetközponti történetírással ellentétben a soknemzetiségű birodalmakat és a nemzeteket nem egymás versenytársaiként, egymást kizáró kategóriaként fogja fel, hanem rámutat a két berendezkedési modell egymás melletti/együttélési feltételeire, jellegzetességeire, különbségeire és hasonlóságaira. Így például arra, hogy a birodalmak is aktívan részt vettek a nemzetiesítő folyamatokban, illetve ezzel párhuzamosan, az egyes nemzetek nacionalista képviselői is előszeretettel a kihasználták a birodalmi keretek közt adódó lehetőségeket. Mindennek jegyében: Pieter M. Judson: *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge MA – London: The Belknap Press of the Harvard University Press, 2016.

magát: így az olasz–jugoszláv kapcsolatokkal foglalkozó Mila Orlić, a jugoszláv kultúr- és vallástörténet mellett elkötelezett Gašper Mithans, és a már említett Matic Batić, kinek a Gorizia környéki térbeli beavatkozásokról szóló doktori disszertációját témavezetőként Klabjan segíti.⁹

Nem hagyható figyelmen kívül azonban, hogy talán terjedelmi, talán más „tudománystratégiai” megfontolások miatt nem minden résztvevő előadása került be a kötetbe. Még akkor sem, ha azok témájukat illetően tökéletesen beleillettek volna a Marie Skłodowska-Curie Akciók programban vállalt munkaterv koncepciójába. E hiányt a közölt munkák szerzői bizonyos mértékben lábjegyzetes hivatkozásokkal, olykor konkrét említésekkel pótolták. Ezzel pedig a láthatóan is igen jelentős (de a szakmában egyáltalán nem kivételesnek számító) „csoporkohézió” és kánonépítő törekvések erősítése mellett bepillantást engednek a „többiek” kutatásaiba is. Például a határ menti régiók kollektív emlékezetét elemző szociológus Kaja Širok, a hibrid terminust Isztriára alkalmazó Pamela Ballinger, –vagy az ideológiák téralakító hatásait tanulmányozó Egon Pelikan fejtegetéseibe. Ugyanakkor az már kissé túlzásnak tűnik, hogy számos más kereszthivatkozás mellett a kötet tizenkét¹⁰ szövegéből hat közvetlenül kiemeli Klabjan gondolatait, és további 15 alkalommal lábjegyzetben is megjelöli a szerkesztő írásait. Még akkor is, ha erre nem feltétlenül, vagy olykor egyáltalán nem lett volna szükség.

Klabjan a kötet céljának a tér, az állam és az identitás, illetve a tér és az idő összekapcsolását határozta meg egy eddig kevésbé kutatott multietnikus, többnyelvű régióban. A választása érdeklődése és korábbi munkái alapján az Észak-Adria transznacionális határterületeinek, kulturális emlékezetének és az ottani emlékezetpolitikák természetének, működésének és fejlődésének multidiszciplináris elemzésére esett. Ennek megfelelően a kötetben végig hangsúlyos a múlt, az emlékezés(ek) és az identitások

⁹ A szerzők névsorát áttekintve ugyancsak elgondolkodtató, hogy nagy részük az észak-adriai határterületekről, multietnikus és legalább kétnyelvű környezetből származik, felsőfokú tanulmányaik és kutatómunkájuk alapvetően már a jobban beágyazott európai és észak-amerikai egyetemekhez kötik őket.

¹⁰ A kötetben a bevezetővel együtt összesen 14 tanulmány szerepel, melyek közül kettőt Klabjan készített.

bonyolult, sokszor ellentmondásos viszonya, valamint összefonódó jellegüknek, reprezentatív szerepüknek komplexebb feltárása és a különböző történelmi periódusokon és politikai rendszereken átívelő kontinuitások és diszkontinuitások kimutatása. A tanulmányok egyik közös fókuszpontja a helyi közösségek kollektív emlékezetének dinamikus átalakulása, és az azt befolyásoló tényezőknek, mint például a folyamatosan változó állami és intézményi kereteknek a vizsgálata. Ehhez az elméleti hátteret elsősorban Maurice Halbwachs „kollektív emlékezetének” és Pierre Nora a „lieu de mémoire” koncepciójának fejtegetései biztosítják,¹¹ de rajtuk kívül még számos más szociológus, történész, antropológus tézise visszaköszön a szövegekben.¹²

Mindazonáltal valószínűleg épp ez a fajta, gyakori tételisméltésekkel teletűzdelt túlteoretizálás és a már-már hívószóként funkcionáló fogalmak alkalmazása az okai annak, hogy az írások helyenként modellszerűek, leegyszerűsítők, sőt aránytalanok. Még akkor is, ha az elméleti alapok lefektetése vitathatatlanul szükséges a bemutatott mintázatok értelmezéséhez és kontextualizálásához. Az aránytalanság különösen a levéltári és más, korabeli források visszafogott használata következtében válik látványossá.¹³ Ez utóbbi ráadásul felveti a reprezentativitás és a szelekció problémáit is. Vagyis azt, hogy a kiválasztott történetek mennyire érvényesek a helyi társadalom vagy annak bizonyos csoportjai egészére és az egyes jelenségekre.

Érdemes leszögezni azonban, hogy bár jelen sorok szerzője is a hagyományos, forrásközpontú történetírás képviselőjének tartja magát, mégis úgy véli, hogy Klabjan szintetizáló, nagyobb perspektívákban gondolkodó kötete a fenti kritikák ellenére is fontos. Egyrészt azért, mivel az egységes szemlélet, a posztmodern stílus szabályainak megfelelően felépített szerkezet és logikus érvrendszer igen meggyőzővé teszi a tanulmányokat az itt-ott érzékelhető

¹¹ Borut Klabjan: *Bordering and Memorializing the Northern Adriatic and Central Europe: Introductory Notes on Borderlands of Memory*. In: Borut Klabjan (ed). 2019. 1–12.

¹² A teljesség igénye nélkül: Tony Judt, Maura E. Hametz, Andrew Hussey, Marija Todorova, Milica Bakić-Hayden.

¹³ E tekintetben a korabeli sajtóra és/vagy levéltári iratokra nagyban támaszkodó Nancy M. Wingfield és Matic Batić kivételt képeznek.

hiányosságok, egyenetlenségek ellenére is. Másrészt pedig azért, mert a szerzők meghatározó részének (témájukból adódóan is) eleve az antropológia, a szociológia, az oral history eszközkészletét, valamint az elektronikus, az aktuális napi sajtó anyagait kellett használnia. További kiemelendő tényező, hogy az írások kimondottan olvasmányosak és könnyen befogadhatók. Ugyanakkor az ilyen típusú, egyszerre összefoglaló és elemző munkák születéséhez olyan „nagy kérdések” megfogalmazására van szükség, melyek képesek megszólítani a jóval korlátozottabb közös (történelmi) tudással rendelkező nemzetközi közeget. Ilyen szélesebb érdeklődésre számító „res publicák” az emlékezet, a határok és az identitások problematikái, melyek jelen kötetben öt fő kérdéskörre koncentrálva, Rijekától az Isztrián és Gorizián át egészen Dél-Tirolig gyűjtött esettanulmányokon keresztül kerülnek elő.

Ezen kérdéskörök közül az első az emlékezetkonstrukciók működésének mikéntjére vonatkozik, és csaknem valamennyi írás érinti azt. Míg Vanni D’Alessio a jugoszláv történetírók által felelevenített 19. századi kategóriák (a Talijani¹⁴ és Talijanaši¹⁵ külső és belső megkülönböztetése) tudatosan félrevezető felhasználására hívja fel a figyelmet,¹⁶ addig Klabjan Trieszt példáján a Habsburg-dinasztiához és az annak jelképeihez való viszonyulás koronkénti változását,¹⁷ Nancy M. Wingfield pedig az eredetileg germán–kelta szokásként megtartott Sonnenwende-ünnepségek nemzetiszocialista összejövetelekké való átalakulását ismerteti.¹⁸ Az emlékezetkonstrukciók változása jegyében Gašper Mithans részletesen beszámol a II. világháború alatt a német megszálló csapatok által felégetett venezia–giuliai falvak tragédiájáról, valamint azok megvalósult – vagy éppen elmaradt

¹⁴ Talijani: igazi olasz, kívülről, Olaszországból származó, nem őslakos, idegen.

¹⁵ Talijanaši: bennszülött szláv, aki magát olaszként akarja elismertetni és láttatni.

¹⁶ Vanni D’Alessio: *Divided Legacies, Iconoclasm and Shared Cultures in Contested Rijeka/Fiume. Borderlands of memory: Adriatic and central European perspectives.* In: Borut Klabjan (ed). 2019. 89–118.

¹⁷ Borut Klabjan: *Habsburg Fantasies: Sites of Memory in Trieste/Trst/Triest from the Fin de Siècle to the Present.* In: Borut Klabjan (ed). 2019. 59–88.

¹⁸ Nancy M. Wingfield: *The Sonnenwende: From Traditional German Folk Festival to Radical Right-Wing Mobilizing Ritual along Austria’s Language Frontiers.* In: Borut Klabjan (ed). 2019. 119–148.

rekonstrukciójáról. Mithans azt a (kissé talán közhelyszerű) megállapítást vonja le az újjáépített Gabrova, Šmarjt és a múzeumfaluként a rombolás nyomait megőrző Lipa kálváriájából, hogy a közösségeknek olykor komoly befolyása lehet arra, mire és hogyan kívánnak emlékezni, mit és hogyan akarnak múltjukból másoknak megmutatni.¹⁹

Az antifasiszta megemlékezések elemzése során hasonló következtetésekre jut Vida Rožac Darovec is. Tanulmányában részletesen kitér a TIGR antifasiszta underground szervezet²⁰ ellentmondásos megítélésére, továbbá a cerjei „Szlovén Föld Védelmezőinek” tiszteletére létesített emlékmű funkcióira. Darovec ez utóbbival kapcsolatban rámutat, hogy az eredetileg bástyaerődítménynek épült múzeum még ma is egyszerre testesíti meg az antifasiszta ellenállást, a szlovén nemzet identitását és egységét, valamint a négy európai népcsoport (római, germán, magyar, szláv) keresztútját. Igaz – figyelmeztet –, az építmény mára új jelentéstartalommal bővült. Egyrészt Szlovénia uniós csatlakozása miatt, másrészt pedig azért, mert részévé vált a Walk of Peace történelmi turistavonalnak. Mindennek következtében a hangsúlyok a hivatalos (kifelé kommunikált) politikai diskurzusban is egyre inkább a határokon átívelő együttműködés és a jószomszédi viszony kialakítása felé tolódnak.²¹

Szorosan e témákhoz kapcsolódik a második és harmadik kérdéskör. Vagyis az, hogy a nemzet, a régió és az aktuális határok értelmezései hogyan alakították a múlt narratíváit, illetve milyen mintázatai vannak a különböző politikai és ideológiai rendszereken átívelő kontinuitásoknak és diszkontinuitásoknak. Hannes Grandits felhasználva Eric D. Weitz „szerkezeti elmozdulás” (tectonic shift)

¹⁹ Gašper Mithans: *Burnt Villages in the Julian March as Memorial Landscapes. Borderlands of memory: Adriatic and central European perspectives*. In: Borut Klabjan (ed). 2019. 211–254.

²⁰ 1927-ben szervezett antifasiszta szervezet, mely Trieszt, Isztria, Gorizia és Rijeka „felszabadításáért” és Jugoszláviához csatlakozása, vagyis a rapallói szerződés korrekciója érdekében tevékenykedett 1941-ig. Jóllehet a hivatalos diskurzus gyakran fasisztának és külföldi kémeknek tekintette őket.

²¹ Vida Rožac Darovec: *Commemorating Anti-Fascism: Remembering TIGR in the Northern Adriatic Borderland following Slovenian Independence*. In: Borut Klabjan (ed). 2019. 271–288.

fogalmát, hangsúlyozza, hogy az első változást az hozta el, hogy a bécsi dinasztikus legitimáción nyugvó politikai rendszert a Nagy Háború alatt fokozatosan felváltotta a Párizs-központú, nemzeti homogenitáson alapuló struktúra. Igaz, a politikai paradigmaváltást a társadalmak más ütemben és más módon követték, mely disszonancia leglátványosabban a többnemzetiségű, többnyelvű határ régiókban mutatkozott meg. A felülről és alulról folyamatosan érkező kihívások előbb az identitásuk és lojalitásuk átgondolására, később választásra, végül pedig saját múltjuk átértékelésére és rekonstruálására készítették a lakosságot.²² A kötetben viszont több szerző is bizonyítja, hogy mindez még válsághelyzetben sem jelentette a korábbi személyes és intézményesített kapcsolatok azonnali és teljes felszámolását. Igaz, kétségtelenül kiélezte a csoportok közti ellentéteket.

Ezzel a megállapítással némileg összecseng Pieter E. Judson-nak az Edith Gräfin Salburg 1915-ben megjelent, *Das Haus an der Grenze* című háborús novelláján keresztül kifejtett nézete. Eszerint ahhoz, hogy egy határterület valóban határként működhessen, a nacionalisták egy leegyszerűsített, erősen meghúzott vonalat alkalmaznak a helyi nyelvi és kulturális különbségek elválasztására. Tehát a nacionalista gondolkodók a tényleges komplex viszonyok ellenére sem vesznek tudomást azokról a diszkontinuitásokról, ellentmondásokról és igényekről, melyek élesen szembehelyezkednek a narratívájukkal. Így például az ott élő lakosság alapvető szükségleteiről, az etnikai határok közti átjárást segítő dialektusok szerepéről.²³ Továbbá a birodalmi és lokálpatriotizmus jelenségéről, melyek a multietnikus és többnyelvű térségek gyakori jellemvonásai közé tartoznak. Judson tagadja a nacionalista írók azon toposzát, hogy a határterület veszélyes, kiszámíthatatlan „idegen haza” (Alien/Fremd Heimat) lenne. Ehelyett egy olyan kontaktzóna képét erősíti, ahol a különböző nyelvű, kultúrájú és etnikumú lakosság folyamatosan érintkezett és keveredett egymással.²⁴

²² Hannes Grandits: Changing Legitimations of State Borders and ‘Phantom Borders’ in the Northern Adriatic Regions. In: Borut Klabjan (ed). 2019. 13–32.

²³ Vanni D’Alessio ezt a jelenséget illeti az „ethnic surfing” kifejezéssel.

²⁴ Pieter M. Judson: ‘The border took him’: The Ambiguous Peoples of ‘Der Fremde Heimat’. In: Borut Klabjan (ed). 2019. 149–162. Judson a

Hannes Grandits felfogásában a következő fázist a határkorrekciókra irányuló erőszakos törekvések, majd azok letörése, az utolsó stációt pedig az úgynevezett „uti possidetis”²⁵ elvének nemzetközi normává emelkedése jellemezte. Ez utóbbi lényegében egybeesett a szocialista blokk felbomlásával és a délkelet európai dezintegráció folyamatával. Grandits megállapítja, hogy a politikai struktúrák széthullása mindig magával vonja a társadalmak államisághoz és a határokhoz fűződő viszonyának módosulását, noha a változással a korábbi, „elavult” ideák sem tűnnek el. Mi több, egyfajta „fantomhatárként” tovább élnek az emberek emlékezetében és mentális térképén. Ez pedig a különböző tárgyú narratívák és nosztalgikus tendenciák egyik fő kiindulópontja lesz.

E megállapítás átvezet a negyedik kérdéskörhöz, az ideológiák identitás- és emlékezetformáló hatásához, valamint a hétköznapi embereknek az ideológiákra adott válaszaihoz. Klabjan erre vonatkozóan a Trieszt-nosztalgiát, a Habsburg örökségek reinterpretációját és felhasználásait említi, Oto Luthar pedig a temnicai és lazeci újjáéledő partizántradíciókat és a lokális emlékezetkultúra formálódását elemzi. „[...] A dolgok fokozatosan elkezdtek helyükre kerülni az emberek gondolkodásában, és a megemlékezés, amely csaknem eltűnt, újjáéledt” – idézi Luthar egyik adatközlőjének szavait a 2017-es lazeci ünnepségen ismét felcsendülő partizánénekekkel kapcsolatban.²⁶ Némileg más perspektívából, de hasonló kérdéseket vet fel Mila Orlic *Foibe és Exodus*²⁷ témájú kutatása is, melyben a kommunista Modena és Carpi internálótáboraiiban letelepített és „gettósított” isztriaiak nehézkes integrációját és mindennapi életét ismerteti. Orlic megállapítja, hogy míg az isztriaiakat a befogadó olaszok az 1960-

nacionalistákkal ellentétben nyelvi különbségek helyett jelentősebbnek véli a város-falu, egyházi-világi, a társadalmi osztályok közti és a helyi-nemzeti differenciákat.

²⁵ Az utódállamok megöröklik a korábbi államkonglomerátumok határait, vagyis azt a területet, amelyet ténylegesen a hatalmuk alatt tartanak.

²⁶ Oto Luthar: *Memory, Revision, Resistance: Reviving the Partisan Monuments along the Slovenian-Italian Border*. In: Borut Klabjan (ed). 2019. 235–252.

²⁷ A fogalmak a partizánok által a kelet-adriai régióban elsősorban az olasz nyelvű lakosság ellen elkövetett politikai és etnikai atrocitásokat és azok következményeit jelölik.

70-es években „másként”, versenytársként, fasisztaként, tehát idegenként és ellenségként kezelték, az 1990-es évektől megítélésük gyökeresen módosult. Ettől kezdve az új (egységes) olasz nemzeti identitás mellett elkötelezett politikai diskurzus (elhallgatva az olasz társadalom korábbi intoleranciáját), visszamenőleg is „nemzeti hősokeket”, „mártírokat” teremtett az isztriai „testvérekből”. A 2004-ben törvénybe iktatott „Emlékezet napjának” megünneplése ennek a felülről jövő paradigmaváltásnak a következménye.²⁸

Az ötödik kérdéskör a tér felhasználásai lehetőségeiről szól. Erről szólnak Matic Batičnak az Isonzó menti katonasírokkal, háborús emlékművekkel és az úgynevezett „szent határokkal” foglalkozó kutatásai, valamint Klaus Tragbar és Elmar Kossel Trentóra és Dél-Tirolra fókuszáló vizsgálatai. Mindezekből kiderül, hogy a tér birtokba vételének stratégiáiban az egyes döntéshozatali helyzetben lévő ágensek elképzelésein, illetve az esztétikai és pénzügyi szempontokon kívül a modernizáló, racionalizáló és industrializáló törekvések, valamint a berendezkedő olasz hatalom legitimációs és társadalomrendező igényei egyaránt identitásformáló tényezőkként jelentek meg. A fasiszta rezsim előszeretettel mosta össze a „modernitá” és „italianitá” fogalmait, melyeket elsősorban az elmaradottnak, rurálisnak látott és látatott egykori Habsburg területtel szemben hangoztatott, mint például a bevezetőben említett vízvezeték esetében. Természetesen a tér kisajátításával összekapcsolt olaszosítás politikája más, fejlettebb vidékeken is végbement. Így például Rijekában, Triesztben, Goriziában, Trentóban és Bolzanóban, ahol a köztereket és utcákat nemcsak egyszerűen átnevezték, de az egyes közintézményeket, épületeket, emlékműveket igény szerint felújították, átalakították, de ha úgy adódott, lebontották (*damnatio memoriae*).²⁹

Mindazonáltal megjegyzendő, hogy a térfoglalás mint stratégia nem tekinthető kizárólag olasz jellegzetességnek. Ezt bizonyítják Marta Verginella kutatásai, melyekből egyértelműen kiderül, hogy az 1880-as évektől kezdve a trieszti és goriziai szlovénok is a

²⁸ Mila Orlić: *Italians or 'Foreigners'? The Multilayered Memories of Istrian Refugees in Italy*. In: Borut Klabjan (ed). 2019. 253–271.

²⁹ Klaus Tragbar – Elmar Kossel: *Conquest through Architecture? Italy's Strategies of Appropriation in Alto Adige and the Trentino after 1920*. In: Borut Klabjan (ed). 2019. 187–210.

magasabb presztízsű és jobban megközelíthető, funkcionálisan előnyösebben hasznosítható belváros felé húzódtak az addigra már nacionalizálódott olasz ajkú városvezetés szándéka ellenére.³⁰ Másrészt az is fontos, hogy miként D'Alessio a Kvarner-öböl (Quarnero, Quarnaro, Carnaro, Kvarner) írásmódjaira, Fiume/Rijeka címerváltozataira, valamint a rijekai labdarúgócsapatok emblémáira kiterjedő elemzéséből kiderül, az átalakítások a szimbólumokat, jelképeket sem hagyták érintetlenül. D'Alessio ezt a jelenséget világi képrombolásnak (secular iconoclasm) nevezi, és Adrian Forty, valamint Dario Gamboni nyomán úgy véli, a társadalmilag megszervezett emlékezés és felejtés, alkotás és pusztítás a változás alapvető elemei, hiszen a társadalmi valóság folyamatos felülvizsgálatot és átalakítást igényel. Némileg leegyszerűsítve, de talán ennek is köszönhető, hogy a 19. század elején „Hanza-városnak” vagy „Ausztria Hamburgjának”³¹ is nevezett Trieszt a Katie Pizzi által bemutatott hidegháborús nyugati filmekben már egzotikus, orientalizált, osztott identitású, kaotikus városként jelenik meg. És az is, hogy Klabjan szerint pedig manapság gyakran kimondottan „tenger melletti Bécsként” emlegeti a köznyelv.

Végezetül a kötetben megjelent tanulmányok időszerezéséről sem szabad megfeledkezni. Jól látható ugyanis, hogy valamennyi szerző az észak-adriai térség aktuális eseményeire reflektál és keresi a válaszokat. Többek közt arra, hogy egy „határok nélküli”, „multikulturális” Európában mit lehet és kell kezdeni az előtérbe kerülő, a múlt örökségét felhasználó nacionalista megnyilvánulásokkal. És mindezzel párhuzamosan felmerül a kérdés, vajon kinek és mit jelképezhet a 2017-ben a rijekai várostorony tetejére (vissza)helyezett kétfejű sas? Vagy éppen Mária Terézia születésnapja Triesztben megünnepeelt 300. évfordulója egy olyan pillanatban, mikor Gabriele D'Annunzio³² Fiume

³⁰ Marta Verginella: Slovene Mapping of Urban Centres in the Austrian Littoral in the Nineteenth and Twentieth Centuries. In: Borut Klabjan (ed). 2019. 33–58.

³¹ A fogalmat Verginella Dominique Reill nyomán használja. Részletesebben lásd: Dominique Reill: *Nationalist who feared the Nation. Adriatic Multi-Nationalism in Habsburg Dalmatia*, Trieste, and Venice. Stanford, CA. Stanford University Press, 2012.

³² Gabriele D'Annunziót sokan (proto-)fasisztának, de legalábbis Benito Mussolini elődjének tekintik.

elfoglalásának 100. évfordulóján felavatott szoborinstallációja az egész régiót élesen megosztja?

Összességében megállapítható, hogy a Borut Klabjan szerkesztette tanulmánykötet minden hiányossága, esetenkénti túlteoretizáltsága ellenére módszertanában és témáját tekintve egyaránt fontos, a nemzetközi tudományos diskurzus igényeit kielégítő munka. Egyrészt azért, mert a szerzőik vizsgálati terepe (észak-adriai határvidékek) és az ott lezajló nemzetépítő, birodalomteremtő tendenciák, ideológiai ambivalenciák és etnikai konfliktusok vagy éppen szolidaritások eddig (főleg Magyarországon) a kevésbé feldolgozott területek közé tartoznak. Másrészt pedig, mert felvetéseik, megközelítéseik szélesebb körben is jó vitaalapot jelenthetnek. Mindez nem véletlen, hiszen olyan, az emlékezetkultúrával és politikával, identitásformálással összefüggő témákat taglalnak, melyek napjainkban is különös aktualitással és jelentéssel bírnak.

BOGDÁN PÉTER*

Romák és akik a magyarországi kánonból kimaradtak: a lomák és a domák

Elena Marushiakova – Vesselin Popov:
Gypsies in Central Asia and the Caucasus,
Palgrave Macmillan, 2016. 142.

Évszázadok óta születnek a romológia különböző tématerületeibe sorolható írások, amelyek azt a képzetet keltik, hogy van a világon egy olyan „roma”-ként meghatározott népcsoport/kisebbség/nemzetiség, amely Indiából érkezett a nyugati világba, s a tudományos közegnek nincsen más dolga, csak annyi, hogy ezt a közösséget–különböző aspektusokból leírja.

Ugyanakkor azok a kutatók (különösen a történészek és nyelvészek), akik behatóan foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy a cigányok milyen útvonalon érkeztek Keletről Nyugatra, azzal a jelenséggel is tisztában vannak, hogy az európai roma nyelveknek/dialektusoknak vannak olyan nyelvi rokonai/rokon népei, akiknek az anyanyelve, habár rendkívül hasonlít az európai és amerikai kontinenseken meglévő roma nyelvekre/dialektusokra, szókincsükben és nyelvtani szerkezeteikben eltérőek, s ennek megfelelően nem nevezhetők romáknak, hanem önelnevezésük szerint lomák vagy domák.

A loma és doma közösségek különálló népcsoportok, amelynek következtében a lomákat lomavren, a domákat pedig domari közösségeknek is nevezik, térbeli elhelyezkedésüket pedig Közép-

* A szerző az MTA TK Kisebbségkutató Intézet tudományos segédmunkatársa.
E-mail: bogdan.peter@tk.mta.hu

Ázsiában, a Kaukázusban, Közel-Keleten és Észak-Afrikában lehet kijelölni.

A lomák és a domák vizsgálata szűk körű, elsősorban nyelvészeti jellegű, éppen ezért rendkívül fontos Elena Marushiakova és Vesselin Popov könyve, amely a közép-ázsiai és kaukázusi cigányság lomavren és domári népeit mutatja be. Ráadásul a kötet mindezt elsősorban nem nyelvészeti szempontból közelíti meg, hanem a szerzők arra keresik a választ, hogy a lomáknak és a domáknak milyen a viszonya az adott többségi társadalom tagjaival, milyen történeti vonatkozásai vannak, és hogyan integrálódnak az adott társadalmi-gazdasági rendszerbe. De a tanulmányban a kulturális leírás, valamint az adott roma, lomavren és domári háztartások infrastrukturális ellátottságának a jellemzése is nagy szerepet kap.

A könyv szerkezetéből kiderül, hogy komplex munkáról van szó.¹ Különösen nagy erénye, hogy a szerzők akár a több mint száz évvel ezelőtt született, illetve jelentős orosz nyelvű szakirodalmat is feldolgozzák, amely eddig ismeretlen volt a kutatók előtt. A kötet legfontosabb szakmai újdonsága az, hogy tudományosan körüljárja azt a kérdést, hogy Közép-Ázsián belül meg lehet különböztetni cigány közösségeket, valamint olyan népcsoportokat, amelyekről nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy cigányok-e, illetve olyan etnikumokat/nemzetiségeket, amelyek biztosan nem cigányok, de a többségi társadalom szerint hasonlítanak rájuk.

A könyv szerzői szerint a közép-ázsiai térségben cigányként a mughatokat azonosítják, amely név a népcsoport belső elnevezése, szemben azzal, hogy a nem cigány közösség a lyuli/jughi/multoni/ghurhat/ghorhat névvel illeti őket.

¹ A könyv beosztása: Előszó, Terminológia és módszertan. I. Közép-Ázsia cigányai: 1.1 Cigány és cigányokhoz hasonló közösségek; 1.2 Történelem és demográfia; 1.3 Cigányok Tádzsikisztánban, Üzbegisztánban, Kirgizisztánban és Kazahsztánban (mughatok, romák és szintik); 1.4 Cigány migráció a posztszovjet térségben. II. A Kaukázus cigányai: 1.1 Cigány közösségek (domák, lomák, romák) 1.2 Történelem és demográfia (doma történelem, loma történelem, roma történelem) 1.3 Cigányok Grúziában, Örményországban, Azerbajdzsánban és Oroszországban (domák, lomák, romák) 1.4 Cigány migráció a posztszovjet térben. III. Konklúzió, IV. Felhasznált irodalom. V. Média. VI. A cigány és cigányokhoz hasonló közösségek mutatója. VII. Helységnevmutató.

A tárgyalt könyvből az „átmeneti kategóriáról” (a se ide, se oda sem besorolhatóakról) az derül ki, hogy ők a mazangok, a tavoktarosh/sogutarosh/kosataroshok, illetve az aghák/a kashgar lyulik, míg a cigányokhoz hasonló közösségként a kavol, chistoni, parya és balyuj népcsoportok vannak megjelölve.

A szerzők szerint ezek az etnikumok az életstílusuk, a főfoglalkozásuk, az etnoszociális struktúrájuk és etnokulturális jellemzőik alapján képeznek átmeneti kategóriát a cigányok és nem cigányok között, illetve ezen okok miatt mondható el róluk, hogy hasonlítanak a cigány közösségekre.

Marushiakova és Popov az átmeneti és hasonló kategóriákba tartozó népcsoportokról azt jegyzi fel, hogy térbelileg a közép-ázsiai régióban éltek/élnek. A cigányokhoz hasonló közösségek (kavolok, chistonik, paryak – a balyujok nélkül, akik már eltűntek mint közösség) 3000 és 6000 közötti létszámot tesznek ki népcsoportonként, az átmeneti kategóriába tartozók pedig (mazang, tavoktarosh/sogutarosh/kosatarosh, agha) közösségként maximum 10.000 főt számlálnak, míg a cigányok (azaz a mughatok) 60.000 és 120.000 közötti létszámmal képviseltetik magukat.

A szerzők szerint a mughatoktól a legtávolabb a kavol, chistoni, parya és balyuj közösségek állnak. Ez a négy – cigányokhoz hasonló – népcsoport döntő többségében Tádzsikisztánban él, és néhány kutató azt állítja róluk, hogy közel állnak a cigányokhoz, sőt, mivel néhol a helyi mughat (jughi/lyuli) közösség részei, ezért a nem cigány környezet is cigánynak tekinti őket. Eközben a valóság az, hogy habár az őseik a 18. és 19. században vándoroltak be Tádzsikisztánba Afganisztánból és Indiából, nyilvánvalóan különböznek a helyi jughi/lyuli népcsoport tagjaitól. De ők maguk is elutasítják azt, hogy besorolják őket a cigányok közé.

A könyv különböző részeiből a cigányokhoz hasonló közösségekről kiderül, hogy a paryak a tádzsikisztáni Hissar-völgyben és az üzbegisztáni Surxondaryo régióban, a kavolok Tádzsikisztán különböző tartományaiban, a chistonik Tádzsikisztánban és Üzbegisztánban élnek, míg a beolvadt (eltűnt) balyujok a Fergana-völgyben és Taskentben (Üzbegisztánban) voltak őshonosak.

19. századi orosz szakirodalom alapján kiderül, hogy a balyujokat azért vélték/vélik a cigányokhoz hasonlóknak, mert idomított medvékkel, majmokkal, kecskével tartottak előadásokat, a

nők kéregettek, és olyan kozmetikumokat készítettek házilag, amelyekről azt gondolták, hogy befolyásolni lehet velük a születendő baba nemét. Ráadásul Alexander Vilkins kutatásai szerint a balyuj népcsoport olyan nyelvet beszélt, aminek az őse Punjubbán található, azaz indoárja eredetű. Emiatt a helyi népesség a következő nevekkal illette őket: hindusztáni lyuli, afgán lyuli, fekete lyuli, majmos lyuli.

A balyujok mellett a szerzők részletesebben írnak még a paryákról, a kavolokról, a chistonikról, mint a cigányokhoz hasonló közösségekről, s kitérnek egy rendkívül érdekes népcsoportra, a se ide, se oda nem tartozó agha etnikumra is, amelynek a másik elnevezése kashgar (azaz a mai Kína területéről, KashgARBól származó) lyuli. A könyv szerint a Fergána-völgyben élnek, de napjainkban azon belül is inkább Üzbegisztánban és kisebbik részben Kirgizisztánban.

Egy legenda szerint az aghák már a 16. században jelen voltak az Üzbegisztánra, Kirgizisztánra, Tádzsikisztánra kiterjedő Fergána-völgyben, ugyanis az akkoriban elfogott perzsák az aghának (azaz kashgari cigánynak) nevezett közösségből nőket kaptak házasodni. De az első megbízható adatok szerint csak a 19. század elején települtek le ott, az ujjurokkal együtt menekülve Xinjiang kínai hódítói elől.

A könyvből megtudjuk, hogy az aghák napjainkban főként Üzbegisztánban élnek, a nyelvük pedig az ujjur nyelv egyik dialektusa; korábban félnomád életet éltek, és szőtt, illetve fából készült háztartási árukkal, ékszerekkel házaltak.

Marushiakova és Popov művéből kiderül az is, hogy Közép-Ázsia mughat (cigány) népelnevezésének hol, milyen változatai vannak. A könyv szerint a cigányokat általában lyulinak nevezik a nem cigányok, de Tádzsikisztánban és Üzbegisztán néhány régiójában jughinak, ez utóbbi ország más régióiban viszont multoninak vagy multaninak, míg sporadikusan a gurbath és gurvath elnevezés is létezik.

A mughatok képezik a középkor óta Közép-Ázsia népeinek integráns részét, főként Üzbegisztánban és Tádzsikisztánban élnek, de egy kisebb populáció megtalálható Kazahsztánban, Kirgizisztánban és valószínűleg Türkmenisztánban is.

Marushiakova és Popov szerint a mughatok napjainkban szigorúan endogám életet élnek, a vegyes házasságok száma kevés, s főként a környező népek tagjaival fordulhat elő, de olyan formában,

hogy csak a nőket engedik be a saját közösségükbe, az pedig tiltott dolog, hogy házasságot kössenek a cigányokhoz hasonló, és sehová sem tartozó közösségek tagjaival.

A könyvben részletes leírásra kerül a mughat nyelv, kultúrájuk, történelmük és a nem cigányokkal való viszonyuk társadalomtörténete is, valamint az, hogy Tádzsikisztánban, Üzbegisztánban, Kirgizisztánban és Kazahsztánban milyen a mughatok, romák, szintik helyzete.

A mughatok a megjelölt négy országban általában szegregátumokban laknak, letelepedett életformát élnek, a lakhatási feltételeik nem különböznek túlságosan a nem cigányokhoz viszonyítva, ugyanakkor a munkaerőpiacon nehezen tudnak elhelyezkedni, általában alacsony képzettséget igénylő munkákat kapnak. Földet nem művelnek, mert a kolhozok felbomlása után nem kaptak földeket. Állandó munkát nehezen kapnak, fontos bevételi forrásuk a kéregetés/a koldulás, ugyanakkor ennek ellenére, ha az életszínvonaluk nem is éri el a nem cigányokét, mégsem mondható az, hogy rossz minőségű életet élnének.

A romák és a szintik nem őslakosok Közép-Ázsiában. Elsősorban a Szovejtunió európai területeiről érkeztek. A kommunista birodalom összeomlása után vissza is tértek az orosz területekre, csak napjainkban kísérleteznek megint azzal, hogy megtelepedjenek Kazahsztánban, kihasználva az ottani gazdasági fejlődés munkaerőpiaci előnyeit. Ez utóbbi országban a romák és szintik létszáma 5000-6000-tól 10.000-ig terjed.

A szintik csak pár tucat családot tesznek ki Kazahsztánban lengyel és német családnevekkel. Az idősebb generáció megőrizte az anyanyelvét, egyetértenek a romákkal való rokonságban, de megkülönböztetik magukat tőlük.

A romák főként kereskedelemmel foglalkoznak. A nagyobb piacokon állandó helyet bérelnek, és ott adják el az áruikat. A különböző roma csoportok szőrmekabátokat és aranyból készült termékeket árulnak. A kazahsztáni romák ezen kívül zenéléssel és táncolással is foglalkoznak. A romák szerint a szovjet érához képest a jövedelmük alacsonyabb napjainkban, ugyanakkor az általános életszínvonalhoz képest relatíve jól élnek. Általában van saját házuk vagy lakásuk. A nem romákkal való viszonyuk passzív negatív, ami alatt azt értik a szerzők, hogy aktívan és tömegesen nem

diszkriminálják őket etnikai vagy vallási alapon, de ugyanakkor a média diabolizálja őket.

A mughatok és a közép-ázsiai romák között különbség van a nyelv tekintetében, ugyanis a mughatok anyanyelve a tadzsik nyelv egy speciális dialektusa, amely mellett beszélnek egy saját türk-iráni alapokkal rendelkező nyelvet is, valamint az arapcha nyelvet (amely arab nyelvet jelent, mert korábban tévesen összekötötték őket a közép-ázsiai arabokkal). A kutatók az arapchát titkos nyelvként vagy argóként határozzák meg, amelyben az idegen szavak többsége az abdulitiből ered, ami a középkori Perzsia és Közép-Ázsia vallásos mesemondóinak a titkos nyelve. Ezzel szemben a romák az európai és amerikai kontinensekről is ismert roma dialektusokat beszélnek.

Fontos adalék a könyv első részéből az is, hogy 1925-ben a Szovjetunió területén megalapították a Cigányok Összoroszországi Unióját, cigány kolhozokat hoztak létre, amelyek felszívták a Szovjetunió cigány népességének 2-3 százalékát, megalkották a cigány nyelv abcéjéjét, tankönyveket és prospektusokat adtak ki cigány nyelven. 1938-ig 292 mű jelent meg cigány nyelven (cirill betűkkel), illetve 86 olyan cigány iskolát nyitottak meg, ahol a tanítás nyelve a cigány volt.

A könyv második részében is (*Kaukázus cigányai*) találkozunk a roma tematikával, de ebben itt már bőséges terjedelemben megjelennek a domák és a lomák is.

A szerzők szerint több elmélet van arra vonatkozóan, hogy hogyan alakultak ki a roma, loma és doma népcsoportok: 1. Az indiai kivándorlás (Kr. u. 224) után három migrációs hullám volt: doma, loma és roma; 2. a lomák pár évszázaddal korábban váltak ki a domák és romák közül; 3. a lomák később hagyták el Indiát, mint a romák; 4. nincs kapcsolat a romák, lomák és domák között; 5. a doma és roma különválás még azelőtt megtörtént, hogy elhagyták volna Indiát.

A nemzetközi szakirodalom a domákat közel-keleti cigányoknak nevezi. Marushiakova és Popov szerint domák élnek Azerbajdzsánban, Grúziában, Oroszországban, Iránban, Törökországban és Üzbegisztánban is, de mivel territoriális vizsgálati hatókörük csak Közép-Ázsiára és a Kaukázusra korlátozódik, arról – a nemzetközi szakirodalommal szemben – már nem írnak, hogy Izraelben, Egyiptomban, Irakban, Líbiában,

Tunéziában, Marokkóban, Algériában, Szudánban, Szíriában és Jordániában is élnek.

A domák a domári nyelvet beszélik, de többnyelvűek. Használják még az azerbajdzsánit, a fárszit, a kurdot és az oroszot is, és identitásuk is komplex. Territoriális határoktól függően van kurd önazonosságuk, de akár perzsa is lehet, mindamellett, hogy domának is tartják magukat.

A lomák esetében az derül ki a könyvből, hogy több külső elnevezésük van, amelyek közül a legjellemzőbb a bosha elnevezés, de a loma emberek ezt a megnevezést elutasítják, pejoratívnak tartják. Jelen vannak Örményországban, Grúziában, Azerbajdzsánban, de Törökországban is.

A szerzők mind a domári, mind a lomavren nyelvekről azt jegyzik fel, hogy már kevesen beszélik ezeket, ezért veszélyeztetett (kihalóban lévő) nyelveknek minősülnek.

Marushiakova és Popov adatai alapján a Kakukázusban a domák létszáma 3000 és 10.000 közé esik, a lomák lélekszáma (Örményországban és Grúziában összesen) 5000 és 12.000 között mozog, míg a romák száma 2000-3000 Grúziában, 1000 Azerbajdzsánban és maximum 60.000 Észak-Kaukázusban.

A könyv szintén tárgyalja a kaukázusi lomák, domák és romák történelmét, Marushiakova és Popov bőséges adatmennyiséget szolgáltat munkájában az említett népcsoportok területi elhelyezkedéséről és demográfiai adatairól, mint ahogyan ezt megteszi az első részben is a cigányokkal, a se ide, se oda nem sorolható közösségekkel és a cigányokhoz hasonló közösségekkel.

Az adatok szerint a domák a Dél-Kaukázusban a 10-12. században települtek le, de írott dokumentum a jelenlétükről nincs a 19. század előttről. Jevgenyij Weidenbaum szerint 1829 és 1832 között Nakichevan régióban, a jereváni kormányzóság területén pár száz nomád életmódot folytató család élt. Miután a Dél-Kaukázusban is létrejött az Azerbajdzsáni Szovjet Szocialista Köztársaság, a Szovjetunió 1920 és 1930 közötti cigány intézkedéseit nem terjesztették ki rájuk, feltehetőleg kis létszámuk és a helyi hatóságok közömbössége miatt. 1930 és 1940 között áldozatul estek a Szovjetunió elnyomó kisebbségpolitikájának, amelynek szellemében forradalomellenes magatartásért Azerbajdzsánból és Örményországból a Kazah Szovjet Szocialista Köztársaságba deportálták őket. A kiutasítás után főként

Kazahsztánban éltek, s csak a deportációs rendelkezések 1956-os visszavonása után telepedtek vissza, de kizárólag Azerbajdzsánba.

A lomák a domákhöz hasonlóan a 10–12. században települtek be Indiából a Dél-Kaukázusba. A történeti adatok szerint az Ottomán Birodalom idején az Örmény Apostoli Egyházba tagozódtak be, és együtt harcoltak az örményekkel a törökök ellen. Az 1828–1829-es orosz-török háború után az Orosz Birodalom (napjainkban Grúziához és Örményországhoz tartozó) területein telepedtek le. Az 1915-ös törökországi örmény genocídium idején a keresztény örményekkel együtt menekültek az Orosz Birodalomba.

A romák a 15–17. században telepedtek le Észak-Kaukázusban, amikor a régió parti szakaszai még az Ottomán Birodalom részét képezték. 1782-ből származik arról adat, hogy Ferhat Ali pasa, aki Anapa település irányítója volt, a roma közösségben adószedőt jelölt ki, hogy körülbelül 1000 cigánytól begyűjtse azt. Miután 1821-ben Anapát elfoglalták az oroszok, a romákat deportálták a Krím-félszigetre, ahol a helyi cigányok közé telepítették le őket. A 19. század első felében támogatták a romákat abban, hogy az észak-kaukázusi Kuban-folyót körülvevő sztyeppéken települjenek le, mint „állami parasztok”. Aztán az Észak-Kaukázus szovjet irányítás alá kerülése után a II. világháborúig sok cigány kolhozot hoztak létre, csak Krasnodar Kraiban 22 működött.

Mindenképpen kiemelendő a kötet második részéből, hogy a szerzők szerint mind Közép-Ázsiában, mind a Kaukázusban a felsorolt és tárgyalt népek stigmatizáltak, megvetettek, az adott többségi társadalom tagjainak előítéleteitől sújtottak. Ez alól egy csoport kivétel, az örményországi lomák.

Marushiakova és Popov a terepmunkája során azt találta, hogy mind az örményekben, mind a lomákban egy olyan kép és egy olyan narratíva él egymásról, amely arról szól, hogy az örmények és a lomák elválaszthatatlanok. Mindig is barátságban éltek, a legfontosabb örmény harcokban a lomák is ott voltak. Grúziában is az örmény kisebbség között élnek, s a törökországi genocídium idején is együtt menekültek. Tehát a két népcsoport sorsa a végeletekig egybefonódott, éppen ezért a mai napig a lomák az örmény közösség szerves és integráns részének gondolják magukat, de az örmények sem hajlandók elfogadni azt, hogy bármilyen módon is leválsszák róluk a lomákat.

Ez alapján kimondható, hogy a cigány terminus alatt egybegyűjtött romák, lomák és domák közül napjainkban a lomák vannak a legkedvezőbb helyzetben. Ők elérték évszázadok alatt azt, amit a többi cigány alcsoporthoz nem sikerült: a társadalmi beilleszkedésnek egy olyan szintjét, ami már-már felér a százszázalékos asszimilációval, amit csak azért nem tekinthetünk teljes beolvadásnak, mert mind az örmények, mind a lomák számon tartják az etnikai hovatartozásukat, az etnikai különbözőségüket.

Közép-Ázsiában és a Kaukázusban a cigányok rendkívüli mértékben szervezetlenek. Egy-két kivételtől eltekintve jöttek létre csak a cigányok érdekeit képviselő NGO-k, de a szerzők szerint gyakorlatilag azok sem működtek soha. Ennek szerintük két oka van. Egyrészt a térség cigányai nem akarnak látszani mint cigányok, mert félnek a negatív diszkriminációtól, másrészt nincs közöttük konszenzust arról, hogy ki minősíthető cigánynak. A szerzők többszörösen leírják azt, hogy a különböző cigány közösségek megbélyegzik egymást, vagy elhatárolódnak egymástól. Vagy nem tekintik az egyik csoport a másikat cigánynak, vagy eleve nem is akar cigánynak minősülni az adott csoport.

Ez a 2016-ban kiadott könyv az első összefoglaló munka Közép-Ázsia, a Kaukázus cigányairól. Még évekig alapmű lesz, mert nem csak arra hívja fel a figyelmet, hogy a cigányokon kívül élnek ebben a térségben a cigányokhoz hasonló közösségek, de részletesen feltárja a posztszovjet terület roma, loma és doma lakosságának történetét évszázadokra visszamenően (és egészen napjainkig). Miközben rendkívül nagy mennyiségű adatot közöl a térség cigányainak térbeli elhelyezkedéséről, a demográfiai adatokról, felhasználja a vonatkozó kortörténeti dokumentumokat, és széles spektrumú olyan orosz nyelvű szakirodalmat tár elénk, amellyel gyakorlatilag Marushiakova és Popov kötete hidat képez a romákra vonatkozó keleti és nyugati tudományos kutatások között.